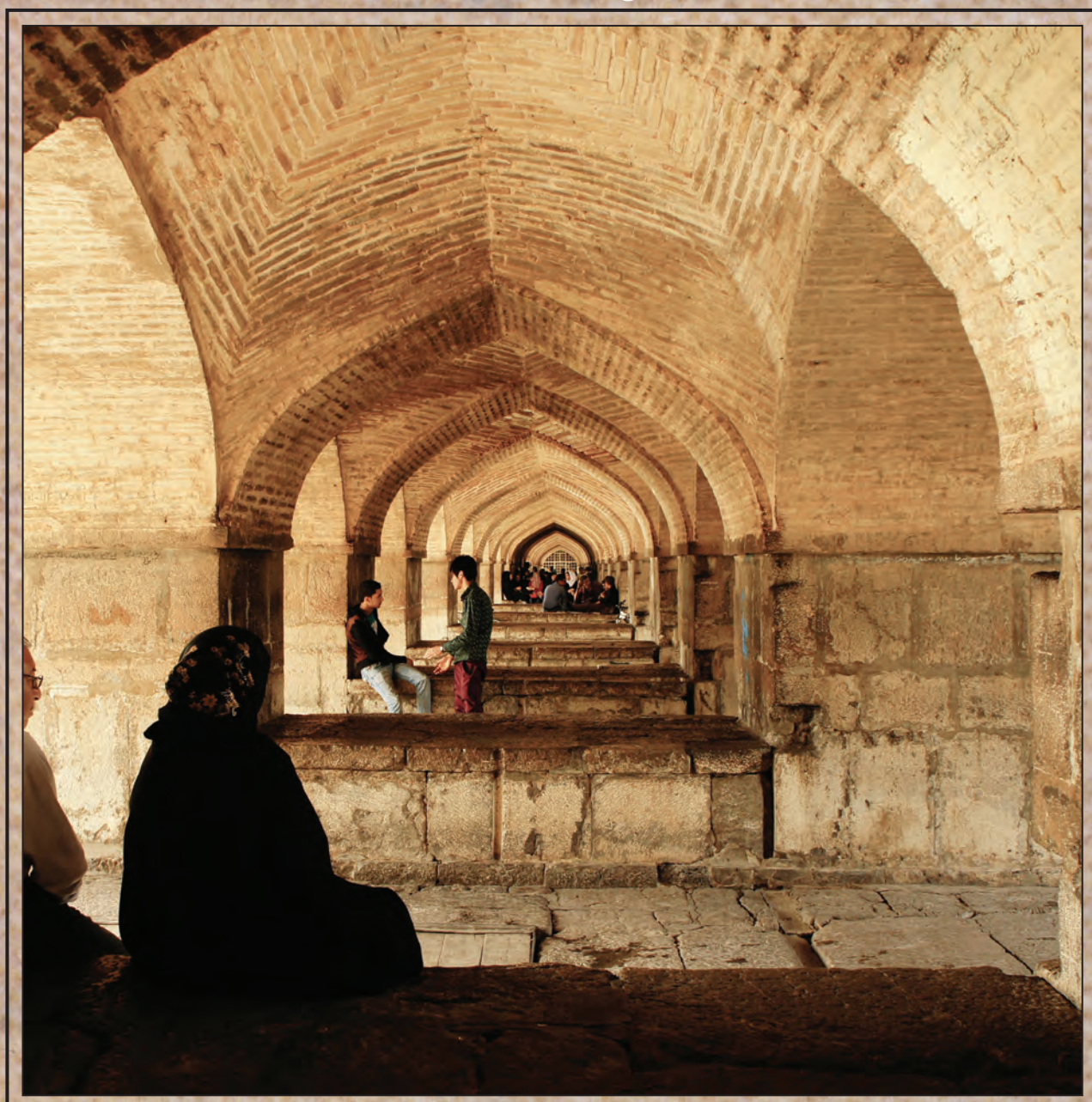

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 28, 2018, 1

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies

Series Historia et Sociologia, 28, 2018, 1

ISSN 1408-5348 (Tiskana izd.)
ISSN 2591-1775 (Spletna izd.)

UDK 009

Letnik 28, leto 2018, številka 1

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Roderick Bailey (UK), Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Milan Bufon, Alexander Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralic (HR), Darko Darovec, Goran Filipi (HR), Devan Jagodic (IT), Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povolito (IT), Andrej Rahten, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Marta Verginella, Špela Verovšek, Tomislav Vignjević, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Gorazd Bajc

Gostujoča urednica/Guest editor:

Anja Zalta

Prevajalci/Traduttori/Translators:

Petra Berlot (it.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Grafis trade d.o.o.

Založnika/Editori/Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria© / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente©

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** http://www.zdjp.si/

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 5. 2018.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS), Mestna občina Koper

Annales - Series historia et sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija *Annales, Series historia et sociologia* je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series historia et sociologia è inserita nei seguenti data base / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Clarivate Analytics (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL).

Vsi članki so v barvni verziji prosto dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.

All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Raid Al-Daghistani:** Ethics in Islam: an overview of theological, philosophical and mystical approaches ... 1
L'etica dell'islam: uno sguardo sugli aprocci teologici, filosofici e mistici
Etika v islamu: pregled teoloških, filozofskih in mističnih pristopov
- Primož Šterbenc:** How to understand the war in Syria 13
Come comprendere la guerra in Siria
Kako razumeti vojno v Siriji
- Dragan Potočnik & Katja Plemenitaš:** The Iran revolution and its influence on the revival of islam ... 29
L'influenza della rivoluzione iraniana sulla rinascita islamica
Iranska revolucija in njen vpliv na preporod islama
- Anja Zalta:** Challenges facing muslims in Europe: from secularization to the idea of 'euro-islam' 41
Una sfida ai musulmani in Europa: dal secolarismo all'idea dell'«euro-islam»
Izzivi za muslimane v Evropi: od sekularizacije do ideje o 'evro-islam'u'
- Marija Jurić Pahor:** Transkulturalnost in kulturna hibridnost v kontekstu migracij: primer mesta Trst 51
Transculturalità e ibridità culturale nel contesto delle migrazioni: l'esempio della città di Trieste
Transculturality and cultural hybridity in the context of migrations: the example of the city of Trieste
- Ana Toroš:** The role of migrations and cultural hybridity in literary systems: studying the case of Alojz Gradnik in Argentina 65
Il ruolo delle migrazioni e l'ibridismo culturale nei sistemi letterari: lo studio del caso di Alojz Gradnik in Argentina
Vloga migracij in kulturne hibridnosti v literarnem sistemu: študija primera Alojza Gradnika v Argentini
- Pavel Jamnik, Petra Leben-Seljak, Borut Toškan, Stanko Flego & Bruno Blažina:** Prazgodovinsko jamsko grobišče ob sotočju Krvavega potoka in vodotoka Glinščice 77
Sepolture protostoriche nella grotta nei pressi della confluenza del Krvavi potok e della Val Rosandra
Prehistoric cave cemetery near the confluence of the Krvavi potok and Glinščica streams
- Darja Mihelič:** I quaderni dei vicedomini, i libri di conto e i manuali di mercatura come fonti per le ricerche sulla storia dei prezzi (prima metà del XVI secolo) 91
Vicedominus' books, merchant account books and accounting manuals for merchants as sources for research on the history of prices (the first half of the sixteenth Century)
Vicedominske knjige, trgovske knjige in računski priročniki za trgovce kot viri za raziskavo zgodovine cen (prva polovica 16. stoletja)
- Dijana Vučković & Jelena Mašnić:** Suvremena obrazovna vrijednost izučavanja narodne bajke – literarni, socijalni i psihološki elementi bajke u mediteranskom kulturološkom metanarativu 119
Il valore educativo contemporaneo dello studio della fiaba popolare – elementi letterari, sociali e psicologici della fiaba nella metanarrazione culturale mediterranea
Contemporary educational value of studying folk fairytale – literary, social and psychological elements of a fairytale in the mediterranean cultural metanarrative
- Jana Vilman Proje, Janez Bogataj & Matejka Bizjak:** Oblikovanje pripadnostnih oblačil za potrebe turizma 139
Creazione dell'abbigliamento di appartenenza ai fini della promozione turistica
Designing affilatory clothing for tourism
- Lučka Ažman Momirski & Rok Žgalin Kobe:** Lokacija, zasnova in izvedba mesta kulture Galicije .. 151
Sito, impostazione e realizzazione della città della cultura di Galizia
The site, design, and construction of the city of culture of Galicia
- Boris Dorbić & Elma Temim:** Valorizacija dendro elemenata u parkovima i pejsažnim površinama na području Šibensko-kninske županije .. 167
La valorizzazione degli elementi del dendro e delle aree del paesaggio nel territorio della contea di Sebenico e Knin
Valorisation of dendro elements in the parks and landscape areas on the territory of Šibenik-Knin county

**Damjana Gantar, Breda Mihelič, Sabina Mujkič,
Miha Tomšič, Mihael Mirtič & Marjana Šijanec**

Zavrli: Izzivi energetske prenove stavb kulturne
dediščine v Sloveniji 193

*Le sfide del risanamento energetico degli edifici
protetti dal patrimonio culturale in Slovenia*

*Challenges of energy renovation of cultural
heritage buildings in Slovenia*

Andreja Trdina, Ana Podlogar Kunstelj & Maruša

Pušnik: Materinstvo in materialnost 209

Maternità e materialità

Maternity and materiality

Kazalo k slikam na ovitku 223

Indice delle foto di copertina 223

Index to images on the cover 223

Navodila avtorjem 225

Istruzioni per gli autori 227

Instructions to authors 229

ETHICS IN ISLAM: AN OVERVIEW OF THEOLOGICAL, PHILOSOPHICAL AND MYSTICAL APPROACHES

Raid AL-DAGHISTANI

University of Münster, Centre for Islamic Theology, Hammer Str. 95, 48153 Münster, Germany
e-mail: raid.aldaghistani@uni-muenster.de

ABSTRACT

The paper aims at outlining some of the most important ethical concepts in the Islamic tradition, particularly in rational theology (kalām), classical philosophy (falsafa), and Sufi mysticism (taṣawwuf). It attempts thereby to highlight their theoretical and methodological differences as well as their common characteristics in dealing with fundamental ethical questions. For this purpose the article begins with the explanation of a number of basic terms, and continues with a brief account on some important ethical aspects of the primary scriptural sources, the Quran and the Sunna, which serve as a foundation for ethical theories in all three mentioned currents of Islam.

Keywords: Islamic ethos, moral, ethics, dialectical theology, classical Islamic philosophy, Sufism

L'ETICA DELL'ISLAM: UNO SGUARDO SUGLI APROCCI TEOLOGICI, FILOSOFICI E MISTICI

SINTESI

L'articolo cerca di riassumere alcuni concetti di etica fondamentali della tradizione islamica, soprattutto nella teologia razionale (kalām), nella filosofia classica (falsafa) e nella mistica sufi (taṣawwuf). Il testo cerca di mettere in evidenza le loro divergenze teoretiche e metodologiche, come pure le loro caratteristiche comuni, di fronte alle questioni etiche fondamentali. Con questo scopo l'articolo spiega dapprima i concetti primari, mostrando in seguito alcuni importanti principi di etica nelle due fonti primarie, il Corano e la sunna profetica, che sono la base delle teorie etiche nelle tre correnti dell'islam menzionate.

Parole chiave: l'etos islamico, morale, etica, teologia dialettica, filosofia islamica classica, sufismo

INTRODUCTION

One of the most important dimensions of religion is its ethical dimension. Religious ethics covers various rules, commandments and laws that enable believers to lead a good, righteous and virtuous life. The cultivation of ethos or ethical dimension also prevents the emergence of religious radicalism, based on ignorance, exclusiveness, intolerance and even violence. Religious radicalism as a result of an individual or collective *crisis* (which is ultimately a *crisis of consciousness*) thus goes hand in hand with the loss of *ethos* and *spirituality*.

It could be observed that Islam is currently in a deep cultural, epistemic and spiritual crisis. Increasing sectarian fights, political conflicts and ideological instrumentalization of religion may be the main factors of this crisis, whose very consequences are religious fundamentalism, extremism and radicalism. However, what needed is in this context, is not so much a „reform of Islam“, but rather an *ethical and spiritual revolution*, which is primarily the „revolution of meaning“, as the French philosopher and Islamic scholar Éric Geoffroy, appropriately assesses (Geoffroy, 2009, 85). For it is never the religion *as such*, that is in crisis, but its agents. Having that in mind, the great Muslim scholar, theologian and mystic from 12th century, Abū Ḥāmid al-Ghazzālī (d. 1111),¹ entitled his Magnum Opus *Ihya' 'ulūm ad-dīn* (see e.g. al-Ghazālī, 1998.) i.e. „The Revival of the **Science** of Religion“ – not the „revival of religion“.² What Muslims today need, generally speaking, is the „Ghazzālīan project“ of revivification of true knowledge and the revitalization of one's own consciousness – an ethical and spiritual „revolution“, which can be gained only through holistic and integral education grounded in its own theological, philosophical and mystical tradition. For this purpose the exposition and the „re-actualization“ of *Islamic ethos*, manifested in doctrines and teachings of Islamic rational theology (*kalām*), classical philosophy (*falsafa*) and Sufism (*taṣawwuf*),³ seem to be inevitable.

TERMINOLOGY AND DEFINITIONS

Ethics⁴ is a philosophical discipline, which deals with the question of human virtues, moral principles and right conduct. Although ethics and morality are closely related, there is a subtle distinction between those two terms. While morality basically refers to good human character, behavior or conduct, ethics represents a philosophical examination of principles, standards and rules that prescribe what an individual ought to do. The first addresses the proper behavior of man, while the later addresses why such actions are proper (Hashi, 2011, 123), and examines their conditions. Morality is therefore a subject of ethics; ethics is in turn the *philosophy of morality*. This relationship between ethics and morals (or morality) is also reflected in the corresponding Arabic terminology. The general term used for „morals“ in an Islamic context is *akhlāq* (sing. *khuluq*), which also means „good character“.⁵ Because the word *akhlāq* is etymologically connected with the word *khāliq* (the Creator) and *makhlūq* (the creature), it assumes a good relationship between the human being and God as well as among human beings (Rahim, 2013, 508). Whereas Islamic ethics as a science dealing with ways to gain and maintain virtues, noble character and right conduct, is called *'ilm al-akhlāq*, i.e. the „science of good character“. Ethics can therefore generally be understood also as „theory of virtue“ or „moral science“.⁶

Ethics in Islam is however not a delimited domain, but rather a subfield, with different emphases and epistemic results, depending on the theoretical or practical context of a particular field (see Al-Daghistani, 2016a, 129). Islamic ethics is therefore not an exclusive subject of Islamic philosophy, but also a matter of jurists, religious scholars, theologians and Sufis. Since the Prophet Muhammad did not leave any systematic theory of mandatory moral principles, Muslims have to interpret the provisions of divine Revelation again and again in different discourses (Hegemann, 2006, 170). Ethical questions have thus been discussed not only in philoso-

1 More for his life, work and teaching see e.g. al-Ghazālī, 1967; 2010; 2014.

2 The underlining idea behind this statement is that the metaphysical and theological fundamentals of religion (in this case of Islam) are transcendent and unchangeable dimensions of the Revelation, whereas human *knowledge of religion* and his interpretative ability must be continuously examined, cultivated and perfected. In the Islamic tradition is also widespread the idea of *mujaddid ad-dīn*, i.e. a „great scholar“ who will appear at the beginning of each century to „renew“ or „revive“ the Islamic religion. But since the „religious law“ (the *sharia*) cannot be changed, the „religious renewal“ or „revival“ is actually concerning religious knowledge and faith of Muslims, not the religion *as such*. Religious „renewal“ or „revival“ means therefore in this context the „renewal“ or „revival“ of human understanding of and dealing with a matter of religion.

3 For the closer analysis of the term „Sufism“ and its metaphysical-spiritual framework see: Al-Daghistani, 2013, 119–154; 2016, 209–224; Al-Ghazālī, 2014.

4 The term „ethics“ (Gr. *ethica*) as a science, which deals with human habits, customs and morals (*ēthos*) was established by Aristoteles. For more see Kenny, 1978.

5 For the additional explanation of this term see for example al-Jurjānī, 2012, 166; see also Wehr, 2013, 361. The word *khuluq* appears twice in the Quran, in chapter 26, verse 137, and in chapter 68, verse 4. See Hashi, 2011, 123.

6 Another Arabic word, which is often used as a synonym for *akhlāq* is *adab*, which covers not only „moral“, „morality“ or „good character“ but also a range of meanings, such as „good manner“, „proper behavior“, „noble attitude“, „etiquette“ and even „belles-lettres“. For detailed and critical examination of various historical and contextual formulations of *adab* see Chiabotti, 2016. While *'ilm al-akhlāq* „addresses the theoretical background of human conducts“, *adab* (or, in this case, *akhlāq*) „signifies the actual practice“ of ethics, i.e. ethical actions and manners (Hashi, 2011, 123).

phy, but also especially in Islamic jurisprudence, Sufi-literature, theological treatises, political theories and even in medical compendiums. Majid Fakhry⁷ divides ethical theories in Islam in four major fields: (1) *scriptural morality*, (2) *theological theories*, (3) *philosophical theories*, and (4) *religious theories* (Fakhry, 1994, 6–7). Although this classification may not be sufficiently differentiated, it at least points out the difficulty of defining Islamic ethics as one single and independent domain.⁸ There are nonetheless some fundamental ethical themes and common features, issued in all main Islamic disciplines, especially in Islamic dialectical theology (*kalām*), classical Islamic Philosophy (*falsafa*) and Islamic mysticism or Sufism (*taṣawwuf*), to which the present article is referring to.

PRIMARY SOURCES OF ISLAMIC ETHICS

The primary sources of Islamic ethics in all of the above mentioned discourses are – explicitly or implicitly – the Quran and the Prophetic Sunnah. The Islamic philosophers represent an exception, drawing the inspiration for their ethical conceptualization predominantly from the ancient Greek tradition, especially from Plato's *Republic* and Aristotle's *Nicomachean Ethics* (see Groff and Leaman, 2007a, 36). But even though they primarily referred to ethical views promoted by Greek philosophers, they did not ignore the authority of the Quran or disavow the Prophetic Tradition (Fakhry, 1994, 2). The text of the revelation is often the subject matter in classical Islamic philosophy, or, as Seyyed Hossein Nasr puts it, „the source of philosophical meditation“ (Leaman, 2007a, 496). In fact, the classical philosophers of Islam, the *falāsifa*, usually used ethical theories advocated by ancient philosophers to exemplify the Islamic *ethos*, embodied in the Quran and Sunnah.

Both the Quran as a divine Revelation and the Sunnah as the way of the Prophet Muhammad, transmitted through his sayings and teachings in the so-called *hadiths*,⁹ can be categorized as „scriptural morality“ (see Fakhry, 1994, 6; Rahim, 2013, 508). Although neither the Quran nor the Sunnah offer a systematic and uniform ethical theory, they set the framework

and the context for an intellectual examination of the fundamental ethical questions upon which the Islamic philosophers and religious scholars have reflected and meditated over the centuries. While the Quran in general lays the foundation of ethical rules, standards and values, the Sunnah contains the actual practices of such rules and provisions (Hashi, 2011, 124). Various Quranic verses (Q.) (see e.g. Q. 3:134, 3:161, 4:36, 4:85, 4:125, 7:56, 11:36, 12:113, 33:70–71, 41:33) and Prophetic sayings tackle issues which can be considered to be fundamental topics of ethics, such as the nature of human behavior, moral values, religious duties, right and wrong deeds, the role of intention, acts of transgression, virtue, freedom and responsibility, social relationships, moral reasoning and choice, as well as divine justice, mercy and power (see e.g. Hashi, 2011, 124; Fakhry, 2013, 11).¹⁰ There are many Quranic verses, encouraging believers to improve their relationship with each other, to purify their souls (see e.g. Q., 3:164 26:88–89, 87:14–15, 91:9–10), to reflect and to strive for knowledge (see e.g. Q., 2:26, 3:164, 3:190, 20:114, 30:56, 39:9, 85:11), to have faith and to perform good deeds (see e.g. Q., 2:25, 2:82, 3:57, 4:57, 5:9, 7:56, 10:9, 18:107, 22:14, 31:8, 35:7, 47:2, 64:9, 95:6), to take care of those in need (see e.g. Q., 51:19, 70:24), to be aware of the sacredness of whole of creation (see Q., 17:44), to respect all creatures (see Q., 6:38, 7:32), and to be patient, thankful, generous, truthful, just, and righteous. From Surah *al-Ḥujurāt* (the „Dwellings“) alone it is possible to deduce some „golden advices“ addressing every believer. These moral advices, which include commandments as well as prohibitions, prompt believers for example not to harm people in ignorance (Q., 49:6), not to scoff at other people nor to insult one another (Q., 49:11), not to spy, neither to backbite (Q., 49:12), to be equitable, to make peace between disputed groups (Q., 49:9), and to be constantly aware of the Divine presence (Q., 49:1, 10, 12). Pious and righteous acts,¹¹ which are in accordance with the primordial nature of man, *fiṭra*,¹² are normally referred to as *ṣāliḥāt* (proper deeds), whereas sinful and immoral acts, which are in disharmony with human nature, are classified as *sayyi'āt* (improper deeds) (Fakhry, 1994, 12). The

7 Majid Fakhry is a professor emeritus of philosophy at the American University of Beirut and a Senior Fellow at the Center for Muslim-Christian Understanding at the Georgetown University. He has written extensively in the fields of Islamic philosophy, Islamic theology, Quran studies, ethical theories in Islam and history of Islamic thought.

8 An attempt to unify and determinate Islamic ethics as a separate discipline, is challenging because of its numerous and comprehensive scope, concerning various areas, from religious matters and spiritual realization to social relationships and ecological questions.

9 Arabic term *ḥadīṭ* (pl. *āḥādīṭ*), literary „saying“, generally designates the Prophetic tradition, which can be seen as a kind of supplement to the Quran.

10 The verse which perhaps most clearly reflects the universal ethical message of the Quran, placing the virtue of righteousness/piety (*al-birr*) in the center of moral-religious concern, is the verse 177 of chapter 2.

11 Different schools of Islamic jurisprudence classify human action into five ethical-legal categories: (1) *ḥard* (obligatory or required), (2) *sunna* (recommended), (3) *mubāḥ* (neutral or morally indifferent), (4) *makrūh* (reprehensible or discouraged), and (5) *ḥarām* (forbidden or prohibited) (see e.g. Nanji, 2016, 37).

12 The Quranic term *fiṭra* is the genuine Islamic concept and denotes the primordial spiritual nature of man. It designates „the immutable natural predisposition to the good, innate in every human being from birth, or even from the pre-existent state in which, as Islamic doctrine teaches, the human soul enters into a covenant with God [...]“ (Kahteran, 2007, 211).

revelatory text of the Quran constitutes the genuine core of Islamic *ethos*, which can be ultimately summarized in the three fundamental themes: (1) the nature of right and wrong, (2) divine justice and power, and (3) moral freedom and responsibility (Fakhry, 1994, 11).

Human freedom and responsibility are from the Quranic point of view inseparably connected with two further notions, which have a profound ethical dimension: *taqwa* and *khalīfa*. *Taqwa*,¹³ which is contrasted with wrongdoing, protects oneself from sliding into evil and guards oneself against the displeasure of God (Leaman, 2007b, 643). The second term, *khalīfa*,¹⁴ is essential for the Quranic understanding of human condition and his *special* position in the Universe. The status, which raises man above all other creatures, is according to the Quranic narration founded on the notion that God has empowered man with the cognitive faculty, free will and transcendent guidance through divine Revelation. God placed man on earth as a „vicegerent“ (Q., 2:30), taught him „all the names“ (Q., 2:31) and entrusted him with the duty and responsibility to guard human life and natural resources (Hashi, 2011, 126). It is this very task to improve life and to make earth an inhabitable and save place, which underlies the notion of man as a „divine successor“.¹⁵

The philosophy of *perennial wisdom*, which teaches that to change the world, one must first change oneself, is also a constitutive feature of the Islamic spiritual tradition. To properly fulfill the „project“ of *khalīfa*, i.e. to constantly upgrade the quality of life and to contribute to the wellbeing of humanity, one must first of all improve one's own inner condition, overcome egoistic tendencies and transcend bad qualities – one must, in a word, transform his or her own character.¹⁶ The Prophet Muhammad, whose mission aim was ultimately nothing but to complete human character,¹⁷ serves Muslims

as an example of the realization of precisely those qualities, values and virtues, which the Quran consistently emphasizes, such as goodness, God-awareness, righteousness, justice, truthfulness, piety, humility, patience,¹⁸ compassion and nobleness. In accordance with the Quranic *ethos*, the Prophet taught his companions to transform their personal qualities, refine their character and maintain a moral conduct. He emphasized, that the „greatest struggle“ (*aj-jihād al-akbar*) is the „inner struggle“ (*jihād an-nafs*),¹⁹ which consists in purifying one's own soul from passions, lust, ignorance and vices. The best among people are therefore those who perfected their character and acquired the best morality.²⁰ From the Prophet's numerous ethical counsels and maxims²¹ it becomes clear that individual piety and devotion to God is measured by moral, altruistic and noble behavior towards others. The mutual ethical relationship between people is the core of Islamic religious ethos. Having a sound relationship with others is a necessary condition for a sound relationship with God. According to Muhammad's teachings, God therefore „forgives those who forgive others“ and „pardons those who pardon others“ and supports those who support each other (Al-Qudā'ī, 2016, 2.4, 2.5, 2.103).

The Quranic corpus and the Prophetic tradition provide the foundation of an Islamic ethos, which have been acting as a crucial point of reference in various classical Islamic discourses on ethics. Based on the ethical framework set by the Quran and Sunnah, Muslim theologians, philosophers and mystics developed their own understanding of fundamental ethical problems, as well as specific methods and concepts to deal with them. In the following chapters we will therefore attempt to briefly outline some of the most profound ethical teachings and theories of three important Islamic currents – rational theology (*kalām*), classical philosophy (*falsafa*) and Sufi

13 This term, which can be interpreted as „awareness of God“, „reverence“ or „God-fearing“, represents one of the highest human features in an Islamic religious context, and serves as a kind of safeguard mechanism from moral peril and indecent acts (see e.g. Q., 2:197, 22:35–37, 47:17, 91:8).

14 For the additional explanations regarding the term *khalīfa* see for example Bowker, 1997, 543; Dozy, 1968, 397; al-Jurjānī, 2012, 170; Wehr, 2013, 359.

15 The true, deeper meaning of *khalīfa*, whose degree of realization depends on faith and righteous deeds, is therefore not – as too often (mis)understood –, merely political, but rather existential, ethical and spiritual. Quran states that God „has promised those of you who have believed and done the righteous deeds that He will surely make them successors [...]“ (Q., 24:55).

16 Yasien Mohamed notices correctly that „character refers more to the inward condition of the human soul, and should therefore be distinguished from personality, which refers more to the outward qualities of human behaviour.“ He continues that character thus „pertains rather to the innate motivation and virtues of the soul and is a guide to moral conduct“ (Mohamed, 2007, 139). Against this background it is also easier to understand, why the „pure intention“ represents the most important moral principle in Islam. The prophet Muhammad stated for example that „acts are only worth the intentions that accompany them“ (Al-Qudā'ī, 2016, 1.1).

17 Malik reported, that the Prophet Muhammad said: „I have only been sent to perfect good character“ (Musnad Ahmad 8595; also *al-Muwatta* 1614).

18 Quran refers to patience in various relations and contexts ninety nine times, among others in chapters 3:125, 3:146, 8:46, 32:24, 42:43. See also Mohamed, 2007, 143.

19 Reported by Imam Khatib al-Baghdadi in *Tarikh Baghdad* (13:493), and in *Faydh al-Qadir*, (Vol 4, p. 511).

20 Reported in *Sahih al-Bukhari* 6035; *Sunan al-Tirmidhi* 1162.

21 A great number of sayings, *hadiths*, which Prophet Muhammad bequeathed to his community, contain various moral instructions and ethical teachings, with universal humanitarian lessons. He was advising that a man should deal with people without oppression, speak without lying, keep his pledges, and perform virtuous deeds (Al-Qudā'ī, 2016, §2.135, §4.85). He preached about refinement of behavior, virtuous actions and repentance of sin, advocating that „the loveliest beauty is beauty of character“ (Al-Qudā'ī, 2016, §7.17), and that the generosity to people „is the deed most rewarded“ (Al-Qudā'ī, 2016, §9.41).

mysticism (*taṣawwuf*) –, whereby the main differences as well as overlapping aspects will be highlighted.

THEOLOGICAL ETHICS

Scholastic Muslim theologians (*mutakallimūn*),²² who have been involved in the interpretation of the Islamic scriptural tradition, with the aim of working out a Quranic and Prophetic ethos, relied not only on their own religious textual evidence, but also on Greek logic and Christian theology (Fakhry, 1994, 2). Regarding the discussion of theological theories of ethics, we must however distinguish (at least) between two major currents: (1) the so-called Mu‘tazilites, which represent the rationalist theological movement in Islam, and (2) the Ash‘arītes,²³ semi-rationalist and more scripturally orientated scholastic scholars (Fakhry, 1994, 3). Although both currents ultimately ground their ethical theories in the Quran and the Prophetic tradition, the first formulates a rationalistic ethical system, „with basic deontological presuppositions“, while the latter stands for a more „rigorous voluntarist system“ (Fakhry, 1994, 6).

Especially the Mu‘tazilites,²⁴ who were the first original ethical thinkers of Islam, attempt to bring the Quranic ethical principles into harmony with the rational postulates of human intellect (Fakhry, 1994, 67). In their teaching they thereby underline the rationality of God’s will, as well as the profound relationship between human freedom and human responsibility. They assert that man is inherently free and capable to act through reason, and that he has – by the very means of his cognitive capacity – the power to distinguish between right and wrong, and, in consequence, to choose what is right and avoid the wrong. They state that with the exception of some religious-spiritual acts like prayer, fasting and „obligatory charity“ (*zakāt*), which are determined as being good through Revelation, other moral goods can be recognized and determined through pure reason, such as truthfulness, righteousness, justice and generosity (Ansari, 1989, 86). Because these features are inherently good, there is no necessity of Revelation to *reveal* their moral value. For the Mu‘tazilites, moral obligation is rational,

whereby rationality is the binding principle not only for man but also for divine justice. This means that God’s reward for the righteous acts and His punishment for the sinful acts is not just rationally justified but also rationally grounded – which in turn means that God *must* reward the righteous and punish the sinful (Ansari, 1989, 86).

While the Mu‘tazilites advertise human intellectual faculty and power of reason as an autonomous instance of ethical knowledge, emphasizing thereby the ontological autonomy of free will, the Ash‘arītes – who tend to lean more against authority of scripture than against the results of rational proofs – defend a middle position between absolute determinism and self-sufficiency of human will (Ansari, 1989, 86). Hereto they developed the so called theory of *kasb* or „acquisition“, which asserts that although God is the ultimate ontological cause of all human acts, they are however „activated“ or „acquired“ specifically by human will and his free choice to act (or to refrain from a certain action).²⁵ Further, the Ash‘arītes state that divine Revelation is the only true source to know the good and the right, whereby human reason can only come to know what is pleasant and unpleasant, useful and harmful (Ansari, 1989, 87). This means that reason is not the basis of moral obligation: obligatory is eventually only that which Revelation commands (Ansari, 1989, 87).²⁶

Despite differences of opinion on certain theological doctrines among Muslim theologians, there are some fundamental questions which can be considered as common theoretical problems of theological ethics in Islam. Those questions include first and foremost the problem of Divine justice and the reality of His judgement in the hereafter; free will of man and the power of choice; nature of good and evil; the role of human reason; and man’s relationship with God (Fakhry, 1994, 3; see also Al-Daghistani, 2016a, 130.). It is evident from my earlier remarks that in the context of Islamic theological ethics, revelatory text plays an essential role in determining what is good, and as such serves Muslim theologians as a firm basis for their intellectual examinations of what a human being can and should do to reject evil and realize the good in the world.

22 For a comprehensive scientific research of Islamic theology see e.g. Schmidtke, 2016; Winter, 2014; Renard, 2014; Watt, 1973; van Ess, 1992; Nagel, 1994; Karimi, 2015.

23 This current was named after its founder, the famous Muslim religious scholar and theologian Abū al-Ḥasan al-Ash‘arī (d. 935). Some of the principal representatives of the Ash‘arīte school are Abū Bakr al-Bāqillānī (d. 1013), Abū Maṣū‘ al-Baghdādī (d. 1037), and al-Juwaynī (d. 1064), known as „imam of the two holy cities“ (i.e. Mecca and Medina). His most famous disciple was Abū Ḥamid al-Ghazālī (d. 1111), who also belong to Ash‘arīte school of theology. For more see e.g. Fakhry, 1994, 4.

24 Some of the principal representatives of the Mu‘tazilite school are Bishr Ibn al-Mu‘tamir (d. 825), Mu‘ammar ibn ‘Abbād (d. 830), Abū Ishāq al-Nazzām (d. 845) and ‘Abd al-Jabbār (d. 1025). See e.g. Fakhry, 1994, 3–4. The five core principals of Mu‘tazilite theological creed are: (1) Divine unity, (2) Divine justice, (3), Divine warning and promise, (4) the notion of intermediate position of the sinner, and (5) the principle of commanding the good and prohibiting evil. For further reading see e.g. Martin, 1997, 90–110.

25 For many Sunni theologians – like Ibn Hammām (d. 1475) and Ibn Taymīyah (d. 1327) – the way the Ash‘arīte formulated their doctrine appeared thus to be a kind of „qualified determinism“ (Ansari, 1989, 87).

26 The Māturīdīs, who represent the third major current of systematic theology in Islam, agree partly with the Mu‘tazilites, acknowledging that the faculty of pure reason does reveal the ethical values of things, although there are things and obligations, known to be good only through revelatory text (Ansari, 1989, 87). They were also of the opinion that to justify human responsibility on the one hand and Divine justice (manifesting in the ultimate award or punishment for man’s deeds) on the other, one must necessarily acknowledge the efficacy of human will, without however compromising Divine omnipotence (Ansari, 1989, 87).

PHILOSOPHICAL ETHICS

Islamic philosophical ethics can be defined as a sub-discourse of classical Islamic philosophy, *falsafa*,²⁷ designating the philosophy, written principally in Arabic language and pre-eminently by Muslim thinkers in the period from the 8th to the 12th century.²⁸ Islamic philosophical ethics represent primarily a systematical examination of ethical theories of ancient Greek ethics, with implicit or explicit reference to the religious worldview of Islam. Classical Islamic Philosophers thereby not only gave „Greek ethical concepts a new meaning based on the Quran“ (Mohamed, 2007, 415), but also, *vice versa*, penetrated into the deeper meaning of scripture, particularly due to the rational enquiries and concepts founded by Greek philosophers. Among the most discussed ethical subjects of *falsafa* are: the realization of right conduct, the refinement of human character, the way of achieving happiness, and the question of human nature and its relationship with the socio-political order (further, see Al-Daghistani, 2016a, 130–131). Greek ethics, which is essentially an „ethics of good“, profoundly shaped the ethical discourse of Muslim philosophers, whose central investigation remained focused on the *highest good* and related question of the true happiness of man (Ansari, 1989, 84). However, although classical Islamic philosophers generally agree on the ultimate goal of man, they differed to some extent regarding the way in which this final objective may be achieved. For this purpose, each of them developed their own ethical vision, emphasizing thereby a particular philosophical method and human virtue. Nonetheless some overlapping characteristics and common tendencies in their theories can be easily detected.

Abū Ya‘qūb al-Kindī (d. ca. 870) (for further reading see e.g. Flügel, 1857; Adamson, 2007), the pioneer of philosophical writing in Islam, is generally regarded to be the first among Arabic authors, who produced a comprehensive and systematical philosophical book in Arabic, *Al-falsafa al-ūlā* („The First Philosophy“) (see Al-Kindī, 1974). In this book, al-Kindī defines philosophy (*falsafa*) in accordance with the Greek ideal, as „knowledge of the true nature of things“, and classifies it as the „highest in degree and most noble in rank“ (al-Kindī, 1974, 55). The aim of the philosopher is for al-Kindī however not merely to „attain the truth“, but also to „act truthfully“ (al-Kindī, 1974, 55). Yet al-Kindī’s elaborations on the nature of virtuous conduct are found especially in his most influential ethical treatise *On Dispelling Sorrow*, in which he praises moral attitude and an ascetic way of life, as advocated by Socrates. After diagnosing sorrow as „a disease of the soul resulting from the loss of what is cherished, or the failure to attain what is sought after“ (Fakhry, 1994, 68), al-Kindī

suggest that man should not focus so much on sensual objects and material things, which are impermanent, but rather on knowledge and virtue, which eventually lead to inner fulfillment and happiness. According to al-Kindī, human beings should thus learn to cultivate the „habit of contentment“ (Fakhry, 1994, 68) and to value the intelligible-spiritual world (Adamson, 2016b, 94). The attainment of true happiness, which is for the *falāsifa* the *causa finalis* of human existential searching, lies therefore for al-Kindī in the *modus vivendi*, guided by the principles of reason and by the virtues.

A similar line of argument was defended by another champion of Islamic philosophy, Abū Bakr ar-Rāzī (d. 925), the author of an important ethical work on *Spiritual Medicine* (see ar-Rāzī 1950; Adamson, 2016a, 63–83), which reflects on the ancient idea of moral perfection as a way to heal the soul. In the process of moral-spiritual self-improvement, the human intellect (‘*aql*), which ar-Rāzī considers as „God’s greatest blessing“ (ar-Rāzī, 1950, 20), plays a decisive role. For ar-Rāzī the intellect is not only the cognitive faculty, which enables man to understand the world around him, but also the ruling principle of the soul, which helps him to overcome lusts and transform the character (Fakhry, 1994, 71). Man should thus not allow his passions to dominate over his reason, „clouding it and diverting it from its proper path and right purpose“ (ar-Rāzī, 1950, 21). Quite the opposite: for an ethical way of life it is necessary that we train our self to abstain from bodily pleasures and engage in the contemplation of the intelligible world (see also Al-Daghistani, 2016a, 133–134). Ar-Rāzī’s „spiritual therapy“, whose goal is the transformation of the soul’s character (ar-Rāzī, 1950, 22), consists therefor above all in rejecting hedonism, restraining the passions and searching for Truth, „embodied either in the sound religious law (*al-sharī‘ah*) [...], or in a ‘law of reason’“ (Fakhry, 1994, 76).

If al-Kindī and ar-Rāzī were concerned primarily with the problem of moral refinement, purification of the soul, and the individual pursuit of happiness, Abū Naṣr al-Fārābī (d. ca. 950) (for more see e.g. Fakhry, 2002; Netton, 1992; Mahdi, 2001), the great Muslim logician and founder of Neo-Platonism (Fakhry, 1994, 78), had also dealt with the problem of establishing the best political society. The attainment of happiness (*sa‘āda*) as the ultimate goal of our moral endeavor is for al-Fārābī possible only in the active political life on the one hand, and in the acquisition of rational knowledge on the other. In his book on *Classification of science* (*Ilḥṣā’ al-‘ulūm*) (see e.g. al-Fārābī, 1996), he defines „political science“ (*al-‘ilm al-madani*) as a discipline which investigates moral predispositions and voluntary acts, as well as states of character and types of habits, from which these actions arise (al-Fārābī, 2006, 187–189; see also Al-Farabi, 2001). Politics, which for al-Fārābī are fundamentally ethical and belong to

27 The term *falsafa* is an Arabic loan word for Greek φιλοσοφία (*philosophia*).

28 For the systematic or historical introduction in the classical Islamic philosophy see e.g. Sharif, 1963; Nasr, 2006; Fakhry, 2015; Adamson, 2016; Rudolph, 2013; Al-Daghistani, 2016.

practical philosophy, also deal with motives, goals and ways in which moral acts ought to be carried out and virtuous regimes ought to be led. In this context al-Fārābī highlights two abilities, which in his opinion define a moral and politically active *citizen*, whose attitude and action can contribute to shape an „ideal society“ or „ideal city“ (*al-madīnat al-fāḍila*) (see al-Fārābī, 1985):²⁹ the *cognitive ability* of rational realization of general rules of moral conduct, and the *existential ability* to act according to this realization (al-Fārābī, 2006, 193). Al-Fārābī further also refers to two virtues, which are for him essential for a morally and politically stable society: friendship and justice. People of the „ideal“ or „virtuous city“, characterized by goodness and righteousness, are hence „expected to construct communal cooperation among themselves to achieve happiness (*sa'ada*)“ (Yavuz, 2006a, 129). In this way al-Fārābī's reflection on man's virtue and the excellent community combines Islamic, Platonic and Aristotelian elements.

The significance of justice, friendship and mutual affection as constitutive dimensions of the moral way of life, leading to personal fulfillment and social harmony, is also explicated by the chief representative of philosophical ethics in Islam, Ibn Miskawayh (d. 1030) (for his ethical philosophy see e.g. Abdul, 1964). In his most important ethical treatise, *Refinement of Character* (see Miskawayh, 1968), Miskawayh attempts to systematically examine „those moral traits that render the performance of virtuous actions congenial or spontaneous“ (Fakhry, 2004, 192–193). In doing so, he first determines the principles of ethics and investigates the nature and function of the human soul (Miskawayh, 1968, 3). Miskawayh establishes thereby that the excellence of the soul consists in the pursuit of knowledge, and that man differs from other animals specifically by his capacity for voluntary and moral action resulting from reflection. Justice, as the cardinal virtue, can be realized only as a result of the conjunction of wisdom, courage and temperance, whereby human friendship, affection and love represent essential components of the good and moral life.³⁰ Since Miskawayh also refers to al-Kindī's concept of the cultivation of the soul in his ethical treatise and quotes various Quranic verses, he attempts to combine Neo-Platonic, Aristotelian and Islamic-philosophical elements (Leaman, 2003, 256).

If the majority of Islamic philosophers attempted to synchronize ancient Greek philosophy with Islamic religious thought, it was the famous scholar Abū Hāmid Muḥammad al-Ghazzālī (d. 1111),³¹ who synthesized philosophical, religious and mystical currents in Islam. This synthesis manifests itself in the most articulated way in his ethical theory, contained particularly in his magnum opus *Iḥyā' 'ulūm ad-dīn* („The Revival of Religious Sciences“) and *Mīzān al-'Amal* („The Criteria of Action“). Al-Ghazzālī's principal thesis is that true happiness (*sa'ada*) as the ultimate objective of human existence can be attained only through religious-metaphysical knowledge (*'ilm*) and moral-devotional action (*'amal*) together. This emphasis on the mutual relationship between knowledge and actions runs like a golden thread through his whole ethical-spiritual oeuvre. With his *Criteria of action* and *The Revival of Religious Sciences*, al-Ghazzālī aims at establishing a religious ethics, which not only contains comprehensive theoretical knowledge but also delivers practical guidance for achieving spiritual purity, moral conduct and consequently a state of true fulfillment and happiness.³² He namely states that the virtue of action consists in abolishing what *ought not to be*, whereas the virtue of knowledge lies in obtaining what *ought to be* (al-Ghazzālī, 2006, 108). Thereby gradually achieving a state of happiness represents not merely a psychological feeling, but rather an ontic expression of inner self-realization, based on spiritual purification and metaphysical cognition. Fully in line with the Islamic tradition al-Ghazzālī thus states on numerous occasions that in order to know God, one must first know oneself, i.e. one's own soul, its vices and its virtues (al-Ghazzālī, 2006, 110). Here, virtue again plays a crucial role, whereby the Aristotelian understanding of virtue as a mean between two extremes is reinforced by the important Quranic concept of *wasāṭiyyah*, the „middle way“ (see Q., 2:143). Al-Ghazzālī therewith establishes moderation as a basic Islamic concept and shows that the criteria of the right balance is the human intellect and the religious law (al-Ghazzālī, 2006, 146). According to al-Ghazzālī „*faith, knowledge and action are the fundamentals of religion*“, whereby „*his exposition of religious principles is only an aspect of his ethical system*“ (Umaruddīn, 1996, 308). Al-Ghazzālī – who is regarded as one of the chief representatives of the Sunni orthodoxy and at the same

29 In contrast with the „virtuous city“, al-Fārābī drafts four different kinds of corrupt „city“: the „ignorant city“ (*al-madīna al-jahiliyya*), the „transgressing city“ (*al-madīna al-fasiqa*), the „renegade city“ (*al-madīna al-mubaddala*), and the „errant city“ (*al-madīna al-dalla*) (Yavuz, 2006a, 129).

30 For his concept on friendship and love see Miskawayh, 1968, 121–155. Besides rationality, a social component plays an important role in Miskawayh's vision of moral perfection: „*For love of others, and affection towards them, can play a part in the progress and upward movement of all people; that is because these are a sphere for fulfilling the different virtues. [...] The human being can only fulfill his perfection if it is affirmed that he is a social being, as well as being rational*“ (al-Dīn, 1994, 133).

31 Because of his various and profound writings, al-Ghazzālī can be equally considered as Theologian, Philosophers and Sufi.

32 In this way al-Ghazzālī approves in general what most of the Islamic philosophers taught, whereby he additionally highlights the Sufi perspective of inner purification and other initiatic devotional practices, analyzing their value not only regarding individual „salvation“, but also regarding social relationships with other people. Against this background, al-Ghazzālī is trying to make the ortho-praxis of the Islamic faith the foundation for a spiritual dimension which enables the individual to achieve higher levels on the devotional initiatic path of Sufism (Yavuz, 2006, 159).

time as one of the most vocal critics of blind imitation of religious tradition – skillfully intertwines philosophical reasoning, Aristotelian ethics, Quranic principles, theological doctrines and Sufi teachings.

SUFI ETHICS

Sufism or Islamic mysticism³³ as an „initiatic way“ (Geoffroy, 2009, 26) and „spiritual science“ (see al-Kalābādhī, 2000, 59; 2001, 74; as-Sarrāj, 1990, 39–41, 61–62, 173; al-Makkī, 1992, 418–425, 446–449). Is far away from naïve altruism, unreflecting sentimentalism or superficial esoterism. Quite the opposite: it combines *via activa* and *via contemplativa*, theory and practice, knowledge and action, love and discipline, experience and thought – and it has been manifested throughout the history as an effective force for individual self-transformation, as well as social reformation.

Among the Sufis were however also thinkers who had a more theoretical approach to Sufism, and who were attempting to systematically establish it as a „spiritual science“, by explaining states, stations and techniques of the mystical way. Abū Bakr al-Kalābādhī (d. 990) – author of the famous Sufi manual *Kitāb at-ta'arruf li-madhab ahl at-taṣawwuf*, („The Doctrine of the Sufis“), which is deemed one of the most valuable treatises on Islamic mysticism (Arberry, 1977, xiii) – defines Sufism as a *science of the spiritual states* (*‘ilm al-aḥwāl*) (al-Kalābādhī, 2001, 59; al-Kalābādhī, 2000, 74).³⁴ Though since the states are the consequences of acts, they „are only experienced by those whose acts have been right“ (al-Kalābādhī, 2001, 59; al-Kalābādhī, 2000, 74). In this manner al-Kalābādhī continues, that for someone who tries to transform his inner self, refine his character and improve his actions, „it is first of all necessary, then, that he should know the vices of the soul, [...] the wiles of the Enemy, and the temptations of this world [...]“ (al-Kalābādhī, 2001, 59; al-Kalābādhī, 2000, 75). Only „when the soul is properly addressed, and its habits amended, when it is schooled in the divine manners [...]“ (al-Kalābādhī, 2001, 59; al-Kalābādhī, 2000, 75), a man is able to overcome his passion, watch over his

thoughts (*murāqaba al-khawāṭir*), and purify his heart. Abū al-Qāsim al-Junayd from Bagdad (d. 910), often referred to as the „Sultan of Mystics“ (Glasse, 2000, 211), states that the most important components of Sufism as a whole are self-purification, self-conquest, knowledge and care for the community (al-Kalābādhī, 2001, 16; al-Kalābādhī, 2000, 10).³⁵ The fundamental dimensions of Sufism were outlined more than a century later in a similar way by al-Ghazzālī. In his philosophical-spiritual autobiography *Munqidh min ad-ḍalāl* he ascertained that the complete way of the Sufis includes knowledge and action, belief and practice. That which is the most distinctive of mysticism cannot be gained merely by reading and studying, but only by (1) „mystical taste“ of reality (*ḍauq*), (2) spiritual state (*ḥāl*) and (3) transformation of personal qualities (*tabaddul aṣ-ṣifāt*) (al-Ghazzālī, 1967, 55). Immediate inner experience, spiritual states and transformation of character are actually those issues of Sufism, which are, despite the difference in opinions, discussed essentially in all important Sufi works.³⁶

Against this background Sufism can be understood as a *holistic ethical project* whose aim is an increasing awareness of God, purification of the soul, mystical realization and virtuous conduct. With the aid of initiatic teachings and techniques of Sufi spirituality – such as *murāqaba* („mindfulness“), *muḥāsaba* („self-examination“) (Al-Daghistani, 2016b), *tafakkur* („contemplation“), *tadhakkur* („invocation“) and *futuwwah* („spiritual chivalry“) – a believer can fundamentally transform his character and improve his behavior (see for example al-Qushayrī, 2007, 232; al-Anṣārī, 2011, 84-85; Badri, 2000, 29; al-Kalābādhī, 2000, 95). Continuous practice and performance of these activities enable a believer to develop a more critical consciousness toward one's self, and at the same time a more inclusivistic, open-minded, humble and compassionate attitude towards others.

At the core of this *initiatic science* of Sufism lies the knowledge and practice of *futuwwah*, a kind of Sufi moral code, which leads man to a deeper awareness of the Divine and generosity toward others. The way of *futuwwah* associates right actions with spiritual virtues and reveals the true meaning of compassion, self-denial,

33 For a systematic or historical introduction in the Islamic mysticism see e.g. Nicholson, 1914; Hafizović, 1999; Knysh, 2000; Molè, 2003; Geoffroy, 2003; Schimmel, 2014.

34 An introductive explanation of the meaning of the *state* and *station* can already be found in Abū Naṣr as-Sarrāj's (d. 988) magnum opus *Kitāb al-Luma' fi-t-taṣawwuf*, which is considered to be the oldest preserved classical manual on Sufism (Gramlich, 1990, 15). Relying on al-Junayd, as-Sarrāj asserts that, unlike the inner *states*, spiritual *stations* are gained by means of ascetic practices and acts of devotion (as-Sarrāj, 1914, 13). According to al-Qushayrī – who in his remarks also refers to other (named or unnamed) Sufi-Masters of the past – the *states* are something that descends upon the heart of the meditator, without asking and endeavor (al-Qushayrī, 2007, 57; al-Qushayrī, 2007, 78). *States* are considered basically as something that emerges spontaneously, whereas *stations* are acquired by one's own inner struggle. *Stations* are therefore firm and last longer, whereas *states* are constantly changing (al-Qushayrī, 2007, 57; al-Qushayrī, 2007, 78).

35 According to Al-Junayd Sufism „is a purification of the heart from the associating with created beings, separation from natural characteristics, suppression of human qualities, avoiding the temptations of the carnal soul, taking up the qualities of the spirit, attachment to the science of reality, using what is more proper to the eternal, counselling all the community, being truly faithful to God, and following the Prophet according to the Law“ (al-Kalābādhī, 2001, 16; al-Kalābādhī, 2000, 10).

36 See for example: as-Sarrāj, *Kitāb al-Luma' fi-t-taṣawwuf*, al-Makkī, *Qūt al-qulūb*, al-Kalābādhī, *At-Ta'arruf al-maḥḥad ahli-t-taṣawwuf*, al-Hujwiri, *Kashf al-maḥjūb*, al-Munāwī, *Al-Kawākib ad-durrīyya*, as-Sulamī *Ṭabaqāt aṣ-ṣūfiyya*, al-Qushayrī, *Risāla Al-Qushayriyya fi 'ilm at-taṣawwuf*, al-Anṣārī, *Manāzil as-sā'irīn* and also al-Ghazzālī, *Iḥyā' 'ulūm ad-dīn*.

hospitality, generosity, patience, renunciation, gratitude, kindness, repentance, friendship and love (al-Jerrahi, 1991, 6). *Futuwwah*, which can be translated as „spiritual chivalry“ is considered as a realization of noble character and virtuous way of life, guided by the Divine, by example of the prophet Muhammad (p. b. u. h.), and his companions. The Sufi aim is „to abandon all improper behavior and to acquire and exercise, always and under all circumstances, the best behavior proper to human beings [...]“ (al-Jerrahi, 1991, 6). *Futuwwa* is thus „a code of honorable conduct that follows the example of the prophets, saints, sages“, and the intimate friends of God (al-Jerrahi, 1991, 6). Sufism, driven by the spirit and norm of spiritual chivalry, is about „constantly recognizing the status of humanity and acting correctly“ (Shihab, 2011, 190). In this sense, Muhammad ibn ‘Alī al-Qassab stresses that „Sufism means a noble moral character trait that a noble person shows in a noble moment in time (*waqt*) in the presence of a noble company“ (al-Qushayrī, 2007, 289–290).³⁷ *Futuwwah* is thus not only a *bon ton* or etiquette, but a state of mind, based on spiritual virtues and noble qualities, arising from inner spiritual struggle and self-overcoming. „It means placing other people above oneself. It is being generous and altruistic. It is self-denial, immunity to disappointment, indulgence toward other people’s shortcomings. It is a fearless struggle against tyranny; love of God, love of His creation, love of Love“ (al-Jerrahi, 1991, 13). Despite the diversity of viewpoints on *futuwwah*, all Sufis focus on one central element of „heroic generosity“ (al-Qushayrī, 2007, 237) or *effective altruism*:³⁸ giving preference to other people over one’s own self (Knysh, 2000, 98).³⁹

It is obvious from the above, that the cultivation of *futuwwa*, which leads to an altruistic and inclusivistic attitude towards others can undoubtedly be considered as an active ethical constituent of Sufi spiritual education in fighting against religious radicalism on the one hand, and in increasing tolerance, acceptance and altruism on the other. Against this background Sufism as an *authentic* Islamic spiritual education can be regarded as an important component for building peace and stability in the context of inner-religious as well as inter-religious tensions and conflicts.

CONCLUSION

In the light of the current geo-political situation in some countries of the Middle East, as well as recent tragic events in Europe, one may easily get the impression

that the religion of Islam is more than any other religious system receptive to political manipulation, ideologization and even militarization. To analyze the (internal as well external) factors which contributed this currently seemingly dominating image of Islam, would exceed the scope of this paper. It should however be underlined that – besides the fact that the simple blaming of a religion for such a complex phenomenon as for example terrorist attacks is neither right nor constructive – the religion of Islam bears, as we were able to see above, a rich and long tradition of ethical discourses.

It is therefore of great importance for today’s inter-cultural and interreligious context to rediscover and to rethink *Islamic ethos*, manifested in various discourses, which were outlined in the present paper. The rich heritage of diverse Islamic ethical traditions, whose common concern is the way of perfecting human character and achieving a state of self-realization should not be considered as a utopian (or nostalgic) vision or an abstract phenomenon, but rather as a serious alternative means in dealing with some of the existential challenges of our time. The theoretical and practical framework of Islamic ethics thus *can* and *should* (again) provide the basis for a higher moral quality of life of the individual as well as of society as a whole.

The paper has aimed at outlining some of the most important ethical concepts in the Islamic tradition, particularly in rational theology (*kalām*), classical philosophy (*falsafa*), and Sufi mysticism (*taṣawwuf*). It attempted thereby to highlight their theoretical and methodological differences as well as their common characteristics in dealing with fundamental ethical questions. For this purpose the paper explained a number of basic terms and gave a brief account on some important ethical aspects of the primary scriptural sources, which serve as a foundation for ethical theories in all three mentioned currents of Islam. If we indeed consider the ethical principles in the Quran; numerous moral instructions of the Prophet Muhammad; dynamic debates on fundamental ethical questions among Muslim theologians; efforts of Muslim legal scholars for achieving the best moral solutions for different ethical issues; various philosophical ethical theories, combining Greek thought with an Islamic worldview; and finally, the profoundly ethical spirituality of Sufism – then we can in fact conclude together with ‘Umaruddīn that Islam is an inherently ethical religion, whose „laws and injunctions are based on the most equitable and solid moral foundation“ (‘Umaruddīn, 1996, 307).

37 On the same spiritual and epistemic basis ‘Amr ibn Uthmān al-Makkī also explicates that *futuwwa* ultimately means having good moral character (al-Qushayrī, 2007, 238). For many Sufis the doctrine of chivalry represents a hallmark of Sufism (Knysh, 2000, 12). The Sufis see *futuwwah* as an integral act of devotion, for it illuminates the way to a state of total consciousness of Truth (al-Jerrahi, 1991, 15).

38 An Arabic term for altruism is *īthār*. It is one of the most important measures taught by the Sufi masters, and it „means to place the other in front, to give precedence to the other“ as well as „to refrain from passing judgment on one’s fellow men“ (Sviri, 2002, 169).

39 Al-Muḥāsibī for example ascertains that spiritual chivalry means acting justly, „while not demanding justice for your own self“ (al-Qushayrī, 2007, 238). Self-overcoming as well as social responsibilities is an essential part of *futuwwah*. In his Epistle, al-Qushayrī concludes, that „the foundation of chivalry is that the servant of God always exerts himself in the service of others“ (al-Qushayrī, 2007, 237).

ETIKA V ISLAMU: PREGLED TEOLOŠKIH, FILOZOFSKIH IN MISTIČNIH PRISTOPOV

Raid AL-DAGHISTANI

Univerza Münster, Center za islamsko teologijo, Hammer Str. 95, 48153 Münster, Nemčija
e-mail: raid.aldaghistani@uni-muenster.de

POVZETEK

Islamska intelektualno-duhovna zgodovina razpolaga z raznoliko in bogato etično tradicijo. V luči aktualnih družbeno-političnih dogodkov, naraščajočega ekstremizma in religijskega radikalizma, so obuditev, revitalizacija in kritična umestitev te tradicije v sodobni kontekst izrednega pomena. Najpomembnejše etične koncepte in teorije najdemo predvsem v racionalni islamski teologiji (kalām), klasični arabsko-islamski filozofiji (falsafa) in sufijski mistiki (taṣawwuf). Kljub njihovim teoretskim in metodološkim razlikam je vendarle mogoče izpostaviti pomembne skupne značilnosti v odnosu do nekaterih glavnih etičnih vprašanj, kot so prizadevanje za dobrim in moralna samoizpopolnitev človeka. V ta namen članek najprej pojasni osnovne pojme, kot sta „etika“ in „moralna“ (ter njuni ustreznici v islamski intelektualni tradiciji), nato pa nadaljuje s prikazom in osvetlitvijo nekaterih ključnih etičnih vidikov v primarnima viroma islamske religije, Koranu in preroški suni, ki služita za podlago etičnim teorijam v vseh treh zgoraj omenjenih tokovih znotraj Islama. Na podlagi temeljnih etičnih principov v Koranu, številnih moralnih nasvetov preroka Mohameda, dinamičnimi debatami med muslimanskimi teologi, etično-filozofskimi modeli klasičnih muslimanskih filozofov in duhovno-etičnimi nauki sufijskih mistikov, je mogoče upravičeno zaključiti, da je islam načelno etična religija. Ponovna oživitev in refleksija o islamskem etosu bi lahko zagotovo ne le prispevala k boljšemu razumevanju islamske religije, temveč omogočila tudi trdno podlago za konstruktiven boj proti religijskemu radikalizmu in eskremizmu.

Ključne besede: islamski etos, moralna, etika, dialektična teologija, klasična islamska filozofija, sufizem

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Abdul, H. A. (1964):** The Ethical Philosophy of Miskawaih. Aligarh, Faculty of Arts Publications Series.
- Adamson, P. (2007):** Al-Kindī. Oxford, Oxford University Press.
- Adamson, P. (2016a):** Abū Bakr al-Rāzī (d. 925), The Spiritual Medicine. In: El-Rouayheb, K. and Schmidtke, S. (eds.): The Oxford Handbook of Islamic Philosophy. Oxford, Oxford University Press, 63–83.
- Adamson, P. (2016b):** Philosophy in The Islamic World, vol. 3. Oxford, Oxford University Press.
- Al-Anṣārī, A. (2011):** Manāzil as-sā'irīn, Stations of the Wayfarers. Paris, Dar Albouraq.
- Al-Daghistani, R. (2013):** Epistemologija Srca. In: Vörös, S. (ed.): Mistika in Misel, Vol. 71/72. Koper, Univerzitetna založba Annales, 119–154.
- Al-Daghistani, R. (2014):** Muḥammad al-Ġazzālī. Erkenntnislehre und Lebensweg. Freiburg i. Br., Kalam Verlag.
- Al-Daghistani, R. (2016a):** Falsafa: Einführung in die klassische arabisch-islamische Philosophie. Freiburg i. Br., Kalam Verlag.
- Al-Daghistani, R. (2016b):** Murāqaba in Muḥāsaba. In: Zalta A. and T. Ditrich (eds.): Čuječnost. Koper, Univerzitetna založba Annales, 209–224.
- Al-Dīn, N. G. (1994):** Miskawayh. In: Marope, P. T. M. (ed.): Prospects, Vol. 24. Kluwer Academic Publishers, 131–152.
- Al-Fārābī (2006):** Über die Wissenschaften/De scientiis. Freiburg – Basel – Wien, Herder.
- Al-Fārābī, A. N. M. (1985):** Al-Farabi on the Perfect State. Oxford, Clarendon Press.
- Al-Fārābī, A. N. M. (1996):** Iḥṣā' al-'Ulūm. Beirut, Dār wa al-maktaba al-hilāl.
- Al-Farabi, A. N. M. (2001):** The Political Writings. Selected Aphorisms and Other Texts. Ithaca, Cornell University Press.
- Al-Ghazālī, M. (1967):** The Faith and Practice of Al-Ghazali. London, George Allen and Unwin Ltd.
- Al-Ghazālī, M. (1998):** Iḥyā' 'ulūm ad-dīn. Beirut, dār al-'ulūm.
- Al-Ghazālī M. (2006):** Das Kriterium des Handelns. Darmstadt, WBG.
- Al-Ghazālī, M. (2014):** Rešitelj iz zablode. Ljubljana, Kud Logos.
- Al-Jurjānī, M. (2012):** Kitāb at-Ta'rīfāt. Beirut, dār al-nafās.
- Al-Kalābādhi, A. B. (1935):** The Doctrine of the Sufis. Cambridge, Cambridge University Press.
- Al-Kalābādhi, A. B. (2001):** Kitāb at-Ta'arruf li-madhib 'ahl at-taṣawwuf. Beirut, dar Sadr.
- Al-Kindī A. Y. (1974):** Al-Kindī's Metaphysics: On First Philosophy. Albany, State University of New York Press.
- Al-Makk, A. T. (2005):** Qūt al-qulūb. Beirut, Dār al-kutub al-'ilmīyah.
- Al-Makkī, A. T. (1992):** Die Nahrung der Herzen. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- Al-Qassemī, S. S. (2017):** Seeking the Muslim individual. In: Qantara.de. <https://en.qantara.de/content/omar-saif-ghobashs-letters-to-a-young-muslim-seeking-the-muslim-individual> (21. 03. 2017).
- Al-Qudā'ī, Q. (2016):** Light in the Heavens. New York, University Press.
- Al-Qushayrī, A. Q. (2007a):** Al-Qushayrī's Epistle on Sufism. London, Garnet.
- Al-Qushayrī, A. Q. (2007b):** Ar-risāla al-Quṣayrīya fī 'ilm at-taṣawwuf. Beirut, al-maktaba al-'aṣrīya.
- Al-Sulami, Ibn H. (1991):** The Way of Sufi Chivalry. New York, Inner Traditions.
- Ansari, A. H. (1989):** Islamic Ethics: Concept and Prospect. The America Journal of Social Science, 6, 1, 81–91.
- Ar-Rāzī, A. B. (1950):** The Spiritual Physics of Rhazes. London, Butler & Tanner Ltd.
- As-Sarrāġ, A. N. (1990):** Schlaglichter über das Sufitum. Stuttgart, Franz Steiner.
- As-Sarrāj, A. N. (1914):** Kitāb al-luma' fī-t-taṣawwuf. Leiden, Brill.
- Badri, M. (2000):** Contemplation: An Islamic Psychospiritual Study. Kuala Lumpur, Cambridge University Press.
- Bowker, J. W. (1997):** The Oxford Dictionary of World Religions. New York – Oxford, Oxford University Press.
- Chiabotti, F. (ed.) (2016):** Ethics and Spirituality in Islam. Leiden, Brill.
- Dozy, R. P. A. (1968):** Supplément aux Dictionnaires Arabes, Vol. I. Beirut – Leiden, Brill.
- Fakhry, M. (1994):** Ethical Theories in Islam (2nd ed.). Leiden – New York – Köln, Brill.
- Fakhry, M. (2000):** An Interpretation of the Qur'an. Reading, Garnet Publishing.
- Fakhry, M. (2002):** Al-Farabi, Founder of Islamic Neoplatonism: His Life, Works and Influence. Oxford, Oxford University Press.
- Fakhry, M. (2004):** A History of Islamic Philosophy (3th ed.). New York, Columbia University Press.
- Flügel, G. (1857):** Al-Kindī, genannt „der Philosoph der Araber“. Ein Vorbild seiner Zeit und seines Volkes. Leipzig, F. A. Brockhaus.
- Frank, D. H. (2001):** Ethics. In: Nasr, S. H. & O. Leaman (eds.): History of Islamic Philosophy, 2. Vol. London – New York, Routledge, 959.
- Geoffroy, É. (2009):** Le Soufisme. Voie intérieure de l'islam (2nd ed.). Paris, Seuil.
- Glasse, C. (2000):** Concise Encyclopedia of Islam (2nd ed.). Lahore, Suhail Academy.
- Groff, P. S. & O. Leaman (eds.) (2007):** Islamic Philosophy A–Z. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Hafizović, R. (1999):** Temeljni tokovi sufizma. Sarajevo, Bemust.

- Hashi, A. A. (2011):** Islamic ethics: an outline of its principles and scope. In: *Revelation and Science*, vol. 1, No. 03. Malaysia University Press, 122–130.
- Hegemann, L. (2006):** Ethik/Moral. In: Khoury, A. T. & L. Hagemann (eds.): *Islam-Lexikon – Ideen – Gestalten*. Freiburg i. Br., Herder.
- Kahteran, N. (2007):** Fitra. In: Leaman, O. (ed.): *The Qur'an: an encyclopedia*. London – New York, Routledge, 211.
- Karimi, M. (2015):** Hingabe Grundfragen der systematisch-islamischen Theologie. Freiburg in Br., Rombach Verlag KG.
- Kennedy-Day, K. (2003):** Books of Definition in Islamic Philosophy. London – New York, Routledge.
- Kenny, A. (1978):** The Aristotelian Ethics: A Study of The Relationship between the Eudemian and Nicomachean Ethics of Aristotle. Oxford, Oxford University Press.
- Knysch, A. (2000):** Islamic Mysticism: A Short History. Leiden – Boston, Brill.
- Leaman, O. (2003):** Ibn Miskawayh. In: Nasr, S. H. & O. Leaman (eds.): *History of Islamic Philosophy*, 2. Vol. London – New York, Routledge, 252–258.
- Leaman, O. (2007a):** Philosophy and the Qur'an. In: Leaman, O. (ed.): *The Qur'an: an encyclopedia*. London – New York, Routledge, 496–503.
- Leaman, O. (2007b):** Taqwa. In: Leaman, O. (ed.): *The Qur'an: an encyclopedia*. London and New York, Routledge, 642–644.
- Mahdi, M. S. (2001):** Alfarabi and the Foundation of Islamic Political Philosophy. Chicago, University of Chicago Press.
- Martin, R. C. (1997):** Defenders of Reason in Islam: Mu'tazilism from Medieval School to Modern Symbol. Oxford, Oneworld Publications.
- Miskawayh, A. (1968):** The Refinement of Character. Beirut, American University of Beirut.
- Mohamed, Y. (2007):** Morality in the Qur'an. In: Leaman, O. (ed.): *The Qur'an: an encyclopedia*. London – New York, Routledge, 414–417.
- Molè, M. (2003):** Muslimanski mistiki. Ljubljana, Kud Logos.
- Nagel, T. (1994):** Geschichte der islamischen Theologie: Von Mohammed bis zur Gegenwart. Munich, C. H. Beck.
- Nanji, A. (2016):** Ethical Issues in the Qur'an and Ḥadīth. In: Taylor, R. C. & L. X. López-Farjeat (eds.): *The Routledge companion to Islamic philosophy*. London and New York, Routledge, 37.
- Nasr, S. H. (2006):** Islamic Philosophy from Its Origin to the Present. New York, State University of New York Press.
- Netton, I. R. (1992):** Al-Farabi and His School. London, Routledge.
- Nicholson, R. A. (1914):** The Mystics of Islam. London, Routledge.
- Rahim, A. A. (2013):** Understanding Islamic Ethics and Its Significance on the Character Building. In: *International Journal of Social Science and Humanity*, Vol. 3, No. 6. Madras, Scientific Research Center, 508–513.
- Renard, J. (ed.) (2014):** Islamic Theological Themes: A Primary Source Reader. Oakland, University of California Press.
- Rudolph, U. (2013):** Islamische Philosophie: Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Munich, C. H. Beck.
- Schimmel, A. (2014):** Sufismus. Kurze Einführung in die islamische Mystik. Munich, C. H. Beck.
- Schmidtko, S. (ed.) (2016):** The Oxford Handbook of Islamic Theology. Oxford, Oxford University Press.
- Sharif, M. M. (1963):** A History of Muslim Philosophy, Vol. 1. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Shihab, A. (2011):** Examining Islam In The West: Addressing Accusations and Correcting Misconceptions. Jakarta, Gramedia Pustaka Utama.
- Sviri, S. (1997; 2002):** The Taste of Hidden Things: Images of the Sufi Path: Images on the Sufi Path. Inverness, The Golden Sufi Center.
- Umaruddīn, M. (1996):** The Ethical Philosophy of Al-Ghazzālī. Aligarh, Adam Publishers.
- Van Ess, J. (1992):** Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra. Berlin – New York, De Gruyter.
- Watt, W. M. (1973):** The Formative Period of Islamic Thought. Edinburgh – Chicago, Oneworld Publications.
- Wehr, H. (2013):** Arabische Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart. Wiesbaden, Harrassowitz.
- Winter, T. (ed.) (2008):** The Cambridge Companion to Classical Islamic Theology. Cambridge, Cambridge University Press.
- Yavuz, E. (2006a):** Al-Farabi, Abu Nasr. In: Leaman, O. (ed.): *The Biographical Encyclopedia of Islamic Philosophy*, vol. 1, A–I. London and New York, Thoemmes Continuum, 125–131.
- Yavuz, E. (2006b):** Al-Ghazali, Abu Hamid. In: Leaman, O. (ed.): *The Biographical Encyclopedia of Islamic Philosophy*, vol. 1, A–I. London and New York, Thoemmes Continuum, 158–168.

HOW TO UNDERSTAND THE WAR IN SYRIA

Primož ŠTERBENC

University of Primorska, Faculty of Management, Cankarjeva 5, 6101 Koper, Slovenia
e-mail: primoz.sterbenc@fm-kp.si

ABSTRACT

The aim of the article is to explain backgrounds of the current destructive war in Syria. More specifically, the article tries to provide answers to two interrelated questions. First, why the protests and the war erupted? And second, why the war has been so protracted? In order to do that, the article analyses political, economic, and religious (sectarian) aspects of situation in Syria since the late Ottoman period, with emphasis on the rule of the Baath party. During the rule of Hafiz al-Assad Syria was stable country due to generous socio-economic policies of the regime, although limited latent sectarian tensions existed. Situation unravelled during the rule of Bashar al-Assad as his regime implemented neo-liberal measures which alienated traditional supporting bases of the Baath party and intensified tensions between the Sunnis and the Alawites. Consequently, during the »Arab spring« protests erupted. The regime responded with repression and incitement to sectarian violence, which led to militarization of the uprising. One needs to take into account the consequences of the US-led invasion of Iraq in 2003 since this had caused fierce struggle between Sunni and Shia regional players (Iran and Saudi Arabia) which eventually turned Syria into the battleground and provoked protracted war.

Keywords: Syria, war, socio-economic situation, sects, external interference

COME COMPRENDERE LA GUERRA IN SIRIA

SINTESI

L'articolo intende spiegare i retroscena dell'attuale guerra distruttiva in Siria. Più precisamente, cerca di rispondere a due questioni. La prima, perché sono scoppiate le proteste e la guerra? La seconda, perché la guerra si è così prolungata? L'articolo analizza gli aspetti politici, economici e religiosi (settari) in Siria, dal periodo ottomano in poi, concentrandosi sul periodo di potere del partito Baas. Al tempo del governo di Hafiz Al Asad, lo stato siriano, grazie ad una politica socioeconomica positiva – nonostante la persistenza di limitate tensioni settarie – fu caratterizzato dalla stabilità. La situazione peggiorò nel periodo governativo di Basar Al Asad, a causa degli interventi neoliberali che alienarono la base tradizionale del partito Baas, intensificando le tensioni tra sunniti e alaviti. Di conseguenza, durante la "primavera araba" scoppiarono le proteste. Il regime rispose con la repressione, sollecitando la violenza settaria, il che portò alla militarizzazione della rivolta. Bisogna anche prendere in considerazione le conseguenze dell'invasione dell'Iraq nel 2003 a guida dagli Stati Uniti che causò aspri conflitti tra attori regionali sunniti e sciiti (Iran e Arabia Saudita) che alla fine trasformò la Siria in un campo di battaglia e provocò una guerra di lunga durata.

Parole chiave: Siria, guerra, situazione socioeconomica, comunità religiose, interventi esterni

INTRODUCTION

Since 2011, there has been a violent civil war in Syria between Bashar al-Assad's Baathist regime and the rebels. The war can for certain be described as one of the most catastrophic conflicts in the world after the World War II. By 2016 alone, 470,000 people died and 1.9 million were wounded. More than 4.8 million people fled the country, while 6.6 million of the population resettled all over the country. As estimated by the United Nations' report, already by 2013 Syria had slipped 40 years backwards, according to human development criterion. A half of all Syrian hospitals was closed in 2015, only a half of Syrian children attended school, while 80 % of Syrians lived in poverty. As a result of the lack of vaccination, the country has been stricken anew by diseases such as typhus and measles, which had been eliminated long ago. The average lifespan of a Syrian decreased from 70 to 55 years of age between 2011 and 2015 (data from Phillips, 2016, 1). The United Nations' report assessed that 1.2 million houses had been demolished or damaged by 2013, which is one third of all houses in Syria (data from *International Crisis Group Report*) (Syria's Metastasising Conflicts, 2013, 1).

The extreme destructiveness and long duration of the conflict in Syria is not a coincidence but a logical consequence of two factors. Firstly, after 1971 Syria had been a stable state for nearly three decades, however, in the ten years preceding the outbreak of war internal conflicts and tensions were increasing as a result of the deterioration of economic, social, political, environmental and (inter)religious situations. Secondly, the destructiveness and long duration of the Syrian conflict is further incited by the external factor, namely, deep involvement of strong external players who support both the Sunni rebels and the Shiite-dominated regime. In this sense, it is possible to argue that the Syrian conflict is so destructive and long-lasting mainly because Syria is predominantly a battlefield for powerful external protagonists, whose aim is to reach a broader geopolitical and ideological goals through the indirect and reciprocal fight.

In the Syrian War, external protagonists support the two opposite sides in a rather balanced way. The regime is supported by Iran and other Shiite actors (Lebanese Hezbollah, Iraqi Shia militias, Afghan Shiites) and Russia, and the rebels are backed by Saudi Arabia, Qatar, the United Arab Emirates, Turkey, the United States, Great Britain and France.¹ According to some studies (Balch-Lindsay and Enterline, 2000), this kind of »balanced« support of external forces to the warring sides in civil wars causes the long duration of such conflicts.

The purpose of the present article is to illustrate the complex backgrounds of the war in Syria, both internal and external, covering historical, religious,

political and economic elements. The article focuses on two research questions: What prompted the revolt that finally led to the war? And Why is the war so fierce and long-lasting? The latter question focuses on external involvement. In the first part, we examine the situation in Syria from the late Ottoman period to the beginning of Bashar al-Assad's reign, including the late Ottoman period, the period of the French mandate and the period of the Baath party's rule – especially the presidency of Hafiz al-Assad. The emphasis is placed on the economic and social situation, on the distribution of wealth in Syrian society, considerable attention is also paid to the situation of religious communities, in particular the Alawites and the Sunnis. The second part defines the situation in Syria during the presidency of Bashar al-Assad, disclosing the elements that caused the rise of tension and led to protests in March 2011. In the third part, the article reviews the social structure of the protesters and the supporters of the regime, the dynamics of protests and the response of the regime, the militarization of the protests and the outbreak of the Civil War. Special attention is paid to the position of the Alawite community, including the process during which the regime, in order to retain power, abused the Alawites' historically conditioned fear. The fourth part is dedicated to the role which external Sunni and Shiite supporters, as well as Saudi Arabia and Iran, played in the Civil War and their impact on the aggravation and duration of the conflict. Also, the impact of events in Iraq on developments in Syria is examined. Less emphasized are some specific policies of Qatar and Turkey. The article does not include an analysis of the interference of Russia and the Western countries.

LATE OTTOMAN PERIOD, THE PERIOD OF FRENCH MANDATE AND THE PERIOD OF INDEPENDENCE UNTIL THE BAATHIST ASSUMPTION OF POWER

In the Ottoman Empire, the reforms, known as the Tanzimat (1839–1876), were carried out in the 19th century and were aimed at the complete reorganization of the state and the relations between the Sultan and his subjects. The reforms were an attempt to respond to the series of defeats the Empire experienced in the war with the Western powers and to the rise of nationalist movements in Europe. The two aims of the reform were to halt the collapse of the Empire and to better counter the external pressures in the form of Western military successes and an ever-increasing integration into the global capitalist economy. The reforms led to two main effects, which had a far-reaching impact on the socio-economic situation in Syria. The first impact was centralization of power, which deprived local Syrian leaders of considerable power, while the second was

1 This kind of external support is described in the work of Phillips (2016) and in the *International Crisis Group Report* (Syria's Metastasising Conflicts, 2013, 1).

Image 1: Damascus, Syria: The Syrian society has always been a mosaic of ethnic groups and confessions. In the background is Saladin, the first sultan of Egypt and Syria and the founder of the Ayyubid dynasty (January 2011, photo: Lukas Wank, Shabka)

the introduction of private property and landownership (Abboud, 2016, 14–15).

By the mid-19th century, the Syrian provinces of the Ottoman Empire had been integrated into the global capitalist system, leading to a growing European economic impact which was reflected in the transformation of Syria into a predominantly agricultural economy that exported to European markets. In this context, the introduction of private landownership, through the process of concentration of the land, ultimately led to the creation of an extremely wealthy and influential social class of landowners which, on the basis of the Law of the Provinces adopted by the Ottoman Empire in 1864 incorporating landowners into the political system, became the dominant socio-economic protagonist in Syria. The emergence of the social class of landowners consolidated the class structure in Syria and clearly outlined the divisions and conflicts between landowners and peasants (Abboud, 2016, 15–16).

During the French mandate (1920–1946), the French colonial rulers further fostered the private ownership of the country, when previously public land was awarded to the landowners' elite and tribal leaders, in

exchange for their political submission and support of French policies. In addition, the French set up a parliament in which, during their mandate, landowners had the biggest influence. The result was the exceptional socio-economic polarization of Syrian society, where most influence and power was exercised by 3,000 landowners and their families that formed less than one per cent of the population, but owned more than half of all private land. The landowners elites also controlled all important political, professional and administrative positions. Ninety per cent of all Syrian inhabitants who worked the land, either as share-croppers or as landless peasants, were at the bottom of the socio-economic scale (Abboud, 2016, 16–18).

After Syria gained independence in 1946, enormous inequality and polarization of Syrian society caused great political instability. Tensions grew between the elites that dominated the country and the political interests, demands and ideological orientation of the majority of society. Tensions led to various forms of political protests, such as street demonstrations and frequent coup attempts. During this time, two important political forces, the army and the bureaucracy who were not

under the control of the landownership elite, emerged. In accordance with the general post-colonial trend, the army was extremely powerful and politicized, and saw the fastest way to its power through coups. After 1954, officers who were the Baath party members began to dominate (Abboud, 2016, 21–22; Phillips, 2015, 364).²

BAATHIST ASSUMPTION OF POWER AND HAFIZ AL-ASSAD'S REIGN

A group of three officers from Syrian army (Muhammad Umran, Salah Jadid and Hafiz al-Assad), who came from the minority religious community of the Alawites and were the members of the Baath Party, launched a coup without spilling any blood on 8th March 1963 and, thus, overthrew the rule of landowners' elite.³ The emergence to power of three Alawite officers was no coincidence as the Alawites were represented in the Syrian army above average and this was the consequence of two factors.⁴ Firstly, during their mandate, the French mainly included those belonging to Syrian minorities (mainly the Alawites and the Druze) in the military formations they established, as they were less susceptible to the nationalist tendencies of the Sunni majority and were even ready to fight against them. And secondly, the Alawites, who throughout the history of Syria were the socially and economically marginalized community, were willing to enter the French-established military units because they believed this was the only way to improve their social position. On the other hand, the Sunnis were not willing to engage in the army because they opposed the French (Christian) rule, and, in addition,

the Sunni landowners and families dealing with trade greatly underestimated the military profession. In addition, during the time of independent Syria, the poor and uneducated Alawites enrolled massively in the Syrian military academies because this was for them the only possible channel for vertical mobility. This led to the fact that the Alawites were in above-average numbers among the officers in the Syrian armed forces.⁵ It should be added that the Alawites (and the members of other religious minorities) were also more willing to be included in the Baath Party because its program was secular. In addition, due to its socialist ideology, the party itself successfully recruited membership in rural areas, where the members of religious minorities traditionally lived (Bou-Nacklie, 1993, 649–652, 657; Goldsmith, 2015, 68–69; Khoury, 1987, 80–81, 525; Seale, 1988/1990, 26–27, 34, 60–63, 76–80).

The three Alawite officers first increased the dominance of the Alawites in the Syrian army through more purges, thus consolidating their position of power. After 1966, the Baathist regime, in which Salah Jadid took the lead, carried out radical socialist, economic and social reforms – a revolution from above.⁶ Several land reforms were carried out, which granted peasants and agricultural workers the land that had previously belonged to the landowners' elite. Such measures were not a surprise, given the fact that the Alawites had traditionally belonged to the vast social class of peasants who had worked the land owned by the Sunni landowners. In addition, nationalization of industry and finance was carried out, public planning, as the main distribution mechanism, replaced the market, and the public sector became the main engine

2 Two intellectuals educated in France, Michel Aflaq and Salah al-Din al-Bitar, established an intellectual circle in Damascus – the Movement of the Arab Revival (Baath). In 1947, they formally established the Baath party in Damascus. The Party identified its objectives as follows: 1. unity and freedom of the Arab nation (merging of the existing, artificially created Arab countries into a major Arab political entity); 2. liberation from any external influence and hegemony; and 3. socialism in the form of land reform and public ownership of natural resources and large industry (Ahmad, 1984/1991, 198; Hiro, 1996, 6, 18, 41; Seale, 1988/1990, 30–31, 33–34, 47).

3 The original Muslim community split into the Sunni and the Shia branches after the death of the Prophet Muhammad in 632 due to disagreement regarding the question who could be a legitimate successor to the Prophet. The proto-Sunnis claimed that any devout Muslim elected by the Muslim community can be the successor, and the proto-Shiites argued that Muhammad's cousin and son-in-law Ali ibn Abi Talib (Ali) could be the only legitimate heir. The crystallization of the split into the Sunnis and the Shiites occurred after the Battle of Karbala in 680, in which the Sunni military units killed Ali's younger son Hussein and his escort. As for the doctrine, the most important difference between the Sunnis and the Shiites is in relation to the Imamate (Imams). While the Shiites attribute a cardinal role to the Imamate, the Sunnis place no real importance to this institution. The Sunnis were socio-politically privileged through the predominant part of the history of the Muslim world. Today, out of 1.6 billion Muslims in the world, 85 to 90 % are the Sunnis and 10 to 15 % the Shiites (Donner, 1999, 18; Halm, 1987/1991, 1, 17; Keddie and Cole, 1986, 1–2; Nasr, 2006, 34; Sachedina, 1981, 19; Šterbenc, 2005). The Shiites are further divided into more (sub)groups: the Twelvers, the Zaydis, the Ismailis (the Nizaris and the Mustaliens), the Druze and the Alawites. The Sunnis can be divided on the basis of the four legal schools (the Hanafi, Maliki, Shafii, Hanbali) (Šterbenc, 2005, 115–254). In Syria, the Sunnis are the majority religious community (65 % of population), while minority religious communities are the Alawites (12 %), the Christians (8 %), the Druze (3 %), the Ismailis – the Nizaris (1 %) and the Twelvers (1 %) (Daftary, 1990/1992, 533–534; Phillips, 2016, 47, 52). The Sunni Kurds form 10 % of the population (however, their primary identity is ethnic).

4 The Alawites are a group of the so-called extreme Shiites, characterized by the fact that they attribute to Ali and the remaining eleven Imams, recognized and respected by the Shiites-Twelvers, a status close to divine (their perception of the divine is rather abstract). As a result, they are regarded as extremists by the Twelvers, and as heretics by the orthodox Sunnis. The Alawite religious beliefs are highly syncretistic, since they contain elements of Christianity (celebrating Christmas and Easter) and paganism, as well as the belief in the posthumous transmigration of the soul. The Alawite rules for everyday life are somewhat liberal because they allow drinking alcohol and they do not require that women be veiled in public. In addition, the Alawites do not pray in mosques and they honour the shrines of the Alawite „saints“ and holy men (Goldsmith, 2015, 7–8, 217; Mazzaoui, 1987/1993, 176).

5 In 1963, 65 % of the Syrian army officers were the Alawites and even higher was the percentage among the privates (Goldsmith, 2015, 74).

6 In December 1964, al-Assad and Jadid degraded Muhammad Umran in politics (Seale, 1988/1990, 95–96).

Image 2: Tadmur/Palmyra, central Syria: Bashar al-Assad on the left, his father Hafez on the right (February 2010, photo: Lukas Wank, Shabka)

of economic development. Private entrepreneurship was severely limited and economic cooperation with the West was reduced (Abboud, 2016, 28–29; Goldsmith, 2015, 9, 80; Khoury, 1987, 520; van Dam, 1978, 42–44).

Hafiz al-Assad deposed Jadid in November 1970, and in March 1971 he became the President of Syria. He started a partial de-radicalization of economic and social policy, led by the belief that Jadid's politics had been too radical, which in the short term benefited the Alawites and the members of other minority religious communities, but it had dangerously alienated a considerable part of the Sunni population. He partially liberalized economic policy, thus creating certain opportunities for the private sector (among others, for the Sunni merchants). Al-Assad leaned against the four pillars of power. The first was the Baath party, which implemented the state policies. The second pillar was corporatism, which comprised various social forces (such as the students and farmers) that were subordinated and incorporated in the regime. The third pillar was the state bureaucracy, which increased due to the state's socialist policies, so that it employed almost 25 % of Syrians in the 1980s. In the public sector, the regime massively employed the Alawites, who were moving considerably from their tra-

ditional settlements in the mountains of the northwest of the country (Jabal al-Sahiliyah) to the cities. The fourth pillar was the enlarged army and the security services, which employed primarily the Alawites in order to ensure the regime's security. The socio-economic position of the Alawites (education, employment, infrastructure) generally improved (Abboud, 2016, 29–31; Goldsmith, 2015, 80, 84–85, 108–109; Ziadeh, 2011/2013, 17–26).

During the Baathist rule in the 1960s and 1970s, the redistributive policies greatly improved the economic life of peasants and the poor. The policies of nationalization and the distribution system which put forward rural development and fostered agricultural production improved rural life. The expansion of the public sector created a massive social base of the regime and created jobs for the middle class. Thus, public servants, urban workers and rural peasants (including the Sunnis), along with the members of minority religious communities, became a strong supportive social base for the regime. However, Hafiz al-Assad realized that, in order to preserve his authority, he could rely solely on the Alawite community from which he descended. On the other hand, the Alawites felt that they needed al-Assad's regime so that they would not fall into the inferior social

status where they had been subordinated to the Sunnis (Abboud, 2016, 29, 37; Goldsmith, 2015, 82–83).

BASHAR AL-ASSAD'S REIGN

When Hafiz al-Assad died on June 10, 2000, due to a heart attack, his son Bashar quickly replaced him as the President; such a smooth transfer of power was only possible as the older Assad, during his last years of life, had removed from power all the influential members of the regime who could compete with his son in assuming the leadership of the state (Goldsmith, 2015, 126–127, 129; Ziadeh, 2011/2013, 37, 45). As the President, Bashar al-Assad faced major socio-economic problems in the country, and with his own policies, the situation worsened considerably, thus creating fertile ground for the outburst of dissatisfaction of the substantial part of the Syrian population, which broke out in March 2011.

INCREASING SOCIO-ECONOMIC TENSIONS, PRESERVING POLITICAL DICTATORSHIP AND ENVIRONMENTAL DISASTER

Already in the mid-1980s, the regime of Hafiz al-Assad faced economic (fiscal) problems, largely due to the rapid decline in oil prices and, thus, the reduction of income from the (modest) Syrian oil exports and the aid that Syria was receiving from the Arabian Gulf States. In addition, the Syrian state-run economic model was devoted primarily to inclusiveness, stability and dependence on the state, but failed to provide economic development. The model was eventually exhausted because it pursued spending on the cost of accumulation. This led to a series of moderate economic reforms in the late 1980s and 1990s, which did not stop the deterioration of the situation. Consequently, after assuming the leadership of the state, Bashar al-Assad was confronted with a whole range of complex economic and social problems. The economic development of the country was averted by the lack of investment, rigid market regulation, retrograde bureaucracy, ideological opposition to economic liberalization, expensive food and fuel subsidies, rigid currency controls, high-level corruption, and the private sector that was too fragmented to be able to lead capital accumulation. Of particular concern was the fact that the state was no longer able to create a sufficient number of jobs in the public sector; a high birth rate (in 2010, 55 % of the population was under the age of 24) and rising unemployment required the creation of as many as 300,000 new jobs per year (Abboud, 2016, 32–34; Hokayem, 2013, 25–26; Lesch, 2012/2013, 8; Ziadeh, 2011/2013, 37).

Bashar al-Assad therefore decided to implement more radical socio-economic reforms, directed towards liberalization. The reforms were motivated by a neo-

liberal economic approach, and their red thread were privatization and marketization. In this sense, the state was increasingly losing its leading role in the society, while dismantling the institutions that had connected the state and the society (including the public sector and trade unions), and the fiscal mechanisms that supported this connection (including the tax system). The public sector monopolies were slowly eliminated, while the private sector's investment in banking, insurance, education system and other areas increased. The broad government subsidy system and the system of government fixing of the highest prices for basic foodstuffs and housing were abolished (Abboud, 2016, 34–36).

However, al-Assad's policies have further distorted the economy and increased corruption and nepotism. Marketization did not extend the foundations of the accumulation, what is more, only those close to the regime benefited from the privatization. Although al-Assad claimed that they aim for a „social market economy“, he did not satisfy many of the social demands of the Syrians. In 2000–2010, the standard of living deteriorated, while the possibility of social mobility was reduced. Unemployment rates continued to raise, wages lagged behind the rising cost of living, and price rising caused the economic uncertainty of millions of Syrians. The inequality greatly increased, while 30 % of the population lived below the poverty line (11 % below the survival line). Since the regime, on the basis of a market logic, was eliminating the privileges of the agricultural sector and redirected the funds to the cities, the countryside was severely neglected (mostly the Sunni peasants), with which the Baath Party alienated its most important social support base.⁷ Consequently, there were mass migrations of peasants from rural areas to the peripheries of cities, they mostly settled in the slums. One needs to add that during this time, the socio-economic situation of the greater part of the Alawite community deteriorated, both in rural and urban areas. Nevertheless, the Alawites did not stop supporting the regime because they continued to believe that Bashar al-Assad alone could provide them with security against social degradation and the potential revenge of the Sunnis (Abboud, 2016, 36–38; Goldsmith, 2015, 159–161, 165; Hokayem, 2013, 28–29; Lesch, 2012/2013, 7–8, 107–108; Phillips, 2015, 367; Phillips, 2016, 46–47).

During the reign of Hafiz al-Assad, there was an unwritten „social contract“ between the regime and the population, on the basis of which the former secured the economic security through subsidies, jobs in the public sector and free education and healthcare system, while in return, the Syrians renounced their political freedom. During the reign of Bashar al-Assad, the regime ceased to adhere to the agreement, nevertheless, it did not allow political freedom but responded to the ever increasing political demands with severe repression, which was car-

⁷ Pursuing its policies, the regime alienated also the second part of its traditional support base – the workers (Hokayem, 2013, 28).

ried out by 50,000 to 70,000 members of the intelligence and security services (*Mukhabarat*), which were increasingly prominent in the Syrian society (Goldsmith, 2015, 182–183; Perthes, 2004, 17–19; Phillips, 2016, 44–45).

From 2006 to 2010, Syria was also struck by a severe drought, when between two and three million people were plunged into extreme poverty and the Syrian agricultural sector was devastated. The rural population of all religious communities, including the Alawites, had to fight for survival, while tens of thousands of Syrians were forced to flee to the cities, so that 160 villages in northern Syria were completely emptied (the worst affected region was the north-eastern region of the governorates of Aleppo, Deir ez-Zor, Hasakah, Idlib and Raqqa). The regime did not take any measures to alleviate the suffering of the rural population, but even exacerbated the situation (for example by demolishing the temporary residences of migrants in cities). Drought, together with market reform measures, led to a real humanitarian disaster for the majority of population. The particularly affected and, consequently angry were the Sunni peasants who had been the core pillar of support of the Baath Party for decades (Goldsmith, 2015, 183–184; Phillips, 2015, 367; Phillips, 2016, 46).

TENSIONS IN THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SUNNIS AND THE ALAWITES

Since Syria gained independence, there was a certain tension between the Sunnis and the Alawites. In independent Syria, the Sunnis felt threatened by the members of minority religious communities, since these were supposed to be a centrifugal force. After the Baathist assumption of power, the tensions between the greater part of the Sunnis and the Alawites increased. Hafiz al-Assad tried to prove that he was the President of all the Syrians and the „true“ Muslim,⁸ however, a part of the Sunnis thought his regime was an „Alawite regime“, for he appointed the Alawites to important posts in the administration and army, and in addition, his were the actions of nepotism. The Alawites were perceived as threatening soldiers or intelligence due to their control of the security services, and the autochthonous Sunnis in Damascus and Aleppo were unhappy with the arrival of the „inferior“ Alawites to their proud „Islamic“ cities. An important indicator of latent tension were the events of January 1973, when mass protests

took place in Aleppo, Homs and Hama because the new constitution did not stipulate that the president of the state must be a Muslim.⁹ It showed how important religion still is and that many Sunnis find problems with the religious roots of al-Assad. On the other hand, these events were ground-breaking for the Alawites because their historically conditioned fear of the Sunnis' domination and their persecution was awakened (Goldsmith, 2015, 83, 85, 88; Ziadeh, 2011/2013, 140).

The Sunni anti-Alawite sentiment escalated in the years between 1976 and 1982 when the rebellion of the Muslim Brotherhood against the regime was supported by many Sunnis. At that time, the Alawite community supported the brutal use of force by which Hafiz al-Assad finally defeated the resistance of Islamists in Hama in February 1982 (the Muslim brothers showed that they had an antagonistic attitude to the „heretical“ Alawites). During the reign of Bashar al-Assad, a large part of the Sunnis associated the Alawite community with the regime and accused it (mainly because of the individual Alawites who were close to the regime and made their fortunes for that) of usurping both money and power, despite the deteriorating socio-economic situation of the Alawites.¹⁰ Most of the Sunnis still regarded the Alawites as the „false“ Muslims (Goldsmith, 2015, 93–106, 163, 185–186, 261; Phillips, 2016, 47).

OUTBREAK OF THE SYRIAN WAR

After the „Arab spring“ arose in the Arab world at the end of 2010, the process reached Syria in March 2011. This was no coincidence, given the dissatisfaction that had accumulated during the reign of Bashar al-Assad. However, internal structural factors, the regime's response to the protests, the militarization of the uprising and external interference ultimately led to the outbreak of a long-lasting war.

PROTESTS AGAINST THE REGIME (THE UPRISING)

On 17th December 2010, in Tunisia, Mohamed Bouazizi set himself on fire due to humiliation he had been subjected to by the authorities. On the same day, in his birthplace, Sidi Bouzid, protests erupted and later extended to the capital of Tunis, and on 14 January 2011 they led to the dismissal of the autocratic President Ben Ali. This triggered a wave of protests against

8 He promoted inclusive Syrian nationalism, and appointed some Sunnis (Mustafa Tlass, Abdul Halim Khaddam) to important civilian positions in the government. He prioritised the Sunni culture, so that the Islam which was taught in schools was Sunni Islam. In his birthplace, Qardaha, he actualized two architectural projects with an Islamic note. In memory of his late mother, he built a luxurious mosque, and in memory of his deceased son Basil, a large cemetery complex which emphasized the Islamic character of Basil with its engraved notes from the Koran (Lawrence, 1998, 71; Phillips, 2015, 365–366).

9 Al-Assad later ordered the Syrian Assembly to amend the Constitution with the provision that „President's religion is Islam“ (Ziadeh, 2011/2013, 140). The question was whether the Alawites are Muslims. The Alawites were supported by a prominent member of the Lebanese Shiite-Twelve clergy, Musa al-Sadr, who proclaimed that the Alawites are a part of the Twelver Shiism according to doctrine (Ajami, 1986, 174; Goldsmith, 2015, 89–90).

10 Bashar removed certain experienced Sunnis from prominent government offices (Tlass and Khaddam), and appointed the members of his extended family. Consequently, the Alawites dominated in the ruling elite even more (Phillips, 2015, 366).

dictatorships in the Arab world and was referred to as the „Arab Spring“, which spread to the majority of Arab countries. Syria was no exception. Under the influence of the general regional trend, a group of teenagers in early March 2011 wrote on the wall of their school in the south Syrian city of Deraa: „*Doctor, your turn next*“ (this referred to al-Assad) and „*Down with the regime.*“ The teenagers were taken to Damascus by the Syrian security authorities and tortured. After authorities refused all their parents' requests for their release, the parents, along with hundreds of other Syrians, began protesting in front of the main mosque in Deraa on 15th March. The security forces responded by shooting and killing four protesters. The following day, after the funeral of the killed revolvers, around 20,000 other protesters, shouting anti-regime slogans and smashing the regime symbols came to the streets. After the protests continued, the security forces surrounded the city on 23rd March and attacked the demonstrators, but it was already too late. On the news of the demonstrators killed in Deraa, protests had already extended to several other parts of Syria (Lesch, 2012/2013, 56–57; Phillips, 2016, 40–41, 49–50).

Structurally, the outbreak of protests in the city of Deraa, located in the southern province of Houran, was no coincidence. Houran was in fact affected by virtually all the negative elements that occurred during the reign of Bashar al-Assad. Similarly to other peripheral regions in Syria, Houran had once prospered due to favourable agricultural and administrative policies of the regime; since the 1980s, the Syrian authorities increasingly reduced public investment in infrastructure and services in most rural areas due to economic problems, which affected the lives of millions of the Syrians. Houran was also struck by a severe drought and, in addition, Deraa was, in a religious sense, homogeneously Sunni, while the commander of the security forces was an Alawite who imposed brutal measures (Hokayem, 2013, 42–43; Phillips, 2016, 49–50).

A mixture of factors that brought the city of Deraa to revolt was also present in other parts of Syria that joined the uprising against the regime early on: the north-western province of Idlib was affected by the regime's neglect and high unemployment; the city of Hama, which was a homogeneous, conservative Sunni city, still resented the Alawite-dominated regime its brutal repression of the rebellion of the Muslim Brotherhood in 1982; the religiously mixed city of Homs received a lot of regime funds, however, the Sunni residents there believed that the city's Alawite areas were privileged both in infrastructure and employment, and therefore, opposed the regime, while the Alawites remained loyal. In Damascus, the structural (economic and sectarian) backgrounds of the insurrection were well visible.¹¹ The regime was

opposed by predominantly Sunni neighbourhoods of Darayya and Eastern Ghouta (notably Douma), which were affected by poverty and underemployment, and, besides, they absorbed rural migrants. The conservative, middle-class neighbourhoods of Barzeh and Midan, and the poor Sunni sector of Qaaboun also revolted. On the other hand, the Alawite inhabitants of the Damascus municipality of Mezze 86 attended the pro-regime gatherings organized in mid-year of 2011. These gatherings were also attended by the inhabitants of Damascus from the middle and upper classes who materially benefited from the regime policy of economic liberalization (Glass, 2015, 121–122; Hokayem, 2013, 43–46).

It can be summarized that the uprising featured the following: it started as predominantly Sunni, it was conducted in the Syrian geographical periphery and included lower-classes of the society; when deciding whether to join the revolt or stay loyal to the regime, local circumstances and possible resentments were important; among the initial reasons for the revolt there were no clearly perceptible Islamist motivations; sectarian slogans were present in the regions where more than one religious community lived, but they did not appear in many other regions. Despite the fact that the revolt started as predominantly Sunni in character, all the Sunnis did not join, nor was it a primarily sectarian revolt. Many Sunnis continued to support the al-Assad's regime for various reasons: to some, the regime provided jobs in the public sector and the military, others cooperated with the authorities economically; some were the members of the Baath Party, while others still remembered the instability before the arrival of Hafiz al-Assad; some feared having an Islamist government, others were satisfied with al-Assad's foreign policy which was defying Israel and the West (Glass, 2015, 94; Hokayem, 2013, 49–50).

Within a few weeks, the protests developed into a movement that was more organized and already had a national dimension, but it was not centrally coordinated. The protesters started to express common demands, primarily requiring a regime change through the dismissal of the repressive bodies, the resignation of the President al-Assad, and the exclusion of political, security and economic elites from political life. In addition, they demanded political reforms that would include the abolition of the laws on the state of emergency, establishment of independent courts, adoption of a new constitution, and introduction of more representative political institutions that would not be subject to authoritarian control. The protest movement (the uprising) was becoming more and more organized and this was mainly due to the spontaneous establishment of the so-called Local Coordination Committees whose members were local activists who joined broader networks (Abboud, 2016, 57–58, 66–67).

11 Fanar Haddad (in Phillips, 2015, 359) defines „sectarianism“ and „sectarian“ as „discrimination, hate or tension“, based on differences between sects. In the context of this article, the term „sect“ has the same meaning as the term „religious community.“

12 However, the regime could definitely rely on the Alawites, the Twelvers and most of the Christians; at the beginning of the uprising, the Druze tried to maintain a neutral status while a large part of the Ismailis-Nizaris joined the protest. Later, the Druze and the Ismaili-Niz

THE RESPONSE OF THE REGIME,
THE MILITARIZATION OF THE OPPOSITION
AND THE OUTBREAK OF THE CIVIL WAR

After the start of the protests (the uprising), the regime could rely on several social groups, which, due to its (previous or current) policies, remained faithful: the Sunni merchants from Damascus and Aleppo, benefiting from infrastructure projects, increased trade and opening of private schools and universities for their children; public officials whose salaries were increased at the start of the protests; some tribes in the east of the country which cooperated with the regime; the members of religious minorities who were satisfied with secular arrangement and feared the revenge of the Sunni authorities;¹² many of the Sunnis saw the regime as a rampart protecting from the Islamism and Jihadism; the older Syrians feared re-slipping into instability as it existed before 1971, and the younger ones feared the possibility of a similar chaos that existed in Iraq after 2003 (Phillips, 2016, 51–52).

Despite the fact that many of the Alawites participated in the early peaceful protests in Homs and Damascus, the majority of the Alawite community members continued to support the regime for three reasons: there was a collective memory of the long history of Sunni domination of the Alawite community and people were afraid of returning to the second-class status; the Alawites were disproportionately employed in the public sector (the military, the intelligence services, the bureaucracy) and, therefore, did not want to oppose the regime that paid them;¹³ and many Alawites suspected that it was a rebellion of Islamists and consequently feared the Sunni sectarian violence. It is important to point out that the most elite divisions of the Syrian army (the Republican Guard, the Third Corps and the Fourth Armoured Division) were almost entirely composed of the regime-faithful Alawites (Goldsmith, 2015, 196–197; Phillips, 2016, 52; Syria's Mutating Conflict, 2012, 24–25, 27).

The regime responded to the protest with a dual policy. On the one hand, it started with a series of embellishing political reforms aimed at meeting certain demands of the protesters (the abolition of the State of Emergency Act which had been in force since 1963, the release of 200 political prisoners, the appointment of a

new Prime Minister) and, on the other hand, it exercised increasingly brutal repression (arrests, torture, kidnapping, murders, firing at demonstrators), which caused more and more deaths (Abboud, 2016, 58–60).

The regime also employed some subtle but far-reaching measures. In order to maintain in force, sectarian feelings were promoted in the Alawite community in order to set the grounds for the acceptance and implementation of violence against the members of the Sunni community. This was extremely important because the Alawite-dominated security services used violence against the protesters. In this sense, it can be estimated that the regime implemented the policies envisaged by the constructivist interpretation of the influence of religion on the outbreak of a violent conflict. The constructivist explanation is that the political „entrepreneurs“, in order to gain or retain authority (power), encourage the members of their own religious community to accept and implement violence against the members of other religious communities. However, constructivism emphasizes that political entrepreneurs are successful in doing so only if they can rely on some already existing intersubjective religious (social) frameworks, such as religious traditions, for example, a religiously-based collective historical memory. Members of a community can be mobilized appropriately if there is a long history of antagonistic relations between two communities.¹⁴

At the time of the first protests, the regime revived the old „fears of sectarianism.“ In the state media, the protesters were labelled as the sectarian Islamists. The Alawite community was targeted for manipulation as the gangs organized by the regime (the *Shabiha*) brought sandbags to the Alawite villages, claiming that the neighbouring Sunnis were attacking the Alawites. Soon after the outbreak of protests, when the sectarian confrontation did not yet begin at all, as a result of the regime manipulation in the Alawite community, rumors were circulated about what the „terrorists“ were doing to Alawite corpses. The regime could take advantage of the intersubjective basis formed by the Alawite collective memory of the long history of Sunni domination and the repression against the Alawites.¹⁵ Consequently, the Alawites began to accept the violence of the regime and also decisively participated in its implementation,

11 Fanar Haddad (in Phillips, 2015, 359) defines „sectarianism“ and „sectarian“ as „discrimination, hate or tension“, based on differences between sects. In the context of this article, the term „sect“ has the same meaning as the term „religious community.“

12 However, the regime could definitely rely on the Alawites, the Twelvers and most of the Christians; at the beginning of the uprising, the Druze tried to maintain a neutral status while a large part of the Ismailis-Nizaris joined the protest. Later, the Druze and the Ismaili-Nizarite groups split into the supporters of the regime and the supporters of the opposition, but both groups generally did not get involved in the conflict. The regime managed to organize a Druze pro-regime militia (Hokayem, 2013, 47–48; Phillips, 2015, 369; Syria's Mutating Conflict, 2012, 27).

13 It was important that the regime could rely on the loyalty of the high officers in the armed forces, as more than 90 % of the generals were the Alawites at the time when Bashar al-Assad came to power (Goldsmith, 2015, 131).

14 The constructivist explanation can be found, for example, in Hasenclever and Rittberger (2000, 647–657) and Šterbenc (2011, 248–254).

15 Historically, the Sunni dynasties of the Seljuks, Mamluks and Ottomans used repression against the Alawites. During its uprising against the regime (1976–1982), the Muslim Brotherhood also exercised brutal sectarian violence against the Alawites; among other brutalities, they were systematically killing the Alawite intelligentsia (Goldsmith, 2015, 21, 30–33, 37–38, 40–41; Seale 1988/1990, 316–317, 324–329).

believing that they were under threat of collective annihilation. Thus, even the educated Alawites in Damascus demanded the killing of all the Sunnis living in Homs, and the majority of the Alawite community defended the solutions based on „destruction,“ „eradication,“ and „purification“ (Phillips, 2015, 369; Syria's Mutating Conflict, 2012, 24–25).¹⁶

It should be stressed, however, that the regime was by no means the sole culprit for the intensification of the conflict and the transition to a destructive war. As Phillips points out, the Sunni-dominated countries have also promoted sectarianism on the anti-regime side, with Qatar, Saudi Arabia and Turkey supporting Sunni anti-regime militias with pronounced sectarian (anti-Alawite) elements in order to overthrow the regime and extend their influence in Syria. Moreover, the Gulf States allowed the collection of financial resources for sectarian militia in Syria on their territories. The regime-controlled transnational media in Qatar and Saudi Arabia also intensively promoted anti-Alawite and anti-Shiite feelings in the wider region (Phillips, 2015, 370). Thus, the constructivist interpretation can also be applied to the operation of the Sunni-dominated countries, which, in terms of intersubjectivity, could rely on a strong anti-Shiite and anti-Alawite oriented Salafist and Wahhabi ideology and tradition that were present in the Gulf.¹⁷

In the summer of 2011, the process of militarization of the revolt began, due to the escalation of the violence of the regime, the protesters' need for self-defence and the inability of the protests to lead to a political transition process. The first armed rebel units were mostly the Sunni deserters (ordinary soldiers, privates) from the Syrian army, joined by some activists, and in July 2011, the Free Syrian Army was formed as the nominal umbrella organization under which various units were merged, soon joined by the escaped Syrian army officers. The rebels obtained weapons mostly from the seized regime's arsenals or they bought it in black market. Due to armed fighting and casualties both on the regime's and the rebels' sides, Syria slid into the Civil War some time between August 2011 and January 2012.¹⁸ However, peaceful protests against the regime, parallel to armed conflicts, continued long after the outbreak of the Civil War (Abboud, 2016, 87; Hokayem, 2013, 81–83, 86; Phillips, 2015, 358). It is possible to agree with Glass (2015, 20–21) that the external aid for the Sunni anti-regime fighters led to the final militarization of the Syrian uprising and the domination of the armed rebels over peaceful protesters. At the beginning of 2012, Qatar

and Saudi Arabia began sending armed rebels the arms, money and non-lethal military equipment, while Turkey assisted in logistics. These countries also supported the armed struggle against the regime in the following years (Phillips, 2016, 137–140). As a result, violence spread throughout Syria, and the conflict became more lethal and claimed thousands of victims each month.

Despite the fact that the first armed rebels linked to the Free Syrian Army were more secular, the sectarian domestic and foreign Sunni Islamist groups, with varying degrees of radicalism, soon became predominant in the armed rebellion. The reasons for this were mainly three. Firstly, in the catastrophic atmosphere of the war, religion provided a more solid identity and gave meaning to suffering and sacrifice. Secondly, religious groups were more organized and disciplined. Thirdly, the armed groups that needed weapons and other material resources for successful combat began to compete for the favour of foreign sectarian-driven donors (Saudi Arabia, Qatar), which required them to show the highest level of Islamism. Consequently, the war became dominantly sectarian, since the Islamist groups acted on the basis of a common idea of the struggle of the Sunnis against the Shiite regime, but at the same time it was increasingly radicalized (Hokayem, 2013, 95–98; Lister, 2015; Phillips, 2016, 129–130; Tentative Jihad, 2012).

EXTERNAL INTERFERENCE

The war in Syria would not have become so severe and would not be so long if it was not intensely interfered by external protagonists who wanted to achieve wider regional goals through the victory of their proxies in Syria. As a result, Syria has become a sort of battleground, where bigger and stronger external protagonists have been fighting. The war between Saudi Arabia and Iran needs to be highlighted, which, to a significant extent, overlaps with the fighting between the broader Sunni and Shiite sides. This confrontation cannot be understood without understanding the consequences of the US-led invasion of Iraq in 2003.

CONSEQUENCES OF THE INVASION OF IRAQ

During the reign of Saddam Hussein (1979–2003) and the Baath Party (1968–2003), the Arab Sunnis who constitute only a minority of the Iraqi population, dominated in the society and politics, while the Arab Shiite majority was clearly subordinated.¹⁹ The US-led invasion of Iraq in March and April 2003 and later the

16 Phillips (2015, 362–363, 368–369) provides the thesis on the regime manipulation with the Alawite community, emphasizing the importance of the existence of historical conflicts. However, in terms of theoretical basis, he does not refer to constructivism.

17 The work of the ultra-conservative Sunni theologian Ahmad ibn Taymiyya influenced greatly the founder of Wahhabism – Muhammad ibn Abd al-Wahhab. Ibn Taymiyya was extremely hostile towards all the Shiites, and in 1305 he issued the fatwa in which the Alawites were proclaimed heretics and enemies of Islam (Goldsmith, 2015, 34–36; Mabon, 2013/2016, 85–86; Nasr, 2006, 94–96).

18 In accordance with the widely accepted political science definition, the civil war occurs when, in one year, the number of combat deaths on both sides reaches 1000 (Phillips, 2015, 358).

occupation changed the situation, as the Americans overthrew the Sunni ruler and by enabling democratic elections in January and December 2005 they paved the way for the majority of the Shiites to take power.²⁰ This was an epochal historical change, since the Iraqi Shiites came to power for the first time since 1638²¹ in a country that is extremely important for all the Shiites.²² Iraq, which is one of the three most important Arab countries, became the first country in the Arab world, in which, based on the democratic process, the Shiite majority started to dominate (Dawisha, 2009, 236–240; Nasr, 2006, 170, 186–202; Pelham, 2008, 180–185; Šterbenc, 2005, 360).

The Shiite takeover of power in Iraq did not merely alter the power relations in this country, but also caused decisive changes in the wider region. One can point out three respects.²³ Firstly, the (democratic) rise of the Iraqi Shiites to power inevitably inspired the Shiites in the Arab countries where, despite being in large numbers, they were still socially and politically marginalized (subordinated to the ruling Sunnis). Therefore, they began to express demands for the improvement of their position, mainly referring to democracy. This happened in Bahrain, Yemen, Lebanon and Saudi Arabia.²⁴ Secondly, in general, the impact of the Shiites in the wider area was strengthened, as there was a kind of revival of Shia, which was also based on material indicators. For example, the Shiites began to control the same amount of the world oil supplies as the Sunnis.²⁵ Thirdly, the regional (geopolitical) influence of the strongest Shia force, Iran,²⁶ was greatly increased, because the country had good relations with the new Shia rulers in Iraq.²⁷ Moreover, even before 2003, Tehran cooperated closely with the Alawite-dominated regimes of Hafiz and

Bashar al-Assad in Syria, as well as the Shia Twelvers' movement Hezbollah, which controls the south of Lebanon. Iran thus spread its influence all the way to the Mediterranean Sea (Goldsmith, 2015, 122–125; Nasr, 2006, 169–184, 211–226; Norton, 2007/2009, 34–36, 135–138; Ostovar, 2016, 114–116; Pelham, 2008, 204–206, 215).

The great increase in the influence of Shia and Iran in the region led to the collapse in the balance of power, which greatly irritated the Sunni-dominated states, especially the Gulf States (Saudi Arabia, the United Arab Emirates, Kuwait, Qatar). Whereas during the Iran-Iraq War (1980–1988) their vast support of Saddam Hussein prevented the spread of Iran's influence on Iraq, this was now the fact. They started referring to the emerging „Shia crescent“, which was expected to stretch from Iran, through Iraq and Syria, to the south of Lebanon, while the Sunni influence was expected to decline ever more.²⁸ The countries came up with several measures to curb the spread of the Shia influence, and have been inclined to the Sunni groups in Iraq which brutally attacked the Shiites there. Namely, the strengthening of identity policies (sectarianism) further intensified the Sunni-Shia clashes in the region, which in Iraq in 2006 and 2007 led to a highly destructive Sunni-Shia Civil War in which the Shiites won (Barnes-Dacey and Levy, 2013, 7–8; Blagojević and Ščekić, 2017, 543; Cockburn, 2016, 129–159; Mabon, 2013/2016, 54; Nasr, 2006, 241–242; Pelham, 2008, 215–219; Phillips, 2016, 18, 20–21).

The development of events particularly intensified the traditional rivalry between Saudi Arabia and Iran, the leading Sunni and Shia forces,²⁹ and in this sense, a kind of a Saudi-Iranian regional cold war erupted.³⁰ Saudi Arabia was extremely negative about the great

19 In Iraq, the (Arab) Shiites account for 60 %, the (Arab) Sunnis for 20 %, and the Kurds for 17 % of the population; the rest are members of other ethnic and religious groups (Ethnoreligious Groups, http://www.lib.utexas.edu/maps/middle_east_and_asia/iraq_ethnoreligious_1992.jpg, 25. 5. 2005).

20 The Iraqi Shiites are the Twelvers. The Twelvers gained their title because they attach special importance to the twelve Imams who, in the years 656–874, led the main stream of Shiism (Momen, 1985, 23–45; Šterbenc, 2005, 115–137).

21 In 1638, the Sunni Ottomans ended the reign of the Iranian Shiite (Twelver) dynasty of the Safavids in Iraq (Šterbenc, 2005, 344, 360).

22 In Kufa, southern Iraq, the founder of Shiism Ali established his base, and in addition, there are four Shiite (Twelver) shrines (Najaf, Karbala, Kazimayn and Samarra) in Iraq. The vast majority of today's Shiites belongs to the Twelvers; the Twelvers are (mostly) also the Shiites living in Iran, Bahrain, Saudi Arabia and Lebanon (Šterbenc, 2005, 73, 116, 177–191).

23 Various authors highlight the decisive influence of the US-led invasion of Iraq in 2003. Cockburn (2016, 10) argues that the US-led invasion of Iraq „was the earthquake whose aftershocks we still feel“. Phillips (2016, 18) emphasizes that the invasion of Iraq was an „important turning point“.

24 In Bahrain, the Twelvers make up 70 % of the population; in Yemen, the Zaydis make up 42 % of the population; in Lebanon and Saudi Arabia, the Twelvers make up 38 and 10 to 15 % of the population respectively.

25 In the countries with the Shiite governments (Iran, Iraq and Azerbaijan), there was the same amount of global oil reserves in comparison to the Sunni Arab countries (Pelham, 2008, 215).

26 In Iran, during the Safavid dynasty (1501–1722), the Twelver Shiism was permanently established as a state religion for the first time. In addition, Iran is the culturally and intellectually most dynamic country in the Muslim world, and in Qom, Iran, there is the most important Shiite theological centre (Nasr, 2006, 213–215; Savory, 1980).

27 During the reign of Saddam Hussein, many Iraqi Shiite politicians fled to Iran. After 2003 they returned and won the elections (Phillips, 2016, 18–19).

28 In 1986, the US envoy Pearson was already warned by the leadership of the Sunni-dominated countries, in private talks, that Iran wants to defeat Iraq in order to establish the „Shia Crescent,“ ranging from Lebanon, through Iraq, to the Persian Gulf (Crist, 2012/2013, 171).

29 On the one hand, this rivalry is largely a classical secular struggle for the influence of the two regionally most influential states, and on the other hand, it overlaps with the wider regional Sunni-Shia sectarian conflict. The authorities in Saudi Arabia and Iran (after the Islamic Revolution of 1979), in terms of identity and legitimization, rely on religion (Sunnism–Wahhabism and Shiism), and they compete

increase in both Iran's and Shia influence, mainly for two reasons. Firstly, it was feared that the Saudi Shiites living in the east of Saudi Arabia would secede, which would be a disaster for the monarchy as all of its oil fields and oil reserves are in this area. Riyadh had long been accusing Tehran of calling the Saudi Shiites for rebellion, and these accusations intensified after 2005, when the latter demanded more rights for themselves.³¹ As the Saudi Shiites protested strongly during the „Arab Spring“ in 2011, the concerns of the Saudi authorities were further strengthened.³² Secondly, because of the fact that Saudi Arabia and Iran compete in Islamic legitimacy, and the Saudi ruling house legitimizes its power with Islam, the Saudis saw severe undermining of their power in the great increase in Iranian influence in the region. Because of all these fears, Saudi Arabia played a major role in the brutal suppression of the Shiite demonstrations in Bahrain in March 2011 (Barnes-Dacey and Levy, 2013, 7–8; Hadžikadunić, 2013, 141, 147; Mabon, 2013/2016, 54, 70–72; Phillips, 2016, 19–20; Wehrey, 2013).

SYRIA AS THE BATTLEFIELD FOR EXTERNAL PROTAGONISTS

After the protests in Syria in March 2011, the Sunni-dominated Arab Gulf States and Turkey acted against the al-Assad's regime reconcilably and tried to resolve Syrian tensions through diplomatic channels for several months. The Saudis feared that the dismissal of al-Assad would further strengthen the revolutionary process in the region, which would jeopardize their rule, while Turkish President Erdogan and Qatari emir Hamad bin Khalifa al-Thani cooperated closely with the Syrian leader before the outbreak of protests. But as early as in July 2011, when al-Assad intensified the repression against protesters, the external Sunni protagonists drastically changed their attitude towards the Syrian regime and began to overthrow it (Hassan, 2013, 18–19; Phillips, 2016, 65, 68–69, 70–75).

The Gulf States, primarily Saudi Arabia and Qatar, saw the Syrian conflict as a decisive battle for the control of a key country in the geographical centre of the region. They believed that, from a geopolitical point of view, the replacement of the regime in Syria would bring a decisive change in the region, since Iran and its allies would be adversely affected. Namely, if the pro-Iranian regime was toppled in Syria, and instead, the Sunni regime was established, cooperating with the Gulf States, it would be possible to significantly and even decisively weaken the two pro-Iranian protagonists: the Hezbollah in Lebanon and the Shia regime in Iraq. The Iraqi Sunnis, who, after being defeated in the Civil War, have more or less adopted the idea of being in a subordinate position, would again be able to oppose the Shia rulers. In Lebanon, Hezbollah would lose its dominant role and be subordinate to the Sunnis. Consequently, an Iranian influence zone, extending to the Mediterranean, would be abolished. Saudi Arabia also wanted to demonstrate its commitment to the Sunni Islam and help the Syrian Sunnis in their struggle against the „heretical“ Alawite regime. In addition, Saudi Arabia was convinced that the collapse of the Syrian regime and, consequently, the weakening of Iran, would bring easier control over the persistent Saudi Shiites (Al-Rasheed, 2013, 36–37; Hassan, 2013, 17–18, 23).

Qatar, on the one hand, thought similarly as a part of the Sunni bloc, which wanted to deal the blows to Iran and the Shiites in the region, and, on the other hand, along with Turkey, Qatar had additional motivation to support Syrian rebels.³³ Doha and Ankara wanted to increase their influence in the region more distinctively, using as their instrument the Islamist Movement of Muslim Brotherhood that had its branches in different countries. The latter had already come to power in Tunisia and Egypt, and with the fall of the al-Assad's regime, this was expected to happen in Syria. Qatar also had an additional, geo-economic motive for the destruction of the Syrian regime, as al-Assad, in 2009, rejected the Qatari proposal to construct a gas pipeline that would

with each other in Islamic legitimacy, or, where a more authentic Islam is claimed. More on this can be found in, for example, Mabon (2013/2016, 43–44, 53, 85–91, 96–98).

30 The countries compete in the ideological and geopolitical field. The ideological competition is based on the ethnic (Arab-Persian) and religious-sectarian (Sunni-Shia) divisions. The sectarian dispute was particularly widespread following the Iranian Islamic Revolution of 1979, when the new Iranian regime began calling for the overthrow of the Saudi ruling family. The geopolitical competition is based on several elements: a relationship with the United States' military presence in the region; relation to Palestine; the issue of potential possession of nuclear weapons; fighting through proxies in Lebanon, Iraq and Bahrain; and petroleum policy (Mabon, 2013/2016, 42–77).

31 After the Islamic Revolution, the new Iranian authorities really began to call the Saudi Shiites to rebellion, and in November 1979 the revolt broke out. But the revolt was essentially a consequence of the socio-economic marginalization of the Shiites in the monarchy (Mabon, 2013/2016, 54; Wehrey, 2013, 6–7).

32 Since the Saudi authorities are not abolishing the marginalization of the Shiites, the latter have radicalized after 2009. In March 2009, an important member of the Saudi Shiite clergy, Nimr al-Nimr, in his Friday sermon warned the Saudi authorities that the Shiites only have one option more: to separate from the monarchy (Wehrey, 2013, 8–10). The marginalization of the Saudi Shiites is essentially due to the pressure of the influential Wahhabi clergy on the Saudi authorities, since Wahhabism, which is an official religion in Saudi Arabia, treats the Shia Twelvers as polytheists (*mushrikun*). The Wahhabi doctrine requires hostility towards polytheists (Goldberg, 1986, 231–232).

33 However, due to Turkey's support for Syrian rebels the Syrian regime withdrew from predominantly Kurdish areas in northern Syria. This caused significant problem for Erdogan as he feared that creation of Kurdish proto-state in Syria would encourage separatist ambitions of Turkish Kurds (Phillips, 2016, 111, 210–211). On attitude of Turkish authorities towards the Turkish Kurds see, for example, Abbas and Zalta, 2017.

bring the Qatari natural gas through Saudi Arabia, Jordan and Syria to Turkey and further in Europe (Cafiero and Wagner, 2015; Phillips, 2016, 38, 69, 74).

Consequently, in February 2012, Qatar and Saudi Arabia started providing arms, military equipment and money to Syrian rebels, while Turkey provided logistic support and supported the rebels with intelligence. The Sunni forces also persisted with this policy in the coming years. All three countries also supported the political organization of the Syrian anti-regime opposition (Phillips, 2016, 105–125).

Iran as well saw a decisive regional battleground in Syria, where they were to defend their most essential interests. They (increasingly) perceived Syria as a *zero sum game*, as the fall of the al-Assad's regime would lead to a major change and more hostilities toward Iran. Tehran was aware that the Syrian war represented a great opportunity for its regional Sunni rivals. If the Syrian regime was replaced by the Sunni and pro-Saudi authorities, Iran would lose its most important Arab ally. Furthermore, the „strategic bridge“ would be lost, the bridge through which Tehran was providing arms to the Hezbollah movement in Lebanon, and thus deter Israel from possible attacks against Iran. In Lebanon, the Syrian and the Lebanese Sunnis could jointly act against Hezbollah, and the Syrian and Iraqi Sunnis could put some pressure on the Shia authorities in Iraq; the fall of the latter would be the worst possible scenario for Iran. It is important to understand that even before the war in Syria, the Iranian regime had a paranoid feeling of encirclement, since the external protagonists (the United States, Israel, the Sunni-dominated countries) were supposed to plot a conspiracy or a great strategy for Iranian collapse. For this reason, Iran believed that Syria is the first line of defence against the combined efforts of their regional and non-regional enemies, not only to replace the al-Assad's regime, but also to isolate and demolish the Islamic Republic. In other words, the threat in Syria could be existential for Iran (Goodarzi, 2013, 25–28; Ostovar, 2016, 205–207).

For this reason, soon after the demonstrations erupted in Syria, Iran started to help the al-Assad's regime, and with the progress of the war, Iranian aid intensified. Tehran supported the regime financially, materially (including oil), with arms and in logistics. Other external Shia protagonists also helped the Syrian regime. Several thousands of the Lebanese Hezbollah fighters battled on the side of the Syrian regime only because the Lebanese Shiites were aware that the fall of al-Assad would cause their considerable attrition, which would be exploited by the Lebanese and Syrian Sunnis and Israel. The Iraqi Shia authorities were also aware that the collapse of al-Assad would have led to a

strong Sunni assault on the Iraqi Shiites, therefore, they helped the Syrian regime financially, and they also allowed Iranian planes to fly over their airspace. Between 2011 and 2014, Iraqi Shia militias were fighting in Syria, and further on, even the units of Afghan Shiites, organized by Iran. All this meant that the al-Assad's regime was supported by a broad transnational Shia alliance (Al-Khoei, 2013; Lebanon's Hezbollah Turns Eastward, 2014; Nasr, 2013, 157; Ostovar, 2016, 208–219; Phillips, 2016, 149–150, 159–165).

Given that the Sunni camp led by Saudi Arabia and the Shia camp led by Iran both see Syria as a decisive battlefield, which would ultimately determine their wider position in the region, it is no coincidence that both camps support the rebels and the regime so strongly and persistently. This situation, however, is causing aggravation of the conflict and long-lasting war. This is not a coincidence, since some studies (Regan, 2002; Skrede Gleditsch and Beardsley, 2004) establish that the involvement of external protagonists in civil wars, supporting one of the sides, increases brutality and longevity of these wars.

CONCLUSION

Being a unique sum of two extremely negative factors, an internal and an external one, the war in Syria is one of the worst clashes, if not even the worst one, since World War II. The internal sectarian tensions have been, to some extent, latently present since 1963 when the minority of the Alawites gained a dominant socio-political role in the country. However, these tensions were somewhat neutralized by the generous economic and social policies of Hafiz al-Assad which also met the needs of the predominant part of the majority – the Sunnis. As Bashar al-Assad started to eliminate such policies, sectarian conflicts were increasing along with the growing social tensions, which consequently led to protests and revolt due to the »encouraging« external circumstances (»the Arab spring«). The brutal and cynical response of the regime, together with external interference, led to the final outbreak of the Civil War.

Once the war in Syria started, the external factor became clearly evident. The Sunni – Shiite Pandora's box, opened by the US attack on Iraq, indirectly caused the extreme destructiveness and long duration of the Syrian conflict. The big question is when this conflict can be stopped, since many internal and external protagonists need to agree to do so. Thus, it can be concluded that Syria and its people are a great and tragic victim of the wider (geo)political, (geo)economic and ideological conflicts, which were, to a large extent, caused by the Western aggressive thrust aimed at the region.

KAKO RAZUMETI VOJNO V SIRIJI

*Primož ŠTERBENC*Univerza na Primorskem, Fakulteta za management, Cankarjeva 5, 6101 Koper, Slovenija
e-mail: primoz.sterbenc@fm-kp.si

POVZETEK

Namen članka je razložiti ozadja obstoječe destruktivne vojne v Siriji. Natančneje, članek skuša odgovoriti na dve vprašanji. Prvič, zakaj so izbruhnili protesti in vojna? In drugič, zakaj je vojna tako dolgotrajna? Članek analizira politične, ekonomske in religijske (sektaške) vidike položaja v Siriji vse od poznega osmanskega obdobja, pri čemer je poudarek na vladavini stranke Baas. V času vladavine Hafiza Al Asada je bila Sirija zaradi darežljivih družbeno-ekonomskih politik režima stabilna država, čeprav so obstajale omejene latentne sektaške napetosti. Položaj se je poslabšal v času vladavine Bašarja Al Asada, ker je režim uveljavljal neoliberalne ukrepe, ki so odtujili tradicionalno podporno bazo stranke Baas in intenzivirali napetosti med suniti in alaviti. Posledično so med »arabsko pomladjo« izbruhnili protesti. Režim je odgovoril z represijo in razpihovanjem sektaštva, kar je vodilo v militarizacijo vstaje. Treba je upoštevati posledice ameriško vodenega napada na Irak leta 2003, ker je le-ta povzročil oster boj med regionalnimi sunitskimi in šiitskimi akterji (Iranom in Savdsko Arabijo), kar je nazadnje Sirijo spremenilo v bojišče in povzročilo dolgotrajno vojno.

Ključne besede: Sirija, vojna, družbenoekonomski položaj, religijske skupnosti, zunanje vmešavanje

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Abbas, T. & A. Zalta (2017):** 'You cannot talk about academic freedom in such an oppressive environment': perceptions of the We Will Not Be a Party to This Crime! petition signatories. *Turkish Studies*, 1–20. DOI: 10.1080/14683849.2017.1343148 (9. 10. 2017).
- Abboud, S. N. (2016):** Syria. Cambridge & Malden, MA, Polity Press.
- Ahmad, A. Y. (1984/1991):** The Dialectics of Domestic Environment and Role Performance: The Foreign Policy of Iraq. In: Korany, M. & A. E. Hillal Dessouki (eds.): *The Foreign Policies of Arab States: The Challenges of Change*. Boulder, Colorado; Oxford, Westview Press, Inc., 186–215.
- Ajami, F. (1986):** The Vanished Imam: Musa al Sadr and the Shia of Lebanon. Ithaca & London, Cornell University Press.
- Al-Khoei, H. (2013):** Iraq: Sunni resurgence feeds Maliki's fears. In: Barnes-Dacey J. & D. Levy (eds): *The Regional Struggle for Syria*. London, European Council on Foreign Relations, 33–39.
- Al-Rasheed, M. (2013):** Saudi Arabia: local and regional challenges. *Contemporary Arab Affairs*, 6, 1, 28–40.
- Balch-Lindsay D. & A. J. Enterline (2000):** Killing Time: The World Politics of Civil War Duration, 1820–1992. *International Studies Quarterly*, 44, 4, 615–642.
- Barnes-Dacey, J. & D. Levy (2013):** Hegemony and sectarianism after Iraq. In: Barnes-Dacey J. & D. Levy (eds): *The Regional Struggle for Syria*. London, European Council on Foreign Relations, 5–15.
- Blagojević, J. & R. Ščekić (2017):** Politička previranja u arapskom svijetu: Nestabilnosti i priliv migranata na Zapadni Balkan. *Annales – Series Historia et Sociologia*, 27, 3, 537–552. DOI: 10.19233/ASHS.2017.38 (18. 4. 2018).
- Bou-Nacklie, N. E. (1993):** Les Troupes Spéciales: Religious and Ethnic Recruitment, 1916–46. *International Journal of Middle East Studies*, 25, 4, 645–660.
- Cafiero, G. & D. Wagner (2015):** Turkey and Qatar: Close Allies, Sharing a Doomed Syria Policy. *The National Interest*, November 9. <http://nationalinterest.org/print/feature/turkey-qatar-close-allies-sharing-doomed-syria-policy-14283> (14. 6. 2017).
- Cockburn P. (2016):** Chaos and Caliphate: Jihadis and the West in the Struggle for the Middle East. New York & London, OR Books.
- Crist, D. (2012/2013):** The Twilight War: The Secret History of America's Thirty-Year Conflict with Iran. New York, Penguin Books.
- Daftary, F. (1990/1992):** The Isma'ilis: their history and doctrines. Cambridge, New York & Oakleigh, Victoria, Cambridge University Press.
- Dawisha, A. (2009):** Iraq: A Political History from Independence to Occupation. Princeton, New Jersey & Woodstock, Oxfordshire, Princeton University Press.
- Donner, F. M. (1999):** Muhammad and the Caliphate: Political History of the Islamic Empire Up to the Mongol Conquest. In: Esposito, J. L. (ed.): *The Oxford History of Islam*. Oxford etc., Oxford University Press, 1–61.
- Glass, C. (2015):** Syria Burning: ISIS and the Death of the Arab Spring. New York & London, OR Books.
- Goldberg, J. (1986):** The Shi'i Minority in Saudi Arabia. In: Cole, J. R. I. & N. R. Keddie (eds.): *Shi'ism and Social Protest*. New Haven & London, Yale University Press, 230–246.
- Goldsmith, L. T. (2015):** Cycle of Fear: Syria's Alawites in War and Peace. London, C. Hurst & Co. (Publishers) Ltd.
- Goodarzi, J. (2013):** Iran: Syria as the first line of defence. In: Barnes-Dacey J. & D. Levy (eds): *The Regional Struggle for Syria*. London, European Council on Foreign Relations, 25–31.
- Hadžikadunić, E. (2013):** Zašto Iran? Sarajevo, Centar za napredne studije & Dobra knjiga.
- Halm, H. (1987/1991):** Shiism. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Hasenclever, A. & V. Rittberger (2000):** Does Religion Make a Difference? Theoretical Approaches to the Impact of Faith on Political Conflict. *Millennium*, 29, 3, 641–674.
- Hassan, H. (2013):** The Gulf states: United against Iran, divided over Islamists. In: Barnes-Dacey J. & D. Levy (eds): *The Regional Struggle for Syria*. London, European Council on Foreign Relations, 17–24.
- Hiro, D. (1996):** Dictionary of the Middle East. Houndmills etc., Macmillan Press Ltd.
- Hokayem, E. (2013):** Syria's Uprising and the Fracturing of the Levant. Oxon & London, Routledge for The International Institute for Strategic Studies.
- Keddie, N. R. & J. R. I. Cole (1986):** Introduction. In: Cole, J. R. I. & N. R. Keddie (eds.): *Shi'ism and Social Protest*. New Haven & London, Yale University Press, 1–29.
- Khouri, P. S. (1987):** Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism 1920–1945. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Lawrence, B. B. (1998):** Shattering the Myth: Islam beyond Violence. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Lebanon's Hizbollah Turns Eastward to Syria (2014):** Middle East Report No 153, 27 May. Brussels, International Crisis Group.
- Lesch, D. W. (2012/2013):** Syria: The Fall of the House of Assad. New Haven & London, Yale University Press.
- Lister, C. R. (2015):** The Syrian Jihad: Al-Qaeda, the Islamic State and the Evolution of an Insurgency. Oxford etc., Oxford University Press.
- Mabon, S. (2013/2016):** Saudi Arabia and Iran: Power and Rivalry in the Middle East. London & New York, I.B. Tauris & Co Ltd.

- Mazzaoui, M. M. (1987/1993):** 'Alawiyun. In: Eliade, M. (ed.): *The Encyclopedia of Religion*, Volume 1. New York, Macmillan Publishing Company, 174–177.
- Momen, M. (1985):** *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*. Oxford, George Ronald.
- Nasr, V. (2006):** *The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future*. New York & London, W. W. Norton & Company.
- Nasr, V. (2013):** *The Dispensable Nation: American Foreign Policy in Retreat*. Victoria & London, Scribe.
- Norton, A. R. (2007/2009):** *Hezbollah: A Short History*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Ostovar, A. (2016):** *Vanguard of the Imam: Religion, Politics, and Iran's Revolutionary Guards*. Oxford & New York, Oxford University Press.
- Pelham, N. (2008):** *A New Muslim Order: The Shia and the Middle East Sectarian Crisis*. London & New York, I.B. Tauris & Co Ltd.
- Perthes, V. (2004):** *Syria under Bashar al-Asad: Modernisation and the Limits of Change*. London, Oxford University Press for The International Institute for Strategic Studies.
- Phillips, C. (2015):** Sectarianism and conflict in Syria. *Third World Quarterly*, 36, 2, 357–376.
- Phillips, C. (2016):** *The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East*. New Haven & London, Yale University Press.
- Regan, P. M. (2002):** Third-Party Interventions and the Duration of Intrastate Conflicts. *The Journal of Conflict Resolution*, 46, 1, 55–73.
- Sachedina, A. A. (1981):** *Islamic Messianism: The Idea of Mahdi in Twelver Shi'ism*. Albany, State University of New York Press.
- Savory, R. (1980):** *Iran under the Safavids*. Cambridge, New York & Melbourne, Cambridge University Press.
- Seale, P. (1988/1990):** *Asad of Syria: the Struggle for the Middle East*. London, I.B. Tauris & Co. Ltd.
- Skrede Gleditsch, C. & K. Beardsley (2004):** Nosy Neighbors: Third-Party Actors in Central American Conflicts. *The Journal of Conflict Resolution*, 48, 3, 379–402.
- Šterbenc, P. (2005):** Šiiti: Geneza, doktrina in zgodovina odnosov s suniti. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Šterbenc, P. (2011):** Zahod in muslimanski svet: Akcije in reakcije. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, Založba FDV.
- Syria's Metastasising Conflicts (2013):** Middle East Report No 143, 27 June, Brussels, International Crisis Group.
- Syria's Mutating Conflict (2012):** Middle East Report No 128, 1 August, Brussels, International Crisis Group.
- Tentative Jihad: Syria's Fundamentalist Opposition (2012):** Middle East Report No 131, 12 October, Brussels, International Crisis Group.
- van Dam, N. (1978):** *The Struggle for Power in Syria: Sectarianism, Regionalism and Tribalism in Politics*. New York, St. Martin's Press.
- Wehrey, F. (2013):** *The Forgotten Uprising in Eastern Saudi Arabia*. New York, Carnegie Endowment for International Peace.
- Ziadeh, R. (2011/2013):** *Power and Policy in Syria: Intelligence Services, Foreign Relations and Democracy in the Modern Middle East*. London & New York, I.B. Tauris & Co Ltd.

THE IRAN REVOLUTION AND ITS INFLUENCE ON THE REVIVAL OF ISLAM

*Dragan POTOČNIK*University of Maribor, Faculty of Arts, Department of History, Koroška 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: dragan.potocnik@uni-mb.si*Katja PLEMENITAŠ*University of Maribor, Faculty of Arts, Department of English and American Studies, Koroška 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: katja.plemenitas@um.si

ABSTRACT

The Iranian revolution presents a milestone in the history of the Islamic world as it created the first Islamic state. Despite the fact that the revolution occurred in Shia Iran, it also reverberated in the Sunni world and influenced the internal political development in many Arab countries by inspiring Islamic activism. Before the revolution, it had been obvious for quite some time that secular Arab nationalism had failed in protecting Muslims against foreign invasions. The revolution had a strong influence on Sunni fundamentalists, encouraging them to organize mass movements. The Iranian revolution, however, did not have an ideological impact on the Sunni Muslims, as they viewed it as a project which had the purpose of strengthening Shiism in the Muslim world at the expense of Sunnism. The revolution thus did not solve the problems within the Islamic world, nor did it help to improve the relationship between the West and the Islamic world.

Keywords: Iran, Iranian revolution, Khomeini, Shia Muslims, Sunni Muslims, revival of Islam, the West and the Islamic world, Islamic civilization

L'INFLUENZA DELLA RIVOLUZIONE IRANIANA SULLA RINASCITA ISLAMICA

SINTESI

Nella storia del mondo islamico la rivoluzione in Iran rappresenta una tappa fondamentale, dal momento che venne creato il primo stato islamico. Nonostante il fatto che la rivoluzione sia avvenuta nella parte dell'Iran sciita, ci furono anche ripercussioni nel mondo sunnita e, inoltre, ispirando l'attivismo islamico ha influenzato lo sviluppo politico interno in molti paesi arabi. Prima della rivoluzione era da parecchio tempo evidente che il nazionalismo arabo secolare ovvero laico non è riuscito a proteggere i musulmani dalle invasioni straniere. La rivoluzione ha avuto una forte influenza sui fondamentalisti sunniti, incoraggiandoli a organizzare movimenti di massa. Tuttavia, la rivoluzione iraniana non ha avuto un impatto ideologico sui musulmani sunniti, in quanto venne da loro considerata un progetto con lo scopo di rafforzare nel mondo musulmano lo sciismo a scapito del sunnismo. La rivoluzione quindi non è riuscita a risolvere i problemi all'interno del mondo islamico, né ha contribuito a migliorare il suo rapporto con l'Occidente.

Parole chiave: Iran, rivoluzione iraniana, Homeini, sciiti, sunniti, rinascita islamica, Occidente e mondo islamico, civilizzazione islamica

INTRODUCTION

In this study we focus on the history of the events surrounding the Iranian Islamic revolution. The Iranian Islamic revolution can be seen as a turning point in the history of the Islamic world. The study presents a historical perspective on its influences on the Sunni world and its failure to establish a positive world image of Islam in the post-revolutionary time. In the introduction, we outline the main contributions of the Islamic world to the world civilization. Then we discuss the reasons for the rise of Islam after the Second World War and detail the events leading to the Iranian revolution and the influence of the revolution on the revival of Islam. Taking into account this influence and contemporary political and social development in the Islamic world, we present our view of the future of Islam.

The contribution of the Islamic civilization to the world of art and science is immense. For almost half a century, Baghdad was one of the most important cultural centres, a place in which the Greek and Persian-Arab worlds converged and where the scientists and scholars from the whole world came together. Thanks to the Arabs, Europe became familiar with the works of ancient philosophers, the findings and inventions of Islam, as well as with the art and science of ancient India and China. Many great scientists originated in the Islamic world, such as Ibn Sina (Avicenna) Al Razi, Al Masudi, Al Biruni, Al Tusi, etc. Their inventions helped to change the world.

The contribution of Islam to the world of art is visible in the variety of artistic styles. The art of the Umayyad laid the foundations on which the majority of artistic styles of later dynasties evolved. The Muslims built their mosques under the influence of Hellenistic and Persian art. They were inspired by the old Christian basilica, which they developed in accordance with the first oratory of the Prophet.

These were the foundations which created the famous masterpieces such as the Dome of the Rock, the Great Mosque of Damascus, and the mosques in Kufa and Basra. Literature also played an important role in art. The sacred tradition of the Quran and Hadith assumed a special position in literature. One of the greatest prose writers in Arab literature was the Persian writer Al Mukafa. Arab fairy tales are best exemplified by the famous collection of fairy tales *A Thousand and One Nights*.

During the so-called Arab Renaissance, poetry, in particular, witnessed a heyday at the Abbasid court. Poets glorified the love of life and sung songs of love and wine. One of such poets was Omar Khayyam, who was the author of about 600 four-line verses called the rubaiyat. The Persian epic poet Ferdowsi also has to be mentioned since he was the author of the most famous Persian book entitled *The Book of Kings* (Shahnameh). Shahnameh is an epic poem which describes the history of Persia from its mythical beginnings to the Arabic

conquest. The poets who belong to literary greats were also Rudaki (Abu Abdollah Jafar), Nizami, Abu Nuwas, and Attar of Nishapur (Farīd al-Dīn). The greatest poets from the time of the Mongol invasion (13th century) were Saadi and Hafez. This was also the time of Jalāl ad-Dīn Muhammad Rūmī (Rumi), a mystic poet who is considered as the founder of the order of the Whirling Dervishes (Pishvai, 2007, 60–62). The miniature, which was for a long time used only in manuscripts, is an inseparable part of Persian literary art. The rich tradition of the caliphate was continued by the Ottoman Turks and Persia in the time of the Safavid dynasty. At the same time in India, many exceptional art works were created under the rule of the Mughal dynasty.

The history of the Islamic world started almost 1400 years ago with conquests. These were followed by the Christian reconquest, which culminated in the time of imperialism. The Crusades, the situation in Spain at the end of the 15th century and the state of European civilization can be seen in the light of a clash between the western (Christian) civilization and the Islamic civilization. With the rise of European countries in the 19th century, countries such as the Great Britain, France and Russia started to occupy territories of the Islamic world. There were several reasons for the fact that the Islamic world was easy prey of European countries and that the Islamic civilization became only a shadow of its former glory. The most important reasons were corruption, incompetent rulers, disharmony in the Islamic world (Sunni v. Shia), political instability, slow reforms, lack of general technological progress and an extremely aggressive colonizing politics by European countries. That was also the period of the glorification of European history. The West became the centre of the world and the Near East (the Islamic world) became marginalized. This resulted in researchers focusing their research on other parts of the world. As a result, the world was divided into the West, the East, and the marginalized third (the Near East, Africa) (Mamdani, 2004, 28–29).

The discovery of oil reserves made the situation for the Muslims even worse. Western European corporations, increasingly joined by American ones, endangered the natural wealth as well as the sacred Islamic places (Mecca, Medina, Jerusalem and also Baghdad). This became even more disturbing for the Muslims than economic exploitation (Potočnik, 2015, 306).

The relations between the two civilizations were even worsened by the crisis in Turkey after the First World War. In the year 1920, Ottoman Turkey was defeated as the last of the great Islamic empires. The Turks themselves abolished the Sultanate in 1922, which also meant the end of the Caliphate. Many Muslims were upset by the miserable end of the period of the Caliphate, which had lasted almost 13 centuries (since 632) – the end which was caused by the imperialist forces and domestic (Turkish) modernists. The Caliphate was a symbol of Muslim unity, progress and identity. Another blow to

Islam was dealt by the creation of the Jewish state in 1948, which started several wars between the Jews and the Palestinians, and resulted in the conflict between the USA and Islam.

CAUSES FOR THE RISE OF ISLAM

The long period of colonial oppression by the western countries caused the strengthening of Arab nationalism. The Egyptian president Nasser, in particular, was successful in encouraging Arab nationalism. When the Israeli army attacked their Arab neighbours following border fights in the Six-Day War from the 5th to the 10th of June in 1967, and occupied the Sinai peninsula and the West Bank, the Golan Heights and Gaza, the Israelis were convinced that after 2000 years they succeeded in freeing Jerusalem. 300 000 Palestinians were exiled into the neighbouring Arab countries, mostly to Jordan. The exile and humiliation were harsh for the Arabs and gave rise to the Palestinian resistance movement. The victory in the Six-Day War became a victory of religious Zionism, which kept getting increasingly influential (Sachar, 2007, 600–603).

The devastating defeat of the Arabs also meant that Arab nationalism did not live up to the expectation of providing a nationalistic ideology that would enable the construction of a strong Arab identity. Religion again started to assume the role of a national self-defence mechanism – wars waged in the name of God (Ayubi, 1991/1994, 59, 222; Wright, 2006/2007, 38–39).

At the end of the 1970s, religion entered politics in a big way. The most visible examples of that were the invasion of the Soviet troops in Afghanistan and the fights with the Mujahedin who fought in the name of God, as well as the emergence of Ayatollah Khomeini as the head of the first Islamic state of Iran. The daily life of the Iranians became increasingly influenced by religion and god as a reaction to their previous life, which was marked by government corruption, rising inflation, inequality between the rich and the poor and increasing western influence on the country. The people of Iran had their hopes raised for a new society which would eschew corruption and would present equal opportunities for its citizens, a society based on brotherhood, unity and love. From the perspective of the average Iranian citizens, the revolution would thus present a radical change in the course of the history of Iran. At that time, Afghanistan also saw the emergence of political Islam. When the Soviet Union attacked the country in order to help the ruling communists, the Afghan resistance was motivated by the defence of Islam and not some kind of nationalistic ideology. This can be understood in a wider context of the US support for regime change in Arab states. Blagojević and Ščekić observe that “Islam became an important ideological weapon of the USA against the communist, secular and nationalist Arab regimes” (Blagojević & Ščekić 2017, 539). The fight

against the Soviets in Afghanistan was also fought in the name of God. The religion of Islam increasingly turned into a fight for national and cultural independence. As a result, Islamic fundamentalism as a rejection of the western style of life and emphasis on the cultural, national and cultural identities, became stronger.

Today's social-political situation in the Muslim world emerges as the result of different events and influences: historical, political, social, economic and religious. The causes for the rise of Islam in the 1970s are the following:

1. Identity crisis

The return to religion was caused by rapid and radical social changes as the result of modernization. In urban environment, the individual lost his/her traditional identity and sense of purpose. The emergence of great social differences was an ideal basis for strengthening a religion such as Islam – a religion in which the world is understood through socially oriented ethical systems. The result was the increase in personal religiousness. People started to visit mosques, pray, fast, spread religious programs and dress according to the rules prescribed by Islam. Women started to cover again (Huntington, 2005, 136).

2. Resistance against the politics of secularism

The occupation of the major part of the Islamic world by the great European powers in the 19th and 20th centuries gave rise to domestic anti-colonial resistance movements in which Islam, especially in the initial phase, played a central role. These movements were understood as part of jihad – the holy war (Kepel, 1994/1995, 18; Peters, 1979, 39–104).

Western countries had an important influence during the period of colonialism, when they brought western values to the Muslim world and attacked Islam. Taking this into account, the Muslim world argued that the best defence against the aggressive western policies lied in the return to the authentic Islamic roots and culture. The resistance against the policies of the West influenced the strengthening of political Islam through the creation of moderate as well as radical and militant fundamentalist movements. All these movements wanted to establish the so-called Islamic state – a state and social system in which all aspects of life would be regulated by Islamic law (sharia). All the fundamentalist movements had the same goal, the only difference being the method considered appropriate for achieving this goal (Šterbenc, 2011, 105).

Moderate fundamentalist movements tried to achieve Islamic law through peaceful activities within the border of their own states and undertook the Islamization of society through gradual social change. Only gradually, the process of Islamization would result in an Islamic state. Contrary to moderate movements, the radical (militant) fundamentalist movements tried to achieve the Islamic state through destroying the existing regimes,

with the use of violence and immediate armed action. The majority of moderate and radical fundamentalist movements were Sunni (Šterbenc, 2011, 109, 110).

Sayyid Qutb, one of the most important ideologues of Islamic extremism, wrote in his book *Milestones* that Islam was on the brink of annihilation and that jihad was necessary to achieve social justice as an armed fight against injustice and repression by non-Islamic governments and against the neo-colonialist West. According to him, this fight was obligatory for all Muslims, and those unwilling to participate were to be proclaimed as God's enemies and killed. After his death, his ideology was assumed by many extremist organizations. Abdullah al-Azzam and Osama bin Laden transformed his ideas and integrated them into a global jihad ideology (Esposito, 2013, 68).

Abdullah al-Azzam, also known as the emir of global jihad dismissed negotiation and talks and embraced armed resistance. He proclaimed the fatwa that jihad was the duty of every Muslim who was able to fight. The cult of jihad and martyrdom was the central message of his work. After his death in an explosion of his car by a car bomb, his ideology was continued by Osama bin Laden and Al-Qaeda (Esposito, 2013, 68–69). After the Soviet occupation of Afghanistan in 1979, Afghanistan and Pakistan became the main centres for the globalization of jihad, and the Taliban and Al-Qaeda started to offer refuge to all their allies (Esposito, 2016, 237).

Radical fundamentalist movements emerged mostly in Egypt. The best-known was the movement Islamic Jihad, which was based on the assumption that the Egyptian regime was a nonbeliever. This necessitated the removal of its leader and a general revolution which would lead to the establishment of an Islamic state. In 1981, the assassination of the President Anwar el Sadat was carried out, but his killing was not followed by a general revolution. Egypt got a new president Hosni Mubarak, who fought against Islamic jihad and other radical movements with fierce repression. Other Arab countries also saw the emergence of radical movements named Jihad: In Alger, two militant groups (Armed Islamic Group and Islamic Army of Salvation) emerged after the outbreak of a civil war in the 1990s, and they fought against the bureaucratic-military system through terrorism and killings. In Iran, there was a successful Islamic revolution from 1978 to 1979, which raised the expectations of all Muslims. This was the first modern attempt to realize the ideas of political Islam in practice. However, despite the fact that Iran became an Islamic state based on political Islam and thus encouraged fundamentalists all over the world, it never became a real example for fundamentalist movements in the Sunni part of the Muslim world due to doctrinal differences between the Sunni and the Shia (Šterbenc, 2011, 111–113).

According to Huntington (2005, 144–145) the Islamic revival is the result of the bad reputation and loss of

power of the West: as the West was losing its superiority, its ideals and institutions were also losing their appeal. Islamic revival was also helped by the oil discoveries in the 1970s, which increased the wealth of many Muslim countries and enabled them to evade inferiority and subjugation. The Saudi, Libyan and other governments used the oil wealth for the financing of Islamic revival. This new gained wealth gave the Muslim countries new momentum in attempting to spread Islam beyond their borders.

HOW DID THE IRANIAN REVOLUTION INFLUENCE THE REVIVAL OF ISLAM?

Iran was an important provider of oil and thus an important factor in American oil policy. When the Iranian premier Mossadegh nationalized oil reserves and overthrew the pro-American Shah in the 1950s, the US intervention deposed him from his position and enabled the return of the Shah. Mossadegh became a national hero, while the Shah kept his rule through oppression and being a pawn of the USA (Potočnik, 2015, 185).

In the 1960s, the Iranian Shah Reza Pahlavi continued with the development of the country following a Western model. The centralization of the power was parallel to the stabilization of the country caused by the harsh repressive action of the authorities against the opposition. The Shah was a dictator who controlled all the aspects of life through the violent force of his secret police Savak. This provoked hatred from the Iranians across different social strata (Potočnik, 2006, 74).

The shah gradually became more and more hated by the Iranian citizens. The Shia clergy, on the other hand, cultivated a close relationship with the people. The resistance against the colonial control of Iran by Russia and the Great Britain in the 19th century, and later by the USA, united the people of Iran under the leadership of the clergy.

The participation of the mullahs in Iranian politics was always a common part of political life. In 1906, the mullahs supported the movement which encouraged the constitutional revolution, forcing the ruling dynasty to proclaim the constitution and form a legislative body according to the European model. In the previous centuries, it had been the mosques which provided people with a safe space to utter their disappointment with the current rulers. This continued to the time of the Shah Mohamed Reza (Mansfield, 2013, 152–153).

When the Shah began with partial agrarian reforms and the dismantling of the traditional role of the imams, he, like his father before, incurred the wrath of the Shia clergy. To make the situation even worse, the Western forces deposed the premier Mossadegh because of their oil interests and left the country at the mercy of the West once again. The discontent of the masses first culminated in the first half of the 1950s. The situation even worsened in the following years. On the 5th of June

Image 1: Friday's prayer at Imam's square in Esfahan (Photo: Dragan Potočnik)

1963, an unrest erupted all over the country and was violently suppressed by the army. According to some data, the army killed as many as 15 000 people in three days (Lipušček, 1982, 31).

In the 1960s, the political atmosphere in the country became more and more tense. In 1964, the Shah exiled the Ayatollah Homeini (Rūḥallāh Khomeynī) due to his massive criticism of the ruling government.

AYATOLLAH RUHOLLAH KHOMEINI

Khomeini was an Iranian religious and political leader. He was born in 1902 and died in 1989. Ruhollah Khomeini was born to a family of religious scholars in the small town of Khomeyn (Khomeīn) (Pishvai, 2007, 113–121).

When Ruhollah was five months old, his father was murdered and he was raised by his mother and aunt. They both died when Ruhollah was 15 years old.¹

In 1921, Khomeini finished his education in Arak and followed his teacher to the Iranian holy city of Qom, where he graduated from Islamic sharia law, philosophy and mysticism. In 1963 he was given the religious title of Ayatollah. The same year he criticized the Shah Pahlavi at a religious gathering in Qom, after which he was imprisoned and later exiled into Turkey (Moin, 1999/2009, 31–36, 103–130).

In Turkey he stayed less than one year, and then he moved to the Shia holy city of Najaf in Iraq. There he remained until January 1978. Afterwards he found refuge in the French city of Neauphile le Chateau, where he founded a government in exile. After 15 years of exile, Khomeini returned to Tehran in 1979 and for the next ten years led the Islamic revolution (Qadiri, 2008, 41–44).

In Iranian history, there are many examples of the positive influence of the clergy on the social situation, so the Iranians accepted the criticisms targeted at the Shah's regime by Ayatollah Khomeini from his exile. The

¹ Kayhan International, 21. 8. 1978: Return of the mosque, 4.

Image 2: Iran – a country with more than 2500 years of tradition (Photo: Dragan Potočnik)

Shah became more and more hated by the Shia clergy due to his negative attitude to religion and his control of society through the violent secret police Savak.

In addition to the clergy, the opposition also included students and intellectuals who disapproved of the violent suppression of the opposition and the development of the country following Western role models. The demands for the Shah's government to stop spending money from oil sales became increasingly stronger (Fischer, 1980/2003, 190).

The Iranian social movement set several goals, one of which was to overthrow the dictator Shah Muhammad Reza Pahlavi. Khomeini wanted to re-establish the importance of religion, Islam, which was weakened by the western way of thinking and living. In his book *Islam and the Revolution* he wrote: *“Unfortunately, the real Islam existed only for a short time after its beginning. The Omayyads and then the Abassids damaged Islam greatly. The ruling Shahs of Iran continued in this way*

and completely distorted Islam, turning it into something completely opposite [...]” (Horrie, Chippindale, 1991).

The goal was to turn Iran into the first Islamic republic, a first fundamentalist republic in the history of Islam. The republic would be led by a religious ruler responsible for ideology, policy and spiritual life. It was to be a theocratic republic with the ruling ideology of Islam according to the holy book of Quran. Its economic goals were *“a good life following the moral rules of Islam, a universal brotherhood and justice, appropriate sharing of wealth and private freedom within the social norms”* (Lipušček, 1982, 126).

In 1971, the Shah organized a spectacular celebration of the 2500-anniversary of the Persian empire. He invited monarchs and presidents from all over the world to the big celebration with the purpose of displaying the glorious past and the glamorous present of Iran.² However, his attempt to encourage national pride through the ostentatious show failed, and the public opinion

² Kayhan International, 12. 10. 1971: Celebrations round the World, 3.

turned against him even more. Many, including Ayatollah Khomeini, reacted with harsh criticism, and turned to the millions of impoverished Iranians.

In his wish to modernize the country, the Shah tried to change the Iranians. The country was influenced by imports of western music, style of dressing and general behaviour in public. Many Iranians experienced this as an attack on their identity. They expressed their dissatisfaction in the newspapers and through street demonstrations (Fischer, 1980/2003, 187–188; Moin, 1999/2009, 163–164).

As a result of the increasing problems in the country in the 1970s, the Shah's regime became even more paranoid and repressive. The political opponents were tried in court martials in extra-judicial trials (Fischer, 1980/2003, 188, 193).

At the beginning of 1977, it became obvious that the Iranian economy was in deep trouble. The Shah's unrealistic ambitions started to erode the state sources, which led to economic and social problems. The spread of corruption, the rise of inflation and the increase in inequality between the rich and the poor fostered a discontent among the people.

In January 1978, Tehran was visited by the US president Jimmy Carter, who called Iran "*an island of stability*". This was the time of the first revolutionary spark, provoked by a newspaper article attacking Ayatollah Khomeini for his backward ideas and connections to Iraq. On the 7th of January 1978, there was an eruption of demonstrations, which strengthened the resolve of Khomeini's followers (Moin, 1999/2009, 186).

There were also big protests in Qom, which were dispersed by the police, who killed several protesters. Even worse protests followed on the 18th of February in Tabriz, and the police had to intervene again. The protests culminated on the 20th and 30th of March in the city of Yazd, and spread to all the larger cities. From then on, the spark erupted into a fire of revolution that could no longer be stopped.

In the summer of 1978, the situation became even worse and the protests spread widely. When a cinema burnt to the ground in the city of Abadan in the south of the country, 377 people died in the fire. The Shah tried to blame the religious fundamentalists and anti-reform radicals, who, in turn, blamed the Shah's secret police Savak. On the same day, new fires were set in Shiraz and Rezaieh. The reporter of the newspaper Kayhan International wrote that since the beginning of demonstrations, 29 cinemas had been attacked in Tehran and other cities. Another target of the attacks were restaurants, as a bomb

was planted in the restaurant Maxim in Shiraz as well as in the restaurants Hatam and Khansalar in Tehran.³

The death of innocent people convinced the Iranians that the Shah was only an American pawn who did not care about the national interests and the lives of ordinary people. Anti-government protesters also destroyed banks as the symbol of economic exploitation and police stations as the symbol of political oppression. They demanded the abolishment of interest rates, and the introduction of the traditional way of dressing. They also demanded the Shah's resignation and the arrival of Khomeini as the new leader of an Islamic state.⁴

On the 27th of August, the government was dissolved and replaced by a new government called the Government of National Reconciliation. To gain the alliance of the clergy, the new president of the government introduced some reforms, such as the abolishment of the monarchic calendar⁵, the prohibition of gambling houses, etc. These reforms, however, did not change anything, as the demonstrations and fighting continued. As a result, the whole country fell into deep chaos.⁶

Foreigners were leaving Iran and the Shah was losing his power despite the support by the USA and Great Britain. Due to his failing policies and the US meddling in the politics of Iran, it became clear that radical changes were about to happen.⁷

In September 1978, the wide boulevards of Tehran were flooded with protesters chanting slogans against the Shah. The opposition united nationalists, socialists, Marxists and the clergy, which integrated all these groups. With its network of mosques all over the country, the clergy was the only group that had the potential of integrating the opposition. It promised justice, the end of corruption and the cultural purification of the country, claiming that the only way to achieve that was through religion. The traditionally religious people of Iran were suspicious of atheist socialism coming from the Soviet Union, while nationalism as an ideology was too weak to prevail over religion as a uniting force. Soon it became clear that both nationalism and socialism failed to engage the Iranian people, and religion – Islam – was the only idea that was considered worth fighting for. The people were prepared to defend this new ideology with their lives.

The West had been closing its eyes to the bloody suppression of the opposition by the Shah. One of the reasons for this was the strength of the unions, which had ties to the Communist party. But the spilled blood only intensified the protests, and the protesters chanted in the name of God. The slogan of the demonstrators

3 Kayhan International, 21. 8. 1978: Holocaust, 1.

4 Kayhan International, 22. 8. 1978: Great Terror is here, 1.

5 During the Shah's rule, Iran used three calendars: imperial, Gregorian and Islamic. The imperial calendar starts with Cyrus's foundation of the Iranian monarchy in 559 B.C. Islamic calendar deducts 622 years from the Gregorian calendar (the migration of the prophet from Mecca to Medina). Today only the Islamic calendar is used in Iran.

6 Kayhan International, 12. 8. 1978: Martial law, curfew follow Isfahan riots, 1.

7 Kayhan International, 21. 10. 1978: New protest wave sweeps province, 3.

was “*God is great*”, and “*God, God, Khomeini*”. People believed in a new beginning and wanted to create new history and society based on unity and brotherhood.

The Iranian revolution transformed Iran from a kingdom ruled by the Shah Muhammad Reza Pahlavi into an Islamic republic under the rule of the religious leader Khomeini. Khomeini returned to Iran from his exile in Paris on the 1st of February 1979. He was greeted by a crowd of a million people on the streets of Tehran. Khomeini was finally successful due to the rift between Europe and the USA. Even the European countries were not united – France wanted an agreement for Iranian oil, with Italy and Germany also negotiating, because they thought that Khomeini would have a moderate policy with regard to oil.

The main causes for the Iranian revolution were primarily in the Shah’s political mistakes and in the failure of other political parties. The Iranians resented the Shah for his authoritarian behaviour and open flirtation with the United States of America, as well as corruption, elitism at the court and the failure of his over-ambitious economic programs. The Shah also failed in negotiations with the Shia religious leaders and focused instead on the suppression of leftist groups, thus increasing the popularity of Khomeini’s radical and populist policies. Other opposition parties (secular and modern Muslims, liberals and the left) were also blindly self-assured and neglected the rising influence of Khomeini.

The anti-Shah coalition was very diverse in its ideological views and political orientation, ranging from the Muslim Ayatollahs to liberal bourgeoisie, the leftist and Marxist movements to the members of the illegal Communist party. Their differences at first did not prevent them from a united resistance against the hated ruler, but later they became a great obstacle for the stability of the new order in Iran.

Soon after the departure of the last Iranian monarch, Iran experienced deep social-economic change. The Islamic republic abolished the monarchy, which had been in existence for several centuries. The leading positions in Iran were assumed by the Ayatollahs, the highest members of the clergy. The highest position in the country with unlimited authority was assumed by the Ayatollah Khomeini until his death in 1989. He became the main political and spiritual leader of Iran, and after the new constitution, all the regulations were based on the Shia Islamic religion, which has dominated Iranian society ever since.

Khomeini carried out democratic elections and was named the supreme leader, thus obtaining both political and religious authority. The West thought that Khomeini would become an ally, but he turned his back on them, transforming his religious power into political power and proclaimed western imperialism as the main enemy. Most western leaders, in particular the Americans, could

not understand how Khomeini, who was still very little known in 1979, could gain such wide support in such a large country, so they had completely underestimated him (Potočnik, 2015, 197–199).

The revolution brought independence to Iran, turning the country into a thorn in the side of global imperialistic interests of the USA. The main force opposing the imperialist interests of the USA was Islamism.

DID THE IRANIAN REVOLUTION BRING THE REVIVAL OF ISLAM?

The Iranian revolution was carried out by the Shia Muslims, but it also resonated strongly with the Sunni Muslims, as it had become clear that secular Arab nationalism could not protect the Muslims from foreign interventions (Rogan, 2009, 393). It had a significant influence on the internal political development of numerous Arab countries and inspired Islamic activism. The new Iranian government wanted to export the revolution to Arab countries, particularly those with Shia population (Iraq, Saudi Arabia, Bahrain, Kuwait). By emphasizing justice for Palestine, Khomeini wanted to activate Muslims from Morocco to Indonesia.⁸ The problem for Khomeini was that he was Iranian and not Arab, and that he was a Shia Muslim, not a Sunni Muslim.

The Shia Muslims were particularly discriminated in Saudi Arabia, as the Wahhabism proclaimed them as heretics and polytheists. The majority of the Shia Muslims populated the eastern province, a region in which the oil industry with its poor workforce was situated. Most workers had no benefits from Feisal’s modernizing reforms, i.e. they had no access to health and social services and were excluded from the army and certain other professions and educational institutions. The success of the Iranian revolution turned many Shia Muslims into Islamic rebels who started protests with the support of Iran, but the demonstrations and strikes by the Shia Muslims were suppressed by the National Guard and several people were killed. There was also a growing discontent among the Wahhabi religious scholars, who were concerned about the transformation of Saudi society, the loss of Islamic values and the relationship with the West. This was the time when Islamic rhetoric started to replace previous leftist and nationalist tendencies in the Islamic world (Al-Rasheed, 2010, 141; Wehrey, 2013, 6–7).

Although the authority of the Saudis was threatened by both secular Iraq and Islamist Iran, they chose the side of Iraq in the war which was started by the attack of Saddam Hussein on Iran in 1980. They financially supported Iraq, viewing it as the lesser of two evils. They also felt threatened by the stabilization of the communist government in Afghanistan after the Soviet invasion in 1979, since they considered atheist communism as

8 On the problem of Palestine and American consistently pro-Israeli policy in the United Nations, see Šterbenc, 2016.

the greatest enemy of Islam. A communist invasion of a Muslim country caused opposition all over the Arab world and legitimized the fight against the Soviet Union. The Saudis began to finance Afghan Mujahedin (fighters against the enemy of Islam) and allowed their citizens to leave for training centres in Pakistan. The fear of communism also brought the Saudis closer to an alliance with the USA (Al-Rasheed, 2010, 152–154).

As a result, the influence of the Iranian revolution was felt in other Arab countries, and numerous Islamic movements started an armed resistance against their secular governments and foreign invaders. The Islamists hoped to create an Islamic state which would be based on the sharia, the law of God. They were inspired by the Iranian revolution and the creation of the Islamic republic of Iran. In Egypt, the Islamists assassinated the president Sadat, while in Syria, the Muslim Brotherhood started a civil war against the regime of Al Assad. In Lebanon, a Shia Islamist organization Hezbollah was formed, proclaiming jihad against Israel and the USA. The Sunni Muslims in Afghanistan proclaimed jihad against the external and internal enemies: the Soviet occupation forces and the communist government of Afghanistan, which was openly hostile to Islam. Saudi Arabia saw this as an opportunity to spread Wahhabism in Afghanistan, Pakistan and other Muslim countries, thus limiting the influence of the Iranian revolution. Through the interference of several important forces, the regional crisis in Afghanistan transformed into a global crisis, which in turn caused a renewed jihad against the USA and its western allies (Mamdani, 2004, 119–140; Nasr, 2006, 154–156; Norton, 2007/2009, 34–36, 135–138).

The USA lost an important ally in the region with the overthrow of the Iranian shah. Khomeini's proclamation marking the USA as the "Great Satan" threatened the future role of the USA in the Near East and the Middle East. As a result of the Iranian revolution, the USA was forced to forge closer ties with Iraq, thus turning it into a central point in the American strategy for the region of Anerior Asia. The main purpose of this was to limit Iranian nationalism and the influence of the Iranian revolution, which also led to the US support of Iraq in the war against Iran (Crist, 2012/2013, 95–105, 358–363; Mamdani, 2004, 129–140).

Islamists in the Western Bank and in Gaza carried out a prolonged jihad against the Jewish state with the purpose of recreating Palestine under an Islamic government. However, the military success of Hezbollah resulting in the withdrawal of the Americans and Israelis and the victory of the mujahedin in Afghanistan over the Soviets in 1989 failed to produce a new Islamic government. Both Lebanon and Afghanistan became mired in civil wars long after the defeat or withdrawal of the external enemies. Nevertheless, there were activities to prepare Arab society for an Islamic government. New Islamic organizations emerged and Islamic values became more visible – younger men began to grow beards

and women increasingly began to cover their hair, while secular culture started to give way to Islamic revival (Rogan, 2009, 437–438).

THE FUTURE OF ISLAM

The Islamic revolution in Iran contributed greatly to the revival of the Islamic world, despite the growing conflict between the Shia and the Sunni Muslims after the revolution, but it could not solve the problems inside the Islamic world. In the period following the revolution, the relationship between the West and the Islamic world deteriorated. Many people still associate Islam with religious obsession, repression, and non-democracy and believe that the defensive Islamic culture is the reason for the halting progress of some Arab countries. As Kayaoglu and Kaya (2012) note the visible negative attitudes towards Muslims, especially in the last decade, require a detailed analysis of Islamophobia as a cultural, political and religious phenomenon. The main element of Islamophobia is the negative evaluation of the mentality of the people who live in the Islamic world – their views, education and sense of responsibility – rather than the lack of capital fear. This fosters the fear that Islam might remain in a perpetual state of crisis (Kung, 2007, 646–647).

Many Muslims hope that the next few years will change the negative image of Islam, replacing it by an image of hope and trust. They also wish for a co-existence of democracy and Islam, thus reducing the power of theocratic rulers who are responsible to God rather than to their people and the rule of law. Such a democratic system would entail a division of power, a government independent of religious leaders, the freedom of religion and legal opposition. It should be taken into consideration, however, that the creation of modern states, national identity, political legitimacy and appropriate economic and social institutions takes time – the modernization of the West, for example, took several centuries, while the process of modernization was often accompanied by resistance and revolutions (Esposito, 2016, 301).

Contrary to the gradual modernization of the West, the process of modernization in the Muslim world was much more abrupt and was first imposed by the colonial regimes and western elite. The process of gaining independence after the Second World War and the lingering influence of European colonialism often hindered the self-determination of the people. Muslims only had a few decades (contrary to centuries in the West) to face the religion and social challenges of modernity, and that process was additionally slowed down by the authoritarian regimes, die-hard elites and the global policies of democratic western states supporting authoritarian regimes for their own gain (Esposito, 2016, 302).

The main problem of development and long-term stability in the Muslim world is not Islam or Islamic

movements, but the conflict between authoritarianism and pluralism. In this light, the western countries should concentrate on political, social and economic changes in Muslim countries, rather than on religion. The foreign policies of modern states have been focussed mainly on the religious dictators and extremist groups, while their main goal should be the stabilization of the situation instead of dwelling on religious and cultural differences. For the majority of Muslims, the conflict with the modern world is not a religious problem, but a political one. Furthermore, we have to start considering the Muslim countries individually, in light of their own specific problems, and not just as the “Muslim world”. Many American and European political figures are caught in a vicious circle - in their wish to fight Islamism they support weak authoritarian governments which contribute to the instability and anti-American sentiment and incite terrorism (Esposito, 2013, 196).

CONCLUSION

The revival of Islam from the 1970s on was a reaction to modernization and to the economic and political failure of secular colonial elites, offering resistance to western threats. Constant meddling by the West and its wish to control the Muslim world has created a constant conflict and bolstered Islamic identity and the rise of militant groups fighting in the name of the “holy war” or jihad. Due to the “invocation of God”, the fighting of these groups is even more brutal and unpredictable, because the fighters believe that they are protecting Islamic faith from non-believers by rejecting modernity and returning to the roots of their faith. The radical movements want society to be founded on religious rules, and they try to achieve that by any means available, even the use of force. The invasion and aggression by the West thus resulted in the strengthening of their

religion and a growing conflict between the Shia and the Sunni Muslims.

One of the important reasons for the revival of Islam and the emergence of Islamism and the strengthening of religious identity was the catastrophic defeat of the Arab army by Israel in 1967. The Egyptian president Naser tried to encourage Arabs by bolstering Arab nationalism, but the defeat brought disillusionment and the feeling that Arab nationalism was a failed ideology. Arab nationalism and Islamism had a common goal – to gain independence and establish a policy of sovereignty, allowing the countries to manage their own resources for the good of their own people rather than for the benefit of rich foreign investors. The US policy, however, is committed to preventing countries achieving sovereignty if this could hinder its global plans and the interests of the big capital. Noam Chomsky rightly calls this policy the “mafia approach”, an approach which is exemplified by the US interventions to overthrow disobedient leaders of such countries, showing the rest of the world how threats to the US economic interests are dealt with (Chomsky, 2003, 181–183). One example of such policy in the Islamic world was the coup against the Iranian premier Mosaddegh and the return of the Shah Reza Pahlavi to power, which were supposed to protect the economic interests of the West, but resulted in the Islamic revolution in 1979.

The Iranian revolution was undoubtedly a turning point in the history of the Islamic world. It created the first Islamic state – the Islamic Republic of Iran. It represented the victory of Islamism, i.e. political Islam, over secular regimes which tried to emulate Soviet-style socialism or western-style free market democracy and which suppressed Muslim movements. Although the Islamic revolution was achieved by the Shia Muslims, it also contributed to the Sunni Muslims’ realization that secular Arab nationalism failed to protect the Muslims against foreign invasions.

IRANSKA REVOLUCIJA IN NJEN VPLIV NA PREPOROD ISLAMA

*Dragan POTOČNIK*Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Koroška 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: dragan.potocnik@uni-mb.si*Katja PLEMENITAŠ*Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za angleške in ameriške študije, Koroška 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: katja.plemenitas@um.si

POVZETEK

Revolucija v Iranu predstavlja prelomnico v zgodovini islamskega sveta, saj je vzpostavila prvo islamsko državo. Predstavlja zmago islamizma oz. političnega islama nad sekularnimi režimi, ki so se formirali v 50-ih in 60-ih letih 20. stoletja. Ti so iskali svoj navdih pri sovjetskem socializmu ali zahodni demokraciji.

Z zrušitvijo iranskega šaha z oblasti so ZDA izgubile enega največjih zaveznikov na tem območju. Američani so se zato tesneje povezali z Irakom, ki je tako postal središče ameriške strategije na območju Prednje Azije. S to potezo so seveda želeli zadržati iranski nacionalizem in vplive iranske revolucije. Nova iranska oblast je namreč želela izvoziti revolucijo tudi v arabske države, posebej na tiste s šitiskim prebivalstvom v Iraku, Savdski Arabiji, Bahrainu in Kuvajtu.

Čeprav se je revolucija zgodila v šiitskem Iranu, je močno odmevala tudi v sunitskem svetu in tako vplivala tudi na notranji politični razvoj v številnih arabskih državah in navdihnila islamski aktivizem. Že nekaj časa je bilo namreč jasno, da je sekularni arabski nacionalizem doživel propad, ko ni bil sposoben niti obraniti muslimanov pred tujimi vdori. Revolucija je močno navdihnila sunitske fundamentaliste v smislu organizacije množičnega gibanja, vendar jih v vsebinskem smislu ni prepričala, saj so suniti na iransko revolucijo gledali kot projekt, katerega cilj je krepitev šiizma v muslimanskem svetu na račun sunizma.

Vsekakor je islamska revolucija v Iranu močno vplivala na prepород v islamskem svetu, kljub temu, da je po revoluciji prišlo še do večjega razkola med šiiti in suniti. Žal ni rešila težav znotraj islamskega sveta, niti ni pripomogla k izboljšanju odnosov med Zahodom in islamskih svetom. Islam še naprej mnogi povezujejo z obsedenostjo s preteklostjo, represijo, nedemokracijsko. Verjamejo, da je prav defenzivna islamska kultura kriva za nerazvitost nekaterih arabskih držav, in da problem ni pomanjkanje kapitala, ampak mentaliteta ljudi, ki tam živijo – njihovi nazori, nivo izobrazbe in čut za odgovornost. Iz tega izhaja tudi bojazen, da lahko islam ostane v trajni krizi.

Ključne besede: Iran, revolucija v Iranu, Homeini, šiiti, suniti, prepород islama, Zahod in islamski svet, islamska civilizacija

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Kayhan International.** Tehran, Kayhan International, 1959–.
- Al-Rasheed, M. (2010):** A History of Saudi Arabia. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ayubi, N. H. (1991/1994):** Political Islam: Religion and Politics in the Arab World. London, New York, Routledge.
- Blagojević, J. & R. Ščekić (2017):** Politička previranja v arapskom svijetu: Nestabilnosti i priliv imigranata na Zapadni Balkan. *Annales, Seria Historia et Sociologia*, 27, 3, 537–553.
- Chomsky, N. (2003):** Power and Terror. London, Pluto press.
- Crist, D. (2012/2013):** The Twilight War: The Secret History of America's Thirty-Year Conflict with Iran. New York, Penguin Books.
- Esposito, J. L. (2013):** The Future of Islam. New York, Oxford University Press.
- Esposito, J. L. (2016):** A Straight Path. New York, Oxford University Press.
- Fischer, M. M. J. (1980/2003):** Iran: From Religious Dispute to Revolution. Madison, Wisconsin, The University of Wisconsin Press.
- Horrie, C. & P. Chippindale (1991):** What is Islam? London, Virgin.
- Huntigton, S. P. (2005):** Spopad civilizacij in preoblikovanje svetovnega reda. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Kayaoglu, A. & A. Kaya (2012):** A Quantitative Analysis of Islamophobia. https://cream.conference-services.net/resources/952/3365/pdf/MGDNF2013_0440.pdf (7. 5. 2018).
- Kepel, G. (1994/1995):** The Revenge of God: The Resurgence of Islam, Christianity and Judaism in the Modern World. Cambridge, Polity Press.
- Kung, H. (2007):** Islam: Past, Present, and Future. München, Oneworld Book.
- Lipušek, U. (1982):** Iran proti Iranu – islam – revolucija – Homeini. Ljubljana, Borec.
- Mamdani, M. (2004):** Good Muslim, Bad Muslim: America, the cold war and the roots of terror. Kampala, Fountain Publishers.
- Mansfield, P. (2013):** A History of the Middle East. London, Penguin Books.
- Moin, B. (1999/2009):** Khomeini: Life of the Ayatollah. London, New York, I.B. Tauris & Co Ltd.
- Nasr, V. (2006):** The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future. New York, London, W. W. Norton & Company.
- Norton, A. R. (2007/2009):** Hezbollah: A Short History. Princeton, Oxford, Princeton University Press.
- Peters, R. (1979):** Islam and Colonialism: The Doctrine of Jihad in Modern History. ,s-Gravenhage, Jitgeverij Mouton.
- Pishvai, M. (2007):** History of Islam. Tehran, World Assembly.
- Potočnik, D. (2006):** Azija med preteklostjo in sedanjostjo. Maribor, Založba Pivec.
- Potočnik, D. (2015):** Iran dežela med Perzijo in islamom. Maribor, Založba Pivec.
- Qadiri, S. (2008):** The life of Imam Khomeini. Tehran, The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's work.
- Rogan, E. (2009):** The Arabs: a History. London, Penguin Books.
- Sachar, H. M. (2007):** A history of Israel: from the rise of Zionism to our time. New York, Alfred A. Knopf.
- Šterbenc, P. (2011):** Zahod in muslimanski svet: akcije in reakcije. Ljubljana, Založba FDV.
- Šterbenc, P. (2016):** OZN in vprašanje Palestine. *Teorija in praksa*, 53, 3, 659–675.
- Wehrey, F. (2013):** The Forgotten Uprising in Eastern Saudi Arabia. New York, Carnegie Endowment for International Peace.
- Wright, L. (2006/2007):** The Looming Tower: Al Qaeda's Road to 9/11. London etc., Penguin Books.

CHALLENGES FACING MUSLIMS IN EUROPE: FROM SECULARIZATION TO THE IDEA OF 'EURO-ISLAM'

Anja ZALTA

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Sociology, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: anja.zalta@ff.uni-lj.si

ABSTRACT

The purpose of the article is to present a variety of questions and challenges that Muslims in Europe are exposed to with the processes of secularization, the definition of their „European“ identity as well as the analysis of the concept of 'Euro-Islam', which is advocated by the prominent European Muslim intellectuals Bassam Tibi and Tariq Ramadan, among others. Special attention is paid to the presentation and analysis of Bosnian Islam and its specifics, which are the result of European secularization processes.

Keywords: Islam, Muslims in Europe, Secularization, Euro-Islam, Islamic Tradition and Identity, Bosnian Islam

UNA SFIDA AI MUSULMANI IN EUROPA: DAL SECOLARISMO ALL'IDEA DELL'«EURO-ISLAM»

SINTESI

Lo scopo del saggio è riflettere le questioni e le sfide che per i musulmani in Europa rappresenta la secolarizzazione, la definizione della loro identità europea e l'analisi del concetto di «euro-islam» che vengono difesi da due intellettuali europei di spicco, Bassam Tibi e Tariq Ramadan. Una peculiare attenzione è dedicata alla presentazione e all'analisi del islam in Bosnia, nonché alle sue specificità che sono la conseguenza dei processi europei di secolarizzazione.

Parole chiave: islam, musulmani in Europa, secolarizzazione, euro-islam, tradizione e identità islamica, l'islam della Bosnia (islam bosniaco)

INTRODUCTION

According to Pew Research Centre (Pew Research Centre, 2016) there are more than twenty million Muslims in Europe, representing one of the largest religious minorities, which is by no means monolithic, as many would like to believe as a consequence of their religious illiteracy. The main challenges faced by Muslims in Europe are the consequence of European processes of secularization. Muslims are faced with the question of how to live the Islamic way of life and at the same time fully participate in the wider (European) society. How is it possible for them to shape their identity as Muslims as well as Europeans? How to transmit the Islamic heritage to the new generations of Muslims in Europe? At the same time, Europe is facing challenges of its own, especially regarding the question of how to apply and react to religious plurality and to the desire of Muslims to actively participate in the political arena. Are the secular values of European society compatible with Islamic norms and what does one and the other mean for the peaceful coexistence of all European citizens?

In a research project, conducted in 2011 at the Science and Research Centre in Koper, Mateja Sedmak and her team addressed various topics, such as the issue of interethnic relations, the process of intercultural confrontations, and the free expression of migrants's culture, among others (Sedmak et al., 2013, 216). They have exposed the problem of present day Europe, where *„the dynamic relations are becoming increasingly complex and schizophrenic. On the one hand, we have elaborated supranational directives and national legislations regulating interethnic relations and emphasising the basic rights to preserve and cultivate one's own cultural and religious identity“*, which are promoting cultural and religious diversity, plurality, intercultural dialogue, etc., but are mainly denied on an everyday basis due to ethnocentric, racist and discriminating views (Sedmak et al., 2013, 216–217).

We must be aware that the debate does not only take place between the so-called Islamic and European values, but Europe needs to reformulate its attitude towards religion as such. If we are looking for answers of how the new generations of Muslims in Europe should actively live their European citizenship, we must at the same time understand the environment in which their thought can be shaped and applied. We *cannot* and *must not* ignore European secularization processes. Above all, we must remember *why* secularization has to happen and what it represents in a European context.

SECULARIZATION AND THE ROLE OF RELIGION
IN EUROPE

During the first half of the 20th century the Western idea of secularization (at least partially) drew from the work of Max Weber and his sociology of religion.

Weber regarded secularization as a part of the radical process of modernization, which includes the state as well as society (Weber, 1988, 536–573). Similar to his interpretation was others from the founding fathers of sociology, including Auguste Comte, Emile Durkheim, Ferdinand Tönnies and Ernst Troeltsch. For all of them, secularization correlates with the declining influence of religion in a public sphere (social institutions, communal life) as well as in a private sphere (*„secularization of consciousness“*). In a chapter with the title *„Secularization as a Concept“*, Jose Casanova explains that *„the distinction between the concept „secular,“ or its derivation „secularization,“ and the sociological theory of secularization proper is important because the concept itself is so multidimensional [...] and so loaded with the wide range of meanings it has accumulated through its history“* (Casanova, 1994, 12). Some of these distinctions will be presented in the following chapters.

THE IMPERATIVE OF SECULARIZATION

Marko Kerševan, an expert in sociology of religion, also questioned the role of secularization. According to him, secularization covers only the role of religion and the church in society, and not religion or religiosity as such. The institutions of power no longer have a religious (supernatural) identity; more precisely, they do not require such legitimacy anymore (Kerševan, 2011, 70–71). In his opinion,

a particular form of atheism is emerging from a secularized environment: atheism, which does not emerge from the combat and conscious denial of God, but from the sense of redemption of God. When man begins to live and work as if there is no God, 'without the hypothesis of God,' ... man can quickly approach the feeling that everything goes without God [...] 'Desacralisation' of the world, changing the world into an object of human action, means at the same time removing God from the world (Kerševan, 2011, 78).

According to the just said, a question should be asked about what kind of god we have in mind? Is this an inclusive god, who works interconnectedly during religious pluralism and tolerates „otherness“? Or is this god who sets a sharp border between his believers and those who are not? Does it promote the coexistence of diversity? Unfortunately the answer is well known. Because of the negative experiences of religious exclusions, particularities and extremisms, the secular imperative has become a European reality. This secular imperative allowed the emergence of new religious forms in the space, which was emptied from the narrative of just one religion and offered (at least theoretically) an equal coexistence of different religions/alternative ideologies and world views.

Different causes of secularization are mentioned in Europe: Galilean and Copernicus discoveries, the rationalization of philosophy, the declaration of human rights, the phenomenon of technology, industrialization, urbanization, the rationalization of thinking in all spheres, and, of course, the laicisation of the state and the political sphere. According to Kerševan, the laicisation of the state and the state authorities is on the one hand linked to the independence of the absolutistic rulers of the church, and, on the other, to the necessary independence of state power from the church, which was caused by the Protestant Reformation. If there are several recognized religions in the state, then power, law and morality (at least in fundamental matters) must be independent of any particular religion. Only then are they acceptable for all citizens. The condition for the integration in the society is no longer the existence of one state religion, but religious tolerance. For Kerševan, tolerance does not only mean respecting opposing attitudes, but recognition that these differences (whether God is or is not) are no longer essential (in some sphere). In this case, religion has become immaterial in the state-legal sphere, and with regard to the state, it has become a private matter (Kerševan, 2011, 81). Reflecting on the just said, Jose Casanova distinguishes three aspects of secularization: the separation of laic administration from religious institutions and norms and their emancipation, the decline of religious notions and norms of conduct, and the restriction of religion to the private sphere (Casanova, 2011, 54–89).

Among the first scholars to discuss the classical or the so-called orthodox model of secularization were Peter Berger and David Martin. They were reluctant towards the idea that the classical secularization thesis can be used to explain the religiousness of the developed parts of the non-Western world and, in particular the situation in the USA, which remains a rather religious country in spite of intensive modernization (for more see Davie, 2001). Secularism has been accepted as a normative model and an integral part of the modern constitutional state. However, the concepts handling the degree of separation of religion and the state in Europe are very heterogeneous, which indicates that secularization is far less thoroughly defined than the process of desacralization (based upon Weber's „disenchantment of the world“), but more so than the separation between the spheres of religion and non-religion, which are not necessarily mutually exclusive. It was Alfred Stepan (Stepan 2000 and 2001) who raised important questions on the basis of an analysis of the European relationship between religion and the state. He is interested in the minimum and long-term conditions for democracy, and whether European countries, despite different practices of attitudes towards religion, meet these minimum standards.

Let us look closely at some of these examples in Europe, presented by Grace Davie (Davie, 2001). In the Netherlands and Belgium, where the process of

secularization gave rise to the so-called ‘pillar’ model: each religious group – the Catholics, the Protestants and others – constitutes a „pillar“ of society, within which their own institutions are being maintained; the system has penetrated almost all aspects of life – schools, hospitals, media, syndicates ... Great Britain unites four nations, each of which has its own religious history and arrangement: in England, the *Anglican* Church is established, in Scotland the *national* Calvinist Church, in Wales neither of them, while Northern Ireland remains an unsolved problem because of its religious history. On the contrary, the Republic of Ireland is technically a secular state, though the preamble to the constitution is strongly Catholic and the religious practice remains unusually common in comparison to the European norm. Another example is Greece, the only Orthodox Christian member state of the European Union. The Orthodox Church is the official religion of the country and is nearly identical with Greek identity, so the members of other, minority religions are disadvantaged, particularly the members of other Christian groups. These examples demonstrate that substantiated separation of state and religion is not crucial for a functional democracy (for more see Fox, 2006, 537–569; Fox, 2015). Though all states mentioned above possess a secular legal system, none of them is laicistic. France and Portugal are the only constitutionally laicistic states in Europe, where laicism is considered to be a necessary prerequisite for the maintenance of religious freedom and conscience, and the only possible way to ensure an equal status of all religious, as well as philosophical and political standpoints.

On the basis of an analysis of European countries, Stepan develops a „twin toleration“ model, which refers to the „minimum limits of freedom of action“ for both the religion/religious organizations and the state. States should not use religion for political purposes and provide equality to all religions, while religious groups must not strive to covet state institutions and policies for specific religious purposes (Stepan, 2000, 37). According to him the „twin toleration“ model is „*the minimal boundary of freedom of action that must somehow be crafted for political institutions vis-à-vis religious authorities, and for religious individuals and groups vis-à-vis religious institutions*“ (Stepan, 2001, 213).

WHOSE DEFINITION OF SECULARIZATION?

With so many definitions and diverse historical and political backgrounds, we must consider historical factors that have shaped the understanding, interpretations and practical implementation of *certain* secularism in a given *time* and *space*. What *norms* did it introduce and what *problems* did it solve? Hashemi wonders whether

secularism implies anticlericalism, atheism, disestablishment, state neutrality and equidistance towards

all religions, the rejection of religious symbols in the public sphere, separation of public and private spheres, complete separation of religion from politics, or more narrowly the separation of the institutions of the state from the influence of religion? (Hashemi, 2009, 104).

Secularism is mostly measured and evaluated in comparison with the two most distinguished models in the Western tradition: the already mentioned French model, which is relatively hostile to religion, and the American model, which is relatively friendly towards religion. Adding to just said, Cesari defines secularism as the various Western political cultures that contextualize and historicize the two major principles of secularity: the protection of the law for all religions and the equidistance of the state versus religion. These two principles are constantly interpreted within specific political cultures, which ultimately shape social expectations about the role of religion in the public sphere and in society (Cesari, 2014, 3–14). In the case of the West, these expectations are mainly (but not always) the separation of the church from the state and the privatization of religion. It is true that this Western experience is at the heart of most secularization theories relating to the western countries. But although secularism has „Christian roots“, as Charles Taylor noted, „it is wrong to think that this limits the application of its formula to post-Christian societies“ (Taylor, 1998, 31). It is therefore imperative to find alternative models and take into account the religious experience and processes of individual countries. Each country can develop its own model, depending on its interests and needs (priorities and norms), but with awareness not to bow to the „cultural relativism“ regarding the respect for human rights and religious pluralism (among others). When we introduce the question of Islam and Muslims in Europe, we are often confronted with interpretations of Islam as an alternative to secular politics. In this context, we are confronted with a series of ideas or performances that are instrumentalized by political Islam in order to crash a secular state. The central problem remains the question of Islamic law in Europe: it seems that the removal of the possibility of applying *Sharia* to a European context will mean the transformation of Islam into a type of religion that has been handed over to the western secular standards. As we shall see below, such an application is not a prerequisite for consolidation of a normative Muslim identity. Conflicts, such as the issue of the introduction of *Sharia*, naturally seem invincible and advocate the „clash of civilization“ thesis. Therefore it is equally important to be aware of the clashes that take place within the European Muslim societies that are brought about by the challenges of living in Europe and by the attempts to adapt to the new social standards and conditions.

ISLAM AND THE SECULAR SOCIETY

Often the expressed idea of the „secularization“ of Islam is thought to mean the reformation of Islam. It seems as if Islam is incompatible with secularization and democracy until it passes through fundamental theological reforms. According to Oliver Roy, such understanding is ignoring the fact that Roman Catholicism never went through a fundamental theological reformation (as this would mean „the triumph of Protestantism“), but it was nevertheless able to adapt to modernism (Roy, 2006, 129). It is true that in Europe we are confronted with various Islamic organizations, movements, societies, and trends that are opposing all kinds of changes and adaptation to „European culture“. They are also embodying the dualistic vision of „eternal strangers“ who live in a parallel society, without the need for social interaction with non-Muslims. At the same time Muslims in Europe do not have a central political or theological authority. Because of this fact the „European Muslim community“ is lacking the interpretation of central doctrines in Islam and their application to a new environment that will help to identify, understand and present their needs to European governments and to a broader European public.

The famous Swiss philosopher and the professor of contemporary Islamic studies Tariq Ramadan is working primarily on the question of Muslims in the West. According to Ramadan, with the experience of a new society Western Muslims have no choice but to return to the beginning and examine the basics of their religious tradition in order to delineate and differentiate between what is in their religion immutable (*thabit*), and what can be changed (*mutaghayyirat*) (Ramadan, 2004, 145). Regarding this matter, also other Muslim intellectuals warn against the rigidities of the Muslim communities in Europe and the problem of the so-called „frozen time“ syndrome, which idealizes the past and the land from which the first generations of European Muslims came. This is the reason that it is even more important to listen to the idea of ‘Euro-Islam’, which was introduced especially by Bassam Tibi, and also by Tariq Ramadan, although the term as such was not explicitly mentioned in his work.

‘EURO-ISLAM’ – IDENTITY ON THE DRAFT?

Debates about Euro-Islam raise many questions, mostly with a sceptic undertone. As already mentioned, the term was introduced by Bassam Tibi, who challenged the evolution of the Islamic perception, and is forcing the integration of Muslims into European society. According to Tibi, Muslim migrants should be requested to redefine their identity in the diaspora by adding a European component (Tibi, 2002, 32). Certainly there are significant differences among Muslims in Europe, especially between Islamists and so-called secular Muslims, since many secular Muslims favor political integration.

In order to avoid complications and „apologize“ for the *terminus technicus* (Euro-Islam), let us consider the work of Seyyed Hossein Nasr. Nasr (2003) presents characteristics of different areas or belts of so-called Islamic civilization. These belts according to Nasr are: Arabic, Persian, Indian, Turkish, African, Malay, Chinese, European and American. Euro-Islam should be considered along the lines of Nasr's analysis of these autochthonous Muslim cultural and religious zones. Each of these zones is defined by specific socio-cultural, political, historical and geographical features. Our analysis of religion as a cultural system (Geertz, 1993) clearly distinguishes between the „official“ or „normative“ religion with its general interpretations on the one side, and the „popular religion“, which marks the interpretations and practices of a *certain* religion in a particular territory or within a particular group on the other. Such terminology is generally not acceptable for a normative religion, but cultural and anthropological approaches are important for the concrete understanding and practice of religion in a given time and space. The best example of this understanding is presented by Hakan Yavuz in the case of Turkish Islam and Fikret Karčić in the Bosnian case, which will be discussed in more details in the final chapter of the article.

Hakan Yavuz cites Ahmet Oçak, who identifies a Turkish Islam (*Türk Müslümanlığı*), which differs from Persian or Arabic Islam in „its production of cultural norms and modes of thinking“ in relation to religion, faith, personal life, ritual practices and religious feasts – it covers an entire spectrum from „social mores to personal mores“ and interpretations of Islamic principles (Yavuz, 2004, 218). What the nature of those cultural norms and modes of thinking are in the European environment is a topic of our recent discussion. Muslims in Europe profess their religion in different ways, some of those being „orthodox“ or standard, i.e. invariable from one country to another, one culture to another, or one time to another. Others are characteristic of a specific culture.

Discussions about Muslim identity in Europe have been ongoing for some time now. According to Ameli, the difference between „Muslim“ and „Islamic“ identity is very important (Ameli, 2002, 30). Islamic identity focuses on the basics of Islam, with an emphasis on the primary sources of religion, Islamic law, theology, philosophy, Islamic education or the interpretation of the Koran. The field of „Islamic identity“ is therefore the field of theology. Yet the „Muslim identity“ is made up of the cultural, social and political background of Muslims and the transformation of religious thought into different periods of history. The „Muslim identity“ therefore defines the specific characteristics of Muslim societies that distinguish these societies from other nations, the understanding that Muslims have about their religion, motives of action and behavior, the way to participate in various public areas, etc. Sanders from the Institute for Ethnic Relations in Gothenburg distinguishes four

categories of Muslims: ethnic, cultural, religious and political Muslim. The ethnic Muslim belongs to an ethnic group in which the majority are Muslims, a cultural Muslim is a person who is socialized in a Muslim culture, a religious Muslim is a person who implements Islamic commandments, and a political Muslim is a person who claims that Islam is (or is supposed to be) „a political and social phenomenon“ (Sanders, in: Roald, 2001, 18). With these categories Sanders determines the number of Muslims in Europe that are particularly suitable for quantitative research. However, Anne Sofie Roald is sceptical about such categorizations. For her it is essential to search for the so-called self-definition of Muslims. Based on this self-definition, we can explain the Islamic way of classification (Roald, 2001, 18). In her researches she noticed that Muslims who are loyal to the pillars of Islam most often define their identity on the basis of a *hadith*, which states that the prayer stands between man and the unbelief (*kufr*) (Sunan at-Tirmidhī, in: Roald, 2001, 18). According to Nevzet Porić, the secretary of the Islamic Community in Slovenia, this *hadith* explains that a person who does not perform a five-day prayer quickly loses his belief in God (Zalta, 2010, 391). The suitable question for a further discussion would be, if the believer is a Muslims, is a Muslim necessarily also a believer? As Porić stated, believers who regularly carry out their prayers are stable in their faith. Naturally, there are some variations to this interpretation. From his research among Muslims in Great Britain, Saied Reza Ameli (2004) has identified three different views on the definition of „Muslimness“. Some believe that in order to be a Muslim, it is sufficient to testify the existence of God and Mohammed's prophecy, which is a formal requirement for a man or woman to become a Muslim. The more demanding definition advocates Islam as a way of life: Islam should mark the Muslim in all aspects of life. The third view sees Islam as performing purely ritual duties: prayers, fasting, pilgrimage, and paying religious taxes. This perspective minimizes the ideological and political dimensions of religion.

Bassam Tibi offers an introductory definition of the term Euro-Islam as the marker for the common European Muslim identity:

Ethnic identities are exclusive identities. If cultivated in the diaspora, they will lead to a kind of neo-absolutism and related social conflicts. The alternative is an all-inclusive civil identity, based on cultural pluralism. Thus, while fundamentalism is a modern variety of neo-absolutism, pluralism would encourage people to represent different views while at the same time being strongly committed to share cross-cultural rules – and, above all, mutual tolerance and respect. Tolerance can never mean that only one party has the right to maintain its views at the expense of the other. The bottom line for a pluricultural (not a multicultural) platform is the unequivocal acceptance of

secular democracy, individual human rights for men and women, secular tolerance, and civil society (Tibi, 2002, 48).

According to Tibi, Euro-Islam is marked by the „cultural modernity“ as a degree of tolerance that goes beyond „Islamic tolerance“, limited only to the „people of the book“ or „Abram’s heirs“. The main characteristics of Euro-Islam should be: cohesiveness, integration, and tolerant perception which, in order to live beyond the conceptual construct, must be internalized by most of the European Muslims. Tibi’s Euro-Islam consists of following elements: democracy (according to Western understanding), individual human rights, recognition of pluralism in civil society, gender equality, reduction of foreign influences from Muslim lands, introduction of Muslim discourse about Islam in Europe, tolerance towards other religions, an identity based on shared values and not on ethnicity and nationality, equal opportunities for Muslims and non-Muslims, secularism, and rejection of *Sharia*. This means no legal diversity in Europe for Islamic minorities, including family law, as it increases the distance between European citizens and reduces the sense of belonging (Tibi, 2014, for more details see also Struss, 2011).

In his approach to Euro-Islam, Tariq Ramadan is somewhat less „liberal“ than Tibi, and his thinking is based on the interpretation of the Koran and the Sunna in the context of Western European societies. According to him, Islamic sources allow Muslims to live in the West, they are under the authority of the agreement and its conditions need to be respected as long as they are not forcing Muslims to act against their conscience. If a clear conflict of references arises, Muslim lawyers must carry out studies to formulate a legal opinion (*fatwa*) (Ramadan, 2004, 6). Ramadan is trying to implement the legitimacy of reforms based on Islamic teachings, yet they should be interpreted in a contemporary context by Muslims who are living in a non-Muslim environment (Ramadan, 2009). Tibi would agree with the just said, since he wrote that cultural reforms must enable Muslims to live under the governance of a non – Muslim ruler (Tibi, 2002, 47). It is therefore highly important to look at the Bosnian Islam as a „European“ example with the experience of the separation between secular and religious institutions based on cultural reforms and adaptation to secular processes.

THE HISTORY OF ISLAMIC INSTITUTIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND SPECIFICS OF BOSNIAN ISLAM REGARDING THE SECULARIZATION PROCESSES

Islam in Bosnia and Herzegovina is the product of various processes of secularization and relationships between religious and secular authorities. Islam appeared in the country together with the Ottomans in

1463. In the Ottoman Empire, Muslims did not have a religious administration that was separated from the state structure: all institutions of the Ottoman Empire were simultaneously also Islamic. In this way, the Ottoman state was built on the principle of organic unity of religious and political authority, and since 1517 the Ottoman sultan has also been the caliph, combining political as well as religious authority of all Muslims in the Empire. With the appearance of the Austro-Hungarian Empire in 1878, Bosnia and Herzegovina came into contact with European political, legal and cultural institutions and norms. Under these circumstances, conditions were created for the emergence of the first Muslim „autonomous“ institutions, separated from Istanbul. According to Durmišević, with the detention of the *mufti* institution in Bosnia and Herzegovina and the sanctioning of the Ottoman Act of Sharia Courts of 1859, the Austro-Hungarian authorities consolidated the further interpretation and application of Sharia law, in particular the existence of Sharia courts in Bosnia and Herzegovina, while the formation of the Sharia Judiciary School in 1887 trained able candidates for Sharia judges (*kadija*) (Durmišević, 2008, 211). Although according to the Istanbul Convention the sultan was given the right to appoint high religious officials to Bosniaks, he did not get the rights in the appointment of judges (*kadije*). This made the Austro-Hungarian authorities aware that the sultan’s „sovereignty“ over Bosnia and Herzegovina was understood only as the right to appoint high-ranking religious officials, and not to appoint judges. The local authority appointed and financed all judges in Bosnia and Herzegovina (Durmišević, 2008, 228). Since Sharia courts and the adoption of Sharia law remained the responsibility of the Austro-Hungarian authorities, the Muslim religious structure remained responsible for religious (ritual) elements and partly *waqf* (property, charitable trust) transactions. With the establishment of the „*Waqf Commission*“ (*Zemaljska vakufska komisija*), the Austro-Hungarians wanted to keep the *waqf* property in Bosnia and Herzegovina. In this way, Muslims in Bosnia and Herzegovina received their own Islamic institutions. The Islamic institutional structure, which was founded in this period, included 4 segments: *ulema*, *waqf*, education and Sharia courts (for more see Karčić and Karić, 1998; Durmišević, 2008).

Since this model has proven the coexistence of Islamic and European institutions, the next question would be, how different political decisions, some already mentioned, shaped specific forms of Islam in Bosnia and Herzegovina. Firstly, we should keep in mind that Muslims in Bosnia and Herzegovina belong to the most liberal Hanafi law school, which allow Muslims to live under the non-Muslim authority, but in the event Muslims become a minority in a state, they must maintain their autonomous legal status, which means they use Sharia law in personal matters (Durmišević, 2008, 218; see also Karčić, 2016). The „problem“ appeared with the

socialist regime after the 2nd World War, which left its mark on Islamic institutions in Bosnia and Herzegovina. The regime was based on the principle of separating religious communities from the state, secularizing the law and understood religion as a private matter. Freedom of religion was guaranteed by legislation. But the socialist secular state did not understand the neutrality of religion in a sense that religious institutions – although they are structurally and functionally separate from the state – had the right to give their opinion on public affairs. The regime was rather hostile towards religion as such. Among the first things the socialist secular regime did was to abandon Sharia courts.

Nevertheless, the Islamic tradition in Bosnia succeeded in preserving its distinctive character, which is certainly also a consequence of traditional Islamic reformism in the interpretation of Islam since the mid-19th century, when the revitalization of *ijtihad* (independent interpretations) and the reform of socio-political conditions occurred. Although the intellectual tradition – with both modernist and conservative trends – in the interpretation of Islam in Bosnia and Herzegovina is not homogeneous, the perception and adaptation does not change the normative constitution of Islamic tradition itself. According to Adnan Silajdžić, this normative tradition constitutes and standardizes religious practice of Muslims. It defines Islam and it is followed by an interpretive (intellectual) tradition. Therefore intellectual tradition is equally important for Muslims and they should supplement it with religious, spiritual and cultural deepening and efforts (Silajdžić, 2008, 14). For Silajdžić such a tradition has a constitutive power, since it constitutes religious practice, and protects universal values of the Islamic tradition, but it has also a didactic role, because it represents an awareness and a historical memory of Islamic tradition as an integral part of the social and historical dynamics of Muslims. Therefore, whenever they want to define their relationship to modernity, Muslims cannot ignore the question of (re) interpretation of tradition, simply because the history of every Islamic-ethno-cultural social group or community (as any other religious tradition) naturally develops in a dialectics of tradition (constitutive or normative and interpretative intellectual traditions) and innovation (modern – constitutive historical development).

As already presented, until the last decade of the 19th century the Islamic thought in Bosnia and Herzegovina developed under the strong influence of the reformist movement, known as *harakat al-islam wa-l-tajid* (for details see Karčić, 1990 and 2016). The reform in this context implies the reconstruction of religious thought and the importance of religion (*tajid*), especially on the basis of the return of *ijtihad* (independent interpretation), as well as the improvement of the conditions of Islamic institutions (*islam*). This school was one of the responses to the internal crisis of Muslim societies and the challenges of Western modernity (Karčić and Karić,

1998 and Karčić, 2016). Such conditions were detected in Bosnia and Herzegovina by the Austro-Hungarian project of modernization – the presence of two identities, the Islamic and European forced Bosniaks and their religious leaders to consider new interpretations for new challenges and dilemmas.

Which of these institutions have been preserved today and where can we look for models to be analyzed and/or applied to the concept of Euro-Islam? One of the key features of Islam in Bosnia and Herzegovina is the way in which Islamic authorities are institutionalized. The structure is hierarchal, centralistic and financially independent, which is according to Ahmed Alibašić very beneficial, since having a single Islamic structure means having a stronger organization and a better negotiating position vis-à-vis the state and other actors. Self-financing makes such organizations more resistant to unwanted external influences. Both factors together represent a more autonomous and, consequently, more credible Islamic authority that is capable of preventing radicalization (Alibašić, 2007, 3). The Bosnian Islamic educational system, mainly covered by the Faculty of Islamic Studies (FIN) is also extremely important, because it includes religious and secular, modern and traditional Islamic education. In this way it helps Bosnian Muslims to find new answers for the challenges of modernity.

The experience of Bosnian Muslims shows that Muslims can change without losing their identity and their faith: the dissociation of culture(s) and (local) traditions from religious principles is a decisive feature of this process.

CONCLUSION

Reflection on secularization offers an insight and understanding of European social processes. In the context of Europe it is clear that without the processes of secularization, (religious) pluralism would not be possible. The religious „mono story“, the usurpation of the space by the one and only (monotheistic) religion, was confronted with competition and differentiation. At the same time opportunities for coexistence and co-creation in a religiously diverse space were offered. This presents a challenge as well as an opportunity for Islam in Europe to (re)invent answers for its new European environment. Yet an analysis of Muslims and their organizations in different European countries shows an ambiguous picture, especially regarding ideas about the future and the role of Islam in Europe (for the analysis of Muslim organizations in various European countries, see Struss, 2011 and Cesari, 2015). Muslims and their organizations in Europe are mainly seeking old patterns of identity, rather than creating new ones. The „stolen time syndrome“, captivity to nostalgia, the illusion and the romanticization of the past and the unchanged tradition of the original homeland are still major presentations of conservative organizations, promoting the definition of

identity based on ethnicity, nationality or ideology, and not on European citizenship. Since Muslims in Europe are faced with new challenges, one of the main needs is a quality Islamic educational system/institution. In Europe it is necessary to educate critical non-dogmatic religious figures (imams, muftis and other members of

the ulama) who will help to deconstruct tribal customs and practices, which are too often presented as „Islamic“, and support the implementation of human rights as well as peaceful coexistence that goes beyond religious, ethnic or even gendered lines.

IZZIVI ZA MUSLIMANE V EVROPI: OD SEKULARIZACIJE DO IDEJE O »EVRO-ISLAMU«

Anja ZALTA

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: anja.zalta@ff.uni-lj.si

POVZETEK

Za islam so značilni številni kulturni, socialni, politični in gospodarski dejavniki, ki prispevajo k izgradnji tako kolektivne kot individualne identitete muslimanov, tudi v Evropi. Ta raznolikost ni omejena le na njihovo etnično pripadnost ali na njihovo družbeno-politično zavzetost. Dejstvo je, da so med muslimani (tako v Evropi kot širše) vedno obstajala razhajanja, temelječa na različnih interpretacijah islamskih nauk in praks. Precej nov izziv za muslimane v Evropi pa danes predstavlja evropska „sekularna“ družba in načini, kako postati integralni del te družbe. Tako muslimani kot tudi Evropa se morajo soočiti z zastavljeni vprašanji in se odzvati na zastavljene izzive. Med drugim so prisiljeni odgovoriti na vprašanja, na kakšen način postati sestavni del evropskih kultur in tradicij, ter kako uskladiti islamske norme z evropskimi. Namen članka je predstaviti vprašanja in izzive, ki jih za muslimane v Evropi predstavljajo procesi sekularizacije, definiranje njihove „evropske“ identitete, ter analiza koncepta „Evro-Islam“, ki ga med drugim zagovarjata vidnejša evropska muslimanska intelektualca Bassam Tibi in Tariq Ramadan. Posebna pozornost je posvečena predstavitvi in analizi bosanskega islama in njegovih specifik, ki so posledica evropskih sekularizacijskih procesov.

Ključne besede: islam, muslimani v Evropi, sekularizacija, Evro-islam, islamska tradicija in identiteta, bosanski islam

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Alibašić, A. (2007):** The Profile of Bosnian Islam and how West European Muslims could benefit from it. http://www.akademie-rs.de/fileadmin/user_upload/download_archive/interreligioeser-dialog/071116_alba-sic_bosnianislam.pdf (15. 5. 2017).
- Ameli, S. R. (2002):** Globalization, Americanization and British Muslim Identity. London, ICAS Press.
- Casanova, J. (1994):** Public Religions in the Modern World. Chicago, The University of Chicago Press.
- Casanova, J. (2011):** The Secular, Secularization, Secularism. In: Juergensmeyer, M & J. Van Antwerpen (eds.): Rethinking Secularism. Oxford, Oxford University Press, 54–91.
- Cesari, J. (2014):** The Awakening of Muslim Democracy: Religion, Modernity, and the State. Cambridge, Cambridge University Press.
- Cesari, J. (2015):** The Oxford Handbook of European Islam. Oxford, Oxford University Press.
- Davie, G. (2001):** Religion in Modern Europe: A Memory Mutates (European Societies). Oxford, Oxford University Press.
- Durmišević, E. (2008):** Institucionalizacija islama u postotomanskom periodu. In: Naučni skup Islamska tradicija Bošnjaka. Zbornik radova naučnog skupa „Islamska tradicija Bošnjaka: Izvori, razvoj i institucije, perspektive.“ Sarajevo, Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 211–239.
- Fox, J. (2006):** „World Separation of Religion and State in the 21st Century.“ Comparative Political Studies, no. 39, Sage Journals, London, 537–569.
- Fox, J. (2015):** Political Secularism, Religion, and the State: A Time Series Analysis of Worldwide Data. Cambridge, Cambridge University Press.
- Geertz, C. (1993):** The Interpretation of Cultures. London, Fontana Press.
- Hashemi, N. (2009):** Islam, Secularism, and Liberal Democracy: Toward a Democratic Theory for Muslim Societies. Oxford, Oxford University Press.
- Karčić, F. & E. Karić (1998):** Šerijatsko pravo u savremenim društvima, Sarajevo, Pravni Centar, Fond Otvoreno društvo BIH.
- Karčić, F. (1990):** Društveno pravni aspekt islamskog reformizma. Sarajevo. Islamski teološki fakultet.
- Karčić, F. (2016):** Pravno-historijske studije. Sarajevo, Centar za napredne studije – Centre for advanced studies.
- Kerševan, M. (2011):** Sociologija – Marksizem – Sociologija religije. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Filozofska fakulteta.
- Nasr, S. H. (2003):** Islam – Religion, History, and Civilization. San Francisco, Harper San Francisco.
- Pew Research Centre (2016):** <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/07/19/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/> (13. 7. 2017).
- Ramadan, T. (2004):** Western Muslims and the Future of Islam. Oxford, Oxford University Press.
- Ramadan, T. (2009):** Radical Reform: Islamic Ethics and Liberation. Oxford, Oxford University Press.
- Roald, A. S. (2001):** Women in Islam: The western experience. London, Routledge.
- Roy, O. (2006):** Islam in the West or Western Islam? The Disconnect of Religion and Culture. In: After Secularization. The Hedgehog Review, 8, 1-2, 127–132.
- Saied, R. A. (2002):** Globalization, Americanization and British Muslim Identity. London, Islamic College of Advanced Sciences.
- Sedmak, M., Medarič, Z. & M. Zadel (2013):** Challenges in researching interethnic relations from an intercultural perspective. Koper, Annales, Series historia et sociologia, 23, 2, 215–228.
- Silajdžić, A. (2008):** Značenje i značaj islamske tradicije, V: Naučni skup Islamska tradicija Bošnjaka. Zbornik radova naučnog skupa „Islamska tradicija Bošnjaka: Izvori, razvoj i institucije, perspektive.“ Sarajevo, Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. 13–22.
- Stepan, A. (2000):** „Religion, Democracy and the „Twin Tolerations.“ Journal of Democracy, 11, 4, 37–57.
- Stepan, A. (2001):** Arguing Comparative Politics. New York, Oxford University Press.
- Struss, K. (2011):** Euro-Islam or Islam in Europe: the role of Muslims and their organizations in Germany, Great Britain and the Netherlands. Monterey, Dudley Knox Library, Naval Postgraduate School.
- Taylor, C. (1998):** Modes of Secularism. In: Rajeev, B. (ed.): Secularism and Its Critics. New Delhi, Oxford University Press, 31–51.
- Tibi, B. (2002):** Muslim Migrants in Europe: Between Euro-Islam and Ghettoization. In: AlSayyad, N. & M. Castells (eds.): Muslim Europe or Euro-Islam. Lexington Books, Maryland, 31–52.
- Tibi, B. (2014):** Political Islam, World Politics and Europe: From Jihadist to Institutional Islam. London and New York, Routledge.
- Weber, M. (1988):** Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, Bd. I. Tübingen, Mohr Siebeck.
- Yavuz, H. (2004):** Is There a Turkish Islam? The Emergence of Convergence and Consensus. Journal of Muslim Minority Affairs, 24, 2, 213–232.
- Zalta, A. (2010):** „Med človekom in nevero (kufr)...“: Poskus definiranja muslimanske identitete. In: Vidmar, K. H. & A. Lešnik (eds.): Včeraj in danes: jubilejni zbornik socioloških razprav ob 50-letnici Oddelka za sociologijo: 1960–2010. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 387–399.

TRANSKULTURNOST IN KULTURNA HIBRIDNOST V KONTEKSTU MIGRACIJ: PRIMER MESTA TRST

Marija JURIC PAHOR

Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenija
email: juric.pahor@alice.it

IZVLEČEK

Prispevek se s fokusom na razvoj mesta Trst sooča s pojavi transkulturnosti, migracij in »Tretjega prostora« (Bhabha), v katerem se zabrisujejo meje, premeščajo polarnosti in vzpostavljajo možnosti hibridnih identifikacij. Gre hkrati za prostor, ki je značilen za eksistenčni položaj ljudi, še zlasti priseljencev in eksilantov, ki so izvrženi iz privajenega družbenega okolja in jih določa občutje neudomovljenosti ter težnja po najdenju »varnega pristana.« Članek se tematiki približuje s pomočjo biografskih, literarnih in drugih besedil in poudarja, da si razvoj Trsta ni mogoče misliti zunaj modernih globalizacijskih procesov ter raznolikih verskih in kulturnih tradicij, ki so mu dale pečat.

Ključne besede: transkulturnost, kulturna hibridnost, Tretji prostor, globalizacija, migracije, Trst

TRANSCULTURALITÀ E IBRIDITÀ CULTURALE NEL CONTESTO DELLE MIGRAZIONI: L'ESEMPIO DELLA CITTÀ DI TRIESTE

SINTESI

Il presente contributo, focalizzato sullo sviluppo della città di Trieste, si confronta con i fenomeni della transculturalità, delle migrazioni e del »Terzo spazio« (Bhabha), nel quale i confini vengono cancellati, le polarità si spostano e si creano le possibilità di identificazioni ibride. Si tratta al contempo di uno spazio caratteristico per una condizione umana esistenziale, tipica principalmente per migranti e richiedenti asilo che sono stati costretti a lasciare l'ambiente sociale abituale e vengono definiti dalla sensazione di non aver casa e dalla tendenza di cercare un »porto sicuro«. La tematica viene affrontata con l'aiuto di testi biografici, letterari e altri. L'articolo sottolinea che lo sviluppo di Trieste non può essere compreso all'infuori dei moderni processi di globalizzazione e delle diverse tradizioni religiose e culturali che gli hanno dato l'impronta.

Parole chiave: transculturalità, ibridità culturale, Terzo spazio, globalizzazione, migrazioni, Trieste

ORIS POJMA TRANSKULTURNOSTI

Transkulturnost, pojem za diagnozo sedanjosti, je tesno povezana s procesi globalizacije in pogosto konotirana s pojmom »mreža« ali »omrežje.« Pojem *network* so od vsega začetka uporabljali tudi v kontekstu zgodovine migracij, ki so pomembno prispevale k nastanku metropol in urbanosti v 18. in 19. stoletju (Sassen, 1996). Mesta, predvsem tista, ki so se hitro širila in se kot upravna ter gospodarska središča opremljala s specifičnimi infrastrukturami, so vezala nase številno imigrantsko populacijo, predstavljala pa so tudi pomembna vozlišča pri vzpostavljanju in kreptitvi globalnih povezav. V mnogih predelih sveta, še zlasti pa v velikih mestih, so nastali »*transnacionalni socialni prostori*« (Pries, 2008), to so tesno med seboj prepletene, druga v drugo segajoče mreže migrantov, ki delujejo prek razdalj in oblikujejo identitete, ki so zrahljane in niso več vezane na določen teritorij. »*Migranti, manjšine, ljudje z diasporično predzgodovino se selijo v mesto in spreminjajo zgodovino nacije,*« piše Homi K. Bhabha. Mesto »*daje na razpolago prostor, v katerem se nastajajoče identifikacije in nova socialna gibanja lahko dogajajo. V našem času je to tisti kraj, v katerem najbolj ekstremno izkusimo perpleksnost življenja*« (Bhabha, 2000, 252–253).

Transnacionalna zgodovina globalizacije stavlja pod vprašaj prevladujoče nacionalno, oziroma še določeneje nacionalnodržavno pojmovanje družbene realnosti, torej tudi mest. Svoj pogled usmerja na kompleksno prepletanje ljudi in kultur, za katerega je Wolfgang Welsch (1997, 1999, 2002) ustvaril pojem transkulturnosti, ob katerem se v zadnjih nekaj letih uveljavlja tudi v postkolonialni teoriji zasidrani termin transkulturracije, ki se je izhajajoč iz Karibov, najprej razširjal v Latinski Ameriki, nato v Severni Ameriki, medtem ko v Evropi ni vzbujal večje pozornosti (Juric Pahor, 2012; 2017). Wolfgang Welsch (1997, 83), piše, da je smatral pojem transkulturnosti na začetku devetdesetih let, ko ga je povsem spremenjena konstitucija sodobnih kultur spodbudila k novi konceptualizaciji kulture, za novega.

Pomembna značilnost transkulturnosti je »nova struktura kultur«, ki »*presega tradicionalni pojem kulture in kot samoumevno gre skozi tradicionalne kulturne meje* (Welsch 1997, 71; 1999, 197). Ta nova struktura se Welschu kaže na makroravni v »*eksterni zamreženosti kultur,*« torej v medsebojni povezanosti in prepletenosti, in s tem nasplošno v »*hibridizaciji*«. Na mikroravni posameznikov novo strukturo vidi v tem, da smo »*kulturni mešaneci,*« določeni skozi več kulturnih porekel in povezav.

Tržaški sodobniki pogosto poudarjajo, da jih ni zanamovala le ena sama, ožja, domovina, temveč tudi raznolike dežele zunaj nje. Mednje sodi Ernesto Illy (1925–2008), ki je bil dolgoletni vodja in nazadnje častni predsednik podjetja kave *illycaffè*. Podjetje je leta 1933 ustanovil njegov oče Francesco Illy, rojen

kot Illy Ferenc, v tedaj še madžarskem Temešváru. Kot avstroogrski c. k. vojak je bil v času prve svetovne vojne stacioniran na področju Krasa blizu Trsta. Ko je bilo odločeno, da bo Temešvár pripadel Romuniji (Trianonska pogodba), se je odločil, da se naseli v jadranskem mestu. Izgubil je državljanstvo in tudi njegov sin Ernesto je bil dolgo let brez njega, kar je občutil kot nezaščiteno in obče človeško izpostavljenost: »*Kot človek brez državljanstva nisi nič. Nihče te ne varuje.*« V intervjuju s slovensko kulturno antropologinjo in novinarko Meto Krese (2002) Illy nadalje pove, da je bila njegova mama doma v Johannisbergu na jugu Nemčije, njen oče pa je bil Irec. Njegova žena Anna Rossi je »*prva Italijanka v družini*«. »*Sem resnično, kot bi v Nemčiji temu rekli, eine promenadenmischung. [...] Ker sem mešanec in ker sem bil toliko časa brez državljanstva, se povsod počutim doma*« (Krese, 2002). Ni naključje, da se je Riccardo Illy, eden njegovih treh sinov, ki je bil dvakrat izvoljen za tržaškega župana (1993 in 1997), od leta 2003 do aprila 2008 pa je bil tudi predsednik Dežele Furlanije Julijske krajine, izkazal za spretnega pogajalca v vprašanih etničnih, verskih in kulturnih identitet ter deloval »*čezmejno*« (Gruber, 2006). V intervjuju za dnevnik *Delo* z dne 24. februarja 2016, je izrazil prepričanje, da bodo tudi »*današnji migranti nekega dne pripomogli k našemu razvoju*« in da je za splošni družbeni in gospodarski razvoj pomembno, da se meje odpirajo, ne pa zapirajo (Hočevnar, 2016).

Kot nadaljnji primer živete in tudi javno izražene transkulturnosti naj omenimo pisateljico Kenko Lekovich, ki se je rodila in doraščala v Rijeki na Hrvaškem, in sicer v družini, katere razpredene korenine segajo od rojstnega kraja in Italije vse do Kanade in Rusije. Od leta 1990 naprej živi v Trstu in se ima za obmejno pisateljico, *scrittrice di confine*. Pisateljica, ki sicer ustvarja v italijanščini, je bila leta 2004/2005 *Stadtschreiberin von Graz*, mestna pisateljica v avstrijskem mestu Graz/Gradec. Renato Barilli (cit. v Kucher, 2006, 166) meni, da poetika Lekovicheve »*priča o tem, da v sodobni literaturi težko obstaja čista italijanščina, temveč prej mnogo tranzverzalnih jezikov*«, ki so neobhodno vgrajeni tudi v njeno literaturo. Za obmejno pisateljico je to pravzaprav samoumevno, kajti: »*obstajati v obmejnem območju, v prehodni krajini, pomeni stalno menjavanje in prestopanje jezikov in jezikovnih oblik.*« In ta »*biti na poti, to nenehno bivanje v tranzitu sem doživljala od otroštva naprej,*« pravi v svojem pledoajeju mejna ekspertka, ena njenih literarnih likov v eseju *I speak Gulasch* (Lekovich, 2006, 13): »*Večjezičnost je [...] preprosto dejstvo,*« v mnogih primerih celo »*normalnost*«. Nasprotno je prisila »*postaviti se na stran enega samega jezika [...] ene same kulture [...] nenormalnost in v gotovih primerih blaznost*« (Lekovich, 2006, 15). Večinoma vpete v polifoni ansambel pomembnih literarnih glasov, se pisateljicini liki, pri katerih gre za bolj ali manj »*prikrite zrcalne ali odcepljene podobe lastnega jaza*« (Kucher, 2006, 161), z dokajšnjo jezikovno in semantič-

no gibkostjo sprehajajo med temi avtoreprezentacijami, ki skorajda vselej napeljujejo na drugost, še zlasti pa na *mnoštvo* znotraj in zunaj lastnega sebstva – a tudi na čas hitrosti, pospešenega gibanja, srečevanj, trkov in »mejnih zgodb« (Lekovich, 2010).

Hibridne pripadnosti postavljajo nacionalno-kulturno identiteto pod vprašaj povsod tam, kjer se jo predpostavlja kot čisti in ekskluzivni fenomen, kot nekaj esencialnega in vnaprej danega. Če se posamezniku/posameznici zdi, da ima poenoteno ali homogeno identiteto od rojstva do smrti, je to z vidika transkulturnosti nekaj takšnega kot fantazmatična latentca. Navsezadnje je bila transkulturna naravnost identitet – in kultur – vselej že dejstvo, le da je bila kot bistven fenomen moderne v prid nacionalistično motivirane fikcije kulturne čistosti spregledana, to je speljana neki višji enotnosti nasproti (Sedmak & Zadel, 2015). Ali, kakor je zapisal Edward Said (1996, 24): »Vse kulture so hibridne; nobena ni čista; nobena ni identična s »čistim« ljudstvom/narodom; nobena ne sestoji iz homogenega tkiva.«

Naj se temu pojavu približamo na primeru mesta Trst, ki je bil od začetka razvoja v vodilni emporij Habsburške monarhije privlačen za imigrante od blizu in daleč. V tem sklopu bomo ogovorili tudi mite o novem/ponovnem začetku, ki implicirajo »*faktum natalnosti*« (Hannah Arendt) ter vidika, ki ju Welschevo obravnavanje transkulturnosti premalo upošteva. Prvi zadeva vidik oblasti in moči v transkulturnih strukturah, drugi pa prepletenost kategorij, ki generirajo neenakost, kot so to »*rasa*« (ali etničnost), razred in spol.

MESTO PRISELJENCEV IN »NACIJ«

Nastanek modernega Trsta je povezan z ambicijami habsburških vladarjev, iz majhnega municipalnega mesta ob Jadranu narediti glavno pristanišče in trgovski emporij avstrijske države. Cesar Karl VI. je 18. marca 1719 Trst skupaj z Reko razglasil za prosto pristanišče. Uredba je Trstu omogočila, da se kljub velikim težavam v začetni, štirideset let trajajoči fazi zagona uveljavi tako v razmerju in konkurenci z neposrednejšimi in oddaljenejšimi pristanišči, še zlasti z Levanto, kot tudi v odnosu do kontinentalnega zaledja. Velik pomen za razmah in razcvet Trsta so imeli ob sami razglasitvi prostega pristanišča patenti in odredbe, ki so jamčile trgovcem, podje-

tnikom, obrtnikom ter drugim ljudem, ki so se naseljevali v Trstu, ob raznovrstnih gospodarskih, statusnih in drugih privilegijih (npr. oprostitev služenja vojske) tudi versko svobodo, ki so jo dodelili pripadnikom in pripadnicam nerimskokatoliških verskih skupnosti: Judom, pravoslavnim Grkom in Srbom, Armencem, protestantom.¹ Pripadniki teh priseljenskih nerimskokatoliških verskih skupnosti – združevali so jih v »nacije« ali *nazioni*², ki niso bile nikakršne nacije v sodobnem smislu; vsaka izmed njih je razpolagala z lastnim svetiščem, dušnim pastirjem ter s statutom oz. pravili, ki so urejevala versko življenje ter z njim povezane običaje, razmerja znotraj skupnosti kot tudi njene zunanje odnose (Dubin, 1999, 201–204) – so bistveno prispevali k temu, da je Trst že v 18. stoletju zadobil poteze modernih *globalnih mest* (Sassen, 1998) (v kolikor je bila primarna gonilna sila njegovega vzpona navezava na svetovno gospodarstvo) in s tem, da so v emporiju odigrali ključno gospodarsko vlogo, tudi k temu, da je število prebivalstva v Trstu močno naraslo: od približno 5.000 ob začetku 18. stoletja na okoli 105.000 leta 1857 in na 230.000 pred prvo svetovno vojno. Zanimivo je, da je ob nerimskokatoliških skupnostih v Trstu obstojala tudi kranjska nacija, *nazione cragnolina* (Kalc, 2002, 21–23), iz česar je mogoče sklepati, da se vključitev v nacije ni omejevala zgolj na pripadnike nekatoliških veroizpovedi, ampak je veljala tudi za priseljence rimskokatoliških veroizpovedi, v tem primeru za Kranjce.

Kaže pa, da je bila tudi ta organizirana na verski podlagi. O tem govori dokument prav te *nacije* iz leta 1783, v katerem se njeni pripadniki obračajo na cesarsko-kraljevo vlado s prošnjo, da naj v jezuitski cerkvi sv. Marije Velike v starem mestu po prvi jutranji maši ne ukinejo pridige v »kranjskem« jeziku in jo premestijo v župnijo sv. Antona v novem terezijanskem mestu (šlo je za manjšo cerkev, ki je bila postavljena za trenutne potrebe, v začetku 19. stoletja so jo nadomestili z veliko). »*To prvo mašo je med drugimi obiskovalo veliko število Kranjcev, bivajočih v Starem in tudi Terezijanskem mestu; predvsem pa je k maši zahajala večina služabnikov*«, ki zlasti ob vremenskih neprilikah ne bi »šli tako daleč poslušat pridigo« (cit. v Kalc, 2002, 22). Dokument se ujema s podatkom, da je med tujimi priseljenci v Trstu v 18. stoletju »*močno izstopala*« prav Kranjska, ki je kot »*regija ženskega priseljenskega doprinosa par excel-*

1 Iz statističnih podatkov o etničnih skupinah je razvidno, da je bilo leta 1802 68,8 % prebivalstva v Trstu Italijanov, 16,09 % Slovencev, 5,04 % Judov, 4,07 % Grkov, 2,65 % Nemcev, 1,49 % Ilirov (Srbov in Hrvatov), 1,1 % Švicarjev, 0,4 % Angležev (Pozzetto, 1980, 20–21).

2 Beseda *natio* izhaja iz latinščine in se navezuje na besedi *nascior*, rojen sem, in *natus*, rojen. Cicero je imenoval *natio* »boginjo rojstva«, Slovani so jo poznali kot »*matico*« (ki rojeva *rod*, narod). Rimljani se na primer sami nikoli niso imenovali *natio*, temveč so bili vedno *populus romanus*, rimsko ljudstvo in njihov znak je bil SPQR (*Senatus populusque Romanus*), zato je imel pojem *natio* zanje lahko slabšalen prizvok – z njim so označevali skupine ljudi in priseljence, ki so govorili pomanjkljivo latinščino, se oblačili in živeli po drugačnem običaju od rimskega ipd. V starem veku so imela velika in večja mesta – kakor jih imajo tudi številna današnja mesta – predele za tujce, ki so jim rekli »četrti«: tu so prebivale *nationes*, po katerih so te četrti dobile ime (k pojmu *natio* gl. Juric Pahor, 2000, 156–195). Kaže, da so se na nakazano pojmovno dediščino pri umestitvi tako imenovanih *nacij* v tržaško »mestno tkivo« navezovali tudi načrtovalci Trsta. Pripadniki *nacij* so dobili svoj domicil ob starem mestnem jedru in v predelih, za katera se bodo uveljavila imena kot so Terezijanska četrt (*Borgo Teresiano*), Jožefinska četrt (*Borgo Giuseppino*), Franciscejska četrt (*Borgo Franceschino*). Predmestni tržaški okraji bodo proti koncu 19. stoletja dobili imena po tedaj še skorajda povsem slovensko govorečih katastrskih občinah: Škedenj, Sv. Ana, Farned, Rojan, Greta in Barkovlje (gl. S. Pahor, 2010, 31–34).

lence» (Kalc, 2008, 101, 118) ob Goriško-Gradiščanski tudi najpomembnejše pripomogla k demografski rasti pristaniškega mesta. To se kaže tudi v tem, da je največ novoporočencev, zlasti nevest, prihajalo prav od tod (28,5 %) in iz Goriško-Gradiščanske (26 %), sledili so novoporočenci iz Istre (13 %) (Kalc, 2008, 101–102).

Čeprav je kranjska *nacija* v Trstu predstavljala specifično (rimskokatoliško) priseljenjsko skupnost, tudi druge *nacije* niso bile, kot se pogosto predpostavlja, »sklenjene [separate] korporativne skupnosti« (Dubin 1999, 201), ki so živele v »segregirani koeksistenci« (Kappus, 1997, 172) in vsaka zase gojile svoje verske, etnične, kulturne, jezikovne in druge skupinsko specifične identitete in običaje. V tovrstnih opredelitvah se nekaj takšnega kot ožji in širši družbeni okolni svet sploh ne pojavlja oziroma je zaznaten le prek kulturne diferenciranosti navznoter (ne pa tudi navzven). Vzlic temeljite modernizacijske preobrazbe družbe ter s tem povezanih trgovskih ter merkantilnih teženj Trsta bi morale *nacije* vložiti neizmeren napor, da bi se lahko vzdrževale kot enklave z neprepustnim obrambnim sistemom, poleg tega so bile *nacije* zaradi priseljevanja tudi navznoter precej premične in heterogene.³ V navezavi na Petra L. Bergerja (2009, 5) si jih je mogoče prej zamišljati kot »odprta okna«: »Težava odprtih oken pa je, da se ne da nadzorovati, kaj prihaja noter.« In dejansko je »ogromno prišlo noter – resnično celoten turbulenten svet moderne kulture« (Berger, 2009, 5). To se kaže tudi v tem, da so v času vzpona tržaškega emporija *nacije* v Trstu odigrale pomembno integracijsko vlogo, kar velja tudi za vero, ki pa je bila obenem zelo nejasen in labilen vezni člen. O tem govorijo na primer številni prestopi iz judovske v katoliško vero (Ara, 1997, 149–150) ter z njimi povezane mešane poroke. Prav tako so bile versko-etnične in druge skupnosti v poteku 19. stoletja izpostavljene procesom moderne nacionalizacije, kar pomeni, da je italijanščina, ali bolje benečanščina, ki je kot *lingua franca* obvladovala trgovino celotnega sredozemskega prostora, v mestu ob integracijski polagoma zadobivala tudi funkcijo jezika homogenizacije in asimilacije v dominantno nacionalno kulturo. Pripadniki posameznih skupnosti in siceršnji prebivalci mesta so se z njegovo pomočjo lahko hitreje vzpenjali po družbeni lestvici.

Naj to ponazori primer Josipa Gorupa pl. Slavinjskega, enega najpomembnejših podjetnikov in mož v

reškem in tržaškem pomorstvu, ki je sicer kot mecen radodarno podpiral slovensko in slovansko »domoljubno« dejavnost (v Trstu je bil npr. tudi nekaj let v predsedstvu Slavjanske čitalnice ter član avstrijskonemškega planinskega društva; (M. Pahor, 2010, 49–56; Šušteršič, 2010, 170–171). Poročen je bil z Anno Pergkofer von Perghoffen iz Zakamna (nem. Stein) pri Celovcu ter – po njeni smrti – z Ljubljankom Klavdijo Keesbacher (Hribar, 2010, 113), rodil pa se je 1834 v Slavini pri Pivki, na majhni kmetiji, podložni postojnski graščini. Domači so ga klicali za Jožeta, sam se je v nekaterih pismih podpisoval kot Jožef Gorup, v uradnih dokumentih pa vselej kot Giuseppe Gorup (Terčon, 2010, 94). Šolanje mu je omogočil njegov stric Janez Nepomuk Kalister (1806–1864), ki se je okoli 1840 preselil iz Slavine pri Pivki v Trst, kjer se je povzpел med najbogatejše meščane ter člane in mecene nastajajočega slovenskega in slovanskega nacionalnega gibanja. Gorup se je po šolanju zaposlil prav pri njemu, postal je njegov glavni prokurist, po smrti strica pa ob bratranču Francu Kalistru še njegov glavni dedič. Velja pripomniti, da se je tudi Gorupov stric v javni sferi prilagodil italijanskemu družbenemu okolju. Njegova štirinadstropna hiša v samem mestnem središču je bila (in je) znana kot Casa Kalister (Pahor, 2010, 35). Ta »arhitekturna mimikrija« naj bi zagotovila, tako uradni tržaški tenor, »italijansko tradicijo« mesta⁴, nepoznavalski javnosti pa prikrla »slovenskost« objekta.

Homogenizirajoča italo fonija je našla svoj izraz v vse do danes živi stereotipni predstavi o meji-ločnici med italijanskim Trstom/mestom in slovensko oz. slovansko okolico/podeželjem (pri čemer naj bi bila italo fonija/mesto sinonim za napredek, slavofonija/okolica/podeželje pa sinonim za zaostalost), pa čeprav je bilo mesto v poteku 19. stoletja vse bolj povezano prav s to okolico in podeželjem.⁵ Gre za navidezni paradoks, katerega srž je v tem, da procesi nacionalne homogenizacije neogibno vodijo k izključevanju in negativnim stereotipom, katerih posebnost je v tem, da reducirajo kompleksnost posameznikov (ali družbene skupine) na nekaj poenostavljenih, pretiranih ali razvrednotujočih potez⁶ oziroma še več, da takšne reducirane podobe tudi *fiksirajo* kot nekaj naravnega in nespremenljivega. Stereotipizacije pa so bile tudi neobhoden pogoj za uveljavitev predstave o Trstu kot »talilnem loncu«, ki

3 Helvetsko nacijo, *nazione elvetica*, v Trstu, ki se v literaturi pojavlja tudi pod oznakama »skupnost« (*comunità evangelica di confessione elvetica*) in »kolonija«, so okoli 1800 (in še veliko dlje) večinoma sestavljali protestantski Švicarji iz kantona Graubünden, torej Grizoni, v njej pa so bili zastopani tudi Avstrijci, Nizozemci, Škoti, luteranski Nemci in madžarski kalvinisti (Sigerist, 2007, 130–132; gl. tudi Carrari, 2002, 38–40).

4 O navzočnosti slovensko govorečih ljudi in njihove kulture v predemprialnem Trstu gl. Merku (2001).

5 O tem govorijo ob imigracijah iz »zaledja« v Trst na primer tudi tesne in mnogovestne vezi Kalistra in Gorupa do rojstne Slavine pri Pivki in Kranjske (gl. Preinfalk, 2010) ter dnevne ruralne migrantke/pótočke kot so šavrinke (Celestina & Todorovič, 2017), ki niso le (pre-) prodajala jajca in druge dobrine na relaciji Istra-Trst, ampak so bile tudi posredovalke urbanih miselnih vzorcev, mod in navad.

6 Takih potez in gest je bil deležen tudi sam Kalister. Josip Godina, ki je 1872 prvi pisal o njegovi osebnosti, navaja izpoved uradnika, ki se je nanašala na dražbo v tržaškem magistratu v povezavi z užitniškimi zakupi. Te dražbe se je kmalu po svojem prihodu v Trst udeležil tudi Kalister. Pojavil se je v kmečki obleki, zato se je zdel tržaški gospodi neumen, odvečen in smešen. »Zbadljivo [so se] smejali; in celo dotični komisar [...] se je bil prederznil ga nenaglo poprašati, kaj da on neki tu hoče? Ali kaj da hočem? zaverne na to kmet Kalister. Vdeležiti se tudi jaz mislim tukajšnje dražbe« (Godina, cit. v (M. Pahor, 2010, 44).

združi vse sestavine (*nacije*) skupaj, tako da vsaka izgubi svojo specifičnost in naposled postanejo vseeno. Četudi je imel ta imaginarij za cilj, da vse *nacije* in skupnosti dodajo svoj delček k novi skupni nacionalni kulturi, je zgodovinski razvoj pokazal, da je ta v pogojih neenake porazdelitve moči kaj lahko postala superiorna in celo apriorna, takšna, ki ob sebi ne trpi (več) drugih. Na ta proces opozarjata Angelo Ara in Claudio Magris, ko nanašajoč se na položaj Trsta kot talilnega lonca pišeta, da je bil ta že okoli leta 1900 resničnost in mit obenem: Priseljenci so po svojem poreklu sicer zelo heterogeni, poenotujoča moč italijanske nacionalne kulture pa je tako silna, da o multikulturalnosti v smislu metafore o solatni skledi, kjer vse sestavine obstajajo skupaj, a vsaka ohrani svoj enkratni okus, ni mogoče govoriti: Tržaška »*multinazionalità è reale e mitologica al tempo stesso*« (Ara & Magris, 1982, 43).

Pravzaprav implicirata oba koncepta – tako tisti solatne sklede kot tudi tisti o talilnem loncu – logiko fiksiranja meja med »enimi« in »drugimi«, med »nami« in »njimi« in tako zapirata pogled na kompleksne transkulturne prepletenosti ter identitete, ki niso trdne ali »lebdijo med različnimi pozicijami, ki hkrati segajo po različnih kulturah in so rezultat zapletenih križanj in kulturnih povezav« (Hall, 1994, 218). Oba koncepta sta sad uveljavljanja ideje o edinstveni, homogeni nacionalni identiteti. Še zlasti koncept, ki je temeljil na enačbi »*en narod – ena država – ena kultura*,« je sovpadal z razvrednotenjem *nacij* in naposled z dejstvom, da so tudi pristaniška mesta začela izgubljati vse bolj na veljavi. Nadomeščala so jih urbana središča, ki so jih proglašali v glavna mesta tedaj večinoma še mladih nacionalnih držav. »*V Evropi nacij in nacionalizmov proti koncu 19. stoletja so pristanišča sicer še »okno v svet, toda ta so vse manj dopuščala, da bi skozi njih prihajal svež zrak, medtem ko glavna mesta in prestolnice pritegujejo vse več ljudi in novosti*« (Angiolini, 1994, 50).

Posredno je bil ta razvoj opazen tudi v habsburškem Trstu, ki je leta 1867 postal prestolnica Avstrijskega Primorja. Dobila je naziv »drugo mesto monarhije«, kar ga je po važnosti postavljalo neposredno za Dunaj. Italijanski nacionalisti so zaradi ekonomskih razlogov, zaradi avtonomije, ki jo je mesto uživalo, in zaradi politične prevlade bogate elite, ki jo je omogočal veljavni volilni sistem, gledali na avstrijsko nadvlado načeloma z odobravanjem. Se je pa vse bolj krepil njihov strah pred močnejšo nacionalno zavestjo in čvrstejšo gospodarsko trdnostjo slovenskega (in hrvaškega) prebivalstva v mestu, ki se je z rastočim vplivom slednjih iztekel v nacionalnodržavno naravnani binarizem (Juric Pahor, 2009, 52–53), ki bi neogibno privedel do nove porazdelitve moči med Italijani in Slovenci v mestu, če tega procesa ne bi prekinil izbruh prve svetovne vojne in

nato razpad večnacionalne habsburške države (Cattaruzza, 1997, 256).

Nacionalna binarizacija družbe v Trstu je nedvomno privedla do tega, da se danes komajda še ve, da so *nacije*, ki so v Trstu in drugih mestih v Evropi obstajale že od srednjega veka naprej, pred uveljavitvijo modernih nacij in nacionalizma živele neekskluzivistično, v svet odprto, pogosto tudi transkontinentalno življenje. Predstavljale so značilnost sredozemskega prostora, pa tudi drugih, predvsem obmorskih mest v Evropi (Barendse, 2000, 185–187; Hoerder, 2002, 120–122; Schwara, 2011, 127–130). Tako verska kakor tudi posvetna orientacija *nacij* sta zdaleč presegali njihovo neposredno mestno in regionalno okolje. *Nacije* so tvorno oblikovali predvsem bogati in bogatejši trgovci in podjetniki (drugi člani *nacije*, kot na primer majhni trgovci, krčmarji, slaščičarji, vinotoči, rokodelci, mornarji niso imeli pravice soodločanja), odločilni za njihov nastanek so bili ekonomski kriteriji. Pripadniki tržaških *nacij* so bili cenjeni zaradi svojega prizadevanja v mednarodnem pomorskem trgovanju, ki je želo izjemne sadove, kar je opazil tudi Karl Marx. V *New York Daily Tribune* z dne 9. januarja 1857 se je navezoval na podatke za leto 1837 in poudaril, da je »*Trst v trgovanju s Turčijo za Anglijo na drugem mestu in z Egiptom na prvem mestu*« (Marx, 1857).

Tja do 17. stoletja – in še veliko dalje (gl. Sigerist, 2007; Katsiardi-Hering, 1993) – so se *nacije* naseljevale vzdolž pomembnih trgovskih poti tudi v Afriki in Aziji. Izoblikovale so kompleksna omrežja blagovne cirkulacije, posredovanj, pogajanj in stikov, zato *nacij* ni mogoče diferencirati vzdolž ločitvenih linij »evropski«, »afriški« in »azijski« (Barendse, 2000, 185–186), torej v smislu kategorij diferenciacije 19. stoletja. Prav tako jih tudi ni mogoče kategorizirati v smislu verskih, etničnih ali jezikovnih monoidentitet, saj so bile tudi navznoter precej raznolike. Pripadnike ene in iste *nacije* je tako bilo mogoče najti povsod po svetu. Ali, kakor je na primeru helvetske *nacije* zapisal Stefan Sigerist (1997, 132): »*Švicarji [Grizoni] so bili v Trstu, Istanbulu, Libanenu in Egiptu; prek številnih osebnih in sorodniških vezi so bili kljub geografskih razdalj med seboj povezani*.«

Nedvomno so različne *nacije* odigrale pomembno stabilizacijsko funkcijo, po katerih je bilo moč seči prav tako doma kot tudi v tujini in iz tujine. Omogočile so tudi delovanje v smislu »*delovati skupaj in pojavljati se v javnosti*«, nekaj, kar omogoča umestitev človeka v svet, mu da prostor in hkrati odpira svet kot ta prostor med ljudmi. Za priseljence, ki so iz različnih (verskih, političnih, ekonomskih in drugih) vzrokov zapustili svoje izvorne kraje, so pogosto nudile dobrodošli »*pristan*«, ki jim je dal (socialno, po potrebi tudi konkretno gmotno)⁷ varnost in omogočal možnost »*novoga začetka*.«

7 V Trstu so *nacije*, še zlasti, ko se je izkazalo, da naraščajoči kapitalizem »proizvaja« pavperizacijo, začele ustanovljati tudi lastna solidarnostna in dobrodelna društva. Leta 1853 je bila na primer ustanovljeno društvo z nazivom *Società Elvetica di Soccorso in Trieste per poveri Nazionali Svizzeri*. Društvo je imelo hipoma 74 članov. Predsedstvo društva so sestavljali izključno trgovci in podjetniki, pa čeprav so znotraj helvetske/švicarske *nacije* številčno »prevladovali kavarnarji in slaščičarji« (Sigerist, 2007, 138).

»FILADELFIJA EVROPE«

Migracije, še zlasti pa imigracije, so vedno povezane z ločitvijo od izvornega kraja: pomenijo prelom z obstoječo preteklostjo in s kontinuiteto, pa tudi cono prehoda, ki implicira kaos začetnosti in sposobnost človeka, da sam od sebe začne nekaj na novo. Gre v bistvu za pojav, ki ga ni moč misliti zunaj rojstvenosti, natalnosti, ki je po Hannah Arendt (1999, 316) »*ontološki predpogoj za to, da nekaj takšnega kot delovanje sploh lahko obstoja*«. Ni naključje, da so v besedilih migrantov, pa tudi ljudi, ki so bili preganjani ali pregnani, rojstne metafore pravišnja, skorajda nespregledljiva danost (gl. Jurić Pahor, 2005). Ta kaj rada sovпада s podobami o potencialno srečnih, lagodje vzbujajočih prostorih, ki jih Gaston Bachelard (2007, 25) opredeljuje s pojmom *topofilija*. Trst je daleč v 19. stoletje percipiran kot nekaj privlačnega, povezanega s podobo ženske, ki hrani, sprejema, osmišljuje, tolaži, odpušča in dopušča (razvoj, blagostanje, razcvet). Francoski grof Charles-Albert de Moré, ki se je naselil v jadranskem mestu kot trgovec, je leta 1807 pisal svojemu bratu, da je Trst za imigrante »*Filadelfija Evrope*«,⁸ »*pristanišče, v katerem brodolomci najdejo pribežališče in novo, obetajoče življenje [...] Consolatrix afflictorum et refugium peccatorum / Tolažnica žalostnih in zavetišče grešnikov*« (cit. v De Incontrera, 1960, 101). Tudi mnogi Grizoni, pripadniki helvetske nacije, so po letu 1766, ko so jih izgnali iz Benetk, našli zatočišče prav v Trstu (Sigerist, 2007, 142). Enako velja za Jude, ki so se zlasti v 18. in 19. stoletju zatekali v Trst, da bi ubežali pogromom, do katerih je tedaj prihajalo zlasti v vzhodni Evropi.

Pogosto so bili imigranti oziroma pripadniki priseljenih nacij opisani kot nekdo, ki išče zavetje in zaščito ali kot romarji in popotniki, ki so bili »*utrjeni od svojih dolgih poti / peregrinazioni*« in so našli po zaslugi cesarice Marije Terezije ali kake druge vidne ženske figure – primerljive z *Liberty Enlightening the World* na Ellis Island, znane tudi kot *Mother of Exiles* – v Trstu »*otok verske tolerance*« (gl. Negrelli, 1978, 54). Analogije med Trstom in ZDA so podčrtavali pogosto v obdobju od približno 1780 do 1830 (in še dalje), kar ne preseneča, saj so med obema teritorialnostma obstojale stabilne in potencialno učinkovite transkontinentalne gospodarske povezave, ki so se izražale tudi na politični, diplomatski in kulturni ravni (De Incontrera, 1960). Flamec Johann Ignatius de Verpoorten, Srb Jovo Curtovich (Kurtović) sta bila prva, ki sta vzpostavili trgovske stike z nekdanjimi severnoameriškimi kolonijami takoj po njihovi neodvisnosti (De Incontrera, 1960, 14–15). Francesco Taddeo Reyer, po izvoru Korošec iz Naborjeta, kasnejši

prvi predsednik in generalni direktor paraplovne družbe Avstrijski Lloyd, pa je v letih 1783 do 1786 živel v sami Filadelfiji, kjer je spoznaval vodilne trgovske podjetnike, poslovneže in politike, med drugim samega Franklina, s katerim ga je odtlej povezovalo globoko prijateljstvo (De Incontrera, 1960, 25–27; Pavanello, 1985, 105).

Analogije med Trstom in ZDA je mogoče razbrati tudi iz utemeljitvenih mitov, ki implicirajo motiv rojstva kot nov začetek in začetnost. Ta motiv je orisala Arendt v svoji knjigi *On Revolution* in ga izpostavila kot središčni aspekt revolucionarnega duha. V ameriških in kasneje kontinentalnih revolucijah je bila »*zavest nečesa absolutno novega*« dokaj živahna in povezana s predstavami osvoboditve. Čeprav Arendt s kategorijo natalnosti ni nameravala postaviti v ospredje dejstva, da se ljudje rodijo iz matere,⁹ je s pogledom na rojstvo mogoče pokazati, da v prelomnih časih – in revolucije sem vsekakor sodijo – stopajo na površje občutja, ki signalizirajo prelom, razdvojitvev, praznino, razpoko med preteklostjo in prihodnostjo. Največ utemeljitvenih mitov, ki služijo vzpostavljanju primata ali izbranosti nekega naroda ali ljudstva, se navezuje prav na to latentno mentalno podstat. V ospredje postavijo svoje »*rojstvo*« in ta trenutek začetka varujejo in hkrati odcepijo okoliščine letega, povezane s strahom in tesnobo, »*prelivanjem krvi*« ter borbo za (pre)živetje.

Klasični primer za tak utemeljitveni mit so *Letters from an American Farmer* (1997/1782) Hectorja St. Johna de Crèvecoeursa, ki govorijo o nastanku ameriške nacije, kulture in družbe: Amerika nastane dobesedno v velikanskem praznem prostoru (staroselci in importiranih sužnji so v teh pismih ignorirani, torej tudi nasilje nad njimi). Priseljence Crèvecoeur primerja z rastlinami, ki šele v »*Ameriki*« poženejo korenine in vzcvetijo. Novi začetek prišleku omogoča, da pusti za sabo svojo zgodovino in svoje pokolenje in postane »*pravi Američan*«. Podobno pravijo številni, tudi znanstveno fundirani utemeljitveni miti o Trstu, da je to mesto nastalo (skoraj) popolnoma iz nič. V knjigi *Historisch-topographisches Reisehandbuch*, ki ga je Avstrijski (Österreichischer) Lloyd (1857) izdal sredi 19. stoletja, piše, da Trst ni »*tako zelo mesto s preteklostjo, temveč mesto prihodnosti*«. Po Karlu Marxu (*New-York Daily Tribune*, 1857) je imel Trst enako Združenim državam Amerike celo »*prednost, da sploh nima preteklosti*«. Elio Apih, ki je napisal nekaj temeljnih del o zgodovini Trsta, je mesto smatral kot »*umetno mesto*«, ki mu je postavil nasproti predemporijski Trst kot nekakšen naraven »*otoček*« (gl. zlasti Apih, 1988; Cattaruzza, 1996, 28–31). Pomenljivo je, da niti Ara in Magris (2001, 35) mita o mestu brez zgodovine ne problematizirata, temveč ga ponavljata in tako nenamerno

8 Zgodovina Filadelfije od 1774 do 1800 je tesno povezana z ameriško revolucijo in nastankom Združenih držav Amerike. Kasneje se je Filadelfija razvila v simbol vedno močnejšega stremljenja po svobodi in neodvisnosti. Eden pionirjev je bil Benjamin Franklin, čigar v letu 1756 objavljena biografija *Der Weg zum Reichtum / Pot do premoženja* je bila prevedena tudi v Trstu: 1821 v italijanščino, 1823 v grščino (Millo, 1997, 121). Tudi Anita Pittoni (1968, 26) opisuje Trst kot »*Filadelfija Evrope*«, kot »*tipično mesto pionirjev našega starega kontinenta, [kot] pristanišče, v katerem najdejo brodolomci pribežališče in obetajoče življenje*«.

9 Hannah Arendt je raje na novo formulirala grški pogled na rojstvo, to je izhajanja »*iz nič*«.

podkrepujeta kanonizacijo modernega nacionalnega toposa: »Mesto brez zgodovine, ki je nastalo iz preloma s preteklostjo, išče svoje korenine [...]«.

Ustanovitvene mite pa je mogoče obravnavati tudi kot nasledek »potencialnega prostora« med imigranti in njihovim (novim) okoljem. Vključitev v ta prostor ni mogoča brez predhodne vzpostavitve »prostora med dvema«: med jazom in ne-jazom, med »znotraj« in »zunaj«, med preteklostjo in prihodnostjo. Tak prostor so nedvomno predstavljale tudi nacije, ki so v zadevni literaturi – očitno pod vplivom imperializma in kolonializma – označene tudi s pojmi kot so priseljska kolonija ali tudi etnična kolonija (gl. tudi op. 3 tega prispevka). Etnična kolonija je po Heckmannu (1992, 115), ki se pri tem nanaša na ZDA, »prehodna inštitucija« za priseljence, da bi lažje prenašali migracijski položaj in probleme v odnosu do večinske družbe. Glede na večplastne, kompleksne povezave migrantov navznoter in navzven, jo Heckmann enači tudi s pojmom »vmesni svet« in tako poudari, da etnična kolonija ni kraj trdnih pripadnosti in zaključenosti vase. Glede Združenih držav – kar pa je mogoče aplicirati tudi na Trst – piše Berndt Ostendorf (1983, 10): »Ravno v krhkem priseljeniškem položaju je težko obdržati holistično predstavo o skupni kulturi. Člani neke skupine si niso bili enotni ne pri opredeljevanju in negovanju etničnih tradicij in ne pri pogledih na zelenost in aktualno stanje asimilacije.«

Na to nekoherentnost opozarja tudi Stuart Hall (1994, 199–208), ko poskuša oblikovanje modernih nacionalnih kultur zajeti kot hibridno tvorbo, ki implicira nasilno združitev etničnih, verskih, kulturnih, jezikovnih, socialnih in regionalnih elementov v protislovno enoto, kar pomeni, da ne ugotavlja preprosto homogenizacije in amalgamiranja. Tudi Homi K. Bhabha (1995, 2000), ki je bistveno prispeval k znanstveni uveljavitvi pojma hibridnost (gl. Jurić Pahor, 2014), dvomi v ustreznost teorij o holistični naravi nacij oz. nacionalnih kultur. Po njegovem nacionalne kulture »nikoli niso v sebi enotne, tudi ne preprosto dualistične v odnosu sebstva do drugega« (Bhabha 1995, 207). Jezik identifikacije je preveden v jezik kulturne diference, pri čemer Bhabha misli na »interno diferenco«, ki je imanentna vsakemu kulturnemu izrazu. Pri tem prenaša na nacijo in kulturo v psihoanalizi zasidrano idejo »cepitve subjekta«, nezogibne konfrontacije subjekta s svojo lastno notranjo diferenco. Drugače kot starejši koncepti enodimenzionalno-teleološke asimilacije ali sinkretizacije, ta koncept ne namerava zbrisati prelomov, podvajanj, polisemij in ambivalenc, temveč jih želi perpetuirati. Michaela Wolf (2003) je to zelo učinkovito analizirala na primeru tržaškega pisatelja Scipija Slataperja in razprave o dveh prevodih njegovega romana *Il mio Carso* (Moj Kras) in pri tem ponazorila, v kakšnem obsegu Bhabhov koncept lahko apliciramo na »kondicioniranost/Befindlichkeit plurikulturnega mesta Trst« na prehodu 19. stoletja v 20. stoletje. Hibridnost, tako njen sklep, je treba razumeti prej kot prostor delovanja prevajalskih procesov in ne

le kot prostor mešanja. S tem povezano je spoznanje, da postaja prevajanje vedno bolj prepoznavno kot oblika kulturnega delovanja oziroma posredovanja, ki postaja neobhodno potrebno za življenjsko pomembna soočanja med dozdevno antagonističnimi kulturnimi pripadnostmi, pomeni in zahtevami.

TRETJI PROSTOR

Homi Bhabha (1990, 2000) je ustvaril z metaforo »tretjega prostora« okvir za transkulturno konstitucijo priseljskih družb, v katerih drug ob drugega trčijo pripadniki različnih, neistočasnih in na prvi pogled lahko tudi inkomenzurabilnih kultur, ki se med seboj srečavajo, povezujejo, spreminjajo, in tako »transkribirajo« (Freud, gl. Quindeau, 2004) ter na novo opomejnajo njihove preteklosti. Preteklosti ne rekonstruirajo v smislu neke »prvobitne« tradicije in pripadnosti in je ne kultivirajo s pomočjo trdnega repertoarja podedovanih šeg in navad. Nasprotno, preteklost obnavljajo v nekem »vmesnem/in-between/prostoru« in jo kot sled vpišejo v sedanost. Tako dobi nov pomen in nov psihičen učinek. Po Bhabhi prav ta »tretji prostor«, ki – čeprav je »v sebi« nereprezentabilen – v nekakšnem dialoškem sem ter tja konstituirata signifikacijski proces in skrbi za to, da pomeni in simboli kultur niso od vsega začetka enotni in utrjeni. To pomeni, da je mogoče celo ene in iste znake vedno znova tolmačiti, prekrivati, protislovno prisvajati in preinterpretirati.

»Tretji prostor« je zato mogoče razumeti kot pogajalski prostor, ki pripelje na površje ne le zamolčano in nezavedno, temveč implicira tudi možnost za artikulacijo subalternega odpora. Nahaja se v *in-between-u* diskurzivnih vrzeli in prelomov, v nesoglasjih pomenske hegemonije; v tem vmesju je npr. možnost, da »korak za korakom opazujemo nacionalne, antinacionalistične zgodbe ›ljudstva‹« (Bhabha, 2000, 58). Pomenljivo je, da je produkcija potencialov »tretjega prostora«, kakor to podčrta Homi K. Bhabha, v veliki meri kolonialnega ali postkolonialnega izvora (pri čemer velja dodati, da se avtor fokusira na ZDA).

Dejansko predvsem postkolonialni teoretiki opozarjajo na to, da se je moderna nacija konstituirala z izključevanjem koloniziranega drugega in da je bil *melting pot* mišljen predvsem kot proces staljenja priseljske populacije iz Evrope. Tisti, ki so bili zaznamovani z *race*, indigeno prebivalstvo (*Native Americans*) in Afroameričani, večinoma niso bili vključeni v to veliko vizijo. Nekaj podobnega velja tudi za »slovanske narode« v Trstu in na okoliškem Krasu (mišljeni so predvsem Slovenci in številčno šibkejši Hrvati), ki v prevladujočih pojmovanjih niso reprezentirali »domačnega sveta«, ki se odpira proti Italiji, temveč indigeni/domородni »tuji svet«. Cathie Carmichael (1995) ugotavlja, da so smatrali v 19. stoletju priseljence oziroma inozemske trgovce in »premožne podeželane« v Trstu za del »italijanskega miljeja«, medtem ko so bili Slovani primorani,

da »za mestnimi vrati« zavzamejo pozicijo »subalternih slojev«. Na hegemonialne reprezentacijske vzorce opozarjata tudi Johann Strutz in Peter V. Zima (1996, 100), ko pišeta, da je sodila tema tržaških Slovencev v času *fin de siècle* »med najbolj tabuizirana vprašanja tržaške kulture.« Izvzeti so bili tudi iz tržaške literature, in pri Svevu se niti ne pojavljajo kot služkinje (slovenska služkinčad je sicer v literaturi omenjena, dobro situirani meščani s slovenskim poreklom pa zlepa ne, čeprav so živeli v Trstu že v predhabsburških časih; gl. Merku, 2001). Umberto Saba je vzpostavil v svojem romanu *Ernesto* (1994/1975, 67) še konotativen kratek zapis: Ko Ernesto obišče bordel v starem mestu, tam sreča Tando, ki ji je pravzaprav ime Natascia, in je »una slovena del Territorio«, ki v italijanskem mestu ponuja svoje usluge.

V tej zvezi je značilno tudi to, da je *staro mesto* v italijanski literaturi, podobno ameriškim *Black-City* (npr. pri Italu Svevu, Scipiu Slataperu, Silviu Bencu, Biagiu Marinu, Fulviu Muiesanu; predvsem pri Ricardi Huch v njenih 1902 prvič objavljenih življenjskih skicah *Aus der Triumphgasse* [1977], ki se nanašajo na njeno dvoletno bivanje v Trstu), skoraj vseskozi prikazano kot kraj revščine, kaosa, umazanije, npravnega propadanja ter potencialnega nasilja.

Že okoli leta 1800 so uvedli v diskurz staro mesto kot nevarni kraj ali kraj za obrobne eksistence – vključno s spolno zaznamovanimi proletarskimi in etničnimi submiljeji – , ki se jim moderno ali novo meščanstvo izogiba, v pričakovanju, da je vse lahko čisto; če bi bilo vse čisto, bi bilo bolje, kot je zdaj. Staro mesto ima, tako so pravili, še mnogo »ozkih, nečistih ulic, predvsem v bivšem judovskem mestu, vendar pa je terezijansko ali novo mesto lepo zgrajeno, z velikimi trgi in širokimi cestami« (Fischel & Widemann, 1801, 57). Giorgio Voghera (1980/1968, 146) je opazil, da v besedilih tržaških judovskih pisateljev – drugače kot pri literatih iz »srednje Evrope« – ni tako močno prisoten judovski ambient ali *schtetl-folklor*, in da nekateri izmed njih niti ne omenjajo besede *ebreo*. Pojav je treba videti v tesni povezavi z vznikom takšne koncepcije subjekta, ki je sam v sebi enoten, zaznamovan z Enim in Istim, kar pomeni, da naj potlači svoje (predhodno, komunitarno) »poreklo« oziroma svoja »porekla« in stremi za nečim novim, kar naj bo univerzalno »za vse«. Alain Badiou je prav v tem smislu (pa čeprav v drugačnem kontekstu) v svojem značilnem provokativnem slogu zavrnil, da temeljni problem za same Jude ni, kako nositi ime »Jud«, odkrito in ponosno, dvomeče ali pa tako, da je preprosto utajeno, pač pa to, da je treba danes »ustvariti novega juda [...], da jud našega časa šele pride« (cit. v Šumič-Riha, 2012, 238).

Predpostavka se ujema s »prometejsko vizijo o absolutnem začetku« (Baumann, 1996, 54), ki odcepi

diference, tako da postanejo drugo/tuje, ki se – po Freudu – ponovno lahko pojavi le še v popačeni ali *unheimlich* obliki. Fredric Jameson (1990) je tovrstno ponovitev ponazoril na primeru literature in podčrtal, da je prototipična paradigma drugosti v poznem 19. stoletju – npr. v Zolajevem *La Débâcle* (1892) – druga nacionalna država: v tem primeru »n/Nemec« kot utelešeni monstrem in/ali črni mož iz otroških mor – telesno tuj in grozljiv, barbarski, neciviliziran – in kot stereotip le malo drugačen od tistega arhaičnega »divjega moža iz srednjega veka«, ki v nebrzdanem Onem/Id agrarne ali vaško strukturirane družbe uteleša vse fascinantno in grozljivo hkrati. Vendar to Ono prav tako lahko lociramo v Trstu, pravzaprav že zunaj njega, saj je bil dozdevni razlog tesnobe proti koncu 19., še zlasti pa ob začetku 20. stoletja pomaknjen iz starega mestnega jedra na slovensko/slovensko podeželje, ki je postajalo simbol za »divjaštvo«, »barbarstvo«, »neciviliziranost« (gl. Collotti, 2000). Nedvomno je k temu prispeval močan porast slovenskega in zlasti slovenskega prebivalstva v Trstu, ki je obenem predstavljalo nevarnost nacionalne prevlade v mestu. Od tod težnje, da se ji je treba postaviti v bran. Na to zgovorno opozarja tržaška italijanska dialektalna poezija, spisana v te namene (gl. Toroš, 2011, 70–73). Povedna je na primer pesem Carla Mionija, ki je naslovljena z letnico 1913, pa čeprav je bila spesnena šele dvajset let kasneje. Avtor v njej opisuje, kako so »i'scavi« (Slovani, dobesedno sužnji) poskušali v Trstu gospodovati: »Že so določeni štacunarji / postavljali napise / po slovensko ali v dveh jezikih [...] Katastrske knjige / so bile umazane s strešicami in i'ci« (cit. v Toroš, 2011, 72).

Pozorni bralci bi našli za ta pojav številne indice tudi v Slataperjevem romanu *Il mio Carso* (2011/1912; slov prevod *Moj Kras*, 1988a), ki prav tako implicirajo »anksiogenega« drugega, vendar ta – za razliko od večine tedanjih avtorjev, ki jih je navdihoval iredentizem v slogu Carduccijeve ode Italiji (*Saluto Italico*) – avtobiografskega protagonista neumorno sili k spraševanju: »Kdo sem?« in še posebej »Kdo sem vzlic (vse bolj opaznega) drugega?« Kras, jasnoda, začinja knjigo. Je kraj, kjer živi slovenski kmet, »barbar«, ki naj poživi »ubogo italijansko kri«, *s'ciavo* (suženj)¹⁰, ki pa se mu skuša približati s simpatijo. Prvoosebni pripovedovalec se pri tem izkaže kot nekdo, ki občasno destabilizira prevladujočo binarno shemo inkluzije/ekskluzije »mi proti njim«, neko krhko nenaravnost ločevanja ali morda boljše: ustvari ambivalenten model priznavanja identifikacije in dezidentifikacije. Nedvomno pa evocira tudi izziv, ki preskuša oziroma postavlja pod vprašaj zmožnost neke družbe (torej tega, kar s političnimi pojmi imenujemo nacija), da eksistira kot skupnost, ki jo povezujejo vzajemni odnosi odvisnosti.

10 V članku, ki je leta 1907 izšel v drugi številki tržaškega časopisa *Il Pavese*, najdemo naslednji komentar: »Pri nas je *s'ciavo* (= *slavo*) postala psovka; in rekli smo *trmast kot s'ciavo*, *zlagan kot s'ciavo*; [...] *s'ciavo* pomeni tudi *surov*, *neroden*, *štorast* in *neprimeren za finejša dela*. *Okus s'ciava* je *najslabši okus s'pluh*, *s'ciave barve* so *kričee barve*« (cit. v Slataper, 1988b, 41, opomba 17).

Vsak od prvih treh odstavkov *Mojega Krasa* se začenja z besedami »Rad bi vam rekel« (Slataper, 1988a, 9). In v vsakem od teh treh odstavkov protagonist odgovori: »Rodil sem se na Krasu, v koči s slamnato streho, ki sta jo dim in dež počrnila [...]. Rodil sem se na Hrvaškem sredi velikega hrastovega gozda [...]. Rodil sem se v moravski nižini, in sem tekal kot zajec po dolgih brazdah in plašil krakajoče vrane [...].« (Slataper, 1988a, 9). Kot poznavalsko ugotavljata Ara in Magris (2001, 11–12), se Slataper ni rodil ne na Krasu ne na Hrvaškem in ne na Moravskem, njegov edini jezik je bila italijanščina in tudi njegova narodnost je bila italijanska, pa čeprav je čutil v sebi dediščino in odmeve drugih, tudi (in zlasti) slovanskih kultur, ki so bili »prepleteni v njem kot korenine in žile« in jih zato ni mogoče natančno določiti; vsaka definicija bi se izjalovila. Tržaško identiteto Slataper »prepoznava v zavedanju in sanjarjenju o neki resnični, a nedoločljivi drugačnosti, ki je pristna, ko se sramežljivo skriva v človekovi notranjosti, a postane zlagana, ko se sprevrže v razglašanje in razkazovanje« (Ara & Magris, 2001, 11–12). Toda tudi tedaj, ko Slataper to identiteto odstira s kulturnim besediščem tržaške *italianità* in mitov kolonialne Evrope, jo subverzivno prikroji, reinterpretira ter se poigrava s protislovji, ki so ji imanentni. Vedno spet jo zavrne, da bi se je drhteč »od joka in zanosa« (Slataper, 1988a, 125) spet oklenil in naposled, ob koncu knjige, priznal, da je italijanstvo, ki ga določa, lahko »prenapeto od ponosa«, da pa je ta navidezna puhlost samo ščit, ki ga velja raztreščiti. Iz njegovih črepij bi se lahko rodilo nekaj takšnega kot občutenje sožitja in miru: »Imamo vas namreč radi, bratje, [...]« (Slataper, 1988a, 125).

Lino Legiša (1988, 134) glede na Slataperjevo pisanje *Mojega Krasa* ugotavlja, da je »dostikrat raztrgano, razbito in kaotično«, po njegovem celo »nedognano in pregostobesedno«, tako da je pisca »včasih kar težko brati in razumeti.« Zdi se, da »duh časa« ni dovoljeval melodioznega in zvočno ubranega stavka, saj se je zdelo več vredno nekaj močno izraziti, kakor pa lepo/stilistično dovršeno povedati. K tej drži so prispevali tudi nasilni, travmatizirajoči dogodki: v Slataperjevih otroških letih je Italija v kolonialistični vnemi napadla Abesinijo (Etiopijo) in iz vojne izšla kot poraženka, 1912 in 1913 sta se zvrstili dve balkanski vojni, sledili so prva svetovna vojna (Slataper je 1915 padel na Soški fronti v Podgori kot italijanski prostovoljec) ter fašizem in požig Narodnega doma v Trstu, ki globoko pretresejo Kosovela. Kot za Slataperja je bilo tudi za Kosovela značilno, da Krasa ni dojemal kot geografski prostor, temveč zlasti kot krajino, ki odslikava notranje doživljanje, ki se ne izmika zavesti smrti. Kras pa je za oba vselej tudi »tretji prostor«, stičišče in prehodišče, ki oporeka mononacionalni matrici, ker leta sili v enoglasje in osamljenost. »Škoda, da sem v Trstu sam in samotn,« piše Kosovel Nadi Obereigner (cit. v Pahor, 2008, 46), in nadaljuje: »Nemci ga gledajo z daljnogledom, Italijani pa ga ne razumejo in tako buta to morje zaman ob tržaško obalo.« V primežu nasilja pa se ta prostor pri Kosovelu izkazuje

tudi v grozi in strahu, da njegov krik morebiti nikoli ne bo dosegel sočloveka, kot na primer v pesmi *Kaos*: »Vse je razbito. / Kličem te – / Človek – Človek – /« (Kosovel, 2009, 201).

Kras ni slučajno tako za Slataperja kot tudi za Kosovela tisti kraj, kjer se poraja rezko ostra burja, sapa kamnitih gora, ki izruje debela in razburka morje v njegovih globinah ter sili v krčevite miselne in čustvene kretnje (Pollack, 1988, 185). Prav v tem smislu oba ustvarjalca uspeta pretanjeno izrisati človeško dušo: njegovo ranljivost, prežetost z drobci iz življenja otroka, obup, iskanje sebe, ponotranjeno napetost in ujetost v dogajanje, ki je premočno, da bi se mu človek lahko uprl in ki – vablivo, dražljivo, igrivo, osvobajajoče, pa tudi neusmiljeno, kruto, »strašno, odprto« – vabi, potegne ali vsrka vase.

Misel napeljuje na predstavo o vrtincih, ki preko podzemnih razpok in špranj oblivajo z odprtim morjem povezane vodne luknje, v katere radi, prav radi vtikamo noge in pri tem tvegamo, da nas lijanaste alge povlečejo v globino. Ta predstava vzbuja konotacijo, ki je povezana z etimologijo besede *mora*, katere koren *mora/mare* v latinščini pomeni morje, v slovanskih jezikih in germanskih jezikih pa tudi *moro*, die *Mahr* (starovisokonemško *marā*, angleško [*night*]*mare*), bitje, ki po ljudskem verovanju ponoči tlači človeka in je ostanek nekdanje boginje smrti (povezane tudi z rojstvom; pentagram, vrezan na zibelko, predstavlja zaščito novorojenčka/dojenčka pred *moro*; gl. Zabltnik, 1982, 13–17). Mora je še danes prisotna v reku »tlači ga/jo mora« in napeljuje na to, kar povzroča tesnobo; je tisto najbližje, domačno, intimno (*heimlich*), a obenem nepoznano in radikalno tuje (nedomačno, grozljivo; *unheimlich*), pogosto konotirano z ženskim spolnim organom in smrtjo (Freud, 1994/1919).

ZAKLJUČKI

Radikalno tuje je primerljivo drugemu, drugačnemu v psihi, to pomeni individualno ali kolektivno potlačnemu in nezavednemu, je skandalon, ker se izpričuje tako, da se odtegne. Drugost v literarnem in (še posebej) v psihoanalitičnem pojmovanju bi bilo potemtakem izvorno tuje ali najzgodnejše v nas, ki ga hegemoni red, ki ga označuje *en sam* spol, kot del nas izključuje, potlači, in zahteva razlago, ko se pojavi. Pa tudi moderni nacionalni projekt zaznamujejo tako prisotni kot odsotni (utišani subalterni) subjekti, med katerimi so zlasti tujci in ženske. Julia Kristeva izpostavlja pomen Freudovega nezavednega in drugosti v nas samih v vsej ambivalenci in bolečnosti:

S pojmom Freudovega nezavednega zgublja imaginacija tujega v psihi svoj patološki aspekt in integrira hkrati biološko in simbolno drugost v notranjost domnevne enotnosti človeka: postane integralni del sebstva. Od tega trenutka dalje tuje ni ne rasa in ne nacija. Tuje se ne povečuje kot skrivni narodov/

nacionalni duh in se ne preganja kot moteče iz racionalistične urbanosti. Kot unheimlich je simbolična drugost v nas samih: Mi smo svoji lastni tujci – smo razcepljeni. [...] Psihoanaliza se tako izkazuje kot potovanje v tujost drugega in samega sebe, vse tja do etike spoštovanja nespravljivega. Kako bi mogli tolerirati tujca, če samih sebe ne doživljamo kot tujce? [...] Ali nam [ta majhna resnica] omogoča, da drug drugega prenašamo, kot ireducibilne, ker poželjive in poželenja vredne, zapisane smrti in smrtonosne? (Kristeva, 1990, 197–198).

Vživljanje – identifikacijsko usklajanje – v drugost in tujost predstavlja zato pomembno značilnost dostojanstvenega in inteligibilnega človeka. Človek bi moral znati »hkrati živeti v več krajih in več ljudeh«, je zapisal Novalis (cit. v Kristeva, 1990, 197). Koncept transkulturnosti to vodilo upošteva. Predpona *trans-* (čez, skozi) napeljuje na pojav recipročnega prepletanja raznolikih ljudi in kultur, ki so med seboj v stiku in so v sebi že heterogeni. Prav v kontekstu multietničnih družb in globalnih migracijskih gibanj so konstrukcije lastnega in tujega vse bolj izpostavljene hibridizaciji in mešanju. Modeli zaščite lastnega ter izključevanja in/ali asimilacije tujega niso več ustrezni – in to, kot zgovorno nakazuje družbeni pojav »nacij«, ki so jih habsburški upravitelji pred uveljavitvijo nacionalnodržavne misli formirali v Trstu – pravzaprav nikdar niso bili. Namesto nostalgičnega iskanja monolitnih nacionalnih in etničnih tvorb ali identifikacije procesov stalitve kultur vse tja do unitarizirane (vse)enosti, bi morali fokus pozornosti preusmeriti tako, da podvomimo v homogeni in horizontalni pogled in postavimo v ospredje pozornosti »hibridne vezajske-tvorbe« (Bhabha, 2000, 327), kajti le tako bi bilo mogoče zajeti tudi inkomenzurabilne elemente, ki tvorijo bazo nacionalnih ali kulturnih identifikacij, pri čemer velja upoštevati, da se ti elementi nenehno premikajo in med seboj interagirajo. Miselne podobe kot so »cepitev«, »decentriranje«, »fragmentiranje«, »utekočinjenje«, »podvajanje«, »istočasnost neistočasnega« odgovarjajo temu procesu, pa tudi Freudov pojem *nedomačno, unheimlich*. Paolo Virno (2003) v pojmu nedomačnega razpozna temeljno

izkustvo sodobnega množstva. Nedomačnost ne le da daje pečat življenju množstva, je tudi konstitutivna za njegov bivanjski način. »Mnoge, kolikor so mnogi, družji »izguba domačnosti« in to svojo izkušnjo postavljajo v središče svoje družbene in politične prakse« (Virno, 2003, 20). Vse te prakse predstavljajo poskus, izmuzniti se oblikam centriranja jaza, etnije, nacije in se izpostaviti potencialu tujosti, kar spet lahko privede do novih premislekov in akceptance drugosti. V teh poskusih pa se lahko razkriva tudi globoka zgodovina krajevnosti (kar smo v pričujočem prispevku skušali ponazoriti s pomočjo literature Slataperja in Kosovela), spacializacija zgodovinskega časa, kreativno počlovečenje te krajevnosti, ki sovpada z zaznavo lastne nezaščitenosti oziroma obče človeške izpostavljenosti in omogoča, da se del zemeljskega prostora preoblikuje v kraj zgodovinskega življenja za ljudi.

Pri tem je pomembno, da se dojame zgodovinskost nakazanih miselnih podob, ki jih potemtakem ne gre videti zunaj sodobnih procesov globalizacije ter transkulturalizacije družbe. Virno ugotavlja, da danes družba ne nudi več nekega koda pravil ravnanja (življenja), h katerim bi se posamezniki pred neznanim, tujim ali tudi strašljivim lahko zatekli – kar pa so skupnosti, kot so tržaške »nacije«, nedvomno še omogočale. Če so te skupnosti odnos priseljencev in siceršnjih ljudi do sveta zastirale ali blažile, ga njihov razpad povsem razgali. V svetu, v katerem se vse premika in spreminja, tudi skupnosti, vključno z modernimi državami-nacijami, ne predstavljajo več nekih trdnih orientacijskih točk. Obljuba o Trstu kot »varnem pristanu«, nekoč tako negovana in opevana, je postala himera. K temu prihaja, da sodobne družbe ne tvorijo več posamezniki (individue), ki so združeni v neko skupnost, temveč je slika ravno obratna: posamezniki, kar pa velja tudi za njihova prepričanja, vrednote in sloge, so »sprivatizirani« – dekontekstualizirani ali »razgnezdjeni«, pri čemer prostori za ponovno vgnezdenje, »prej spominjajo na motelsko nastanitev kakor na stalni dom (z odplačano hipoteko)« (Bauman, 2002, 225) ali dva, tri izmed njih. Skratka, v današnjem svetu smo že vedno zunaj tistega, kar so Grki nekoč imenovali *ethos*, privajeni kraj življenja. In to življenje mnogih kot množstva dela tako nedomačno.

TRANSCULTURALITY AND CULTURAL HYBRIDITY IN THE CONTEXT OF MIGRATIONS:
THE EXAMPLE OF THE CITY OF TRIESTE

Marija JURIC PAHOR

Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenia
email: juric.pahor@alice.it

SUMMARY

Transculturality is the key notion of this text. It is understood as an anti-concept against nationalistic representations of cultures as unique, homogeneous, separate entities, as a basic plan that creates a different picture of the situation of cultures and relationships among them: these are not considered as limited on the inside and on the outside, they are characterized by mutual interaction and intertwining. Transculturality, especially typical for the modern and present time of globalization, is effective both at the macrolevel of cultures and at the microlevel of individuals. It leads to the 'Third space' (Bhabha), in which borders are being cancelled, polarities are being moved and possibilities for hybrid identifications are being created. It is a space that is typical for an existential situation of people (especially migrants, refugees, asylum seekers, but also others) who have been thrown out of their habitual social and cultural environment and are defined by the feeling of homelessness and a tendency of looking for a 'secure port'. The contribution approaches these themes with the help of biographical, literary and other texts and using the example of the city of Trieste. The development of this city is not thinkable outside globalization processes and the phenomenon of accelerated migrations and varied cultural traditions that have characterized them. The importance of ethnic-religious communities (nations) for the growth of Trieste into an international commercial emporium and also its transcontinental connection with America and the imagination of Trieste as the 'European Philadelphia' will be addressed as well.

Keywords: transculturality, cultural hybridity, Third space, globalization, migrations, Trieste

VIRI IN LITERATURA

- Angiolini, F. (1994):** Der Hafan. V: Haupt, H.-G. (ur.): Orte des Alltags. Miniaturen aus der europäischen Kulturgeschichte. München, C. H. Beck, 44–50.
- Apih, E. (1988):** Trieste. Roma, Bari, Editori Laterza.
- Ara, A. (1997):** Gli ebrei a Trieste (1850–1918). V: Moritsch, A. (ur.): AlpenAdriaStädte im nationalen Differenzierungsprozeß. Klagenfurt/Celovec, Ljubljana/Laibach, Wien/Dunaj, Verlag Hermagoras/Mohorjeva, 141–198.
- Ara, A. & C. Magris (1982):** Trieste. Un'identità di frontiera. Torino, Einaudi.
- Ara, A. & C. Magris (2001):** Trst, obmejna identiteta. Ljubljana, Študentska založba.
- Arendt, H. (1999/1958):** Vita activa oder vom tätigen Leben. München, Piper Verlag.
- Bachelard, G. (2007):** Poetik des Raumes. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag.
- Barendse, R. J. (2000):** Trade and State in the Arabian Seas. A Survey from the Fifteenth to the Eighteenth Century. *Journal of World History* II., 2, 173–225.
- Bauman, Z. (1996):** Moderne und Ambivalenz. Das Ende der Eindeutigkeit. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag.
- Bauman, Z. (2002):** Tekoča moderna. Ljubljana, založba / *cf.
- Berger, P. L. (2009):** Desekularizacija sveta: globalni pregled. *Tretji dan*, 1/2, 12–13.
- Bhabha, H. K. (1990):** The Third Space. Interview with Homi Bhabha. V: Rutherford, J. (ur.): Identity. Community, Culture, Difference. London, Lawrence and Wishart, 207–221.
- Bhabha, H. K. (1995):** Cultural Diversity and Cultural Differences. V: Ashcroft, B., Griffith, G. & H. Tiffin (ur.): The Post-colonial Studies Reader. London, New York, Routledge, 206–209.
- Bhabha, H. K. (2000):** Die Verortung der Kultur. Tübingen, Stauffenburg Verlag.
- Carmichael, C. (1995):** Locating Trieste in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. V: Brumen. B. & Z. Šmitek (ur.): MESS – Mediterranean Ethnological Summer School, Piran, Slovenia, 1994–1995. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo, 11–21.
- Carrari, G. (2002):** Protestantesimo a Trieste dal 1700 al 2000. Trieste, Lint.
- Cattaruzza, M. (1996):** Elio Apih: un percorso storiografico. V: Cattaruzza, M. (ur.): Trieste, Austria, Italia tra Settecento e Novecento. Studi in Onore di Elio Apih, Udine, Del Bianco, 11–36.
- Cattaruzza, M. (1997):** Slowenen und Italiener in Triest (1850–1914). V: Moritsch, A. (ur.): AlpenAdriaStädte im nationalen Differenzierungsprozeß. Verlag Hermagoras/Mohorjeva. Klagenfurt/Celovec, Ljubljana/Laibach, Wien/Dunaj, 199–256.
- Celestina, I. & S. Todorović (2017):** Šavrinka. Koper, Libris.
- Collotti, E. (2000):** Sul razzismo antisloveno. V: Burgio, A. (ur.): Nel nome della razza: Il razzismo nella storia d'Italia 1879–1945. Bologna, Società editrice il Mulino, 33–61.
- Crèvecoeur, H. St. J. de (1997/1782):** Letters from an American Farmer. Oxford, Oxford University Press.
- De Incontrera, O. (1960):** Trieste e l'America (1782–1830 e oltre) con documenti inediti. Trieste, Edizioni dello Zibaldone.
- Dubin, L. C. (1999):** The Port Jews of Habsburg Trieste. Absolutist Politics and Enlightenment Culture. Stanford, Stanford University Press.
- Fischel, M. & J. G. Widemann (1801):** Streifzüge durch Innerösterreich, Triest, Venedig und einen Theil der Terra ferma im Herbste 1800. Leipzig, Doll.
- Freud, S. (1994/1919):** Das Unheimliche. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Gruber, L. (2006):** Laudatio für Riccardo Illy anlässlich der quadriga Preisverleihung in Berlin, am 3. 10. 2006. [Http://aerwww.ameos.net/de/pressebereich/pressemitteilungen/2006/quadriga.html](http://aerwww.ameos.net/de/pressebereich/pressemitteilungen/2006/quadriga.html) (30. 5. 2017).
- Hall, S. (1994):** Rassismus und kulturelle Identität. Ausgewählte Schriften 2. Hamburg, Argument Verlag.
- Heckmann, F. (1992):** Ethnische Minderheiten, Volk und Nation. Soziologie inter-ethnischer Beziehungen. Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag.
- Hočevar, T. (2016):** Riccardo Illy: Evropa potrebuje sposobno vlado in vojsko. *Delo*, 24. 2. 2016. [Http://www.delo.si/svet/sosescina/evropa-potrebuje-sposobno-vlado-in-vojsko.html](http://www.delo.si/svet/sosescina/evropa-potrebuje-sposobno-vlado-in-vojsko.html) (31. 5. 2017).
- Hoerder, D. (2002):** Cultures in Contact. World Migrations in the Second Millenium. Durham, Cambridge University Press.
- Hribar, A. (2010):** Josip Gorup in njegova rodbina. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 58, 111–156. [Http://cms.ifa.de/index.php?id=welsch](http://cms.ifa.de/index.php?id=welsch) (24. 5. 2017).
- Huch, R. (1977/1902):** Aus der Triumphgasse. Leipzig, Insel Verlag.
- Jameson, F. (1990):** Modernism and Imperialism. V: Eagleton, T., Jameson, F. & E. W. Said (ur.) Nationalism, Colonialism, and Literature. Minneapolis, University of Minnesota Press, 43–68.
- Jurić Pahor, M. (2000):** Narod, identiteta, spol. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Jurić Pahor, M. (2005):** Geburtsmetaphern. Gedanken zur Entbettung und (Neu)Einbettung jenseits vertrauter Fixpunkte und Grenzen. V: Tschernokoshewa, E. & M. Jurić Pahor (ur.): Auf der Suche nach hybriden Lebensgeschichten: Theorie, Feldforschung, Praxis. Münster, New York, München, Berlin, Waxmann, 43–112.
- Jurić Pahor, M. (2009):** Hidden Identities Within National Minority Groups: The Case of Slovenes in Carinthia and in the Province of Trieste. V: Promitzer, C., Hermanik, K. & E. G. Staudinger (ur.): (Hidden) minorities: Language and Ethnic Identity Between Central Europe and the Balkans, (Studies on South East Europe, 5). Wien, Berlin, LIT Verlag, 35–58.

- Jurić Pahor, M. (2012):** Transkulturaciona in kulturna hibridnost: dva ključna pojma postkolonialnih študijev kot izziv za proučevanje nacionalnih in etničnih identitet. *Treatises and Documents. Journal of Ethnic Studies / Razprave in gradivo. Revija za narodnostna vprašanja*, 69, 36–65.
- Jurić Pahor, M. (2014):** Mejni (s)prehodi: Homi K. Bhabha in teoretsko umeščanje njegovih koncepcij. *Primerjalna književnost*, 37, 1, 19–39.
- Jurić Pahor, M. (2017):** Transculturality. V: Kim, Y. Y. & K. McKay-Semmler, K. (eds.): *The International Encyclopedia of Intercultural Communication*. Hoboken, New Jersey, Wiley Blackwell.
- Kalc, A. (2002):** Poti in usode. Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje. Koper, Trst, Zgodovinsko društvo za južno primorsko, Narodna in študijska knjižnica v Trstu idr.
- Kalc, A. (2008):** Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju. Priseljevanje kot gibalo demografske rasti in družbenih sprememb. Koper, Založba Annales.
- Kappus, E.-N. (1997):** Prihodnost za Trst ali o rekonstruktualizaciji zgodovine. *Etnolog*, 58, 7, 149–180.
- Katsiardi-Hering, O. (1993):** Griechen, Serben und Juden in Triest. Koexistenz oder Symbiose. *Zibaldone. Zeitschrift für italienische Kultur der Gegenwart*, 15, 20–31.
- Kosovel, S. (2009):** Iz zapuščine. Pesmi, neobjavljene v Zbranem delu; rokopise transkribiral, uedil, razpravo in opombe napisal Marjan Dolgan. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Krese, M. (2002):** Ko uživanje kave postane umetnost. *Doktor kave, misionar espressa Ernesto Illy. Mladina*, 26. 8. 2002. <http://www.mladina.si/93199/ko-uzivanje-kave-postane-umetnost/> (31. 5. 2017).
- Kristeva, J. (1990):** Fremde sind wir uns selbst. *Frankfurt am Main, Suhrkamp*.
- Kucher, P.-H. (2006):** An Grenzen über Grenzen schreibend Grenzen niederschreiben. V: Lekovich, K.: *I speak Gulasch und andere Texte*. Klagenfurt/Celovec, Drava, 161–166.
- Legiša, L. (1988):** Scipio Slataper z naše strani. V: Slataper, S.: *Moj Kras*. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 129–150.
- Lekovich, K. (2006):** I speak Gulasch und andere Texte. *Klagenfurt/Celovec, Drava*.
- Lekovich, K. (2010):** Se improvvisamente il treno si fermasse a Maglern. 12 racconti di confine più una. *Meran, Alpha-Beta-Verlag*.
- Marx, K. (1857):** Der Seehandel Österreichs. *New-York Daily Tribune*, 9. 1. 1857. http://www.mlwerke.de/me/me12/me12_083.htm (1. 6. 2017).
- Merkù, P. (2001):** La presenza slovena nella città preemporale. V: Finzi, R. & G. Panjek (ur.): *Storia economica e sociale di Trieste. La città dei gruppi 1719–1918*. Vol. 1. Trieste, Lint, 273–292.
- Millo, A. (1997):** Trieste 1719–1954. V: Moritsch, A. (ur.): *Alpen-Adria-Städte im nationalen Differenzierungsprozeß*. Klagenfurt/Celovec, Ljubljana/Laibach, Wien/Dunaj, Verlag Hermagoras/Mohorjeva, 111–140.
- Negrelli, G. (1978):** Al di qua del mito. *Diritto storico e difesa nazionale nell'autonomismo della Trieste absburgica*. Udine, Del Bianco Editore.
- Ostendorf, B. (1983):** Einleitung. V: Ostendorf, B. (ur.): *Amerikanische Ghettoliteratur. Zur Literatur ethnischer, marginaler und Unterdrückter Gruppen in Amerika*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1–26.
- Österreichischer Lloyd (ur.) (1857):** Triest. *Historisch-topographisches Reisehandbuch für die Besucher dieser Stadt und ihrer Umgebungen*. Triest, Österreichischer Lloyd.
- Pahor, B. (2008):** Srečko Kosovel. Pričevalec znamenovanega stoletja. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Pahor, M. (2010):** Družina Kalister v Trstu. Podoba Trsta v 19. in v začetku 20. stoletja. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 58, 29–58.
- Pahor, S. (2010):** Trst in slovenstvo. V: Bandelj, A., Pahor, S. & A. Rupel: *Tržaško in Goriško*. Ljubljana, Ljubljansko geografsko društvo, Založba ZRC, ZRC SAZU, 25–46.
- Pavanello, R. (1985):** Reyer, Francesco Taddeo von (1760–1846), Großkaufmann, Bankier und Industrieller. V: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, 9. knjiga. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 105–106.
- Pittoni, A. (1968):** L'anima di Trieste. *Lettere al professore con documenti rari e inediti*. Firenze, Vallecchi Editore.
- Pollack, I. (1988):** Scipio Slataper und die zerrissene Seele von Triest. V: Slataper, S.: *Mein Karst*. Klagenfurt/Celovec, Wieser Verlag, 155–196.
- Pozzetto, M. (1980; 1980–1981):** Gli uomini che hanno fatto Trieste. *La Bora*, IV, 5 (1980), 16–29; V, 1 (1980–1981), 13–20.
- Preinfalk, M. (ur.) (2010):** Rodbini Kalister in Gorup. (*Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 58, 1). Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Pries, L. (2008):** Die Transnationalisierung der sozialen Welt. *Sozialräume jenseits von Nationalgesellschaften*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Quindeau, I. (2004):** Spur und Umschrift: die konstitutive Bedeutung von Erinnerung in der Psychoanalyse. München, Wilhelm Fink.
- Saba, U. (1994/1975):** Ernesto. Torino, Einaudi.
- Said, E. (1996):** Kultur und Identität. *Europas Selbstfindung aus der Einverleibung der Welt*. *Lettre International* 34, 21–25.
- Sassen, S. (1996):** Metropolen des Weltmarkts. *Die neue Rolle der Global Cities*. Frankfurt am Main, New York, Campus Verlag.

Schwara, D. (2011): Kaufleute, Seefahrer und Piraten im Mittelmeerraum der Neuzeit: Entgrenzende Diaspora – verbindende Imaginationen. München, Oldenbourg Wissenschaftsverlag.

Sedmak, M. & M. Zadel (2015): (Mešane) kulturne identitete: konstrukcija in dekonstrukcija. *Annales, Ser. hist. sociol.*, 25, 1, 155–170.

Sigerist, S. (2007): Schweizer in Ägypten, Triest und Bulgarien. Schaffhausen, Selbstverlag.

Slataper, S. (1988a): Moj Kras. Trst, Založništvo tržaškega tiska.

Slataper, S. (1988b): Mein Karst. Klagenfurt/Celovec, Wieser Verlag.

Slataper, S. (2011/1912): Il mio Carso. Milano, Mursia.

Strutz, J. & P. Zima (1996): Kulturelle Vielstimmigkeit: Istrien als Metapher. *Arcadia* 31, 1/2, 89–114.

Šumič Riha, J. (2012): Večnost in spreminjanje: filozofija v brezsvetnem času. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.

Šušteršič, M. (2010): Josip Gorup pl. Slavinjski v Trstu. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 58, 163–174.

Terčon, N. (2010): Kalister, Gorupi in pomorstvo. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 58, 81–110.

Toroš, A. (2011): Podoba Trsta in Tržaškega v slovenski in italijanski poeziji prve polovice 20. stoletja. Nova Gorica, Univerza.

Virno, P. (2003): Slovnica množva. Ljubljana, Založba Krtina.

Voghera, G. (1980): Gli anni della psicoanalisi. Pordenone, Edizioni Studio Tesi.

Welsch, W. (1997): Zur veränderten Verfassung heutiger Kulturen. V: Schneider, I. & C. W. Thomsen (ur.) *Hybridkultur: Medien, Netze, Künste*. Köln, Wienand Verlag, 67–90.

Welsch, W. (1999): Transculturality: The Puzzling Form of Cultures Today. V: Featherstone, M. & S. Lasch (ur.): *Spaces of Culture: City, Nation, World*. London, Thousand Oaks, Delhi, Sage, 194–213.

Welsch, W. (2002): Netzdesign der Kulturen. *Zeitschrift für Kulturaustausch* 1.

Welsch, W. (2010): Was ist eigentlich Transkulturalität? V: Darowska, L., Lüttenberg, T. & C. Machold (ur.): *Hochschule als transkultureller Raum? Kultur, Bildung und Differenz in der Universität*. Bielefeld, Transcript, 67–82.

Wolf, M. (2003): Triest als ›Dritter Ort‹ der Kulturen. V: Celestini, F. & H. Mitterbauer (ur.): *Ver-rückte Kulturen. Zur Dynamik kultureller Transfers*. Stauffenburg, Tübingen, 153–173.

Zablatnik, P. (1982): Od zibelke do groba. Ljudska verovanja, šege in navade na Koroškem. Celovec, Mohorjeva založba.

THE ROLE OF MIGRATIONS AND CULTURAL HYBRIDITY IN LITERARY SYSTEMS: STUDYING THE CASE OF ALOJZ GRADNIK IN ARGENTINA

Ana TOROŠ

University of Nova gorica, Vipavska 13, 5000 Nova Gorica, Slovenia
e-mail: ana.toros@ung.si

ABSTRACT

This article attempts to reconstruct the literary and familial ties between the descendants of the Friulian Godeas family, one of these descendants being Alojz Gradnik. The article's methodological approach stems from the interpretation of the personal correspondence between the Godeas family descendants (from Trieste, Zagreb and Rosario). Based on all this, the second part of the article offers a few prompts for research on Gradnik's reception in Argentina, based on systemic approach to literature. We come to the conclusion that Gradnik's cultural hybridity allowed him to access the Argentine literary space through two cultural groups: the Slovene and Argentine.

Keywords: Alojz Gradnik, Eduardo A. Dughera, Maria Samer, Friulians, literary translation, migrant literature

IL RUOLO DELLE MIGRAZIONI E L'IBRIDISMO CULTURALE NEI SISTEMI LETTERARI: LO STUDIO DEL CASO DI ALOJZ GRADNIK IN ARGENTINA

SINTESI

L'articolo intende ricostruire i legami letterari e familiari tra i discendenti della famiglia friulana dei Godeas, di cui fece parte Alojz Gradnik. L'approccio metodologico del saggio si basa sull'interpretazione della corrispondenza personale tra i discendenti della famiglia Godeas (da Trieste, Zagabria e Rosario). Grazie a ciò, la seconda parte dell'articolo ci offre alcune proposte per una ricerca sulla ricezione nei confronti di Gradnik in Argentina, fondate su un approccio sistemico alla letteratura. Si giunge alla conclusione che il suo ibridismo culturale gli permise di avere accesso allo spazio letterario argentino attraverso due gruppi culturali: quello sloveno e quello argentino.

Parole chiave: Alojz Gradnik, Eduardo A. Dughera, Maria Samer, friulani, traduzione letteraria, letteratura emigrante

This paper espouses an interdisciplinary approach to literary processes connected to migrations (Žitnik Serafin, 2014). Namely, it is interested in establishing how a given author's belonging to two cultures (Jurić Pahor, 2012) influences the reception of his literature (stimulating or inhibiting it) in the two given cultural spaces, more precisely, in the migration communities stemming from the two cultures (and their literary systems). It takes its inspiration from systemic approaches to literature, that is to say from examining literary production in a line of interrelated factors from within the literary system, encompassing literary production (cultural, political, economic circumstances of the author), dissemination (motivation of intermediaries, political relations, etc.), reception and processing (Dović, 2004).

With this intention, the paper will look at the example of Alojz Gradnik, exploring his personal experience of cultural hybridity (Slovene father, Friulian mother), his public image of a Sloveno-Italian poet and the attendant reception of his poetry by the representative of Slovene and Friulian migrant communities in Argentina in the interwar period. Gradnik's correspondence will provide an important primary source that will allow us to reconstruct the familial and literary relationships that bound Gradnik to Argentina. We will therefore proceed from autobiographical materials (letters), fully realizing that the analysis of such material is entirely subject to the researcher's subjective interpretation (Milharčič Hladnik, 2009, 17–18). The letters address a variety of themes, but we will focus mainly on the more literary passages. The findings will be further confronted with Gradnik's other biographical accounts (interviews) and documents from his literary estate (letters from his family and relative, family chronicles). In researching his reception in Argentina, we will draw on the history of migrations from the present-day Goriška region towards the end of the 19th century and the inter-war period, with a special focus on the cultural activities of both communities in Argentina between the two wars.

Alojz Gradnik was a poet and translator from a Slovene-Friulian background. He was born in 1882, in the village of Medana in Goriška Brda, a hilly region known for its winemaking, olives and cherries. During Gradnik's youth, the Brda region was under Austro-Hungarian rule. After the Treaty of Rapallo in November of 1920, Brda fell under the Kingdom of Italy. Since the end of WWII, the borderline between Slovenia and Italy runs directly through the region (which was under Yugoslavia until 1991).

The Slovene and Italian (Friulian) population collide in Brda and its environs. Our research is mainly interested in the juncture between the Slovene and Friulian worlds. In also bears to mention that Brda and the surro-

unding area are predominantly rural, where generations of *coloni* made ends meet by farming the land, mostly by tending to vines. We are therefore talking about a community of people with a rural identity, which is existentially and intimately tied to its native land.

Due to the worsening economic situation, the great deal of locals decided to emigrate to Argentina towards the end of the 19th century. The wave of emigration continued in the interwar period due to the unfavourable socio-national circumstances.¹

Both emigration waves are of interest for our research, as they are directly linked to Argentina's interest in Alojz Gradnik, and unfold within two separate historical and cultural contexts. The first sign of interest in Gradnik's work was recorded during the first half of the 20th century, namely expressed by a descendant of Friulian immigrants who went to Argentina at the end of the 19th century. In the 21st century, a female descendant of the interwar Slovene immigrant community in Argentina translated and published Gradnik's poetry collection. As mentioned before, Gradnik came from a Slovene-Friulian family, and that allowed him to breach the Argentine literary market via two cultural means – the Slovene and Argentine.

During Gradnik's lifetime, a Slovene-Italian cultural identity (cultural hybridity; Jurić-Pahor, 2012) was unacceptable, as it was a time of immensely strained Slovene-Italian relations. These were especially fraught in Brda, the juncture between the Slavic and Romance worlds. All this was highly inconvenient for Gradnik, who was just beginning to uncover his dual cultural identity concurrent with the rise of fascism. In his early youth he took on his father's Slovene identity (Pertot, 2007) and accepted Slovene as his mother tongue without any deeper self-reflection. In his adolescence however, especially after reading Heinrich Mann's novel *Zwischen den Rassen*, he began to become aware of his mother's cultural and linguistic heritage (Toroš, 2011). He thought of himself as an heir to Italian culture, which is in keeping with the view of the then feebly expressed Friulian identity being part of the larger Italian identity. The Friulian identity begins to solidify only after the end of the WWII (Kersevan, 2003).

In the sonnet *Vprašanje* (Question), written in the 1920s, Gradnik symbolically declares his belonging to both the Slavic and Romance cultures. This self-definition through poetry was not highlighted by the Slovene (anti-fascist) literary criticism, as the Slovene cultural politics of the day needed poets with a fixed (Slovene) identity, whom they could proclaim as a Slovene national poet (Toroš, 2014).

After publishing the aforementioned sonnet, Gradnik refrained from discussing his dual cultural identity, possibly because the Italian politicians used his poem

1 The migration of the Slovene community from Venezia Giulia during the interwar period was the consequence of two intertwined factors – social and national. The first wave of emigration started at the beginning of the 1920's, with a larger wave following during 1927–1930. Regardless of their ideological opposition, the Slovene community in Argentina had a national consciousness, collectively offered support to the Slovene community in Venezia Giulia and was anti-fascistically oriented (Kalc, 2016).

to implant the perception of Gradnik as a Slovene-Italian cultural mediator throughout the Slovene Littoral² region. We must not overlook that Gradnik was an educated person, who had already suffered through a prison sentence due to his anti-Austrian activism. During the interwar period he wished to begin working in diplomacy (Gradnik, 2008, 394). As such, he must have thoroughly contemplated the risk factor of embracing a multicultural identity.

As will be made clear in the following chapters, Gradnik saw a few advantages in the seemingly troublesome situation of having such a cultural role and wished to use them to his advantage for promoting his poetry, although this was overlooked by the (national) literary history (Dovič, 2013). Gradnik wanted to express his Romance heritage and use it outside of the confines of the Slovene literary system, more specifically in Italy, where he wished to publish his poetry. Only the latest discoveries in his manuscript legacy allow the possibility that Gradnik had ambitions that reached even Argentina.

To better understand the circumstances surrounding Gradnik's connection to both migrant communities in Argentina, we must first shed light upon the circumstances in his social life. Gradnik grew up in a time when the local Slovene community was campaigning for more national rights within the Austro-Hungarian Empire. In the last few years before WWI, Gradnik successfully finished his graduate programme in Vienna and started work as a court trainee in the Goriška and Istria regions. During this period, he was politically active. After the war, when the Goriška region was annexed to the Kingdom of Italy, he was, in his own words, deeply disappointed and worried about the anti-Slovene political stance. Like many other educated Slovenes decided, he too chose to move to Yugoslavia, where he procured a job at the ministry of foreign affairs in Belgrade. The image of Yugoslavia as the new homeland, that he had nurtured in previous years revealed itself to be false and idealised. The terrible disappointment he felt was expressed through poetry, where he confessed his aching homesickness and pain at the occupation of the Slovene Littoral. His best known poem that deals with his homesickness is entitled *V tujini* (Abroad). Apart from the homesickness, Gradnik depicted the rural identity of the Brda region's residents, highlighting their link to the native land that sustains them. The poetic language, full of motifs and metaphors, served as the basis for these feelings. The motifs included imagery of the grapevine, vineyards, cherry trees, olive trees, and other typical Brda vegetation. Also found in his poetry are many descriptions of rural Brda customs, farmstead tasks and local cuisine. Therefore, it is of no coincidence that lines from his swansong poem *Pojoča kri* (Singing blood) are part of the Brda Municipality's coat-of-arms.

Image 1: In front of the homestead of Alojz Gradnik in Medana, from left to right: Gradnik's aunt and uncle from Krmin, his mother Lucia (born Godeas) and father Jožef Gradnik (Photo: most probably Alojz Gradnik, private legacy)

The pieces of his poetry that most likely touched the residents of Brda and the surrounding Slovene and Friulian regions were those which expressed homesickness. The residents, who had to emigrate due to unfavourable socio-political circumstances, did so despite being tied to their native land. In Gradnik's poetry they found imagery of their beloved towns and a homesickness that was very much their own.³

Amongst all this information, we must not forget about Gradnik's personal life. He married after WWI, but the marriage was sadly unhappy, resulting in a divorce just a few years later with Gradnik taking custody of their only son, Sergej Gradnik. Now a divorcé and whilst living and working in Belgrade and later in Zagreb as one of the seven supreme judges in the Kingdom of Yugoslavia, he found support and human connection

² The Slovene Littoral is a region with a Slovene population, under which both Brda and Gorizia fall. From the end of WWI till 1943 it was under the Kingdom of Italy's rule. For more on this subject, see Kacin Wohinz & Pirjevec, 2000.

³ This cluster of poems is also well known among the Friulian community in Friuli-Venezia Giulia (Toroš, 2013).

Image 2: Harvesting in Medana: in the foreground the mother and father of Alojz Gradnik, in the background relatives. On the top, with a jug in his hands, a Friulian worker (Photo: Alojz Gradnik, private legacy)

with his cousin Maria Samer from Trieste. She was his maternal cousin, whose Friulian family originated from the Cormons area, very close to Brda. Gradnik was very attached to his Friulian family, since he never knew any of his father's family considering he grew up with a foster family.

Gradnik and Maria wrote to each other in Italian, their surviving letters penned during 1937–1944 add up to more than 100, either handwritten or typed.⁴ Gradnik confided in her about his private life and the details of

his literary works. At the time, Maria was employed as a saleswoman in Trieste. However, she was an educated woman for those times; she spoke several foreign languages and had contact with the Italian Triestine literary elite of the day. Literature was therefore common ground for the two cousins, with Maria often encouraging and helping Gradnik with certain artistic endeavours by sending him any necessary literature from Trieste, to aid his translations. This put Maria in the de-facto role of literary and intercultural correspondent.

Despite Maria being of seemingly great importance to Gradnik's life and work, she has been overlooked in literary history. Neither the Slovene, Italian nor Friulian literary history has acknowledged her contributions. By analysing Gradnik's letters to Maria we wish to shed light upon her role and importance in international literary circles. Foremost, we must acknowledge her translations of Gradnik's poetry into Italian and her promotion of his poetry across Italy.⁵

Until now, Maria was not known to be an author, despite this she wrote the Godeas family chronicle during the interwar period. Some of the text's passages have the characteristics of a literary text. Maria wrote the chronicle based on the memories of her mother, who was a sister of Gradnik's mother, Lucia Godeas.

The chronicle is typed in Italian and it describes the life of the Friulian Godeas family, who lived half way between Brda and Cormons. Content wise, we can divide the chronicle into two parts. The first part recounts the love story between Gradnik's mother Lucia Godeas and Gradnik's father. The second part of the story talks about the life choices made by Lucia's brothers and sisters. They all grew up in a large *coloni* family, which barely made ends meet. One sister marries and moves to Trieste, later giving birth to Maria. The other two sisters (Antonia and Maria) and their brother Nazio decide to try their luck in Argentina.⁶

Maria Samer's chronicle can be taken as a piece of discourse on migration and gives valuable insight into the migration process' subjective background. The chronicle is based on the memory of the Friulian family and tells us about the circumstances in the Gorizia region towards the end of the 19th century, which encouraged some of the members to emigrate to Argentina. The chronicle only recounts the emigration story of one family, but circumstances described in the chronicle greatly coincide with scientific findings on the migration

4 The letters and other handwritten texts are part of two collections: The National and University Library (NUK) Ms 1398 and Sergej Gradnik's personal collection.

5 It takes place towards the end of the 30s, when Maria's translations of Gradnik's poems were published, mostly from the *Večni studenec* (1938) collection, in the *Meridiano di Roma* and *Il Piccolo della sera* newspapers.

6 In Gradnik's manuscript archive (NUK, Ms 1398) there is a letter from Maria to Gradnik. Her letter is typed (it is not dated) and in Italian. In the letter, Maria answers his questions about their Friulian ancestors, informing him that the source was her mother Paškuta (Gradnik's aunt). Compared to her chronicle of the Godeas family there are a few differences, although they are not big: the first to leave for "America" (called such in the letter, fn. A.T.) was Ignac (Nazio), following close behind were Mija (Marija) and Antonia, and last was Francka. All in all four members of the family left home, in three separate waves of migration. Even Francka, who had been working as a maid in Trieste, married in Argentina. As a widow, Marija married again, this time to an Argentine (Robiros) of Italian roots. She reportedly had two daughters from her first marriage.

wave to Argentina from the Gorizia region towards the end of the 19th century.

Based on this information, we know that the Austrian-Friulian region was also hit by the wave of emigration, which encompassed the Friulian lowlands and the Veneto region. The wave of migration to South America from the Austrian Littoral, or rather the Austrian part of the Friulian lowlands, which was an ethnically mixed area, began towards the end of the 1870s (Kalc, 1995). Thus in the period between 1876 and 1896 it was mainly the farmers and *coloni* who left the Austrian Littoral for Argentina (Cecotti, 2003, 33). More accurately, 1878 marked the beginning of the migration wave (Kalc, 1995) partly due to a bad harvest year and a seemingly hopeless future.

At least one member of the Godeas family (Nazio) left that year, closely followed by three sisters at the behest of travel agents in Cormons and their wishes to live a better life. The Godeas family had 11 members, the father had recently passed away, and so staying under one roof was not an option. Central to the story is Nazio, who sees Argentina as the land of opportunity, but he does not idealise it. He wishes to go abroad to earn enough money so he can one day return and buy land. Leaving was not only painful because of the distance between him and his family, but also because of the distance between him and his hometown and with it his rural identity (Samer, s. a.: 9). This part of the narrative coincides with the scientific findings on the emigration from the Brda region, wherein the migrants wished to retain their rural heritage and acquire land (Kalc, 1995). At the same time it is important to bear in mind the crisis of identity the migrants would have experienced and which had encouraged them to form close relations with each other so as to preserve their culture (Alberton, 2003, 59).

According to the chronicle, Nazio never did return, but like most other first generation migrants from Friuli, he found a better life (Kalc, 1995). Once in Argentina (Santa Fè), Nazio rented a plot of land with a French migrant, who later married his sister Maria and together, the couple moved to Buenos Aires. Nazio reportedly married a Brazilian woman, a merchant's daughter, with whom he ran a business.

We can surmise that Nazio was with the group of people who left after the big propaganda of 1877 (Cecotti, 2003, 34) or rather after the agents came from Italy (Cecotti, 2003, 18), this receiving mention also in Maria Samer's chronicle (s. a.). On 10th November 1878, this group of migrants boarded the ship in Genoa, arriving in Buenos Aires on 28th December. Several of them settled in Santa Fè (Cecotti, 2003, 43).

In connection with Gradnik's literary activities what is of special importance is his connection with Nazio's sister Antonia, who got married in Argentina to a Spaniard by the name of Dughera, who worked as a notary. Together they moved to Rosario (Samer, s. a.: 14). Antonia Godeas gave her husband a son, by the

Image 3: Gradnik's cousin Maria Samer, third from the right, with relatives; Medana, 16th October 1938 (Photo: Alojz Gradnik, private legacy)

name of Eduardo Dughera. By analysing the chronicle, we see that the family members kept in contact even after emigrating, so there is no surprise to hear that Eduardo, Maria and Gradnik also wrote to each other. Of course in their case these were not letters written by poorly educated migrants, tackling the most essential practicalities or relating family news (Cancian, 2010, 11, 44). In other words these letters will not showcase stories from the socially deprived strata of society (Micelli, 1997), rather they are penned by educated individuals from an urban environment, Dughera himself not being a migrant but a descendant of migrants to Argentina. Dughera, Gradnik and Maria had never met, or rather they had never experienced a »separation« (Cancian, 2010, 44), which is probably why the emotional bond between them was not as strong and it was literature that became the overarching subject of their letters. Given Gradnik's significant public function at the time of correspondence (supreme judge), we paid special attention to the strategy of his letter writing. In the pre-war political climate of Europe, there was a tendency towards

auto-censure, coded language, usage of false names and abbreviations (Goldberg, 2006, 158, 163, 164), though these strategies were absent from his more literary passages. One should not overlook however the absence of the then current political themes in these letters, since in decoding the letters from the interwar years and in establishing the circumstances in which these letters were written, attention must be paid as much to what is unsaid (Gerber, 2006, 142, 151). Even more telling is the absence of letters or other sources that would relate the presentation of Gradnik in the Argentinian cultural circles during World War II and after. Probably this has something to do with the more existentialist difficulties related to the war, which Gradnik was then confronting.

Besides the letters between Gradnik, Dughera and Maria, two other sources are relevant in disclosing Gradnik's connection with Dughera. To these we turn now:

In an interview with the literary historian Maria Boršnik in 1954, Gradnik proudly spoke about his Argentine cousin: „In Buenos Aires, my aunt Antonia married an Argentine, a Spaniard, whose parents, with the surname Dughera, emigrated from Piedmont. Their son, Eduardo Dughera, my cousin, is a professor and a well-respected Spanish author (poet, novelist and publicist) in the city of Rosario“ (Gradnik, 2008, 260).

Gradnik had mentioned the family relation before, during WWII. In 1943 he published a collection of Spanish poetry and the literary critic Anton Debeljak wrote a review for the *Slovenski narod* newspaper. The review mentions Gradnik having a cousin in Argentina, with whom he was in touch.

Debeljak's statement can be confirmed by Dughera's archived correspondence, more specifically two letters sent to Europe in 1939 and 1940. The first of the two that Dughera sent to Gradnik in Zagreb was dated the 6th September 1939 (NUK, Ms 1398, 6. 9. 1939).

In the letter, Dughera refers to Gradnik as „*querido primo Gigi*“,⁷ and from the content we can extrapolate that they already knew each other. He wrote to Gradnik to say that Maria had informed him about Gradnik's letter which he never received. The first part of Dughera's letter is on family matters. Dughera offers his condolences at hearing of Gradnik's sister's death⁸ and promises to send stamps for his son Sergej. The second part deals with literature. Dughera informs Gradnik that he will send him two of his works, *El malacara* (1938) and *Toomillo* (1939), adding that a copy of *Toomillo* had already been sent to Maria. At the end he adds that in his next letter he will describe his literary workings and expects an update from Gradnik.

It is clear from the letter that Maria Samer was part of the correspondence. The correspondence was not a

two-sided affair, but three-sided, taking place between all three cousins, in a triangle between Trieste, Zagreb and Rosario. In a letter to Maria dated 10th March 1939, Gradnik informs her that he had received a letter from Dughera (Gradnik, A., private legacy, 10. 3. 1939). Maria's answer from 12th March 1939 tells him that she already answered Dughera a week before and sent him some new Italian translations of Gradnik's *Večni studenti* (1938) collection (Gradnik, A., private legacy, 12. 3. 1939). In a letter to Maria dated 15th December 1940, Gradnik finishes off the letter with a sentence in Spanish instead of Italian: „*Que noticias tienes de nuestro primo?*“, by which he is asking Maria for news about their cousin Dughera and sends his greetings (Gradnik, A., private legacy, 15. 12. 1940).

Unfortunately, there is only one letter in the archives which Dughera sent to Maria on 12th February 1940 (Gradnik, A., private legacy, 12. 2. 1940). The letter was sent from Rosario to Trieste. It is important from a literary historical point of view as it hints that the three cousins were planning to present Gradnik's poetry in Argentina and Dughera's poetry in Italy. Maria had an important intermediary role in all of this, as it was she who translated both her cousins' works into Italian. The manuscripts of her translations of Gradnik's poetry are preserved complete with Gradnik's notes. As already mentioned, some of her translations had previously been published in Italy. Translations of Dughera's poetry (from the *Toomillo* collection) are saved within Gradnik's manuscript collection in the National and University Library in Ljubljana.⁹ Gradnik was very pleased with her work, saying this in a letter to her dated 1st April 1940: „*Dalle tue traduzioni mandatemi vedo che conosci lo spagnolo meno di me. Traduttrice di due cugini!*“ (Gradnik, 2008, 181). Gradnik was very attentive regarding Maria's translations of his works into Italian, as can be seen from the many notes and comments that litter Maria's translations. As it turns out, Dughera was as attentive as his cousin, and kept a close eye on Maria's translations. In a letter he explained the specifics of his *Toomillo* collection, which he sent alongside the letter. He also pointed out that he used local dialect words in his work and suggested certain solutions for the translation of rhymes.

At the end of the letter he added that he would welcome Gradnik's opinion as well as that of Italian Slavist Umberto Urbani (1888–1967). He proudly included an excerpt from the review the important *La Nación* newspaper printed on his *Toomillo* collection. Besides all this, the letter is valuable because of Dughera's statement that in Argentina no one was writing about Gradnik or about Yugoslav poetry in general. He expressed the wish to do so himself before the year ran its course.

7 In his letters to cousin Maria, he always signed them as 'Gigi'. (fn. A. T.)

8 From Gradnik's family tree states, that towards the end of June 1939, Gradnik's sister Gizela Juretič died (NUK, Ms 1398).

9 It must be noted, that the translations are not correctly labelled as Maria's (fn. A. T.). In any future studies that go beyond the framework of this one, Dughera's life and work will have to be examined more closely, and check if Maria was successful in publishing translations of his works and present him to the Italian literary scene like she did Gradnik.

Even after Gradnik's death in 1967, the literary historical chapter on literary correspondence among the three Friulian relatives continued. On 1st June 1971, Maria wrote (in Italian) to Gradnik's second wife Francka in Ljubljana. She wished that the book she had lent Gradnik years ago, Dughera's *Tomillo*, were returned to her, explaining that the book had a signed dedication to her. When she received no reply, she tried again on 23rd June 1971 and added that she is now retired and therefore not working at her shop anymore.

Francka answers Maria (in Slovene) on 12th July 1971 (NUK, Ms 1398, 12. 7. 1971) and explains that Gradnik's son Sergej must have taken Dughera's book.¹⁰ After six months, in a letter dated 29th February 1972 (NUK, Ms 1398, 29. 2. 1972), Francka writes to Maria she has nevertheless found Dughera's book – *Tomillo* (with the dedication). She adds that she has found another of Dughera's books in Gradnik's library, entitled *Huellas en el Quebrachal*. Francka planned on bringing the books to Trieste in the following weeks, intending to leave them in the shop, where Maria had once worked.

The existing information from the analysed letter correspondence unfortunately does not allow for a comprehensive reconstruction of events. Nevertheless, they provide enough clues to develop certain hypotheses.

One hypothesis is based upon the assumption that literary processes were going on in Argentina within both the native and immigrant communities' literary systems. Aside from the Argentine literary system we will also be interested in the Slovene literary system in Argentina, which we presume to have been developing as a separate entity from the native system. The assumption is backed up by Dughera's statement in his letter to Maria (NUK, Ms 1398, 12. 2. 1940), saying that so far in Argentina no-one had reported on Yugoslav literature or Gradnik. This knowledge is based on the situation within cultural circles; ones that he was a part of himself and which most likely were not in contact with Slovene cultural circles in Argentina and most likely did not speak Slovene, which would be key for inclusion into the Slovene literary system in Argentina.

We should also consider the possibility that Dughera was well-connected to the Friulian cultural circles in Argentina. It was precisely at the time of the correspondence between Maria, Gradnik and Dughera that Friulian societies were being established in Argentina, in Buenos Aires and elsewhere, starting with the first from 1926 (Club Sociale Friuli), followed by Famiglia Friulana Associations (1927) and many others (Alberton, 2003, 60). At the beginning of 1930s, there was some ideological tension existing between the societies, even as they shared a common love for the native country, joint roots, passing it on from one generation to the next,

also onto the children born in Argentina (Alberton, 2003, 65). With the example of Dughera, however, it is worth pondering over Albert's claim that with the descendants of Friulian migrants, it is the Friulian identity that is kept as a memory of the native land of their forefathers (Alberton, 2003, 65). Dughera's father was Spanish and in his case it is very likely that the transmission of identity passed along the male lineage (Pertot, 2007), as we found out to be true of Gradnik, or rather Dughera was already integrated into the Argentinian society and had an Argentine identity (Bockelman, 2011). This supposition is supported by his letters to Maria and Gradnik, in which there is no reference to »Friulian-ness«, as well as an overview of his literary and other writings about literature, his biography, in which there is no mention of his Friulian roots from his mother's side.¹¹ Moreover Dughera is not mentioned amongst the active members in Friulian societies or as one of the important Friulian migrant writers in Argentina (Alberton, 2003, 65), despite the fact that he was an established literary figure of his day in Argentina. In line with this, Dughera used Spanish to communicate with Gradnik and Maria. Even his scientific and literary works were written in Spanish. He worked as a university literature professor as well as holding management positions in the academic and library worlds. Alongside all of this he was also an acclaimed writer, who wrote award-winning literature. Unlike Gradnik, he also wrote prose. Dughera was almost 30 years younger than Gradnik, and began writing in his early thirties judging by his published work. He had seemingly began his literary journey relatively late, just like his cousin Gradnik, who only published his first collection at the age of almost 35.

After a short ten year creative period (1938–1948), during which he published 4 literary works, Dughera concentrated on his scientific writing on Spanish, French and Italian literature resulting in 6 books published (with several reprints) in the period between 1952 and 1967.

The archived correspondence between Gradnik and Dughera dates back to 1939. It is possible that there was no prior correspondence between the cousins, as Dughera was much younger than Gradnik. The beginning of their correspondence chronologically coincides with Dughera's first published collection of poems. In one of the letters (NUK, Ms 1398, 6. 9. 1939), Dughera expressed the wish to hear his cousin's opinion on his poetry, which makes sense given that by 1939 Gradnik was already a renowned poet.

Unfortunately, there is no information on how long the cousins kept in contact. They most likely continued at least until 1948, when Dughera's last literary work, also found in Gradnik's personal library, was published (*Huellas en el Quebrachal*).

10 Francka's first letter was handwritten, so it is not clear, if Francka copied out the letter and actually sent it. The second letter is typed. In it she says that she will inform Maria by post before her impending visit to Trieste, but sadly this (third) letter is missing from the archive. Therefore, we cannot be certain that Dughera's books were brought back to Trieste.

11 As surveyed from the available materials in Biblioteca Nacional Mariano Moreno, Buenos Aires.

Seeing as Dughera and Gradnik expressed interest in certain Italian and Spanish authors during the same time period, we can assume that the cousins most likely shared their opinions on the works they had read and gave each other recommendations and encouraged each other to translate or rather analyse Romance authors.

For example, in 1943, Gradnik translated Lorca for his Spanish poetry anthology. The Spanish poet later became the subject of Dughera's own studies in 1952. Similarly, Gradnik translated Ugo Betti's work (1940) as well as corresponding with him via letters (there are archived letters from Betti to Gradnik from 1942 in NUK, Ms 1398). In 1956, Dughera published a literary scientific work on Betti, entitled *El teatro interior de Ugo Betti*.

Given all the facts, Dughera had every chance to present Gradnik to the Argentine cultural circle of which he himself was a part of. Disregarding whether Dughera actually followed through with the project, it is important that the intent was there, most probably generated by Gradnik. From the cousins' letter correspondence we know that Maria had sent Dughera Italian translations of some of Gradnik's poems from the *Večni studenci* collection. It is not known which poems were sent. What is known is that Maria translated the *Kmet govori* (*The Farmer talks*) cycle from the same collection, which heavily features references to a rural culture and identity. This theme would probably be of interest to the Friulian migrant community from the Brda region, which kept the memory of their native land in their hearts. The Godeas family, who migrated to Argentina before 1900, would be a case in point. Even Dughera was most probably linked to Brda and its surroundings through communicative memory, that is to say memory which is passed on orally, from one generation to the next and lasts for as long as the representatives of that memory are alive, roughly one hundred years (Assmann, 1992). In this sense, Gradnik's poetry could have ignited interest among Dughera and his Argentine colleagues, who had a similar family situation. At the same time, Gradnik's poetry could speak to the migrant community in Argentina also through characteristic migrant themes, including homesickness, uprootedness and a sense of loneliness (Žitnik Serafin, 2014, 34), all of which amply feature in Gradnik's opus once he had left for Yugoslavia at the beginning of the 20th century.

It is possible that Dughera received, from either Gradnik or Maria, some of the literary criticism of Gradnik's poetry in Italian, which would give Dughera insight into Gradnik's image, created by Italian Slavists during the interwar period. This option should not be ruled out, as Dughera knew Umberto Urbani, the main promoter of Gradnik's poetry in Italy and who presented him to society as half-Italian (Urbani, 1935). In a letter to Maria (NUK, Ms 1398, 12. 2. 1940), Dughera suggests to seek out Urbani's help in translating his poetry into Italian.

This image of Gradnik, that was created by Italian Slavists and emphasised his Romance heritage, was most likely welcomed by him, as it allowed him to

express his Slovene-Italian identity, which was undesirable in the Slovene (Yugoslav) space at that time. He wished to break free from the framework of the Slovene literary system, to be able to promote himself abroad with a different image than what was assigned to him by the Slovene literary critics.

In this very period, Gradnik theoretically had the opportunity to promote his literary work in Argentina through the Slovene community. Until now, no information has been found that indicated (Gradnik's interviews, archived personal and public correspondence) his wish to present his work to the Slovene community in Argentina (and through it get to the Argentine literary system), as through this medium his image would be restricted, tied solely to his Slovene cultural identity.

It is safe to assume that the Slovene cultural workers in Argentina, taking part in the literary process of accepting, editing and publishing literature (Dovič, 2004), were more connected to the Slovene literary circles in the Kingdoms of Yugoslavia and Italy (Littoral) than the Argentine cultural space. The Slovene interwar community in Argentina strove to preserve their Slovene identity and so established its own societies (Kalc, 2016). The Slovene cultural workers in Argentina were focused on Slovene authors and their works, that were accepted in the Slovene literary system, which then became part of the Slovene migrant community's literary system (articles in magazines, plays, celebrations, etc.). All of the mentioned activities mostly occurred in Slovene. We presume that during the transatlantic literary processes that took place, the image of Slovene authors and their works, which were allotted to them by the Slovene literary history, were preserved. This premise is supported also by the fact that in the 1930s in Argentina Slovene writers were given more attention than the »local« ones (Žitnik Serafin, 1997, 184).

Based on the content in Gradnik's poetry collections, his political and social work, he was most likely unacceptable to the social-democratic base of Slovenes in Argentina (Ljudski oder), as he was in conflict with the Slovene Social Democrats in the Trieste region even before WWI (Gradnik, 2008, 334–335). Gradnik's poetry highlights only the rural class's financial distress, completely omitting the problems of the working class.

Nevertheless, Gradnik used his poetry to bear witness to the oppression of the Slovene people and to condemn the fascist violence. This made him a potential reference point for the liberal and anti-fascist Slovene group in Argentina (Slovensko prosvetno društvo – Slovene education society). However, as already stated, in the interwar period Italian Slavists led by Umberto Urbani pushed forward the image of Gradnik as a Slovene-Italian poet. As the fascists abused this image to facilitate the cultural assimilation (Italianisation) of Slovenes living in the Venezia Giulia region (Toroš, 2014), Gradnik would find it difficult to become a symbol of the Slovene population's fight against fascism.

Further research would concentrate on uncovering whether the image of Gradnik as a Slovene-Italian poet was successfully spread amongst the Slovene community in Argentina. Another point of interest will be to see if the works Gradnik published after WWI were available in Argentina. We do not possess any information on Slovene libraries in Argentina from the interwar period, through which we could inquire about the presence of Gradnik's poetry collections. However, we do know that Slovene societies and individuals had access to books published in Yugoslavia (Mislej, 1993; Pertot, 2011). Still, the correspondence between the three cousins supports the fact that it was difficult to maintain contact and exchange books from such a distance. Bearing all this in mind we could conclude that it was only some individuals who had access to Gradnik's books, while Gradnik's poetry could not have been in the forefront of the cultural life of the Slovene migrant community. This supposition finds support also in an overview of the journal *Duhovno življenje* (Spiritual Life), one of the more important Slovene magazines in Argentina, published by a Catholic group from 1933 onwards, modelling it on the cultural publications from their homeland (Mislej, 1993, 8). There is no mention of Gradnik, in the issues published during the interwar period. He was first mentioned in 1982, at the centenary of his birth, when Tine Debeljak wrote an article about him and published some of his more religiously themed poems and the sonnet *V tujini*, which discusses migration (Švent, 1993). Even in studies on the cultural life of migrants from the Slovene Littoral and other early migrants to Argentina, we find no mention of Gradnik. Neither is he among the Slovene poets (Prešeren, Gregorčič, Aškerc) whose works were translated into Castilian by Slovenes in the 1940s (Brecelj, 1992, 177). It was his slightly older Slovene Littoral compatriot, Simon Gregorčič (Pertot, 2011), who took on an important role of a 'cultural saint' (Dovič, 2013).

Looking at all the evidence, we can conclude that Gradnik was not among the popular poets within the Slovene community in Argentina during the first half of the 20th century (most probably on account of his »Italian persona«), nor did he strive to be.

By taking into account that the main wave of migration from Venezia Giulia took place in the 1920s and if we presume that Gradnik's publications were not easily available in Argentina, the major part of migrants from the region only knew Gradnik through his first poetry collection, which was published in 1916. Through it they came to see him as a poet, who had a strong social sensitivity towards the rural population and had a loving relationship with the farm land.

The hypothesis is supported by the fact that Julia Sarachu, granddaughter of a Slovene interwar migrant from Venezia Giulia, who became interested in Gradnik's poetry through her grandfather's stories (communicative memory; Assmann, 1992), decided

to translate Gradnik's first poetry collection (*Padajoče zvezde*, 1916; translated as *La tierra desolada*, 2009). In her translation, she highlighted the importance of the rural land in Gradnik's poetry.

It must be taken into account that Julia Sarachu (Argentine born) translated Gradnik's poetry to promote and present him on the Argentine literary market, beyond the setting of the Slovene community in Argentina. Gradnik's poetry was therefore published in Argentina at the behest of a Slovene interwar migrant community's descendant; it was not however published due to interest expressed by the Slovene community in Argentina. According to the translator, the book, published by the small publishing house, had a small circulation and it did not receive much critical response. Despite this, the collection is Gradnik's first poetry collection in Spanish globally (according to the latest information).

As the initiative for a literary translation originated from the Slovene migrant community (Julia took on her grandfather's image of Gradnik as a Slovene Littoral poet), Gradnik's image in the collection (preface) is tied to his role and importance he has within the Slovene literary history. It does not highlight his ties to the Romance world, as would have been the case had Dughera been the one to present Gradnik in Argentina. Further research will uncover whether Gradnik actually made steps into the Argentine literary system during the interwar period.

CONCLUSION

Gradnik's literary production was marked by his family background. Hailing from an ethnically mixed family (Sloveno-Friulian) and at the interface between Slovene, Italian and Friulian worlds at the time of rising Fascism, he had difficulties manifesting his intimate sense of belonging to two cultures, Slovene and Italian respectively. The only literary text in which Gradnik openly addresses this problematic (his sonnet *Vprašanje / Question*), the Italian Slavists incorporated in the interwar years into an »Italian image« of Gradnik (as a Slovene-Italian poet, translator of Italian literature and, symbolically speaking, a go-between these two cultures) that was shaped and disseminated through the media (prefaces to book publications, radio broadcasts, newspaper contributions, etc.) and which was propagated mainly across the Italian region populated predominantly with Slovene inhabitants. This image was different to the image of Gradnik then preponderant in Yugoslavia, for the literary academe emphasized a different side to Gradnik's life (not paying much attention to Gradnik's connections with the Romance world).

Gradnik in turn, with the help of family connections (cousins Maria Samer from Trieste and Eduardo Dughera from Argentina), tried to put his »Italian image« to effective use in promoting his poetry in the Romance world, that is to say outside the Yugoslav (and Slovene) literary

systems, which enabled him to give freer expression to his Slovene-Italian cultural roots. Gradnik as a poet succeeded in entering the pages of Italian journals and newspapers and thus, for a while at least, penetrated the Italian literary system (publications of the translations of his poetry, literary reviews of his work, etc.) At the same time Gradnik harboured a hope to make it also into the Argentinian literary system, given his Romance origins. With this intention Maria sent Dughera her translations of Gradnik's poetry into Italian and Dughera promised in a letter to present Gradnik to Argentina some time in the course of 1940. As a university profession and organiser of literary meetings Dughera indeed had the possibility to realize the promised intention, but the sources that would confirm this we have sadly not been able to find. He would have presented Gradnik to his university and

literary colleagues (the Argentinian literary system), but not in the context of Friulian migrant community, since we have no evidence of existing contacts between Dughera and the Friulian societies in Argentina. Gradnik's name does not appear amongst the main Slovene literati which the Slovene migrant community in Argentina took over from out of the Slovene literary system in the interwar period. Gradnik's »Italian image« most probably contributed to this fact. It is only in the 21st century that Gradnik decisively enters the Argentine literary market, when a descendant of Slovene migrants translated his first poetry collection into Spanish. In the collection's foreword, Gradnik gets presented as a Slovene poet with all the emphasis on those segments on his life and work that have long been established within Slovene literary history.

VLOGA MIGRACIJ IN KULTURNE HIBRIDNOSTI V LITERARNEM SISTEMU: ŠTUDIJA PRIMERA ALOJZA GRADNIKA V ARGENTINI

Ana TOROŠ

Univerza v Novi Gorici, Vipavska 13, 5000 Nova Gorica, Slovenija
e-mail: ana.toros@ung.si

POVZETEK

Pričujoči prispevek rekonstruira literarne in družinske vezi med potomci furlanske družine Godeas, iz katere je izšel eden izmed najbolj znanih pesnikov v slovenski literarni zgodovini, Alojz Gradnik. Pri tem prispevek metodološko izhaja iz interpretacije pred kratkim razkrite zasebne korespondence med potomci družine Godeas, ki je potekala v prvi polovici 20. stoletja na relaciji Trst (Italija), Zagreb (Jugoslavija), Rosario (Argentina), literarizirane kronike družine Godeas, ter nekaterih drugih arhivskih virov. Na tej osnovi prispevek v drugem delu postavi nekaj iztočnic za raziskavo recepcije Gradnika v Argentini, izhajajoč iz sistemskih obravnav literature. Pri tem ugotavlja, da so imeli potomci migrantov slovenske in furlanske skupnosti v Argentini vlogo posrednikov pri recepciji Gradnika v Argentini in da je Gradniku kulturna hibridnost omogočala vstop na argentinsko literarno prizorišče preko dveh kulturnih sredin: slovenske in argentinske.

Ključne besede: Alojz Gradnik, Eduardo A. Dughera, Maria Samer, Furlani, literarno prevajanje, izseljenska književnost

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

NUK, Ms 1398 – Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK), Ms 1398 – Zapuščina Alojza Gradnika.

Gradnik, A. (private legacy): Private legacy of Alojz Gradnik, kept by Marko Gradnik.

Alberton, L. (2003): Isontini e friulani in Argentina: storie comuni di persone comuni. In: Cecotti, F. et al. (ed): *Un'altra terra un'altra vita: l'emigrazione isontina in Sud America tra storia e memoria, 1878–1970*. Centro isontino di ricerca e documentazione storica e sociale Leopoldo Gasparini; Comune di Gradisca d'Isonzo, Assessorato alla cultura; Fondazione Cassa di risparmio di Gorizia, 59–86.

Assmann, J. (1992): Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München, Beck.

Bockelman, B. (2011): Between the Gaucho and the Tango: Popular Songs and the Shifting Landscape of Modern Argentine Identity, 1895–1915. *Am Hist Rev* 116/3, 577–601.

Brecelj, A. (1992): Slovenski etnični tisk v Argentini do druge svetovne. Dve domovini: razprave o izseljenstvu = Two Homelands: migration studies, 167–183.

Cancian, S. (2010): Families, Lovers, and their Letters. *Italian Postwar Migration to Canada*, University of Manitoba Press.

Cecotti, F. (2003): L'emigrazione dal Litorale austriaco verso Argentina e Brasile. 1878–1903. In: Cecotti, F. et al. (ed): *Un'altra terra un'altra vita: l'emigrazione isontina in Sud America tra storia e memoria, 1878–1970*. Centro isontino di ricerca e documentazione storica e sociale Leopoldo Gasparini; Comune di Gradisca d'Isonzo, Assessorato alla cultura; Fondazione Cassa di risparmio di Gorizia, 15–58.

Micelli, F. (1997): Stagioni, luoghi e parole: le lettere di un emigrante temporaneo (1905–1915). In: D'Agostin, A. et al.: *Ti ho spedito lire cento. Le stagioni di Luigi Piccoli, emigrante fiulano. Lettere famigliari (1905–1915)*. Comune di Codroipo: Centro Studi Storici Menocchio di Montereale Valcellina. 9–57.

Dovič, M. (2004): Sistemske in empirične obravnave literature. Ljubljana, ZRC SAZU.

Dovič, M. (2013): Kulturni nacionalizem, literatura in Enciklopedija romantičnega nacionalizma v Evropi. In: Krakar Vogel, B. (ed.): *Slavistika v regijah*. Ljubljana, Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 38–44.

Gerber, D. (2006): Epistolary Masquerades: Acts of Deceiving and Withholding in Immigrant Letters. In: Gerber, D., Elliott, B. & S. Sinke (eds.): *Letters across Borders*. New York, Palgrave Macmillan, 141–157.

Goldberg, A. (2006): Reading and Writing across the Borders of Dictatorship: Self-Censorship and Emigrant Experience in Nazi and Stalinist Europe. In: Gerber, D., Elliott, B. & S. Sinke (eds.): *Letters across Borders*. New York, Palgrave Macmillan, 158–174.

Gradnik, A. (2008): Zbrano delo Alojza Gradnika V (eds. Hladnik, M. and Pretnar, T.). Maribor, Litera.

Milharčič Hladnik, M. (2009): Krila migracij: po meri življenjskih zgodb. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.

Jurič-Pahor, M. (2012): Transculturation and cultural hybridity: two key notions of postcolonial studies as a challenge for the study of national and ethnic identities. *Razprave in gradivo: revija za narodnostna vprašanja*, 69, 36–65.

Kacin Wohinz, M. & J. Pirjevec (2000): Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000. Ljubljana, Nova revija.

Kalc, A. (1995): Nekateri vidiki primorskega izseljevanja v Južno Ameriko do prve svetovne vojne. In: Jurak, M. et al. (eds.): *Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki*. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Slovenska izseljenska matica, 33–55.

Kalc, A. (2016): Antifascisti sloveni della Venezia Giulia in Argentina tra le due guerre. *Storia contemporanea in Friuli*, 45, 46, 31–55.

Kersevan, A. (2003): Kratek zgodovinski opis furlanske književnosti. In: Costantini, E. (ed.): *Dobrodošli v Furlaniji*. Videm, Società filologica friulana, 215–254.

Mislej, I. (1993): Duhovno življenje v slovenski skupnosti v Južni Ameriki. In: Švent, R.: *Bibliografsko kazalo Duhovnega življenja*. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 4–13.

Pertot, M. (2011): Lepa Vida ob Srebrni reki: kulturno in gledališko delo primorskih in drugih zgodnjih priseljencev v Argentini. *Trst, Mladika*.

Pertot, S. (2007): V imenu očeta: Medgeneracijski prenos slovenskega jezika in identitete po moški liniji. In: Košuta, M. (ed.): *Živeti mejo*. Trst, Slavistično društvo, 255–266.

Švent, R. (1993): Bibliografsko kazalo Duhovnega življenja. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Toroš, A. (2011): Alojz Gradnik in Heinrich Mann: literarne refleksije medkulturne razpetosti. *Slavistična revija*, 59, 1, 83–91.

Toroš, A. (2013): O zemlja sladka: kamen, zrno, sok: Alojz Gradnik ter romanski in germanski svet. Ljubljana, Slovenska matica

Toroš, A. (2014): Alojz Gradnik, a poet and translator at the linguistic, cultural and ideological crossroads. *Interlitteraria*, 19, 2, 388–399.

Urbani, U. (1935): Alojz Gradnik, un poeta dall'anima italo-slava. In: Urbani, U. (ed.): *Scrittori jugoslavi*. Zara, Libreria internazionale E. de Schönfeld, 93–98.

Žitnik Serafin, J. (2014): Vloga izseljenske/priseljenske književnosti in literarne vede pri raziskovanju migracij. Dve domovini: razprave o izseljenstvu = Two Homelands : migration studies, 31–42.

Žitnik Serafin, et al. (1997): Slovenski izseljenski pisci v tridesetih letih. In: Vodopivec, P. et al. (ed.): *Slovenska trideseta leta*. Ljubljana, SM, 181–193.

PRAZGODOVINSKO JAMSKO GROBIŠČE OB SOTOČJU KRVAVEGA POTOKA IN VODOTOKA GLINŠČICE

Pavel JAMNIK

Kočna 5, 4273 Blejska Dobrava, Slovenija
e-mail: pavel.jamnik@telemach.net

Petra LEBEN-SELJAK

Dobračevska ulica 44, 4226 Žiri, Slovenija
e-mail: petra.leben@gmail.com

Borut TOŠKAN

ZRC-SAZU, Inštitut za arheologijo, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: borut.toskan@zrc-sazu.si

Stanko FLEGO

Pellegrini 20, 34139 Trst, Italija
e-mail: s_flego@virgilio.it

Bruno BLAŽINA

Jenkova 16, 6230 Postojna, Slovenija
e-mail: bruno.blazina@gmail.com

IZVLEČEK

V prispevku predstavljamo najdbo kostnih ostankov najmanj štirih odraslih oseb, mladostnika in otroka iz treh jamskih rogov ob sotočju Krvavega potoka in Glinščice. Ob odkritju se je predvidevalo, da kosti izvirajo iz obdobja hladne vojne, zato je najdbe v obravnavo prevzela policija. Z novimi pregledi se je izkazalo, da gre za prazgodovinsko grobišče. Ob enem izmed najdišč so bile skupaj s človeškimi ostanki tudi kosti goveda, svinje, osla in kokoši, zato se zdi verjetna domneva, da so bile te živali grobni pridatek. Ker se osel in kokoš na tem območju pojavita šele v železnodobnih kulturah, v ta čas umeščamo tudi novoodkrita jamska grobišča. Po primerjavi z jamami v dolini Glinščice, v katerih so bili v preteklosti že odkriti prazgodovinski človeški ostanki, postavimo domnevo, da je bil ta del strme soteske za eno od bližnjih prazgodovinskih skupnosti, ki je živela nad omenjeno dolino, prostor za pokop umrlih.

Ključne besede: človeške kosti, jama, pokop, prazgodovina, dolina Glinščice

SEPOLTURE PROTOSTORICHE NELLA GROTTA NEI PRESSI DELLA CONFLUENZA DEL KRVAVI POTOK E DELLA VAL ROSANDRA

SINTESI

Nel presente contributo viene preso in esame il ritrovamento di resti ossei umani di almeno quattro persone adulte, di un giovane e di un bambino, rinvenuti in tre gallerie nei pressi della confluenza tra il Krvavi potok e la Val Rosandra. Inizialmente si ritenne che le ossa risalissero al tempo della guerra fredda, perciò furono prese in consegna dalla polizia. In seguito ad ulteriori sopralluoghi si è potuto attribuire i resti a sepolture di epoca protostorica. In uno dei siti sono stati rinvenuti assieme ai resti ossei umani anche ossa di bovino, scrofa, asino e gallina che si ritiene potessero far parte del corredo funebre. Gli asini e le galline appaiono in questa zona appena nell'età del ferro, epoca alla quale si potrebbero far risalire anche le sepolture recentemente scoperte. In base ai confronti con i resti ossei umani, riscontrati nelle altre grotte della Val Rosandra, si suppone che il ripido pendio fosse stato usato da una delle comunità protostoriche che abitava sopra la Val Rosandra come "luogo dei morti".

Parole chiave: ossa umane, grotta, sepoltura, protostoria, Val Rosandra

UVOD

V vasi Klanec pri Kozini se dva izvirna potoka Glinščice združita v vodotok Glinščica, ki se usmeri proti Tržaškemu zalivu. Tik pred državno mejo, nad vasjo Botač, pod skalnim pomolom, na vrhu katerega je protiturški obrambni tabor z imenom Tabor nad Botačem oziroma Draški tabor/Taber di Draga, se s severa v Glinščico izliva Krvavi potok. Od tu naprej so vode v dolžini približno dveh kilometrov vrezale do 200 višinskih metrov globoko sotesko, ki jo z obeh strani obdajajo strme skalne stene, v katerih so razgaljene plasti paleocensko-eocenskih apnencev, ki prihajajo v stik z eocenskim laporjem. Soteska se ponovno razširi pri prehodu vodotoka v izravnano zaledje Trsta pri zaselku Gornji konec/Bagnoli superiore. Pri vasi Žavlje/Aquilinia se vode izlijejo v Tržaški zaliv. Skupna dolžina vodotoka Glinščica od izvira do Tržaškega zaliva, katerega soteska je naravna povezava med morjem in celinskim delom, je 12.100 metrov. V delu soteske od pritoka Krvavega potoka do ponovne razširitve doline pred zaselkom Gornji konec/Bagnoli superiore je do zdaj na italijanski strani registriranih skupno 56 kraških jam, tako brezen kot vodoravnih jam in spodmolov (več o tem na <http://www.catastogrotte.fvg.it/>). Med njimi je že od prejšnjega stoletja naprej odkritih skupno deset jam z arheološkimi ostanki. Na slovenski strani meje je ob izlivu Krvavega potoka v Glinščico in pod skalnim pomolom, na katerem je protiturški tabor, v katastru Jamarske zveze Slovenije registriranih pet jam.

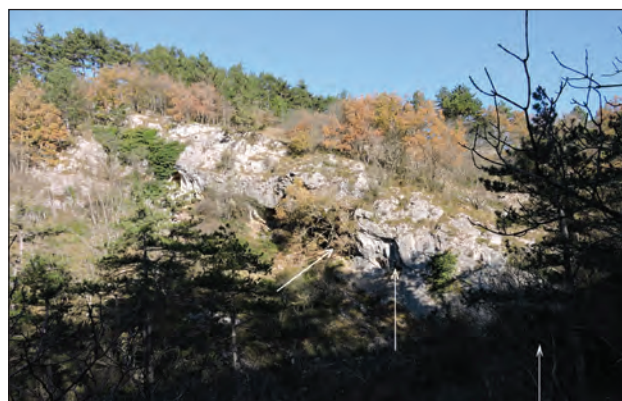
V novembru 2016 smo trije avtorji tega prispevka (S. Flego, B. Blažina in P. Jamnik) opravili ogled vodoravne jame Dg 4, kat. št. JZS 6922. Jama je približno 20 višinskih metrov nad strugo Krvavega potoka in 270 metrov pred sotočjem z vodotokom Glinščica. Za lepo obokanim vhodom in za bivanje ali vsaj zavetje primernim vhodnim

delom kljub precejšnjim vkopom, ki so jih naredili jazbeci, na jamskih tleh nismo opazili arheoloških ali osteoloških ostankov. Vzhodno pod jamo je večja skalna stena (slika 1), ob vznožju katere je viden ostanek zelo starega jamskega sistema. Tik preden se skalna stena nekaj metrov nad Krvavim potokom strmo dvigne, smo pri ogledu ob vznožju opazili manjšo luknjo. Za manjšimi vhodi se jame večkrat razširijo, zato smo želeli preveriti, ali je morda kaj podobnega tudi tukaj. Ugotovili smo, da gre le za ozek rov. Tudi to je ostanek nekdanjega razvejanega jamskega sistema, ki se je raztezal na mestu pod današnjo skalno steno. V okolici vhoda smo opazili značilen vkop brloga jazbeca in poleg nekaj fragmentov živalskih kosti v izmetanem materialu pred jazbino našli tudi posamezne človeške kosti in zobe.

METODOLOGIJA DELA

Razen nekaj fragmentov človeških kosti in posameznih zob na površju izkopanega materiala pred jazbino ni bilo ničesar, kar bi neposredno nakazovalo na starost najdenih kosti. Manj kot sto metrov oddaljena državna meja in krščanski kipec Marije v eni od skalnih niš pod skalno steno (slika 2) sta nas napeljala k misli, da gre morda za najdbe človeških ostankov, ki izvirajo še iz časa prebegov čez jugoslovansko-italijansko mejo, saj je iz novejšje zgodovine znanih več primerov mejnih incidentov med vojniki JLA in prebežniki čez mejo.

Kosti in zobe smo zato pobrali in jih s pomočjo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč (v nadaljnjem besedilu: komisija) predali policiji.¹ Slednja najdba neznanih človeških ostankov obravnava kot domnevni sum storitve kaznivega dejanja in skladno s svojimi kriminalistično-tehničnimi in forenzičnimi načeli izvaja ukrepe za razjasnitev okoliščin smrti oziroma identifikacijo najdenih človeških posmrtnih

Slika 1: Skalna stena nad Krvavim potokom; a) panoramski in b) bližinski posnetek z označenimi mesti najdb (Foto: P. Jamnik)

Fig. 1: Rock face above Krvavi Potok: a) panoramic view and b) close-up view with the locations of the finds marked (Photo: P. Jamnik)

¹ Dokument Ministrstva za gospodarski razvoj, št. 131-1/2016/133, z dne 7. novembra 2016.

ostankov. Skladno s tem je Uprava kriminalistične policije najdene zobe poslala Nacionalnemu forenzičnemu laboratoriju Generalne policijske uprave z zaprosilom za DNK-analizo.² Iz okoliščin najdbe je bilo sicer jasno, da človeški kostni ostanki niso posledica kaznivega dejanja, storjenega v zdajšnjem obdobju, temveč izvirajo iz časa prejšnje države, morda pa celo iz arheoloških obdobj. Na splošno je ločevanje najdenih človeških ostankov na tiste, ki pripadajo arheološkemu obdobju, in tiste, ki so še predmet kriminalistično-forenzičnih preiskav, težko izvedljivo ali celo neizvedljivo, če poleg kosti ni drugih predmetov. V današnjem času so v antropologiji in genetiki že vsaj okvirno znani t. i. starodavni genetski zapisi, ki so bili pridobljeni z DNK-analizami t. i. starodavnih DNK (angl. *ancient DNA*). Domnevali smo, da bi s pridobitvijo rezultatov DNK-analize genetskega zapisa zob, najdenih v jazbini, morda lahko preverili, ali je s takimi analizami mogoče ločevati najdbe človeških kostnih ostankov, ki morajo ostati predmet nadaljnje policijske preiskave, od človeških kostnih ostankov, ki jih je ob najdbi mogoče razumeti kot predmet kulturne dediščine. To bi bila preiskovalno-metodološka novost tudi v policijskem delu. V konkretnem primeru jazbine pa bi, če bi rezultati kazali na arheološko pripadnost najdenih človeških kosti, dobili še prvi genetski zapis starodavne DNK v Sloveniji. Zapis bi morda že lahko primerjali z domnevami o človeških migracijah čez ozemlje današnje Slovenije v arheoloških obdobjih (o dosedanjih domnevah o migracijskih tokovih čez ozemlje Slovenije glej Zupan, Vrabc in Glavač, 2013; Zupan in Glavač, 2014; Zupan, 2014). Žal se je izkazalo, da so z metodološkega vidika preiskave starodavne DNK zahtevnejše kot DNK-analize, ki se izvajajo za kriminalistično-forenzične potrebe. Nacionalni forenzični laboratorij tako za preiskave starodavne DNK nima primerne opreme in ustreznih reagentov (začetnih oligonukleotidov), s katerimi bi lahko določili bialelne označevalce za ugotavljanje preteklih populacijskih dogajanj, s temi pa nato podtipne haplotipov kromosoma Y, zato preiskave ni bilo mogoče opraviti.³

Ker je še vedno obstajala možnost, da so najdeni človeški ostanki povezani z dogodki ob ilegalnih prehodih jugoslovansko-italijanske državne meje v času Jugoslavije in bi torej preiskava dogodka spadala pod pristojnost komisije, je bil opravljen ponovni pregled širšega območja najdbe človeških kosti. Pokazalo se je, da so posamezni človeški ostanki tudi na dveh mestih ob previsu pod skalno steno in na nasipnem stožcu pod enim izmed rovov v skalni steni. Tako kot pri preostalih prikritih grobišč je antropološko analizo najdenih človeških ostankov za komisijo opravila fizična antropologinja dr. Petra Leben – Seljak. Ob ponovnem obisku skalne stene junija 2017 je S. Flego na obeh mestih pod

Slika 2: Kipec Marije v skalni niši (Foto: P. Jamnik)
Fig. 2: Statuette of the Virgin Mary in a rock niche (Photo: P. Jamnik)

steno, kjer so bile naknadno najdene človeške kosti, našel še tri fragmente lončenine, ki nedvomno pripada arheološkemu obdobju in jo glede na mesto najdbe lahko povežemo z že prej najdenimi človeškimi ostanki. Najdbe so bile s tem prepoznane kot arheološka premična kulturna dediščina in predane Zavodu za varstvo kulturne dediščine Nova Gorica.⁴

V nadaljnjem besedilu na podlagi opravljene antropološke in zoološke analize kostnih najdb ter okvirne časovne umestitve fragmentov lončenine predstavimo novoodkrita prazgodovinska mesta odlaganja mrtvih. Jamsko grobišče poskušamo povezati z že do zdaj znanimi odkritji človeških ostankov v jamah v dolini Glinščice ter nakazati vzroke za izbiro doline kot prostora, namenjenega odlaganju mrtvih.

OPIS NAJDIŠČA IN NAJDB

Skalna stena, pod katero so bili najdeni človeški ostanki in lončenina, se dvigne iznad struge Krvavega potoka in poteka v severozahodni smeri, v dolžini približno 70 metrov do današnje pohodne poti, nekda-

2 Dokument Uprave kriminalistične policije, št. 131-6/2016/2 (22-03), z dne 2. decembra 2016.

3 Dokument Nacionalnega forenzičnega laboratorija, št. 233-5158/2016/2 (2P503-01), z dne 18. aprila 2017.

4 Dokument Uprave kriminalistične policije, št. 131-6/2016/4 (22-03), z dne 17. julija 2017.

Slika 3: Ostanke sige in kapnikov na skalni steni (Foto: P. Jamnik)

Fig. 3: Remains of calcite deposits and dripstones on the rock face (Photo: P. Jamnik)

nje železniške proge med Trstom in Kozino (današnje državne meje med Slovenijo in Italijo), tam pa se nato razširi v skalno pobočje. Na najvišjem mestu je visoka do deset metrov. Pod njo je staro melišče, ki se spoji z meliščem skalnega pomola Tabor nad Botačem, pod katerim se Krvavi potok izlije v Glinščico. Skalna stena je ostanek nekdanjega, danes že propadlega/denudiranega jamskega sistema. Od nekdanje jame so se ohranili le dva manjša previsa z nekajmetrskimi ozkimi, s sedimenti zapolnjenimi rovi, ki pod previsi vodijo pod steno, in trije krajši rovi nekoliko nad vznožjem stene. Ob previsih in v nekaterih od rogov je še vedno vidna stara siga s kapniki (slika 3).

Jamarja Jamarskega odseka Slovenskega planinskega društva Trst, Claudio Bratoš in Stojan Sancin, sta pred leti poskušala pod enim od previsov pod skalno steno odkopati s sedimenti zapolnjen rov in priti v še nezapolnjene dele jame, vendar sta delo po nekaj metrih opustila. Previsa oziroma ostanke jamskega sistema sta v katastru Jamarske zveze Slovenije označila z imenom Dg 5, rovi pod steno pa niso registrirani kot jamski objekt s katastrsko številko. Človeške kosti so bile pod skalno steno najdene na treh mestih. Najdbe so bile med seboj toliko oddaljene, da med kostmi ni moglo priti do medsebojnega mešanja, zato pod steno in v njej lahko identificiramo tri različna mesta, kamor so bila odložena trupla pokojnikov. Te najdiščne točke smo poimenovali Jazbina, Rov sredi skalne stene in Pod previsom, spadajo pa k propadlemu jamskemu sistemu Dg 5, kakor sta skalno steno v jamskem katastru označila jamarja Bratoš in Sancin. Ta tri poimenovanja mest najdb v članku uporabljamo kot lastna imena, zato jih pišemo z veliko začetnico. Pri antropološki analizi člo-

Slika 4: Človeški zobje v sedimentu, izmetanem iz Jazbine (Foto: P. Jamnik)

Fig. 4: Human teeth in sediment ejected from the Jazbina cave (Photo: P. Jamnik)

veških kostnih ostankov sta spol in starost določena po standardnih metodah (Ferembach et al., 1980), obraba zob pa je določena po metodah Brothwella in Murphyja (Hillson, 1996). V pregledu literature navajamo tudi tri novejša pregledna dela (Cox in Mays, 2000; Cox et al., 2008; Marquez-Grant in Fibiger, 2011).

Jazbina je le 60 centimetrov visok, 60 centimetrov širok in 3 metre dolg rov. Jazbeci luknje kopljejo tudi na koncu rova, vendar zaradi ozkega prostora ni mogoče preveriti, kako globoko in daleč v sedimente oziroma ali se za ožino rov ponovno razširi. Večina kosti je bila najdena pred Jazbino v materialu, ki je bil pri kopanju izmetan iz jame (slika 4), vendar je bilo nekaj kosti tudi v rovu, tako da ni dvoma, da so bile prvotno vse kosti v Jazbini. Pred vhodom se lepo vidi nekaj večjih kosov skal (slika 5), s katerimi so ljudje po odložitvi trupel v jamski prostor vhod zaprli. V tisočletjih se je verjetno del zidu podrl, s tem pa je rov postal dostopen jazbecem, ki so ga začeli uporabljati za svoj brlog. Človeški ostanke so močno fragmentirani in različno ohranjeni, kar se odraža že na kosteh.

Lobanja:

- tri leve senčnice (*os temporale*) pripadajo trem odraslim osebam. Glede na razmeroma majhen bradavični odrastek so verjetno ženske (*processus mastoideus -1*), a tega ni mogoče trditi z gotovostjo, saj je pri določitvi spola pomembno, kakšne so še preostale spolne značilnosti;
- del zatilnice pripada eni odrasli osebi (*pars basilaris os occipitale; synchondrosis sphaenooccipitalis* je zakostenela);
- desna ličnica (*os zygomaticum*) je zelo gracilna in pripada eni osebi nedoločljivega spola in starosti. Lahko gre za starejšega otroka ali za odraslo žensko;

- osem fragmentov krova, od tega štirje zelo majhni. Večji fragmenti so od temenice (*os parietale*) in čelnice (*os frontale*, desni del; *glabella* –2). Čelnica verjetno pripada isti osebi kot ličnica; lahko gre za starejšega otroka ali za odraslo žensko.

Zobje:

- leva polovica korpusa mandibule s petimi zobmi (C, PM₂, vsi trije M), medtem ko dva zoba manjkata *post mortem* (I₂, PM₁). Stopnja obrabe grizne ploskve ustreza starosti 25–35 let po Brothwellovi lestvici (M₁ 4, M₂ 2+, M₃ 2);
- leva zgornja čeljustnica (*maksila*) z enim zobom (M¹, stopnja abrazije 4+/5 po Brothwellu, starost 25–35 let);
- trije posamezni zobje: zgornji sekalec (I¹), zgornji kočnik (M²) in zobna zasnova zgornjega podočnika (C). Dva zoba (I¹ in M²) pripadata odrasli osebi, drugi kočnik (M², stopnja abrazije 4 po Brothwellu) bi glede na stopnjo obrabe grizne ploskve lahko pripadal isti osebi kot leva *maksila* s prvim kočnikom. Zobna zasnova zgornjega podočnika (C) pripada otroku, staremu 6–9 let (razvojna stopnja zasnove ustreza dentalni starosti 7 let ± 2 leti in 8 let ± 2 leti).

Trup:

- lok prsnega vretenca pripada eni odrasli osebi.

Roka:

- ena desna lopatica (*scapula*) pripada otroku;
- tri kosti dlani pripadajo odrasli osebi: gre za dve dlančnici (ena je palčeva) in proksimalni prstni členek;
- en nedoločljiv fragment, ki spominja na palčevo dlančnico otroka.

Noga:

- desna stegnenica v dveh delih (*femur*; korpus + ločena distalna epifiza) pripada otroku. Skeletna starost približno 6–8 let: ocenjena dolžina diafize 23–24 centimetrov, srednji obod diafize 54 milimetrov;
- en fragment korpusa femurja, ki po velikosti ustreza zgornjemu, srednji obod 52 milimetrov;
- štirje fragmenti mečnice (*fibula*) so verjetno od dveh mečnic, ki pripadata najmanj eni odrasli osebi;
- desna skočnica (*talus*) pripada odrasli osebi, glede na velikost domnevno ženski (maks. dolžina talusa 51 milimetrov);
- tri stopalnice.

Človeški kostni ostanki pripadajo najmanj štirim osebam: otroku, staremu 6–8 let, in trem odraslim, domnevno ženskam. Otroške kosti so: zob, lopatica, desni femur, verjetno tudi del levega, pogojno še čelnica

Slika 5: Jazbina z ostanki kamnov, s katerimi je bil zaprt prazgodovinski grob (Foto: P. Jamnik)

Fig. 5: The Jazbina cave with the remains of the rocks that were used to seal the prehistoric grave (Photo: P. Jamnik)

in ličnica. Odraslim osebam pripadajo fragmenti treh lobanj, vretenca, mečnici, kosti dlani in stopal. Spolni znaki in gracilnost kosti so na meji med moškimi in ženskimi, z rahlo težnjo k ženskemu spolu.

Pred vhodom v Jazbino in na pobočju pod njo kljub skrbnemu pregledu nismo odkrili drugih arheoloških najdb, skupaj s človeškimi ostanki pa je pred jamo ležalo tudi več odlomkov živalskih kosti. Slednje nedvomno izvirajo iz rova, v katerem so bili tudi človeški ostanki, saj je prostor pred rovom strm; kosti so se na tem mestu lahko ohranile le zato, ker so bile pred kratkim izmetane iz Jazbine. Ker je rov brlog jazbeca, je bilo pričakovati, da gre za kostne ostanke poginulih jazbecev in morda še za nekaj kosti njegovega plena. Arheozoološka analiza je to domnevo potrdila le deloma. Pokazala je na prisotnost več živalskih vrst:

1. Prašič, najbrž domači (*Sus cf. domesticus*):
  - koželjnica (*radius*): en odlomek; mlada žival.
2. Osel (*Equus asinus*):
  - dlančnica (*metacarpus*): en primerek; mlada žival.
3. Poljski zajec (*Lepus europaeus*):
  - golenica (*tibia*): dva odlomka;
  - stegnenica (*femur*): trije odlomki.
4. Jazbec (*Meles meles*):
  - lobanja (*cranium*): dva odlomka; zelo verjetno jazbec;
  - vretenca (*vertebrae*): pet odlomkov; zelo verjetno jazbec;
  - nadlahtnica (*humerus*): en odlomek;

- koželjnica (*radius*): dva odlomka;
  - medenica (*pelvis*): trije odlomki;
  - golenica (*tibia*): en odlomek.
5. Ožje neopredeljen veliki rastlinojed (velikostni razred goveda):
- spodnja čeljustnica (*mandibula*): en odlomek;
  - koželjnica (*radius*): en odlomek.
6. Kokoš (*Gallus domesticus*):
- stegnenica (*femur*): dva odlomka.
7. Taksonomsko neopredeljene najdbe:
- devet odlomkov.

Najbolje zastopana živalska vrsta v gradivu je skladno s pričakovanji jazbec (N = 14), kar je smiselno razložiti z naravnim poginom v jazbini. Čumnato s truplom poginule živali naj bi namreč preostali jazbeci v brlogu praviloma le zapečatili in preprosto nadomestili z izkopom nove (Heptner in Naumov, 2001, 1280–1281). To pomeni, da jazbeci ob morebitni poznejši širitvi brloga v smeri nekdanje čumnate s truplom naletijo na celoten skelet poginule živali. Ne preseneča torej, da je v analiziranem gradivu jazbec zastopan s pestrim naborom skeletnih elementov s praktično vseh delov telesa (glej zgoraj).

Druga izhodiščna domneva, po kateri bi bili med najdenimi živalskimi kostmi lahko tudi ostanki jazbečevega plena, ni bila potrjena. Ta naša največja kuna se namreč hrani z žuželkami, polži, dvoživkami, malimi sesalci in mrhovino (Kryštufek, 1991, 221), v analiziranem gradivu najdene živalske vrste pa – z morebitno izjemo poljskega zajca – ne spadajo v nobeno od naštetih kategorij. Verjetneje je torej, da je za prisotnost ostankov goveda, prašiča, kokoši in osla odgovoren človek. Vsaj kosti prvih dveh omenjenih vrst bi pri tem nemara lahko razumeli celo kot ostanek pogrebnega pridatka ali popotnice. Navsezadnje so bili med številnimi odkritji govejih in prašičjih kosti v prazgodovinskih in rimskodobnih najdiščih na Krasu in v njegovem zaledju (glej npr. Leben, 1967; Riedel, 1968a; 1968b; 1968c; 1969; 1973; 1974; 1976; Turk et al., 1992; Turk et al., 1993; Toškan in Dirjec, 2004; Toškan et al., 2014) (domnevno) odkriti tudi človeški pokopi (glej npr. Battaglia in Cossiansich, 1915; Jamnik et al., 2017).

Najdbe kokoši in osla so v obravnavanem prostoru bistveno redkejšje, večina pa spada v rimski čas (glej npr. Toškan, 2009; Boschini, 2013). Pravzaprav je na podlagi razpoložljivih podatkov prisotnost najdb omenjenih dveh živalskih vrst na območju Krasa mogoče pričakovati šele v železni dobi. Najstarejši znani ostanki osla z območja severne Italije so namreč datirani v obdobje od leta 1200 do 950 pr. n. št., pri čemer je pomembno, da so bili tja razširjeni z juga Apeninskega polotoka, in ne iz srednje Evrope (Blake, 2015, 62 in tam navedena

Slika 6: Rov sredi skalne stene in nasipni stožec pod steno, na katerem so bile človeške kosti in fragment lončenine (Foto: P. Jamnik)

Fig. 6: “Passage in the Middle of the Rock Face” and talus below the rock face in which human bones and pottery fragment were found (Photo: P. Jamnik)

literatura). Zelo podoben je tudi časovni okvir pojava prvih kokoši v istem prostoru (De Grossi Mazzorin, 2000; Kyselý, 2010; Škvor Jernejčič in Toškan, 2017). Njihove kosti se v teh najzgodnejših fazah skoraj brez izjeme pojavljajo le v grobovih in drugovrstnih kulturnih kontekstih (Sykes, 2012), kar je vsekakor pomenljivo.

Rov sredi skalne stene je od Jazbine oddaljen približno 25 metrov. Odpira se okoli tri metre visoko v skalni steni in je dostopen le z vrvjo. Gre za do en meter visok in nekaj metrov dolg fosilni rov z ravnim dnom. Tudi ta rov se na koncu zaradi zapolnitve s sedimenti tako zoži, da ni mogoče preveriti, ali se nadaljuje v daljše jamske rove. Pod vhodom vanj je na dnu skalne stene lepo viden nasipni stožec sedimentov, ki skozi leta polzijo iz rova (slika 6). Na tem nasipnem stožcu so bili najdeni štiri fragmenti človeških kosti in fragment lončenine.

Vse človeške kosti so kosti dlani (*manus*), in sicer gre za dva proksimalna členka odrasle osebe:

- cel prstni členek (ohranjen v treh fragmentih, prelomi se ujemajo: dolžina 45 milimetrov) je glede na velikost verjetno od sredinca, lahko pa tudi od kazalca ali prstanca;
- proksimalna polovica členka, verjetno od palca.

Fragment lončenine je velik 7,6 x 6 centimetrov, debelina stene je 0,9 centimetra. Posoda je bila izdelana iz dobro prečiščene gline z dodatki peska in neenakomerno žgana. Barva fragmenta je zunaj od opečnato

Slika 7: Fragmenti lončenine; 1. Rov v skalni steni, 2. Pod previsom (Foto: P. Jamnik)

Fig. 7: Pottery fragments: 1. “Passage in the Middle of the Rock Face”; 2. “Below the Overhang” (Photo: P. Jamnik)

rdeče do svetlo rjave, na notranji strani črna, črn je tudi prelom. Zunanja in notranja stran sta zaglajeni, ni pa mogoče ugotoviti načina izdelave. Fragment pripada večji posodi (slika 7/3).

Pod previsom smo poimenovali do približno 2,5 metra visok in približno deset metrov dolg prostor pod skalno steno. Ob zadnji steni previsa je nekaj manjših jamskih rogov, ki so izoblikovani v kompaktni kamnini, v njih pa ni sedimenta. Edini rov s sedimenti je takoj ob začetku previsa – tam sta jamarja tudi začela kopati in poskušala najti nadaljevanje jame. Po približno osmih metrih kopanja v ozkem rovu sta delo opustila. V prekopanem sedimentu tik pod previsom sta bila najdena dva zoba (slika 8).

Zoba pripadata mlajši odrasli osebi, lahko tudi mladostniku (več kot 14 in manj kot 25 let):

- spodnji stalni podočnik z zelo rahlo obrabo grizne ploskve (C: stopnja abrazije po Murphyju 2);
- zgornji stalni molar, po obliki krone M^3 , razprte korenine bolj ustrezajo M^2 . Obraba grizne ploskve je zelo rahla (stopnja abrazije po Murphyju 2 in po Brothwellu 2). Če je imela oseba ohranjene tudi spodnje molarje, taka obraba ustreza starosti do 25 let. Analiza je pokazala začetni karies (vrat, bukalno), odebeljene zobne korenine (vnetni proces, morda granulom).

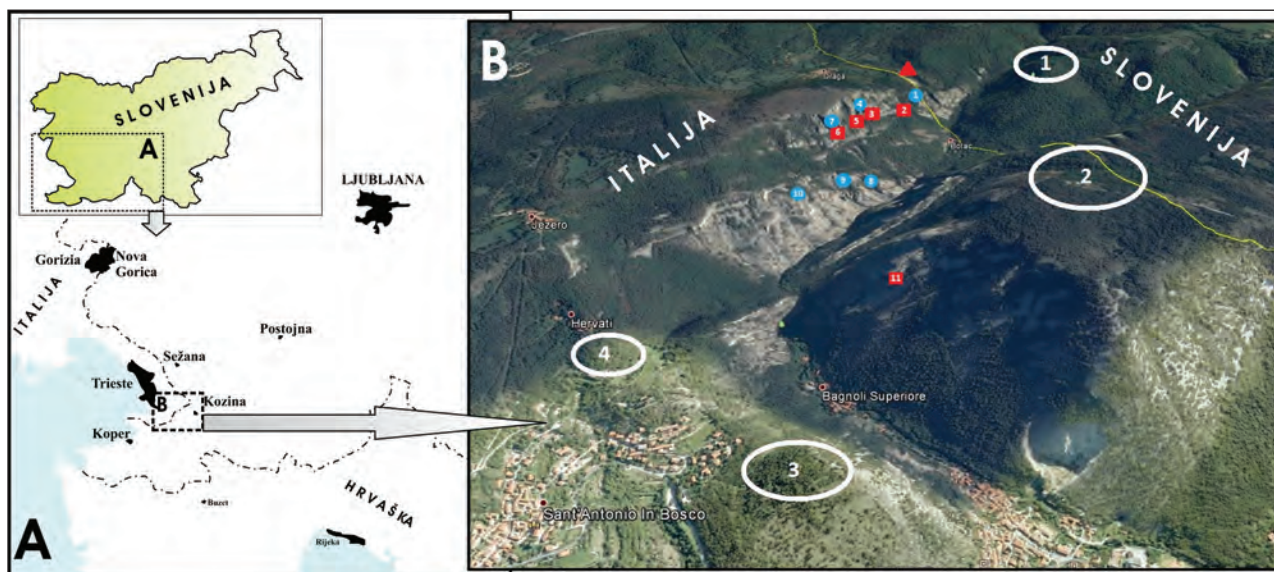
V prekopanem materialu, ki sta ga jamarja metala po pobočju pred previsom, sta bila najdena tudi dva fragmenta lončenine. Prvi fragment velikosti 4,5 x 3,2

Slika 8: Najdišče Pod previsom (Foto: P. Jamnik)

Fig. 8: The “Below the Overhang” site (Photo: P. Jamnik)

Slika 9: Pogled z juga proti strmemu delu doline Glinščice: kvadrat; jame s človeškimi ostanki, trikotnik; novo najdišče pod skalno steno, krog; preostala jamska arheološka najdišča, 1; gradišče Lorencon, 2; gradišče na Selih, 3; gradišče Sv. Mihael, 4; Muhov grad (Risba: M. Križnar, vir: Google Earth)

Fig. 9: View from the south towards the steep part of the valley of the Glinščica/Rosandra. Square: caves with human remains. Triangle: new site below the rock face. Circle: other archaeological sites in caves – 1. Lorencon hill fort; 2. Sela hill fort; 3. San Michele hill fort; 4. Castello di Moccò (Drawing: M. Križnar, source: Google Earth)

centimetra in debeline 1,2 centimetra je izdelan iz dobro prečiščene gline, ki ji je dodan droben pesek. Na zunanji in notranji strani je črne do opečnato rdeče barve. Površina se zdi precej porozna. Prelom je črne barve (slika 7/1). Drugi fragment je velikosti 2,9 x 2 centimetra in debeline 0,6 centimetra. Barva je na zunanji strani temno opečnata, na notranji strani pa črna. Prelom je črne barve. Zunanja in notranja stran fragmenta sta zglajeni, zato je ta kos med temi tremi primerki, najdenimi pod skalno steno, najbolj kakovostna keramika. Ohranjeni fragment je kljub vsemu premajhen, da bi lahko določili, kakšni obliki posode je pripadal (slika 7/2). Obe posodi sta bili verjetno izdelani na lončarskem vretenu.

Pod skalno steno so bili torej na treh med seboj ločenih mestih najdeni kostni ostanki skupno šestih oseb – pri najdišču Jazbina ostanki treh odraslih, domnevno žensk in otroka, pri najdišču Rov sredi skalne stene ostanki ene odrasle osebe in pri najdišču Pod previsom ostanki mlajše osebe starosti več kot 14 in manj kot 25 let. Splošen vtis ob pregledu je, da so kosti na pogled in otip ravno take, kot so kostni ostanki iz arheoloških obdobij in nekaterih grobišč, povezanih s povojnimi poboji. Površinska struktura kosti iz Jazbine je sicer različna (ene so gladkejše od drugih; otroške in nekatere živalske), kar je verjetno treba pripisati večji ali manjši izpostavljenosti atmosferskim vplivom in razlikam v strukturi zaradi starosti oseb ob smrti. Enako velja za barvo. Glede starosti najdenih kosti se na osnovi videza,

otipa ali anatomske posebnosti ni mogoče opredeliti. Natančna časovna umestitev samo treh neznanih fragmentov lončenine prav tako ni mogoča. Zanesljivo je le, da fragmenti spadajo v obdobje prazgodovine. Po načinu izdelave, kakovosti in barvi bi jih okvirno umestili v pozno bronasto ali zgodnjo železno dobo. Z le po enim fragmentom vsake od treh različnih posod pa seveda ni mogoča niti funkcionalna opredelitev, zato ne vemo, kakšni so bili lončeni izdelki.

JAME Z ARHEOLOŠKIMI OSTANKI V OKOLICI NOVEGA NAJDIŠČA

V italijanskem jamarskem katastru je v strmih predelu doline Glinščice (v dolžini okoli 1,5 kilometra), od sotočja s Krvavim potokom oziroma od predela nad Boračem/Bottazzo do razširitve doline nad zaselkom Gornji konec/Bagnoli superiore registriranih 56 kraških jam (več o tem na <http://www.catastogrotte.fvg.it/?var=contents&id=59>). Med njimi je na zahodni strani doline deset jam, v katerih so bili do zdaj odkriti arheološki ostanki. Prav pod Veliko Steno/Monte Stena (442 metrov nadmorske višine), v delu, kjer strmo skalnato pobočje doline Glinščice preide v navpično steno, so bili ob vznožju v štirih jamah odkriti tudi človeški kostni ostanki. V nadaljnjem delu prispevka po geografskem zaporedju od slovensko-italijanske meje proti Trstu predstavljamo le osnovne podatke o najdbah arheoloških ostankov iz vseh jam (slika 9/1–10).

1. GROTTA DI FUNFENBERG (VG 5846, Cat. reg. 5349)⁵

Gre za velik spodmol pod severno stranjo skalnega pomola Tabora nad Botačem/Taber di Draga⁶, kjer so srednjeveške razvaline. Dostopen je le podatek o prisotnosti bronasto- in železnodobne lončenine (C. R. I. G. A.).

2. CAVERNA IN VAL ROSANDRA/GROTTA DEL TASSO/PEČINA PRI RAKNIKU⁷ (VG 425, Cat. reg. 292)

Leta 1913 je F. Battaglia v spodmolu z velikim vhom izkopal moški skelet z grobnimi pridatki, nekaj kamenega orodja, brus, rožen predmet in ožgane kosti goveda, kože, prašiča ter jazbeca. Človeške kosti so bile razmetane v tanki plasti zemlje ob levi jamski steni, med njimi pa so bili fragmenti treh posod z rdeče in črno glajeno površino ter fragment trakastega ročaja. Najdbe je datiral v neo-eneolitski čas (Battaglia in Cossiansich, 1915). Leben je opozoril, da so trakasti (prsteni) ročaji pogosti v bronasti dobi severne Italije, in izrazil prepričanje, da manjkajoča dokumentacija Battaglijevega izkopavanja ne dopušča točnejše časovne in kulturne opredelitve (Leben, 1967, 47; Leben, 1978, 21). Flego in Župančič sta v pregledu najdišč v dolini Glinščice leta 1991 omenila še mnenje M. Cossiansicha (1918, 28), ki je bil prepričan, da je bila ta mala jama verjetno le mesto pokopa (Flego in Župančič, 1991, 18). V mlajših obdobjih je bila tudi zavetišče pred srednjeveškimi nevarnostmi, zaradi večkratnega prekopavanja iskalcev zakladov pa časovna umestitev najdb na podlagi stratigrafije ni več mogoča (C. R. I. G. A., z navedbo Bernardini in Batic, 2005).

3. ANTRI SOPRA LA GROTTA DELLE GALLERIE/ SPODMOL NAD PEČINO (VG 5126, Cat. reg. 3557)

V petdesetih letih prejšnjega stoletja naj bi F. Stradi v eni od dveh med seboj nepovezanih jam ob skalni polici našel neolitski lonec (Marini, 1985, 173), Legnani (1968, 30) pa je izrazil domnevo, da je bil ta morda najden v bližnji Grotta Delle Gallerie/Pečine pod Steno (VG 420, Cat. reg. 290). Tudi pri teh dveh manjših

jamah se omenjajo človeške kosti, ki naj bi izvirale iz rimske dobe (Gherlizza in Halupca, 1988, 241; Flego in Župančič, 1991, 18), vendar ni jasno, na podlagi česa so bili človeški ostanki tako časovno umeščeni.

4. GROTTA DELLE PORTE DI FERRO/ŽELEZNI PR-
TON/ŽELEZNA VRATA (VG 3027, Cat. reg. 504)

Vhod v jamo je ovalen, z vidnimi so ostanki izklesanih vdolbin in rimske malte, v kateri so drobci keramike, kar je bilo razloženo kot poznoantični poseg za pripravo opazovalno-obrambne točke (Degrassi, 1929, 163). Takoj za vhomom so bile najdene črepinje antičnih in srednjeveških posod, v nadaljnjem delu približno 30 metrov dolgega jamskega rova pa naj bi bile tudi plasti s prazgodovinskimi ostanki (Degrassi, 1929, 163; Battaglia, 1933, 202; Leben, 1967, 48; Flego in Župančič, 1991, 17–18), o katerih ni mogoče najti natančnih podatkov. V novejših omembah najdišča se prazgodovinske plasti, še vedno brez podrobnih podatkov o najdbah, umeščajo v širše obdobje od neolitika do železne dobe (C. R. I. G. A., z omembo avtorjev Gherlizza in Halupca, 1988).

5. GROTTA DELLE GALLERIE/PEČINA POD STE-
NO⁸ (VG 420, Cat. reg. 290)

V tem, skupno 104 metre dolgem jamskem sistemu je bilo od vseh jam na območju Glinščice opravljenih največ raziskav. Prva izkopavanja je izvedel že Marchesetti leta 1890, pozneje pa so v jami kopali še Battaglia, Cossiansich, Neumann v letih 1923 in 1914, Stradi v letu 1938/39, Cannarella in Valles v letu 1954/55, skupina Gruppo Speleologico San Giusto leta 1959 in raziskovalci iz institucije Centro Studi Carsici leta 1975 (Leben, 1967, 48–50 in T/I-II; Flego in Župančič, 1991, 17). Material je v različnih zbirkah. V plasteh so zastopani elementi zgodnjega, mlajšega in poznega neolitika. Večina najdb pripada bronasti dobi, prisotne so tudi najdbe iz železne dobe. V vrhnjih plasteh je prisotna tudi antična lončevina (Leben, 1967, 48–50; Flego in Župančič, 1991, 17; Gilli in Montagnari Kokelj, 1993, 121–194). Tudi v tej jami so bili najdeni človeški ostanki, ki domnevno pripadajo le eni osebi (zatilnična kost, lopatica in nekaj drugih kosti), vendar ni bilo mogoče ugotoviti, iz katere od v plasteh prisotnih kultur zares izvirajo (Leben, 1967, 49).

5 Pri opisu jam podajamo njihovo italijansko ime in za poševnico še slovensko (če obstaja), številko jame iz Zgodovinskega katastra Julijske krajine (*Catasto storico della Venezia Giulia – VG*) in aktualno katastrsko številko regionalnega jamarskega katastra. Kadar vir ni posebej naveden, velja, da smo podatke o najdišču povzeli iz projekta *Portale Catasto Regionato Informativo delle Grotte Archeologiche* (C. R. I. G. A.), ki ga na Univerzi v Trstu vodita Manuela Montagnari Kokelj in Franco Cucchi. (<http://progetti.divulgando.eu/criga/index.html>), in iz italijanskega jamskega katastra (www.catastogrotte.it).

6 Italijani skalni pomol imenujejo grad Funfenberg.

7 Jama je v literaturi omenjana še z naslednjimi imeni: Caverna presso Bottaccio, Caverna Sepolcrale, Caverna del Turco, Caverna in Val Rosandra, Grotta dei Morti, Jama Sinterska, Modrasica (Guidi, 2002)

8 Jama je v literaturi omenjana še z naslednjimi imeni: Botaška pečina, Felshöhle von Draga, Grotta delle Finestre, Grotta dei Camini, Grotta presso Draga Sant'Elia, Höhle des Tunnels in Pred Jama (vir: Commissione Grotte Eugenio Boegan, Società Alpina delle Giulie, sezione di Trieste del Club Alpino Italiano, http://www.boegan.it/studi-e-ricerche/folklore/storie-e-leggende-del-carso-e-delle-sue-grotte/?no_cache=1&sword_list%5B%5D=CONOSCIUTE, vpogled 1. junija 2017).

6. CAVERNATTA PRESSO LA (PARETE) GRANDE/
JAMA PRI STENI (VG 4521, Cat. reg. 1649)

200 metrov levo od Pečine pod Steno (VG 420, Cat. reg. 290) se odpira le nekaj metrov dolga jama, v kateri je F. Stradi leta 1969 odkril človeške ostanke več oseb (Marini, 1975, 54). Ker ni bilo najdene lončenine, na podlagi katere bi bila mogoča natančnejša kulturna umestitev, so človeški ostanki s patološkimi spremembami na vretencih umeščeni v obdobje kulture žarnih grobišč (Leben, 1978, 21) oziroma v predrimski čas (Flego in Župančič, 1991, 23).

7. GROTTA DEL COCCIO (VG 5794, Cat. reg. 5227)

V manjši, le nekaj metrov dolgi jami z ozkim vhodom je bila najdena keramična posoda, ki časovno ni opredeljena, domneva pa se, da so jo ljudje uporabljali za zbiranje vode (C. R. I. G. A.).

8. GROTTA DELLA SFESA/JAMA POD KAMENCI II.
(VG 3029, Cat. reg. 545)

V ozki in kratki jami, težko dostopni sredi skalne stene, naj bi pred letom 1926 kopal R. Battaglia, našel pa le malo sledi človeške prisotnosti (C. R. I. G. A.). D. Marini (1975, 1984) je najdbe najprej opredelil kot kaštelirsko keramiko, pozneje pa jim je pripisal neolitsko starost (Flego in Župančič, 1991, 20).

9. GROTTA DEL MONTASIO/JAMA POD KAMENCI
(VG 3028, Cat. reg. 544)

C. Marchesetti je leta 1913 v ozki jami izkopal lončenino, ki jo R. Battaglia umešča v čas po neolitiku (C. R. I. G. A.). Leben pa na podlagi kroglaste posode z dvema ročajema predvideva kulturno pripadnost starejši bronasti dobi (Leben, 1967, 47–48).

10. CAVERNA SOTTO IL CASTELLO FERR. DI VAL
ROSANDRA/JAMA POD ČUVAJNICO (VG 3471,
Cat. reg. 944)

V manjšem rovu pod skalnim previsom je bila najdena bronasta fibula, ki je avtorji časovno ne umeščajo (Gherlizza in Halupca, 1988; Flego in Župančič, 1991, 19). Na levi strani doline Glinščice je za zdaj poznana le ena jama, v kateri so bili odkriti človeški ostanki (slika 9/11).

11. GROTTA SULLA PARETE NO DEL MONTE CAR-
SO, GROTTA SOPRA I MOLINI DI BAGNILO/
JAMA NAD GORNJIM KONCEM (VG 422, Cat.
reg. 325)

Na levem bregu doline Glinščice se na pobočju Griže nad zaselkom Gornji Konec/Bagnoli Superiore

odpirata dva vhoda v manjšo jama, v kateri so našli ostanke človeških kosti, prazgodovinsko keramiko ter nekaj sileksov (Boegan, 1920, 22). Keramika naj bi bila iz bronaste dobe (Leben, 1967, 47). V sedemdesetih letih prejšnjega stoletja so v jami izvedli sondiranje, ki pa je bilo arheološko negativno (Cannarella, 1977, 81–82; Flego in Župančič, 1991, 21).

SKLEPNE UGOTOVITVE

Na območju vznožja navpične skalne stene pod Veliko Steno/Monte Stena, v zračni razdalji do 750 metrov od Jazbine, so torej znane štiri jame, v katerih so bile najdene človeške kosti. Kljub večkratnim posegom v sedimente v vseh teh jamah pri najdbah človeških ostankov žal ni jasnih arheoloških povezav. V vseh jamah gre le za najdbo ostankov ene ali največ nekaj oseb. V jami Pečina pri Rakniku je bil moški skelet razmetan v tanki plasti zemlje ob levi jamski steni, med kostmi pa so bili fragmenti treh posod, ki skelet posredno umeščajo v bronasto dobo. Pri jami Spodmol nad pečino se omenjajo človeške kosti, ki so sicer umeščene v rimsko dobo, vendar v literaturi ni podatkov, na podlagi česa. V jami Pečina pod Steno so bili najdeni ostanki ene osebe, za katero ni jasno, v katero od arheoloških plasti bi jo lahko umestili. Večina najdb iz jame pripada bronasti dobi, prisotne pa so tudi najdbe iz železne dobe. V jami pri Steni naj bi bili ostanki več oseb brez časovno jasneje določljive lončenine, zato so umeščeni v čas kulture žarnih grobišč oziroma v predrimski čas. Na nasprotni strani doline Glinščice je s človeškimi kostnimi ostanki poznana le Jama nad Gornjim koncem, v kateri so kosti na podlagi najdene lončenine časovno umeščene v bronasto dobo.

Je med najdbami iz najdišč Jazbina, Rov sredi skalne stene in Pod previsom ter med najdbami človeških ostankov ob vznožju Velike Stene mogoče najti podobnosti? Pri naših najdbah, vsaj v primeru Jazbine, ni dvoma, da je bilo mesto odložitve dveh odraslih in otroka izbrano kot mesto groba oziroma pokopa. Vhod v ozek rov je bil založen s kosi skal, s katerimi so grob zaprli. Ob kosteh ni bilo lončenine. Najdišči Rov sredi stene in Pod previsom sta za bivanje povsem neprimerni, zato se tudi tu, ob upoštevanju, da je Jazbina le nekaj metrov stran, zdi najverjetnejša razlaga, da sta bili obe mesti (tako kot jazbina) namenjeni odložitvi – pokopu mrtvih. Fragmenti lončenine, ki jih je okvirno mogoče umestiti v bronasto ali železno dobo in so bili najdeni skupaj s kostnimi ostanki na najdiščih Pod previsom in Rov sredi skalne stene, so verjetno grobni pridatki. Ob človeških kosteh so bili najdeni ostanki živali, ki bi tja morda lahko prišle tudi iz drugih razlogov, vendar se glede na okoliščine najdbe zdi verjetnejše, da so bili deli živali prav tako pridani mrtvim. Zaradi prisotnosti kosti osla in kokoši, ki se na tem območju pojavita šele v železni dobi, bi lahko širšo časovno umestitev, ki jo nakazujejo fragmenti lončenine, nekoliko zožili na železno dobo. Tako najdbe lahko časovno povežemo vsaj z najdbami iz jam Pečina pod

Steno in Jama v Steni. V jami Pečina pri Rakniku najden skelet se sicer v literaturi povezuje z bronastodobno lončenino, ker pa je bil razmetan v vrhnji plasti, bi to lahko pomenilo, da je morda mlajši od bronaste dobe. Glede na način izvedbe izkopov in večkratna prekopavanja v preostalih jamah, pri katerih je znan podatek o prisotnosti prazgodovinske lončenine (Grotta di Funfenberg, Železni prton, Jama pod Kamenci II in Jama pod Kamenci), pa ne izključujemo možnosti, da so bile človeške kosti tudi v kateri od teh, a so bile morda prezrte ali pa celo že pred prvimi dokumentiranimi arheološkimi posegi uničene. Razlogov za najdbo človeških kosti v jamah je seveda več: od smrti člana skupnosti, ki je v jami ali v njeni bližini našla začasno zavetišče, smrti osebe, ki je sama prečkala območje doline Glinščice in je v zavetju jame, ki si ga je našla, umrla, do možnosti, da so v jamo odložili nasilno umorjene, ki so jih morda oropali pri prehodu skozi dolino. Zdi se, da nasilno umorjenim ne bi dodajali pridatkov, osamljen popotnik prav tako ne bi s seboj prenašal lončenih posod (če seveda lončenino, ki je bila najdena v jamah s kostnimi ostanki, povezujemo s temi kostmi). Zdi se, da bi poleg najdišč Jazbina, Rov v skalni steni in Pod previsom, ki so nedvomno namenjena odlaganju mrtvih, lahko v istem času imele enak namen uporabe tudi jame, v katerih so bile najdene človeške kosti pod strmimi skalami Velike Stene. Zaradi pomanjkanja arheoloških najdb, zaradi katerih bi bile jasne okoliščine najdb človeških ostankov v opisanih jamah, tega seveda ne moremo trditi z gotovostjo, vsekakor pa proti taki ideji ni pomembnih argumentov. Menimo, da bi našo najdbo človeških ostankov najmanj šestih oseb pod skalno steno nad Krvavim potokom lahko časovno in kulturno povezali z najdbami človeških ostankov v vsaj treh jamah pod Veliko Steno. Pokop oziroma odložitev mrtvih v jame in skalne rove bi, v nekem ožjem časovnem obdobju, tj. v železni dobi, lahko izvajala skupnost, ki je živela nekje v neposredni bližini, v enem od gradišč ali naselij. Odlaganje mrtvih v jame v prazgodovini in tudi ožje v železni dobi ni nič nenavadnega. V Sloveniji do sedaj poznamo najmanj 11 jamskih najdišč kjer so najdeni človeški ostanki vsaj okvirno pripisani železni dobi. V vseh primerih gre za domnevne jamske pokope, odlaganje mrtvih v jame ali celo za žrtvovanja (Tomšičeva jama – najmanj 3 osebe, Pečinka – čeljust, Jelenca jama – nadlahtnica, Gorenja jama – okostje v breznu, v sistemu Škocjanskih jam Czoernigova jama – otroški skelet in Tominčeva jama z najmanj 20 skeleti, Jama I. na Prevali (tudi Okostna ali Skeletna jama) – 11 okostij, Sveta jama – nekaj kosti, Jama pod Socerbskim gradom – čeljustnica, Mornova zijalka – dva otroška skeleta (Leben, 1978, 14–16), in Pecova jama – fragmenti lobanje in okončin (Dirjec, Leben in Turk, 1988, 226)). V dolini Glinščice se nam zdi pomembno predvsem to, da imamo na ožjem območju, eno ob drugi več jam in previsov, v katere so odlagali mrtve.

Kaj je do danes znanega o prazgodovinskih skupnostih, ki so živlele v bližini? Razen slabo dokumentiranih

mest, za katera se predvideva ali ve, da je tam prazgodovinsko gradišče ali naselje, natančnejših podatkov ni. Najbližje jamskim najdiščem, ki jih obravnavamo, je na slovenski strani prazgodovinsko gradišče Lorencon (sv. Lovrenc) nad sotočjem potokov Botač in Griža, na vrhu hriba Žerjalski vrh (390 metrov nadmorske višine) (slika 9/1). Danes so na območju, kjer naj bi bilo prazgodovinsko gradišče, vidni ostanki srednjeveške utrdbe z velikim obrambnim jarkom. Znan je le podatek, da naj bi bila na območju gradišča prazgodovinska lončenina (Truhlar, 1975, 136). Naslednja lokacija je gradišče na Selih (znano tudi pod imeni Griža, Grobeljce, Šance) (Flego in Župančič, 1991, 29) na Malem Krasu, prav nasproti Tabora nad Botačem, na vrhu levega – vzhodnega pobočja soteske Glinščice (slika 9/2). Z roba gradišča se odpira lep pogled prav na območje, kjer so v dolini Glinščice jame s človeškimi ostanki. Gradišče je bilo kljub obsežnosti umeščeno v prazgodovino le na podlagi nekaj najdenih fragmentov lončenine (Boltin Tome, 1975, 143). S. Flego in L. Rupel sta pridobila še nov podatek, in sicer da so pred leti domačini na gradišču našli še nekaj keramičnih odlomkov, ki po značilnostih večinoma spadajo v mlajšo bronasto dobo in v železno dobo (Flego in Rupel, 1993, 190–191). Z obeh mest, kjer so živele prazgodovinske skupnosti, je dostop v sotesko Glinščice precej preprost, obe gradišči pa ležita na nasprotni strani Glinščice, kar je bilo morda za religiozne oziroma obredne predstave takratnih ljudi pomembno. Obe gradišči sta vizualno povezani z območjem, kjer so jame s človeškimi ostanki, in to bi ponovno lahko vplivalo na izbor lokacije za odlaganje mrtvih. Na italijanski strani sta ob razširitvi doline Glinščice znani dve prazgodovinski lokaciji: nad vasjo Boljunec/Bagnoli della Rosandra je prazgodovinsko gradišče Sv. Mihael (slika 9/3), vzhodno od vasi Zabrežec/Mocco pa je na pobočju pod srednjeveškim Muhovim gradom (slika 9/4) prazgodovinska lončenina, kar nakazuje na poselitev območja tudi v prazgodovini. Ali bi prazgodovinski prebivalci, ki so živeli pred vstopom v dolino Glinščice, za mesto slovesa od svojih pokojnih članov skupnosti izbrali strme predele pod navpičnimi skalami, več kot dva kilometra oddaljene od svojih bivališč, seveda ne vemo. Vsekakor pa je mogoče tudi to.

Sprejetje domneve o namensko izbranem območju soteske za mesto odlaganja mrtvih bi pomenilo, da ta del strme doline Glinščice lahko prepoznamo kot sakralni prostor mrtvih članov ene od železnodobnih skupnosti, ki je živela v bližini. Če je bilo to res, potem lahko pričakujemo, da bi se z usmerjenimi in namenski pregledi pod skalnimi previsi ali v manjših skalnih nišah na območju strme soteske Glinščice našlo še več mest s človeškimi ostanki. Našo domnevo, da se je to dogajalo v nekem časovno krajšem obdobju prazgodovine in da so v jamah morda odloženi pripadniki, ki so sočasno bivali v prazgodovinski skupnosti, pa bo morda v prihodnosti mogoče potrjevati tudi s primerjavo rezultatov preiskav DNK, če se je v najdenih kosteh ohranilo dovolj genetskega materiala.

PREHISTORIC CAVE CEMETERY NEAR THE CONFLUENCE OF THE KRVAVI POTOK AND GLINŠČICA STREAMS

Pavel JAMNIK

Kočna 5, 4273 Blejska Dobrava, Slovenia
e-mail: pavel.jamnik@telemach.net

Petra LEBEN-SELJAK

Dobračevska ulica 44, 4226 Žiri, Slovenia
e-mail: petra.leben@gmail.com

Borut TOŠKAN

RC SASA, Institute of Archaeology, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: borut.toskan@zrc-sazu.si

Stanko FLEGO

Pellegrini 20, 34139 Trieste, Italy
e-mail: s_flego@virgilio.it

Bruno BLAŽINA

Jenkova 16, 6230 Postojna, Slovenia
e-mail: bruno.blazina@gmail.com

SUMMARY

Close by the national border between Slovenia and Italy, above the village of Botazzo/Botač (on the Italian side), the Krvavi Potok stream flows into the gorge of the Glinščica/Rosandra from the north. A rock face (Fig. 1) rises above the stream. At its foot the remains of a very old cave system are visible (Fig. 3). We found human bones in a small cave, which we named *Jazbina*, meaning “the Sett”, because it contained an active badger sett (Figs 4 and 5), and, not far away, a statuette of the Virgin Mary in a rock niche (Fig. 2). Because the bones could have derived from the Cold War period, we handed them over to the police for the purpose of isolation of so-called ancient DNA from the teeth in order to determine whether the remains belonged to an archaeological period or should be treated as the object of a police investigation. For objective technical reasons, however, DNA analysis proved to be impossible. During a second examination of the rock face, bones were found in two further locations, which we called “Passage in the Middle of the Rock Face” (Fig. 6) and “Below the Overhang” (Fig. 8). Three fragments of Bronze Age or Iron Age pottery were also found here (Fig. 7). Badger, hare, cattle, pig, hen and donkey bone remains were found together with the human remains outside the *Jazbina* cave. Given the circumstances of the find, these could have been grave goods. Since the donkey and the hen do not appear in this area until the Iron Age, we are able to narrow the broad time frame indicated by the pottery fragments to the Iron Age period.

In total, the bone remains of six individuals were found in three separate locations. At the *Jazbina* cave these were the remains of three adults, presumably women, and a child. The bone remains of one adult were found below the “Passage in the Middle of the Rock Face”, while those of a young person aged over 14 and under 25 were found in the “Below the Overhang” location. In the immediate vicinity, in a steep section of the valley of the Glinščica/Rosandra, below *Velika Stena/Monte Stena* (442 m a.s.l.) around 1.5 km from the newly discovered burial site, are ten caves in which archaeological remains have been discovered in the past. In four of these (*Pečina pri Rakniku/Caverna di Val Rosandra* [also known as the *Grotta del Tasso* or *Badger’s Cave*], *Spodmol nad Pečino/Antri sopra la Grotta delle Gallerie*, *Pečina pod Steno/Grotta delle Gallerie* and *Jama pri Steni/Cavernetta presso la Grande*) human bone remains have also been found (Fig. 9). In all cases these have been finds of the remains of one or, at most, a few individuals. The burial or depositing of the dead in caves and rock passages could have been carried out within a narrow time frame by the community living in one of the hill forts or settlements in the immediate vicinity. The closest of these, on the Slovenian side of the border, are the prehistoric hill fort of *Lorencon* on the summit of *Žerjalski Vrh* (390 m a.s.l.) (Fig. 9/1) and the hill fort at *Sela* (Fig. 9/2). On the Italian side, at the point where the valley of the Glinščica/Rosandra widens, the hill fort of *San Michele* (Fig. 9/3) and, above the village of *Bagnoli della Rosandra/Boljunec* east of the village of *Moccò/Zabrežec*, the finds below the medieval *Castello di Moccò/Muhov Grad* (Fig. 9/4) indicate that the area was inhabited in prehistoric times.

Keywords: human bones, caves, burial, prehistory, valley Glinščica

VIRI IN LITERATURA

- Battaglia, R. (1933):** L'età dei più antichi depositi di riempimento delle caverne. Atti del 1° Congresso Speleologico Nazionale, Trieste, 199–219.
- Battaglia, R. & M. Cossiansich (1915):** Su di alcuni scavi preistorici eseguiti nel territorio di Trieste nell'anno 1913, *Bullettino di paleontologia italiana*, XLI, 19–39.
- Bernardini, F. & A. Betic (2005):** Le collezioni archeologiche del Museo Civico di Storia Naturale di Trieste: primi risultati di una revisione in corso, Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003. Atti del Convegno Internazionale di Studi, , 537–555.
- Blake, E. (2015):** Social networks and regional identity in Bronze Age Italy. Cambridge, Cambridge University Press.
- Boegan, E. (1920):** Cavita' sotterranee della Carsia Giulia. *Alpi Giulie*, 22, 4, 19–26.
- Boltin-Tome, E. (1975):** Mali Kras. V: Arheološka najdišča Slovenije, Inštitut za arheologijo SAZU, 143.
- Boschin, F. (2013):** Živalski ostanki. V: Fabec, T. & T. Žerjal (ur.): Odstirta Bukovica. Življenje ob cesti Akvileja – Emona v rimskem času. Bukovica, Občina Renče Vogrsko, 85–88.
- Cannarella, D. (1977):** Catalogo delle cavita' e dei ripari di interesse paleontologico e paleontologico sul Carso triestino. Atti della Soc. per la Preist. e Protost. della Reg. F.V.G., 3, 1975–1977, 47–124.
- Catasto Regionato Informatico delle Grotte Archeologiche (C. R. I. G. A.).** <http://progetti.divulgando.eu/criga/index.htm> (1. 6. 2017).
- Catasto storico.** www.catastogrotte.it (1. 6. 2017).
- Cossiansich, M. (1918):** Praehistorische Untersuchungen in der Umgebung von Triest unter besonderer Berücksichtigung der Grotta delle Gallerie. *Beiblatt der Mitth. d. Zentral Kommission für Denkmalpflege*, Bd 16, Wien.
- Cox, M. & S. Mays (ed.) (2000):** Human Osteology in Archaeology and Forensic Science. Greenwich Medical Media (GMM), London.
- Cox, M., Flavel, A., Hanson, I., Laver, J. & R. Wessling (2008):** The Scientific Investigation of Mass Graves. Cambridge, Cambridge University Press.
- De Grossi Mazzorin, J. (2000):** Introduzione e diffusione del pollame in Italia ed evoluzione delle sue forme di allevamento fino al Medioevo. V: Fiore, I., Malerba, G. & S. Chilardi (ur.): Atti del 3° Convegno Nazionale di Archeozoologia. Roma, Associazione Italiana Archeozoologia, 351–361.
- Degrassi, A. (1929):** Le grotte carsiche nell'età romana. *Grotte d'Italia*, III, 126–143.
- Dirjec, J., Leben, A. & I. Turk (1988):** Plešivica – Pecova jama. *Varstvo spomenikov*, 30, 226.
- Ferembach, D., Schwidetzky, I. & M. Stloukal (1980):** Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeletons. *Jour. Hum. Evol.*, 9, 517–549.
- Flego, S. & L. Rupel (1993):** Prazgodovinska gradišča tržaške pokrajine / I castellieri preistorici della Provincia di Trieste. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Flego, S. & M. Župančič (1991):** Arheološka topografija občine Dolina: (Tržaska pokrajina, Italija) / Topografia archeologica del Comune di San Dorligo della Valle: (Provincia di Trieste, Italia). Narodna in študijska knjižnica Trst, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za arheologijo, Trst-Ljubljana.
- Gherlizza, F. & E. Halupca (1988):** Spelaeus. Monografia delle grotte e dei ripari sottoroccia del Carso triestino nelle quali sono stati rinvenuti resti di interesse archeologico. Trieste, Club alpinistico Triestino Gruppo grotte.
- Gilli, E. & E. Montegnari Kokelj (1993):** La Grotta delle Gallerie del Carso triestino, Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli Venezia Giulia, VIII, 121–194.
- Guidi, P. (2002):** Storie e leggende del carso e delle sue grotte. Commissione Grotte Eugenio Boegan, Società Alpina delle Giulie, sezione di Trieste del Club Alpino Italiano, http://www.boegan.it/studi-e-ricerche/folklore/storie-e-leggende-del-carso-e-delle-sue-grotte/?no_cache=1&sword_list%5B%5D=CONOSCIUTE, (1. 6. 2017).
- Heptner, V. G. & N. P. Naumov (2001):** Mammals of the Soviet Union. Volume II, Part 1b: Carnivora (Weasels; Additional Species). Washington, Smithsonian Institution Libraries, The National Science Foundation.
- Hillson, S. (1996):** Dental Anthropology. Cambridge, Cambridge University Press.
- Jamnik, P., Leben-Seljak, P., Toškan, B., Križnar, M., Glažar, S., Blažina, B. & J. Bizjak (2017):** Grobišče v Imenskem rovu/rovu starih podpisov v Postojnski jami. So bili obiski Postojnske jame sredi 17. stoletja »turistični« ogleli grobišča? *Annales, Anali za istrske in mediteranske študije, Ser. hist. sociol.*, 27, 1, 11–30.
- Kryštufek, B. (1991):** Sesalci Slovenije. Ljubljana, Prirodoslovni muzej Slovenije.
- Kyselý, R. (2010):** Review of the oldest evidence of domestic fowl *Gallus gallus f. domestica* from the Czech Republic in its European context. *Acta zoologica cracoviensia*, 53A, 1–2, 9–34.
- Leben, F. (1967):** Stratigrafija in časovna razvrstitev jamskih najdb na tržaskem Krasu. *Arheološki Vestnik*, 18, 43–86.
- Leben, F. (1978):** Osteološke in kulturne najdbe prazgodovinskega človeka iz kraških jam Slovenije in mejnega ozemlja. *Arheološki vestnik*, 29, 13–31.
- Legnani, F. (1968):** Piccola Guida delle Preistoria di Trieste. Comm. Grotte E. Boegan, Trieste.
- Marini, D. (1975):** Il problema delle antiche sepolture sul Carso triestino alla luce di alcune recenti scoperte. *Alpi Giulie*, 69, 1, 40–55.
- Marini, D. (1984):** Recenti scoperte in alcune grotte presso Trieste, *Alpi Giulie*, 78, 1, 25–29.

Marini, D. (1985): Guida alla Val Rosandra- Comm. Grotte "E.Boegan". S. A. G.-C. A. I., 15–28.

Marquez-Grant, N. & L. Fibiger (ed.) (2011): The Routledge Handbook of Archaeological Human Remains and Legislation. London, New York, Routledge.

Riedel, A. (1968a): I mammiferi domestici del castelliere di Nivize nel Carso triestino. Atti e Memorie della Commissione Grotte »Eugenio Boegan«, 8, 125–144.

Riedel, A. (1968b): Nuovo contributo alla conoscenza della fauna domestica Neo_Eneolitica della grotta delle Gallerie. Atti e Memorie della Commissione Grotte »Eugenio Boegan«, 8, 111–124.

Riedel, A. (1968c): I mammiferi domestici della caverna dei Ciclami nel Carso triestino. Atti e Memorie della Commissione Grotte »Eugenio Boegan«, 8, 79–144.

Riedel, A. (1969): Resti di animali domestici preistorici della grotta Gigante sul Carso triestino. Atti e Memorie della Commissione Grotte »Eugenio Boegan«, 9, 107–112.

Riedel, A. (1973): I mammiferi domestici della grotta N. 1745/4558 V. G. e di faune oloceniche minori. Atti e Memorie della Commissione Grotte »Eugenio Boegan«, 13, 53–90.

Riedel, A. (1974): La fauna dell'insediamento preistorico di Cattinara. Atti e Memorie della Commissione Grotte »Eugenio Boegan«, 14, 79–92.

Riedel, A. (1976): Resti faunistici preistorici della caverna Cotariova (Trieste) (scavi B. Lonza). Atti del Museo Civico di Storia Naturale, 29, 2, 69–104.

Sykes, N. (2012): A social perspective on the introduction of exotic animals: the case of the chicken. *World Archaeology*, 44, 1, 158–169.

Škvor Jernejčič, B. & B. Toškan (2017): L'usage rituel des chiens et des loups au Bronze récent et à l'âge du Fer dans les Alpes orientales (Slovénie) : nouvelles données issues des études archéozoologiques et de l'analyse des isotopes stables. V: *L'animal et l'homme. Du Paléolithique à la Protohistoire*. Rouen: (ur./ed) Costamagno, S., Dupont, C., Dutour, O., Gourichon, L. & D. Vialou. Paris, CTHS. 2016. <http://cths.fr/co/communication.php?id=7388>.

Toškan, B. & J. Dirjec (2004): Ostanki velikih sesalcev v Viktorjevem spodmolu. V: Turk, I. (ur.), Viktorjev spodmol in Mala Triglavca, prispevki k poznavanju mezolitskega obdobja v Sloveniji. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 9, Ljubljana, Založba ZRC, 135–167.

Toškan, B. (2009): Sesalska favna z najdišča Križišče (AC Koper – Lendava). Poročilo za izkopavanja iz let 2002 in 2003. Neobjavljeno poročilo, Ljubljana, Inštitut za Arheologijo ZRC SAZU.

Toškan, B., Dirjec, J. & A. Bavdek (2014): Lost in time? Repatriated animal remains from Anelli's excavations at Betalov spodmol (SW Slovenia). *RMZ – M&G*, 61, 141–155.

Truhlar, F. (1975): Beka (Lorenčan). V: Arheološka najdišča Slovenije, Inštitut za arheologijo SAZU, 136.

Turk, I., Bavdek, A., Perko, V., Culiberg, M., Šercelj, A., Dirjec, J. & P. Pavlin (1992): Acijev spodmol pri Petrinjah. Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji, 20, 27–48.

Turk, I., Modričan, Z., Prus, T., Culiberg, M., Šercelj, A., Perko, V., Dirjec, J. & P. Pavlin (1993): Podmol pri Kastelcu – novo večplastno arheološko najdišče na Krasu, Slovenija. *Arheološki vestnik*, 44, 45–96.

Zupan, A., Vrabec, K. & D. Glavač (2013): The paternal perspective of the Slovenian population and its relationship with other populations. *Annals of Human Biology*, 40, 6, 515–526.

Zupan, A. (2014): Genetska struktura Slovencev, kot jo razkrivajo polimorfni kromosoma Y in mitohondrijske DNA. Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Biotehnična fakulteta, 109.

Zupan, A. & D. Glavač (2013): Genetska struktura slovenske populacije, kot jo razkrivajo polimorfizmi kromosoma Y in mitohondrijske DNA. *Drevesa*, 20, 1, 4–15.

I QUADERNI DEI VICEDOMINI, I LIBRI DI CONTO E I MANUALI DI MERCATURA COME FONTI PER LE RICERCHE SULLA STORIA DEI PREZZI (PRIMA METÀ DEL XVI SECOLO)

Darja MIHELIC̃
Murnikova ulica 18, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: mihelic@zrc-sazu.si

SINTESI

Nel contributo si illustrano alcuni esempi di fonti e si cerca di stabilire la loro utilità per ricostituire un quadro dei prezzi nei territori dell'Istria e della Slovenia centrale nonché in Europa dalla metà del secondo decennio del Cinquecento alla metà dello stesso secolo. Per la ricerca sono stati selezionati il manoscritto inedito di un quaderno dei vicedomini del litorale settentrionale dell'Istria (Pirano), un registro notarile già edito dell'Istria centrale (Albona), due volumi già pubblicati dei libri di conto spettanti all'area centrale del territorio sloveno (Lubiana) e un manuale di mercatura stampato a Vienna.

Parole chiave: quaderni dei vicedomini, libri di conto, manuali di mercatura, storia dei prezzi, Christoff Rudolff

VICEDOMINUS' BOOKS, MERCHANT ACCOUNT BOOKS AND ACCOUNTING MANUALS FOR MERCHANTS AS SOURCES FOR RESEARCH ON THE HISTORY OF PRICES (THE FIRST HALF OF THE SIXTEENTH CENTURY)

ABSTRACT

The contribution presents a few examples of sources with the aim of assessing their usefulness for recording prices in Istrian and central Slovenian environments and in Europe from the middle of the second decade to the middle of the sixteenth century. Analysis has been conducted on the following sources: an example of an unpublished vicedominus' manuscript codex from the littoral area of northern Istria (Piran), a published notary book from central Istria (Labin), two published fascicles of merchant account books from the continental part of central Slovenian territory (Ljubljana) and an accounting manual for merchants printed in Vienna.

Keywords: vicedominus' books, merchant account books, accounting manuals for merchants, history of prices, Christoff Rudolff

A MÒ D'INTRODUZIONE

Lo studio e la conoscenza delle misure, dei sistemi monetari, dei prezzi e dei salari sono fondamentali per la comprensione e l'interpretazione dei principi fondamentali che regolano la storia economica; richiedono però un complesso impiego di operazioni di calcolo¹. Gli articoli che affrontano quest'argomento offrono relativamente pochi contenuti stimolanti e sintetici. In essi prevalgono dati di fatto oggettivi, espressi in numeri e tabelle, e la descrizione dei metodi di approccio alla materia: tutte indicazioni d'inestimabile valore per i fruitori che in questo modo hanno la possibilità di interpretare e chiarire le proprie scoperte e la menzione di misure, monete, prezzi di merci e servizi citati nelle fonti da loro stessi consultate.

Il prezzo si configura come ciò che l'acquirente paga al fornitore in cambio di merce o servizi. Di norma è espresso in una determinata somma di denaro per unità di prodotto o servizio prestato. Dipende dalla domanda e dall'offerta. I prezzi sono uno degli indicatori più eloquenti delle condizioni e delle dinamiche economiche di ambiti territoriali più o meno ampi. Sugli aspetti più generali della problematica dei prezzi sono stati pubblicati molti importanti lavori (ad es.: Schmitz, 1968; Moncke, 1982; de La Ronciere, 1982; Dyer, 1989; Pies, 2003; Fuhrmann, 2010; Feller, 2011), in rete è disponibile anche una lista di prezzi raccolti per la Francia medievale, l'Inghilterra e l'Italia², ma purtroppo dobbiamo constatare che nella storiografia slovena gli studi incentrati su questo filone di ricerca sono molto rari³.

Svariati, sono i problemi che incontra chi si appresta a studiare la questione dei prezzi prima dell'Ottocento. In realtà geografiche diverse si usavano differenti unità monetarie e di misura il cui fattore di conversione non era 10 ma variava anche all'interno di una stessa scala monetaria e di misura. Inoltre, addirittura in un ambito circoscritto, queste unità non si mantenevano costanti ma subivano variazioni che nel tempo incidevano su più aspetti delle modifiche del prezzo nominale per unità (quantità) di merce: in un singolo luogo ciò si avvertiva nel breve o nel lungo periodo, tra diverse regioni invece sia contemporaneamente sia in determinati quadri temporali. In contesti differenti i cambiamenti relativi al valore del denaro e alla grandezza delle misure non avvenivano nello stesso momento, nondimeno, sul lungo periodo (ad es. dalla metà del XV alla prima metà del XVII secolo, quando si parla della cosiddetta

“rivoluzione dei prezzi”), in tutte le regioni europee i prezzi mostravano un'analogia tendenza al rialzo.

Così come variavano il valore del denaro e la grandezza delle misure, queste oscillazioni toccavano anche il valore – e conseguentemente il prezzo – di una determinata merce. In un medesimo ambiente i prezzi dei prodotti agricoli e non che dipendono dal clima – cereali, vini, oli, sale – erano condizionati dalle variabili meteorologiche e dall'annata: con le buone annate e un'offerta abbondante scendevano, con quelle cattive aumentavano. In un medesimo anno si registravano differenze nei prezzi tra regioni che le calamità naturali non avevano colpito nella stessa misura. Per le loro caratteristiche ambientali certe zone erano più idonee di altre allo sviluppo di alcune attività (agricole) e pertanto in questi luoghi singole derrate erano costantemente più economiche che in altri ambienti meno favorevoli a tale tipo di produzione.

Il prezzo si formava quando avveniva uno scambio tra merce e denaro. A livello locale, questo accadeva senza un intermediario e il compratore acquistava direttamente dal produttore; in uno spazio più ampio, invece, del rifornimento degli acquirenti si occupavano i mediatori – i commercianti. Trasportavano le merci dai territori in cui se ne trovava in abbondanza e a buon mercato verso regioni dove c'era penuria di questi articoli, che erano quindi costosi e ricercati. Il prezzo di vendita del prodotto importato era essenzialmente formato dal prezzo d'acquisto della merce all'estero e dalle spese di trasporto. Queste ultime dipendevano dai costi effettivi della condotta ma anche da forme di esazione (dogane, dazi, pedaggi per il passaggio dei ponti e il guado delle vie d'acqua) imposte dai proprietari (o autorità) dei territori attraversati dai mercanti e, non per ultimo, dalle situazioni politiche contingenti che minacciavano o impedivano lo svolgersi dell'attività mercantile.

I prezzi erano espressi in denaro, ma le unità monetarie in uso nell'Europa del medioevo e dell'età moderna erano differenti. Come determinarne il rapporto? – Le vecchie unità monetarie sono trattate nella letteratura in due maniere distinte. Nella prima, squisitamente numismatica, i ricercatori studiano la forma, il conio, il peso e il contenuto di metalli nelle singole monete. In considerazione del loro valore concreto, calcolano anche i rapporti di “cambio” tra le monete delle diverse regioni. Tale approccio consente un raffronto dei valori reali delle monete a prescindere dal tempo e dallo

1 L'articolo è stato tradotto da Daniela Milotti Bertoni.

2 Prix au Moyen Âge (2006).

3 Le misure e i prezzi, ma in particolare i sistemi monetari in territorio sloveno nei primi due secoli dell'età moderna sono stati presentati sistematicamente da Sergij Vilfan: Vilfan, 1954; Vilfan, Otorepec, Valenčič, 1986, 168–196; Vilfan, 1986. Studi frammentari su tali questioni sono spesso inseriti nel contesto di ricerche di storia economica, ad es.: Valenčič, 1977; Mihelič, 1985; Bizjak, 2003; Darovec, 2004, oppure nei saggi che accompagnano le edizioni critiche di fonti per la storia economica, ad es.: Gestrin, 1972; Kos, 1991; Bizjak, 2006; Bizjak, 2005–2012. Più raramente questi argomenti sono trattati in studi autonomi, circoscritti a determinati contesti territoriali e temporali, ad es.: Mihelič, 1984; Mihelič, 1995; Mihelič, 1997a; Mihelič, 1997b; Mihelič, 2006; Mihelič, 2015; Darovec 2008; Šumrada, 1982.

spazio, da quando e dove erano in uso. L'altro metodo pone, di fatto, in secondo piano la "preziosità" della moneta e considera il solo valore concreto ovvero il valore come unità di conto dello strumento di pagamento in circolazione. Questo valore ovviamente cercava di seguire quello intrinseco della moneta che dipendeva dalla quantità di metalli preziosi in essa presenti.

Nello studio dei prezzi l'approccio che contempla il valore nominale del denaro si rivela meglio praticabile in quanto il tener conto delle variazioni nel contenuto di metalli preziosi per ogni nuovo conio delle medesime monete messe in circolazione, significherebbe dover inserire nel calcolo del prezzo del bene anche il parametro del costo della moneta stessa. In tal modo non indagheremmo più sul prezzo del prodotto ma sul suo valore reale. Per un confronto dei prezzi è necessario risalire al rapporto tra le differenti valute di conto con le quali sono espressi i prezzi nelle diverse realtà indagate.

Per comprendere un prezzo è di importanza fondamentale tener conto della grandezza delle misure con cui nelle fonti sono espresse le quantità di merce in circolazione. Per un confronto tra le misure di lunghezza, volume e peso del passato è necessario accertarne il rapporto reciproco e per uniformare trovare anche un corrispondente valore attuale di tali grandezze.

Questa ricerca parte dalla convinzione che per trovare risposte alla vasta gamma di interrogativi in merito ai prezzi, al loro rapporto ma anche al loro andamento in diversi ambienti e periodi è necessario affidarsi a una moltitudine di microindagini. Queste si possono concentrare su uno o più tipi di merce e seguono le citazioni e l'andamento (le curve) dei loro prezzi nelle fonti, possono riguardare un'area geografica ampia o circoscritta nonché un lasso temporale più o meno lungo e le combinazioni dei fattori citati.

Per condurre una ricerca di questo tipo le documentazioni storiche scritte sono insostituibili. Nel presente contributo si illustrano alcuni esempi di tali fonti e si cerca di stabilire la loro valenza documentaria ovvero la loro utilità per ricostituire un quadro dei prezzi nei territori dell'Istria e della Slovenia centrale nonché in Europa. L'indagine è limitata a un breve arco temporale, ossia la prima metà del Cinquecento, il periodo del protocapitalismo e gli inizi della Riforma protestante. Sul piano socio-economico tale epoca è contraddistinta dalla rivolta dei contadini sloveni nel 1515, dalla guerra tra l'Austria e la Repubblica di Venezia nel Friuli (1508–1516), le incursioni dei Turchi, la convincente vittoria dell'esercito di Solimano I il Grande sulle truppe del re magiaro-boemo Lodovico II Jagellone a Mohàc

nel 1526 e il primo assedio ottomano di Vienna nel 1529. Un buon decennio più tardi, nel 1541, i Turchi conquistarono Buda.

Per questa ricerca sono stati selezionati, tra le varie fonti a disposizione, il manoscritto inedito di un quaderno dei vicedomini pertinente alla zona costiera settentrionale dell'Istria (Pirano), un quaderno notarile già edito dell'Istria centrale (Albona), due volumi già pubblicati dei libri di conto spettanti all'area centrale del territorio sloveno (Lubiana) e un manuale di mercatura stampato a Vienna. Quest'ultimo, il più ricco di dati, ha determinato la scelta del segmento temporale per la nostra analisi.

I QUADERNI DEI VICEDOMINI

Nel medioevo e nei primi secoli dell'età moderna solo poche persone sapevano leggere e scrivere. Per proteggere dall'oblio gli avvenimenti più rilevanti e i negozi giuridici, i contratti d'affari o simili, prese forma l'istituto dei notai pubblici che li redigevano e di cui garantivano la validità, attribuendo pubblica fede agli atti con annotazioni degne di essere ricordate. La pratica notarile nelle città dell'area mediterranea prevedeva, di norma, che il notaio – dapprima in latino e in seguito nella lingua del popolo/volgare – annotasse sinteticamente in un volume particolare – il quaderno notarile – quanto previsto dall'accordo stipulato tra le parti. Sulla scorta di tale regesto in seguito egli stilava e pubblicava l'atto vero e proprio. In Italia quella dei quaderni notarili divenne una prassi dalla fine del XII secolo. Dal Duecento anche sulla sponda orientale dell'Adriatico gli statuti cittadini sancirono tale pratica come uno dei doveri dei notai; questi operavano come professionisti privati e per il loro servizio erano pagati secondo un preciso tariffario⁴. – In merito alla successione delle annotazioni e del pagamento relativo, i notai si differenziavano dai vicedomini istriani che erano simili ai memoriali bolognesi e agli esaminatori dalmati. Si trattava di funzionari stipendiati, nominati per un breve periodo. Autenticavano i contratti privati e compilavano particolari quaderni nei quali registravano gli atti notarili già redatti. In Istria i vicedomini – due alla volta – operavano a Trieste, Muggia, Capodistria, Isola, Pirano e Pola⁵. Ad eccezione di Trieste, che nel 1382 passò sotto il dominio degli Asburgo, le altre città sunnominate riconobbero l'autorità di Venezia entro il 1420.

I primi quaderni dei vicedomini dell'unità piranese dell'Archivio regionale di Capodistria (SI PAK PI) proseguono, per contenuti, la tradizione dei quaderni

4 Per i notai e i vicedomini in Istria cfr.: Darovec, 2010; Darovec, 2014; Darovec, 2015. L'autore riporta ampi riferimenti bibliografici.

5 Un'imponente raccolta di quaderni dei vicedomini è conservata presso l'archivio SI PAK PI: ben 170 volumi per il periodo dal 1325 al 1656/61; per Trieste sono conservati 99 quaderni che coprono l'arco di tempo compreso tra il 1322 e il 1731. Non è noto quale sia lo stato dei quaderni dei vicedomini di Capodistria ancora superstiti in quanto, durante la seconda guerra mondiale, l'antico archivio comunale della città fu trasferito alla Marciana, dove è tuttora custodito ma purtroppo non ordinato e non consultabile. Nella pubblicazione Majer, 1904, sono indicati 34 quaderni dei vicedomini. A Pirano i quaderni dei vicedomini hanno preso il posto dei predecessori – i quaderni notarili. La ricerca si basa sul materiale d'archivio conservato nel SI PAK PI.

notarili. Vi si rintracciano numerosi dati su operazioni economiche, per cui sono frequenti le indicazioni dei prezzi di beni e prodotti (Mihelič, 1985, 96–97, 109–116, 112–113, 128–129). Più tardi, chi gestiva imprese d'affari cominciò a tenere una propria contabilità mentre i quaderni dei vicedomini si ridussero in gran parte alla registrazione di compravendite d'immobili di vario tipo. Per quanto concerne il confronto dei prezzi dei beni, questi dati sono utilizzabili unicamente in considerazione del valore assoluto dei beni stessi poiché gli immobili oggetto di acquisto/vendita/permuta non sono descritti con precisione. Alcuni dei codici successivi si limitarono alla registrazione degli inventari di mobili e immobili lasciati in eredità dai testatori: tali elenchi riportano il valore stimato dei singoli oggetti annotati.

Questi inventari rivestono un estremo interesse riguardo al tema dei prezzi, sebbene quelli indicati non siano valori realizzati sul mercato. – Nel SI PAK PI è conservato un codice dei vicedomini di questo tipo, stilato proprio nell'intervallo temporale da noi selezionato (QV)⁶. In esso compaiono nove inventari pertinenti al periodo anteriore alla metà del Cinquecento. I primi sono molto concisi e poco chiari, in seguito si fanno

più ricchi e redatti in forma tabellare. Sullo scorcio del secolo (29 ottobre 1599) nel volume si annota un accurato inventario riguardante l'eredità di un facoltoso intellettuale, che contiene anche un corposo elenco, per titoli, di tutti i libri della sua biblioteca. Sfortunatamente, questa lista non rientra nella cornice temporale della nostra ricerca.

Nel succitato quaderno dei vicedomini l'inventario più esteso spettante al periodo anteriore alla metà del Cinquecento (1549) è quello di due orfani. In esso sono ben evidenti le possibilità che questi codici offrono per le indagini sui prezzi. L'inventario riporta un elenco dettagliato di numerosi beni mobili ma cita anche contratti agricoli/soccide e immobili quali case e capanni, magazzini, mulini, cortivi, terreni, orti, oliveti, prati, saline e loro parti, porzioni di peschiere. Gli immobili sono raramente stimati, spesso lo sono invece i beni mobili – a volte più oggetti insieme, più spesso singolarmente, cosa che ci dà modo di scoprire il valore stimato del singolo oggetto o della quantità di merce. Tra i mobili inclusi in questo inventario ci sono molti oggetti d'impiego comune già usati, cose che di norma non compaiono nella pratica commerciale.

Tab. 1: Oggetti stimati e singoli beni secondo l'inventario piranese

oggetto	quantità	valore: lire (l), soldi (sol); 1 l = 20 s
generi alimentari		
vino	1 orna (= 64,7 l)	l 3, sol 2
asedo	1 orna	l 3, sol -
zonta	1 orna	l 1, sol -
formento	1 staro [staio/stajo] (= 83,32 l)	l 6, sol -
segalla	1 staro	l 5, sol -
orzo	1 staro	l 3, sol -
meglio	1 staro	l 3, sol -
legumini	1 staro	l 4, sol -
sal	1 mozo (= 10 stara = 896,45 l)	l 3, sol -; l 6, sol 4
vestiario, calzature		
veste d'homo de panno	1	l 43, sol 8
veste d'homo con raso negro auanti	1	l 43, sol 8
veste d'homo fodra de damascho vechio	1	l 31, sol -
veste d'homo de zambelloto negro fodrata de varii	1	l 18, sol 12
veste d'homo de frisetto fodra de pelle bianca	1	l 12, sol 8
tabaro de panno de Fiandra	1	l 43, sol 8
mantel vechio	1	l 18, sol 12
casacha de velludo negro	1	l 74, sol 8
casacha de raso negro	1	l 24, sol 16

6 La fogliazione originale è incoerente e inutilizzabile, pertanto in questa sede non vi si fa riferimento.

casacha de mochaiaro rouano	1	l 18, sol 12
zipon de raso negro	1	l 12, sol 8
zipon de velludo negro et soi calzzoni	1	l 43, sol 8
zipon al soi calzoni de ornisino bianco tagliati	1	l 31, sol -
paro de calzoni de velludo vechi tagliati negri et rouani	1	l 9, sol 6
camisa de homo	1	l 6, sol -
biancheria da letto, copriletti, asciugamani		
stramazzo di lana	1	l 12, sol 8
linculi vsadi parum	1	l 7, sol 1 5/7
coltra bianca	1	l 12, sol 8
coltra biau	1	l 12, sol 8
coltra zalla et biau con figure	1	l 12, sol 8
seda biau folra rossa	1	l 24, sol 16
seda a vartanegio	1	l 6, sol 4
couertore di panno rouna fodrato di pelle	1	l 6, sol 4
doi panzarezzi fodrati vno di pelle carssine l'altro di mertisine	1	l 12, sol 8 (uno ~ l 6, sol 4)
panzarezzo biau di carisea fodra di pelle carssine	1	l 10, sol -
paro di coltrine bonbasine bianche	1	l 4, sol -
paro di coltrine di tella biau	1	l 3, sol -
paro di coltrine di tella bonbasina indorada	1	l 8, sol -
razzo	1	l 15, sol -
tapedo grande	1	l 74, sol -
tapedo picholo (bono/vechio)	1	l 10, sol -
spaliera verde	1	l 9, sol 10; l 2, sol 13 1/3
spaliera verde con arme	1	l 5, sol 6 2/3
spaliera rossa et zalla	1	l 1, sol -
banchale verde e naranzino	1	l -, sol 16
banchale verde e zallo	1	l -, sol 13 3/4
banchale de tauola zallo, verde et rouan	1	l 3, sol -
entimella parum vsado	1	l 1, sol 16
mantil grande di renso longo brazza sei	1 (1 braccio = 68,34 cm)	l 12, sol - (l 2, sol - / braccio)
mantil di brandio vsado	1	l 2, sol 13
mantil lauorado alla perosina	1	l 2, sol 8
touagliolo di renso	1	l -, sol 12
touaglolo di brandio	1	l -, sol 6
touagliolo de caneuazzo	1	l -, sol 5
faciol de brandio	1	l 1, sol 10
faciol de tella vsado	1	l -, sol 8
mobili e arredi per la casa		
cassa de anzo presso	1	l 8, sol -
cassa bianca	1	l 3, sol -
cassa vechia	1	l -, sol 10
forciero	1	l 2, sol 13 1/5

cophino grande	1	l 6, sol -
casson de farina	1	l 1, sol 10
bancha bianca vechia	1	l -, sol 15
bancha rossa	1	l 2, sol -
bancha de cosina	1	l 1, sol -
cariega de sneda	1	l -, sol 16
descho de nogara	1	l 11, sol -
paro de trespedi de albedo	1	l -, sol 10
lanza penta	1	l -, sol 8 4/7
targone	1	l 2, sol -
bazile de laton vechio pesa lire 4 2/3 (1 libbra = 0,477 kg)	1	l 5, sol -
bazile de peltre con suo bronzino	1	l 5, sol -
candeliere de laton	1	l -, sol 12
tondo de Ingistera	1	l -, sol 3
concho de prone	1	l 2, sol -
fornimento de fuogo fornido de laton	1	l 18, sol -
cortello manielado	1	l -, sol 13 1/3
bressano	1	l -, sol 12
oggetti preziosi		
pirrono de arzento	1: onza 1 (= 39,746 g)	l 5, sol -
pirrono de arzento	1: onze 11/12	l 5, sol -
coslier rotta	1: onze 43/48	l 3, sol 3 1/3
coslier bona	1: onze 11/8	l 8, sol 2 1/2
anello de bolla d'oro	1: quarto 1 1/2, carati 13 (à 0,275 g)	l 30, sol -
centura de velludo negro con passeti sedese et soi cani de arzento		l 10, sol -
centura d'oro rotta	1	l 36, sol -
dagga fornita d'arzento	1	l 10, sol -
tazze otto et vna confitiera	8 + 1: onze 56 3/8	l 335, sol -
varia		
caualo et fornimento	1	l 74, sol 13 1/3
barcha grande fornida	1	l 600, sol -
barcha pichola fornida	1	l 100, sol -

Includendo tutti e nove gli inventari anteriori alla metà del Cinquecento in questo quaderno dei vicedomini, l'elenco degli oggetti e del loro valore stimato si sarebbe allungato, dandoci la possibilità di comparare i prezzi tra gli inventari più prossimi e quelli più lontani nello stesso volume. Tuttavia, è ancora più stimolante il confronto con le annotazioni nei protocolli coevi delle altre località istriane che non conoscevano l'istituto dei vicedomini. Una tale possibilità ci è offerta da un volume notarile

pubblicato alcuni anni orsono: risalente al secondo quarto del XVI secolo (1525–1550), proviene dalla città di Albona nell'Istria sud-orientale (Ladić, Orbanic, 2008), inclusa anch'essa nell'area di pertinenza veneziana. In questo quaderno non ci sono inventari, però negli atti che riguardano le doti sono stimati diversi oggetti. I prezzi dei beni citati in sei elenchi compresi in altrettanti documenti di tale soggetto relativi al periodo 1540–1546⁷, sono riassunti sotto forma di tabella sommaria che per entità, ma

⁷ Ladić, Orbanic, 2008: Conferma/dichiarazione del ricevimento di parte della dote l'8.11.1540 (n. 17) e l'15. 1. 1542 (n. 18), Ricevimento della dote, 2. 11. 1541 (n. 53), dote, 13. 3. 1543 (n. 65), Conferma del ricevimento della dote il 30. 8. 1545 (n. 91), dote, 28. 10. 1546 (n. 104).

in gran parte anche per il tipo di oggetti presenti, sono paragonabili alla tabella dell'inventario inedito contenuto nel quaderno dei vicedomini di Pirano. In entrambe le liste anche la valuta e la lingua – l'italiano volgare – sono simili, però nell'inventario di Pirano, oltre alle lire e ai

soldi, tra le unità monetarie con cui sono indicati i prezzi spesso compaiono anche i ducati, che nella tabella sono convertiti in unità minori per un più agevole confronto (1 ducato corrispondeva a 6 lire e 4 soldi mentre la lira aveva un valore di 20 soldi).

Tab. 2: Oggetti e unità di beni stimati secondo gli atti di Albona relativi alle doti

oggetto	quantità	valore: lire (l), soldi (sol); 1 l = 20 sol
generi alimentari		
formento	1 mozo (= 4 stari [staia]= 333,281 l)	l 1, sol 14; l 3, sol 3
tessuti, capi di abbigliamento		
rassa nostrana	1 braccio (= 68,34 cm)	l -, sol 10 3/13
rassa negra nostrana	1 braccio	l -, sol ~ 10
fil filado de bambaso	1 lira [libbra] (= 307,441 g?)	l -, sol 16 2/3
fil de lin	1 lira	l -, sol 15
peliza	1	l 21, sol 14
peliz(z)a da dona	1	l 14, sol -; l 15, sol -
peliza quasi noua da dona	1	l 26, sol -
vesta da dona de lana nostrana negra	1	l 3, sol -
vesta de rassa de meza vita	1	l 6, sol -
vesta negra de rassa paesana di meza vita	1	l 6, sol -
veste da dona	1	l 6, sol 4
veste da dona de rassa paesana de diuersi colori	1	l 6, sol 10
vesta biaua de rassa paesana	1	l 8, sol -
vesta de rassa verde	1	l 8, sol -
vesta paunaza de rassa	1	l 8, sol -
veste de lana nostrana di color rosso	1	l 10, sol -
veste negra da dona de mezo panno	1	l 12 sol -
veste de panno alto de color bianco	1	l 20, sol -
veste de panno alto de color verde scuro	1	l 31, sol -
vesta da dona verde de panno alto	1	l 36, sol -
vestura negra de grixo	1	l 6, sol -
vestura biaua di lana nostrana	1	l 6, sol -
vestidura de dona de lana nostrana noua	1	l 6, sol 4
vestura de panno basso verde	1	l 8, sol -
vestura de panno alto paunazo	1	l 30, sol -
camisa da dona	1	l 2, sol 10; l 2, sol 18; l 3, sol -; l 3, sol 2
camisa de dona de meza vita	1	l 1, sol -
camise da dona nuoua	1	l 4, sol -
camisotto de bochassin (ouer pignola)	1	l 8, sol -; l 13, sol -
camisotto di pignola bianco	1	l 13, sol -
camisotto de tella	1	l 4, sol -

camisotto di tella frusto	1	l 4, sol -
camisoto de tella de Chranci	1	l 4, sol -
camisotto de tella nuouo	1	l 4, sol 10
vello sutil Venetian	1	l 3, sol -
vello bianco sotil da cauo di dona	1	l 4, sol -
vello sutil venetian da cauo di dona; vello venetiano sutil da cauo da dona	1	l 5 sol -; l 6, sol -
vello zallo	1	l 6, sol -
fazol ouer vello da cauo da dona de seda zalla	1	l 12, sol -
uello de seda da cauo de dona	1	l 16, sol -
vello de bambaso de meza vita	1	l 1, sol 10
vello de banbaso	1	l 2, sol -
velo de bambaso piccolo da couerzer li puceti	1	l 2, sol -
vello de bombaxo da cauo de dona; vello bombasino da cauo di dona	1	l 2, sol 10; l 4, sol -
vello bianco de meza vita de bambaso	1	l 3, sol 10
vello sutil de banbaso da cauo de dona; vello sutil da cauo da dona de bambaso	1	l 3, sol -; l 7, sol 10
vello ouer fazol da cauo de dona de bauelle	1	l 3, sol -
fazol da cauo da dona de lin nuouo	1	l 4, sol -
vello da cauo de dona ditto slogier	1	l 5, sol -
fazollo ouer mantil da operar atorno li puti	1	l 1, sol 10
mantil de lana con vno piccolo da portar brente	1	l 1, sol 16
fazol ouer mantil de lana ditto plascheniza	1	l 2, sol -
mantil de lana vergado ditto plaschieniza	1	l 2, sol -
mantelo cum lo qual si sol portar li puti drio le spalle	1	l 2, sol 10
fazol ouer mantil da ligar drio le spalle	1	l 3, sol -
mantil vergado	1	l 5, sol 4
cimossa rossa	1	l 1, sol -
cimossa ouer scauo scarlatino	1	l 1, sol 10
passica rossa	1	l -, sol 7
passica de lana rossa	1	l -, sol 8; l -, sol 10
biancheria da letto, copriletti, asciugamani		
pugnava	1	l 6 sol -; 7, sol -
pugnaua n(u)oua	1	l 2 sol -; l 6 sol -; l 6, sol 4 (2x);
pugnaua quasi frusta	1	l 2, sol 10
linzuol	1	l 4, sol 16
banchaletto de piu sorte	1	l 1, sol 26/3
banchaletto vergado de lana	1	l 1, sol 10
banchaletto da couerzer i puti	1	l 1, sol 10
banchaletto nuouo rosso	1	l 2, sol -
banchaletto alla paexana da adornar le casse	1	l 2, sol 1/3

coltra da letto de meza vita	1	l 4, sol – (2x)
cussin nuouo	1	l 1, sol 10
cussin	1	l 2, sol -
entimella da cussin de meza vita	1	l -, sol 8
entimella	1	l -, sol 10
entimella de cussin	1	l 1, sol 5
banchal ditto carpetto da ornar le case	1	l 12, sol -
banchale ditto rachna vergado de colore nouo	1	l 12, sol -
rachna vecchia de braza 4	1	l 2, sol 10
mantill ouer fazoli de fil grosso da sugar le mani	1	l -, sol 8
fazol da sugar le mani	1	l 1, sol -
paro de bisacie noue	1	l 1, sol 5
perro de/di bisace	1	l -, sol 12; l -, sol 13 1/3; l -, sol 17 1/2
mobili e arredi per la casa		
casso di dona de tella de Cranci	1	l 1, sol -
cassa de albeo frusta	1	l 2, sol 8
cassa di albeo	1	l 3, sol 4
cassa depenta di albeo	1	l 6, sol 15
cestelletto piccolo senza manego	1	l -, sol 2
cestelletto con manego	1	l -, sol 3
cesteletto	1	l -, sol 3 1/3
caldera grande de meza vita	1	l 3, sol -
caldera con vno lauezetto de bronzo	1	l 3, sol -
parro de cadene de ferro	1	l -, sol 16
doi tamisi (paro)	1	l 1, sol -
conca da far pan frusta	1	l -, sol 12
albol piccolo	1	l -, sol 6
candeler di laton de meza vita	1	l -, sol 8
nauisella	1	l -, sol 3
concula	1	l -, sol 8
oggetti preziosi		
paternostri di ambra zali	1	l 1, sol 4
corona de paternostri de ambro	1	l 3, sol -
anello de argento basso	1	l -, sol 16 2/3
anello de arzentio	1	l 2, sol -
anello d'oro	1	l 6, sol -
boton de arzentio	1	l -, sol 7 1/2
agho de arzentio da vello de dona	1	l 2, sol -
varia		
animale menuto ouino/caprino	1	l 2, sol 10
trombo de aue	1	l 2, sol -

Nell'inventario di Pirano non tutti gli oggetti hanno un prezzo/valore; casi come questo negli elenchi di Albona sono rari. Definire il prezzo di un singolo oggetto non è stato possibile – né secondo i protocolli di Pirano e neppure secondo quelli di Albona – quando la valutazione riguardava un insieme di più oggetti diversi. Questi esempi sono stati tralasciati nelle nostre tabelle: non sarebbero stati utili a stabilire i vari prezzi ma solo a determinare il valore dell'intero patrimonio o della dote. – Il fatto è, che né nell'inventario di Pirano né negli atti di Albona riguardanti le doti sono menzionati oggetti o mercanzie nuovi bensì soltanto beni usati (diversamente) e non abbastanza dettagliatamente descritti, che del resto non erano materia concreta di vendite o permutate. Le annotazioni e le tabelle offrono unicamente prezzi approssimativi e orientativi. Salta agli occhi in particolare l'alto prezzo del grano che si registrava a Pirano: ad Albona, dove non scarseggiava, era più economico.

PRATICHE DI MERCATURA E LIBRI DI CONTO

Tra i manoscritti che sono di grande importanza per la storia dei prezzi, ci sono anche i libri di conto ("Handelsbücher"). Si tratta di una documentazione d'affari privata che offre una panoramica diretta sull'attività del commerciante e sulla sua contabilità. Fonti di questo tipo sono già da tempo oggetto di indagine anche per altre realtà europee⁸. In area slovena i due più antichi libri di questo genere sono quelli di Lubiana, risalenti al 1517 e al 1534/35, conservati nell'Archivio storico della città (SI ZAL LJU/0488; SI ZAL LJU/0338; Vilfan, Otorepec, Valenčič, 1986). Sono scritti in tedesco volgare e contengono molti dati sui prezzi allora praticati nella Slovenia centrale. Lubiana era la principale città della Carniola nell'ambito del Sacro romano impero. Le valute (Vilfan, 1986; Mihelič, 2015) e le misure (Vilfan, 1954; Mihelič, 2006) ivi utilizzate erano differenti da quelle in uso nel litorale veneziano, tuttavia neppure del tutto identiche a quelle "viennesi". – È interessante rilevare che anche il citato inventario piranese menziona l'esistenza di libri di conto – probabilmente simili⁹ che però non si sono conservati.

Il registro contabile pertinente all'eredità del mercante Sigmund Mospacher è incentrato soprattutto sul 1517, contiene tuttavia anche annotazioni più antiche

(a partire dal 1505) e altre più recenti fino al 1548. Costituisce una fonte eccellente per le indagini sull'attività mercantile e offre inoltre una nutrita serie di minuti particolari sulla Lubiana del tempo e sui suoi abitanti.

Sigmund Mospacher, con tutta probabilità proveniente dalla Baviera, giunse a Lubiana alla fine del XV o agli inizi del XVI secolo e si accasò nella nota famiglia mercantile degli Stettner. Commerciante indipendente, egli aveva la propria sede a Lubiana con due negozi: uno specializzato nella vendita di tessuti, l'altro in merce di vario tipo; svolgeva, inoltre, un fiorente traffico di pelli e pellicce. Attarverso la Carinzia e l'area di Salisburgo, la sua rete commerciale arrivava ad Augusta, Norimberga e Ulma; a nord si spingeva sino all'Austria Superiore, a sud fino al Quarnero con Fiume, Buccari e Castua, a ovest fino a Trieste e forse Venezia, a est raggiungeva Ptuj. In ragione della situazione politica, i suoi affari erano maggiormente rivolti verso la Germania e l'Austria, molto meno verso l'Italia e l'Ungheria. D'altro canto, le sue scritture contabili a partita doppia e lo sporadico uso della valuta veneta indicano un certo influsso veneziano. Sigmund Mospacher morì intorno al 1° aprile del 1517, ma i pagamenti dei suoi debiti e crediti sono registrati fino al 1548 (Vilfan, Otorepec, Valenčič, 1986, 22–26).

Del secondo registro contabile custodito nell'Archivio storico di Lubiana sono rimasti due soli fogli. Si tratta del frammento di un libro di conto del 1535 della società Khisl-Weilhamer in cui si fa cenno anche ad affari commerciali pertinenti al 1533 e al 1534. La famiglia Khisl arrivò in Carniola dalla Baviera agli inizi del Cinquecento; Stefan Weilhamer, proveniente dal Salisburghese, giunse a Lubiana prima del 1517. Veit Khisl costituì con il figlio di Stefan, Hans, una società commerciale (pubblica) cui appartengono i frammenti succitati. Da essi si possono desumere legami mercantili con Udine, Salisburgo e con l'Italia meridionale (Vilfan, Otorepec, Valenčič, 1986, 37–41).

I libri di conto riportano i prezzi reali delle merci. I due esempi di registri di Lubiana si differenziano in ragione del periodo che coprono. Per distinguere gli elementi ricavati dall'uno e dall'altro, nella tabella che segue i dati ricavati dal registro più recente sono segnati con un asterisco. I prezzi sono espressi in goldgulden (fiorini d'oro), kreuzer e pfennig. Il goldgulden corrispondeva a 60 kreuzer da 4 pfennig l'uno.

8 Due pubblicazioni simili relative all'Austria: Tremel, 1960; Pickl, 1966; ad es. per l'Italia: Heers, 1959; ad es. per la Germania: Bastian, 1935–1943; per la bibliografia delle edizioni dei libri di conto pertinenti alle città anseatiche cfr: Eikenberg, 1976, 11–17. La più recente tra questo tipo di pubblicazioni: Westermann, Denzel, 2011.

9 "[...] però de alchuni altri crediti non liquidati che si ritrouano nelli libri di conto tenuti per il ditto maestro Zan Francesco et maestro Marcho fratelli [...]" (QV, 1549).

Tab. 3: I prezzi indicati nei libri di Lubiana¹⁰

oggetto	quantità	prezzo: fiorino (fl), kreuzer (kr); ducato (duc), soldo (sol); 1 fl = 60 kr; 1 duc = 124 sol
generi alimentari		
wein [vino]	1 masl (= 0,413 l)	fl -, kr 19/34
khandell [?]	1 masl	fl -, kr 12
oll [olio]	1 zennt [centinaio] (= 100 pfund [libbra viennese] = 56 kg)	duc 3, sol 62 (3x); duc 4, sol -
oll, öll	1 zen(n)t, zenth, cent	fl 4, kr 40 (2x); fl (rein), 5 kr 15 (7x); fl 5, kr 20
habbern, habernn [avena]	1 star [staio, staro] (= 83,32 l)	fl -, kr 21; fl -, kr 22
hirsch [miglio]	1 star	duc -, sol 36 (2x)
zucker vein [zucchero]	1 phundt (= 0,56 kg)	fl -, kr 15
kuchl zuckher	1 pfundt	fl -, kr 10
paxhorendl [carruba]	1 zennt	fl 2, kr -
mandel [mandorla]	1 zenth, zennt	fl 6, kr 40 (2x)
mandel	1 zennt	duc 5, sol -
feygenn [fico]	1 zennt	duc 2, sol 5
feygen(n), feigenn	1 zennt(t)	fl 2, kr - (2x); fl 2, kr 15 (2x); fl 2, kr 43
alt veygenn	1 phundt brutto	fl -, kr ~1,5
innwerg [zenzero]	1 h (heller = 1/32 lot = 0,547 g)	fl -, kr 40
negllen [chiodi di garofano]	1 lot (= 1/32 pfund à 2 marck [marco] = 17,5 g)	fl -, kr 10
piper [piper]	1 libritz [libbra sottile] = 0,303 kg)	fl -, kr 20 (2x); fl -, kr 23 1/3
safran [zafferano]	1 lot	fl -, kr 12
muschkat plue [fiore di moscato]	1 lot	fl - kr 10
tessuti, capi di abbigliamento		
tuech [tessuto]	1 ellen (= 78 cm)	duc -, sol 60
t(h)uech von Camerlin	1 ellen	fl 1, kr -; fl 5, kr 20
pruckhisch hasche atlas; hasche farb pruckhisch atlas [tessuto di seta]	1 ellen	fl -, kr 40; fl 2, kr 40
pruckhisch atlas allerlay farb	1 ellen	fl 1, kr -
venedigisch atlas	1 ellen	fl 1, kr 8 1/2
ratt arass [panno di Arras]	1 ellen	fl -, kr 20
leber farb(en) (h)arras	1 ellen	fl -, kr 20 (2x)
allerlay farb arras	1 ellen	fl 1, kr 15
allerlay farb zendl [tipo di taffetà]	1 pratsch [braccio] (= 68 cm)	fl -, kr ~ 4
lindisch t(h)uech [tessuto di Londra]	1 ellen	fl 1, kr - (2x); fl 1, kr 4 (2x); fl 1, kr 8; fl 1, kr 8 1/2 (2x)
sittigruenn lindisch thuech	1 ellen	fl 1, kr 3
prawn lindisch thuech	1 ellen	fl 1, kr 3
schwartz lindisch tuech	1 ellen	fl 1, kr 3; fl 1, kr 8 1/2

10 La prima citazione dell'articolo e dell'unità di misura è accompagnata dalla traduzione italiana e dall'eventuale spiegazione.

leber farb lindisch thuech	1 ellen	fl 1, kr 8 1/2
weyss lindisch tuech	1 ellen	fl 1, kr 8 1/2
maglisch, maclisch, mahlisch t(h)uech [tessuto di Mechelen /Malines o Mellina/]	1 ellen	fl 1, kr 4 (2x); fl 1, kr 6; fl 1, kr 6 2/3
schwartz maglisch tuech	1 ellenn	fl 1, kr -
leber farb meglisch thuech	1 ellen	fl 1, kr -
gelb vnd schwartz meglisch thuech	1 ellen	fl 1, kr 8
prawn meglisch thuech	1 ellen	fl 1, kr 8 1/2
gelb mechlisch tuech	1 ellenn	fl 1, kr 8 1/2
schwartz welsch tuch [tessuto italiano]	1 ellen	duc 1*
deutsch tuech [tessuto tedesco]	1 ellenn	fl -, kr 20
schwabisch zwillich [tessuto svevo di doppio filo]	1 ellen	fl -, kr 20 (2x)
fuetertuech [tessuto per rivestimento]	1 ellen	fl -, kr 11
gelb fuetter tuech	1 ellen	duc -, sol 28
gruen fuetertuech	1 ellen	fl -, kr 18 2/3; fl -, kr 20; fl -, kr 30
weyss fuettertuech, fuetter thuech	1 ellen(n)	fl -, kr 11; fl -, kr 12
fuetter, füet(t)er parchannt(t) [fustagno]	1 ellen	fl -, kr 6 (3x)
weyss vlmerer parchant	1 ellen	fl -, kr 11
new rupffen [tela]	1 ellen	fl -, kr 32/3*
satyn [satin]	1 ellen	fl -, kr 18
seydenn [seta]	1 quintat (= 1/4 lot = 1/128 pfund [libbra] = 4,375 g)	fl -, kr 3 1/3
weidgarn [filo]	1 libritzen	fl -, kr 20
puschen strickh [mazzo di corde]	1	duc -, sol 31*
kotzen [coperta]	1	fl 1, kr 20*
zwifach vnngrisch khotzen	1	fl 1, kr 25
ganntz vnngrisch khotzen	1	fl 1, kr 39 1/2
hut [cappello]	1	fl -, kr 10
weyss messgewannt [veste liturgica per la messa, casula]	1	fl 5, kr 20
leber farb atlas mess gewannt	1	fl 9, kr -
wellser [calzature?]	1 par [paio]	fl -, kr 8
stiffel [stivali]	1 par	fl 1, kr -*
goller [colletto]	1	fl 1, kr -(2x)
liderine goller	1	fl 1, kr -*
goller von Zamacken	1	fl 1, kr 11*
bestiame, pellame		
ross [cavallo]	1	fl 9, kr -; fl 12, kr -
clain oxlen [torello]	1	fl 1, kr 52 1/2
lannd oxell	1	fl 3, kr -; fl 3, kr 44
oxle	1	fl 4, kr 9 2/3
vechruckenn [pelle della schiena]	1	fl -, kr 4
khitzfeell [pelle di capretto]	1	duc -, sol 2

khitz fell, khitzfeel(l)	1	fl -, kr 1; fl -, kr 1 1/7
weyss fell/khast leder [cuoio]	1	duc -, sol 15
khnielling, khniellnig, khnuellingkh, kniellnig [pelle]	1	fl -, kr 2 1/2; fl -, kr 2 11/20 (2x); fl -, kr ~3; fl -, kr 3 1/5
heutt pergamenn [pergamena]	1	fl -, kr 10
metalli		
eysenn [ferro]	1 milliario (= 1000 libbre grosse = 477 kg)	duc 13, sol -
eysenn	1 faschen	duc -, sol ~ 26 1/2
eysn	1 meyler (= 1000 libbre viennesi = 560 kg)	fl 12, kr 40 (2x)
zinen [stagno]	1 phundt	fl -, kr 12
alt vnd new zin	1 phundt	fl -, kr 10
kheckhsylber [argento]	1 phunt	fl -, kr 24
golt [oro]	1 techell	fl -, kr 3 1/2
schwartz kupfer [rame]	1 cento	fl 2, kr 27 1/2; fl 6, kr 15
mosser [mortaio]	1	fl -, kr 55
schräuffen [viti]	1 stubenn	fl -, kr 2
eissen drat [filo di ferro]	1 h	fl -, kr 4
stachel [filo spinato]	1 mayller	fl 28, kr -*
materiali chimici		
alawn, alaun [allume]	1 zennt, cento	fl 5, kr 30; fl 8, kr -* (2x)
kreyden [gesso]	phundt	fl -, kr ~ 1
vitriol [vetriolo]	1 zent	fl 1, kr 30
presyly [verzino]	1 zent	fl 18, kr -
schwebl [zolfo]	1 zent	fl 2, kr -

Tab. 4: Rapporto tra monete veneziane e austriache¹¹

ducato veneziano	fiorino del Reno	lira veneziana	schilling viennese	denaro grosso veneziano	kreuzer viennese	soldo veneziano	pfennig viennese	heller viennese	denaro piccolo veneziano
1	1 3/8	6 1/5	11	46 1/2	82 2/3	124	330 2/3	661 1/3	1488
	1	4 1/2	8	33 3/4	60	90	240	480	1080
		1	1 7/9	7 1/2	13 1/3	20	53 1/3	106 2/3	240
			1	4 7/32	7 1/2	11 1/12	30	60	135
				1	1 7/9	2 2/3	7 1/9	14 2/9	32
					1	1 1/2	4	8	18
						1	2 2/3	5 1/3	12
							1	2	4 1/2
								1	2 1/4

11 Il rapporto tra la valuta austriaca e quella veneziana varia leggermente secondo i differenti calcoli impiegati.

MANUALI DI MERCATURA

Tra i primi volumi stampati a partire dal XVI secolo ci sono dei particolari manuali destinati ai mercanti. Queste guide propedeutiche erano dedicate all'acquisizione delle informazioni necessarie per identificare e riconoscere le unità con le quali si misurava la merce (ad es.: Pasi, 1503; Pasi, 1521; Pasi, 1540; Pasi, 1557; Garatti, 1686; Megliorati, 1703). Oltre ad elementi utili a padroneggiare l'arte del cambio delle valute e a individuare le misure in uso nei diversi paesi, i mercanti vi trovavano nozioni di tecnica mercantile – sulle spese, i profitti, gli interessi e gli affari più complessi. Per le loro necessità apparvero anche i primi manuali contabili (i "libri d'abaco") che insegnavano ai commercianti la conversione delle misure e del denaro da un sistema all'altro. Erano una sorta di libri di testo di matematica applicata, con esercizi, soluzioni e relative spiegazioni, adeguati alla gestione delle imprese di quel periodo. I compiti da risolvere si rifacevano alla prassi quotidiana: riportavano le unità monetarie dell'epoca, le misure, i prezzi e le spese legate all'attività commerciale, nonché le differenze e il rapporto esistente tra loro nelle diverse aree. Oggi, le istruzioni per la soluzione matematica dei calcoli esposte in questi manuali sono superate e illustrano in primo luogo la storia dello sviluppo della tecnica nelle operazioni aritmetiche. Specie per l'epoca antecedente di un buon decennio¹² la prima edizione di tale manuale, lo studioso può ragionevolmente supporre che il compilatore si sia adoperato per riportare i dati correnti sul denaro, le misure e i prezzi e che quindi per il periodo in questione devono ritenersi quelli reali¹³. Nel periodo delle successive edizioni del prontuario il denaro, i prezzi e in parte anche le misure avevano subito dei cambiamenti ed è quindi necessario controllare se la nuova pubblicazione ne abbia tenuto conto. In ogni caso, sebbene offrano un ampio ventaglio di possibilità alle ricerche, è indubbio che i manuali di mercatura descritti sono quasi del tutto trascurati nell'ambito degli studi sulla storia economica, delle misure, del denaro e dei prezzi.

Un esempio di trattato di aritmetica (libro d'abaco) per i mercanti è anche il *Künstliche rechnung mit der*

*Ziffer vnd mit den zal pfenningen / sampt der Wellischen Practica / vnnd allerley fortheil auff die regel de Tri. Item vergleichung mancherley Gewicht / Elnmaß / Müntz etc. auff etlich Land vnd Stett. Gemehret mit 293 Exempeln / von mancherley Kaufhendln mit erklerung wie dieselben zu machen vnd in die Regel zusetzen sein*¹⁴ scritto da Christoff Rudolff. La prima edizione uscì a Vienna nel 1526, ma in tutto il XVI secolo se ne contarono ben 17. Le varie edizioni non furono identiche: differivano tanto per struttura quanto per ordine dei testi; si mantennero invece quasi invariati rispetto alla prima gli esercizi pratici, che subirono degli aggiustamenti soltanto in relazione a singoli dati concreti. Alcune delle edizioni contengono degli esercizi completamente nuovi. I dati ripresi dall'edizione precedente e inseriti nella nuova pubblicazione fanno sorgere il dubbio che oramai non fossero più attuali. Nel caso invece di dati nuovi – inclusi nelle esercitazioni già presenti nelle stampe anteriori, ma soprattutto quando si trattava di compiti redatti ex-novo in un'edizione fresca di stampa – si può presumere fossero stati aggiornati.

L'autore di questo libro d'abaco, quasi sconosciuto agli storici¹⁵, è invece più famoso tra i matematici. Nato nel 1499 a Jawor in Polonia, morì a Vienna nel 1545 all'età di 46 anni. Dal 1517 al 1521 studiò algebra presso Henricus Grammateus (nome latinizzato di Heinrich Schreiber) all'Università di Vienna¹⁶. La sua opera *Behend vnd Hubsch Rechnung durch die kunstreichen regeln Algebre so gemeincklich die Coss genennt werden*¹⁷ (Strasburgo 1525) è il primo libro di algebra in lingua tedesca, scritto sulla scorta delle *Regulae cosae vel Algebrae*¹⁸, un manoscritto viennese di autore ignoto antecedente al 1510. Rudolff semplificò le regole per le incognite nelle equazioni, eseguì calcoli con i polinomi, con coefficienti razionali e irrazionali; introdusse i simboli per la radice quadrata, cubica e la radice quarta. Sapeva che un numero elevato a 0 è uguale a 1 ($x^0 = 1$).

Nel citato prontuario per i mercanti egli usava la barra della frazione. Al posto della virgola decimale si serviva della verticale, cfr. *Exempel Büchlin*¹⁹ (Augsburg 1530). Si sarebbe meritato l'appellativo di scopritore dei numeri decimali ma i contemporanei non compresero

12 Presumendo che per la raccolta dei dati e la stesura del libro l'autore abbia impiegato dai 10 ai 15 anni.

13 In questi manuali le fluttuazioni dei prezzi dei prodotti agricoli che dipendevano da annate concrete o il cui valore cambiava nel corso dell'anno (vino) sono citate approssimativamente. Con tutta probabilità, il ventaglio dei prezzi di tali articoli riportato nel manuale tiene conto del prezzo minimo e di quello massimo raggiunto da ogni singolo prodotto.

14 L'arte del calcolo con numeri e unità di calcolo, inclusa la pratica italiana e tutti i vantaggi della 'regola del Tre', con ragguagli tra vari pesi, volumi, monete, ecc. di alcune regioni e città. Ampliato con 293 esempi di differenti imprese commerciali, con le indicazioni per operare e agire secondo le regole.

15 Le edizioni di Rudolff sono state esaminate da Zlatko Herkov (Herkov, 1974; Herkov, 1971, 104, 215); alcuni dati dall'edizione del 1546 sono stati pubblicati da Darja Mihelič (Mihelič, 2006; Mihelič, 2015).

16 Il Grammateus – nato intorno al 1490 a Erfurt in Germania, morto nel 1525 a Vienna all'età di 35 anni – studiò a Vienna e a Cracovia. Dal 1517 al 1521 insegnò all'Università di Vienna, proprio negli anni in cui era frequentata da Rudolff. Era un influente maestro di matematica: scrisse molti libri sul tema, contribuì all'uso dei simboli in aritmetica e algebra, utilizzò coerentemente i segni più e meno; scrisse anche un manuale di contabilità (secondo l'Österreich-Lexikon <http://www.aeiou.at/aeiou.encycloped.s/s366972.htm>).

17 Calcolo facile e piacevole attraverso le regole dell'arte dell'algebra, comunemente indicata come 'la cosa'.

18 La regola della 'cosa' ossia dell'algebra.

19 Libretto di esempi.

e non ritennero degni di considerazione i suoi lavori. Utilizzava le lettere a, c e d per i numeri – seppure non nelle equazioni algebriche – e in tal modo creò la moderna simbologia (Rudolff, 1525; Rudolff, 1530)²⁰.

Il manuale di mercatura sul quale si basa la ricerca uscì a Vienna nel 1546²¹, un anno dopo la morte dell'autore. La lingua usata per scriverlo è il volgare tedesco che però non conosceva ancora solide regole di ortografia e grammatica. Nel testo compaiono espressioni e parole deformate che non si trovano nei dizionari.

L'autore dedica la sua opera: *“Allen liebhabern der Rechnung / vnnd sonderlich der selbigen kunstanfahenden Schuelern”*²², come si evince dal titolo della prefazione, che conclude con la presentazione della struttura del piccolo libro:

*Die Buechlein ist vnterscheiden in zwen theil. Der erst wirt genent das grundtbuechlein / lern die species in gantzen vnnd in brochnen zalen. Der ander wirt gesprochen das Regelbuechlein. Zeigt an die gulden regel de Tri / wie die selbig vortheilig zu brauchen / mit nachfolgung vil schoener exempeln / durch besondere titel ordentlich von einander abgesunndert / aus welchem ein yeder nit allein all notturffige kauffmans rechnung / sonder auch was zu schickung des tegels vnd zu Muentz gehoerig / leichtlich erlernen mag. Wie dann da selbst klaerlich gesehen wirdt*²³.

La seconda parte del libretto, “Regelbuechlein”, contiene minuziose istruzioni sulle operazioni di calcolo. Il commerciante di un tempo doveva saper convertire ad esempio le misure e il denaro viennese nei corrispondenti valori veneziano, tirolese, di Anversa, Norimberga, Buda (all'epoca Ofen ovvero Pecz), Breslavia, Cracovia, e tanti altri ancora. Doveva prestare attenzione sia al valore nominale (contabile) delle monete sia al metallo prezioso in esse contenuto e al rapporto di valore tra questa e quella “moneta d'oro”. Doveva conoscere le unità di misura di lunghezza, volume e massa in uso nelle diverse regioni e città. Anche le unità d'imballo avevano una misura prestabilita.

Con esercizi ed esempi concreti, mutuati dalla vita e da concrete esperienze gestionali del periodo, Rudolff stilò ad uso dei commercianti un capitolo sulle monete e i pesi *“Exempel von mancherley muentz vnd gewicht”* con esempi di cambio (*“Wechsel”*) e di calcolo nelle varie regioni (*“Rechnung vber Landt”*). Descrisse le

regole degli investimenti e della ripartizione dei profitti e dei rischi nelle società mercantili (*“Geschelschafften vnnd teylung”*) e nella gestione degli affari da parte del socio maggioritario con un socio operativo/fattore (*“Factorey”*). Aggiunse un capitolo sulle miniere, sulla conversione dei valori dell'argento e dell'oro (*“Exempel von Bergwerck, Silber und Goldt rechnung”*) e sul conio delle monete (*“Müntzschlag”*). Cercò di istruire il mercante sul valore delle diverse leghe di metalli preziosi, sul conio e sul valore delle monete. Essenziale per il commerciante e prezioso per il ricercatore contemporaneo è il capitolo con le tavole di ragguglio di misure, pesi e monete (*“Wechsel vnnd verkerung einer Maß / Gewicht vnnd Muentz etc. in die ander”*).

Nella prima edizione del manuale (1526), negli esercizi pratici collegati ai singoli capitoli Rudolff cita dati reali ripresi dalla vita quotidiana dei mercanti nel secondo decennio del Cinquecento. I prezzi e le spese (dei viaggi) da lui indicati, come del resto il pagamento dei servizi, possono essere considerati valori correnti in quel periodo. Lo stesso vale per il rapporto tra valute e monete e per gli esempi di ricavi e possibili perdite nelle attività mercantili e bancarie.

I commercianti si rifornivano di merci in località vicine ai centri di produzione o in quelle che offrivano un sistema di consegna consolidato per grandi quantità di mercanzie. Lì la merce era più a buon mercato rispetto ai centri di consumo dove i mercanti la distribuivano. Negli esempi pratici citati da Rudolff è chiaramente riportato dove si acquistava la merce e verso dove era spedita. Poichè lui stesso viveva a Vienna, nei suoi esercizi pratici Rudolff prende spesso come punto di partenza o arrivo di un viaggio d'affari proprio questa città.

Tra la mercanzia che Rudolff cita spesso nei suoi esempi esplicativi figurano in particolare svariati tessuti e spezie; non di rado sono oggetto di compravendita prodotti come grano, vino, bestiame, pelli, cera, pesce, olio, grasso, miele, zucchero, noci, mandorle, frutta secca e molti altri ancora. Dagli esempi di Rudolff possiamo ricavare la seguente situazione: da Venezia partivano per Vienna, Buda (*Ofen*), Breslavia, Norimberga e Augusta carichi di spezie (pepe, zafferano, chiodi di garofano), profumi (ambra, sapone), frutta tropicale (fichi, uva passa), olio d'oliva, vino, seta. È noto che la tela arrivava da Milano, Bergamo, Genova, Kempten (*Allgäu*), Ulma e la seta da Colonia. Le Fiandre e il Brabante con Bruges e Anversa erano le località da cui partiva il panno (inglese) verso Vienna e Buda. La seta

20 Secondo l'Österreich-Lexikon <http://www.aeiou.at/aeiou.encyclp.r/r935986.htm>.

21 Diverse altre edizioni del manuale, che però si differenziano tra loro, sono accessibili in rete. I dati nella pubblicazione del 1546 sono poco diversi da quelli nell'edizione di vent'anni prima. Si incontrano invece molti esercizi nuovi nell'edizione del 1557, che riporta anche le modifiche di alcuni rapporti di cambio tra le monete.

22 A tutti gli amanti dei calcoli e agli studenti appassionati di quest'arte.

23 Il volumetto è diviso in due parti. La prima è il libretto delle basi, che insegna a calcolare con numeri interi e frazioni. La seconda è il libretto delle regole, che pone l'accento soprattutto sulla regola d'oro del tre e spiega come usarla con profitto, con molti belli esempi che sono ordinatamente separati l'uno dall'altro dai titoli, dai quali ognuno può imparare non solo ciò che è indispensabile sulla contabilità commerciale, ma anche sull'adeguatezza della lega/metallo e delle monete. Come, si vedrà chiaramente più tardi.

e il panno prendevano le rotte per l'Oriente attraverso Norimberga, Francoforte e poi Vienna (sino a Buda). Per quanto concerne invece i metalli, i traffici e il commercio dell'argento si svolgevano attraverso Augusta, mentre passavano per Norimberga zinco, ottone e rame. Attraverso quest'ultima città transitava l'allume francese. Norimberga era anche il centro di produzione ed esportazione di chiodi, coltelli, bussole, carte, tovaglie e copriletti. La carta per le necessità delle tipografie di Norimberga proveniva da Basilea. Dall'Ungheria partivano per l'Europa occidentale buoi, pelli bovine e di pecora ma anche alcuni tipi di tessuto (tela), carte, storioni (pesci preziosi per il caviale), cappelli. L'Europa occidentale si riforniva di cera attraverso Poznan, Breslavia e Cracovia e attraverso Breslavia anche di cuoio e tela. La Boemia produceva ed esportava lana, cera, birra, formaggio, grasso e piume.

Nel manuale compaiono con ruoli di centri commerciali numerose città e regioni europee: Baviera, Württemberg (vino), Svevia (panno), le località tedesche di Norimberga, Strasburgo, Ulma, Augusta, Passau, Francoforte, Colonia, quelle svizzere di Berna, Basilea, Ginevra, Costanza, San Gallo, le regioni del Tirolo e del Trentino con Bolzano e Bressanone (vino, filati, grano), il territorio veneziano, l'Ungheria con Buda, la Polonia con Cracovia, Poznan e Olomouc, la Slesia con Breslavia, la Sassonia con Erfurt, Lipsia, la Misania, la Boemia con Praga, le Fiandre e il Brabante con Bruges e Anversa. I legami mercantili portavano anche a Lione e Lisbona. Il commercio di prodotti di largo consumo (grano) non di rado si svolgeva anche tra località vicine e tra i conventi. Nell'opera non si fa menzione e non si rileva alcun ostacolo al commercio in considerazione della vicinanza dello stato ottomano nel sudest del continente. Al contrario: Buda, che nel 1541 cade sotto gli Ottomani, è spesso citata negli esempi di esercizi come destinazione commerciale – ne possiamo dedurre che l'edizione del 1546 del manuale (forse) non era adeguata ai tempi e che nella prassi contabile, alla cui trattazione era sostanzialmente dedicata, conservava dati che probabilmente non erano più attuali.

Le indicazioni e gli esempi pratici di Rudolff offrono notizie e confronti sui rapporti monetari in ambito austriaco e sul denaro di altre aree commercialmente interessanti: Ungheria, Svevia, Baviera (Augusta), Fran-

conia (Norimberga), Württemberg, Sassonia, Alsazia (Strasburgo), Anversa, Fiandre, Tirolo, aree lungo il corso dell'Adige, Basilea, Boemia e Moravia (Olomouc), Slesia (Breslavia), Polonia (Cracovia), la Misania e Venezia. Le singole unità monetarie dei vari territori potevano essere diverse ma anche equivalenti, mentre era dissimile la scala dei sottomultipli.

L'autore, mediante valori simulati di attività commerciali che tengono conto sia di differenti sistemi di misura sia di rapporti tra unità monetarie, aveva preparato degli esercizi complessi, che dovevano servire ai mercanti per affinare le loro competenze. Negli esempi pratici di Rudolff c'è una miriade di dati sui prezzi dei più svariati articoli. Talvolta il prezzo è indicato per unità di merce, in altri casi è necessario arrivarci mediante operazioni di calcolo. Queste sono spesso piuttosto semplici: in esse si menzionano il prezzo dell'insieme e la quantità misurata della merce espressa ad es. per i tessuti in braccia ("elle"), per la seta in braccia corte/o piccole ("seiden eln", "kurtze brätschen"), per la seta cruda, il cotone, la lana in libbre ("pfund/t") e centinaia ("centner"); per gli alimentari: per il vino in secchi/e ("aymer", "ampher"), in quarti ("quart") e ottavi ("achterin"), in boccali ("mas") nonchè in bigonce ("bigonz"); per i cereali in staja/staja o stara ("star"), "mut", "metzen", "urna"; per la frutta secca: per le mandorle in libbre e centinaia, per le carrube ("poxhörndel", "carobi") in libbre e staja, per i fichi in centinaia e staja, per l'uva passa in staja e libbre, per le pere e le mele in libbre o in pezzi, per il miele in libbre; per le spezie: zucchero, pepe, cubebe (o pepe di Giava), chiodi di garofano, zenzero, timo, vallonea, calamo aromatico ("kalmus"), guaiaco ("frantzosen holtz") in libbre e centinaia, per cannella, noce moscata, anice, "galgant", "pariskörner", curcuma, "senebleter", scorzonera, cassia, ireos, cardamomo, mastice, mirra, theriac, "gamffer", gomma, sale di ammonio, biacca di piombo, zolfo in libbre; per "thucian" e turbit in libbre e lotti, per il sangue di drago in quarti ("vierding") e lotti, per il rabarbaro in lotti. Le quantità di cera, sapone, allume sono espresse in libbre e centinaia nonché in migliaia ("meiller") e in "stein"; stagno, ottone e rame in libbre e centinaia; argento e oro in marche e lotti (l'oro anche in carati).

Quando l'esercizio è limitato a una località con una valuta e misure unitarie, non ci sono difficoltà nel calcolo del prezzo della merce. Ben più complessi si rivelano

Tab. 5: Rapporto tra le misure per l'oro e l'argento

pfund [libbra]	marck [marco]	lot	karat [carato]	quint(el)	pfennig
1	2	32	48	128	512
	1	16	24	64	256
		1	1 1/2	4	16
			1	2 2/3	10 2/3
				1	4

i compiti che includono località con diverse valute e misure, e ancora più difficili gli esercizi che, oltre a tutti i parametri già citati, prevedono pure le spese del trasporto da un luogo a un altro (non però l'influenza della domanda e dell'offerta del bene, criterio di valutazione che invece nei compiti manca). Quando i dati sono sufficientemente chiari e consistenti, i calcoli dei prezzi sono complicati ma oggigiorno risolvibili – anche/soprattutto con l'ausilio dei supporti informatici moderni. Ovviamente, noi calcoliamo con le cifre decimali, Rudolff, al contrario, usava la linea di frazione. I calcoli, a causa della complessità d'impostazione del metodo di calcolo con la linea di frazione, non corrispondono del tutto. Per una concreta, contemporanea comprensione dei rapporti tra le diverse unità monetarie e di misura è

invece opportuno individuare la corrispondenza con le misure attuali, altra operazione che non sempre si rivela semplice.

Un'ulteriore difficoltà sta nel fatto che l'autore del manuale aveva tralasciato i dati chiave (riguardo ai rapporti tra unità monetarie e di misura) in quanto supponeva che il lettore ne fosse a conoscenza: nella sua epoca era ovvio, oggi però non abbiamo dimestichezza con queste nozioni e qui sorgono i problemi. Tuttavia, anche solo le soluzioni di ciò che è chiaro negli esercizi – e lo è la gran parte dei compiti –, confrontate con i dati desunti da altre/differenti fonti pertinenti al secondo decennio del Cinquecento potrebbe ampliare le nostre cognizioni sulla struttura dei prezzi nel periodo preso in esame.

Tab. 6: I prezzi indicati nel manuale di Christoff Rudolff²⁴

oggetto	località	quantità	prezzo
generi alimentari, spezie, piante medicinali			fiorino (fl), kreuzer (kr); ducato (duc), soldo (sol)
wein [vino]	NN, Österreich, Wien [Austria, Vienna]	1 achtring [ottavo] (=1/32 aymer [secchia/o] = 4 masl/seydel = 1,65 l)	fl -, kr 1; fl -, kr 1,16; fl -, kr 1,25; fl -, kr 1,33; fl -, kr 1,41; fl -, kr 1,5; fl -, kr 1,64; fl -, kr 1,88; fl -, kr 2; fl -, kr 2,11; fl -, kr 2,2; fl -, kr 2,34; fl -, kr 2,5; fl -, kr 2,64; fl -, kr 2,97; fl -, kr 3; fl -, kr 3,17; fl -, kr 4,92; fl -, kr 7,77; fl -, kr 12,19
malvasier [malvasia]			fl -, kr 13
muscatel [moscato]			fl -, kr 9,43
wein	Nürnberg [Norimberga]		fl -, kr 4,22
muscatel	Venedig [Venezia]		fl -, kr 7,87
	Etschland [aree lungo il corso dell'Adige]		fl -, kr 12,5
traid [grano]	NN	1 metzen (= 1/30 mut = 45,78 l)	fl -, kr 17,18; fl -, kr 18,5; fl -, kr 25; fl -, kr 30; fl -, kr 37,5; fl -, kr 45
weytzen [frumento]			fl -, kr 8; fl -, kr 9,68; fl -, kr 10
rockhen [segala]			fl -, kr 6
habern [avena]			4; fl -, kr 8,5; fl -, kr 10
traid	Wien	1 metzen	fl -, kr 14,76
weytz			15,67; fl -, kr 15,97; fl -, kr 16,76
habern			fl -, kr 11,3
traid			
waitz	Etschland	1 star (= 83,32 l)	fl -, kr 32,5 kr

24 Per facilitare il raffronto dei prezzi, nella tabella le misure sono accordate a quelle viennesi e veneziane mentre le unità monetarie sono trasposte nelle unità riprese dalla scala viennese (fiorino, kreuzer) e veneziana (ducato, soldo). La lettera maiuscola davanti all'unità monetaria indica il luogo in cui era stata concretamente citata la misura usata. La prima citazione di un articolo/oggetto, di un luogo e di un'unità di misura è accompagnata dalla traduzione italiana e da una eventuale spiegazione.

habern		1 star	fl -, kr 27,5
röcken		1 star	fl -, kr 26
baumöl [olio di oliva]	NN	1 centner [centinaio] (= 100 pfund [libbre] = 56 kg)	fl 7, kr 22,5
	Venedig	1 meiller [migliaio] (= 1000 pfund [libbre] = 577 kg)	duc 39, sol 22,4
	Wien	1 meiller (= 577 kg)	fl 60, kr 50,83
schaff schmaltz [grasso di pecora]	NN	1 pfund (lb) [libbra] (= 0,56 kg)	fl -, kr 1,75; fl -, kr 3,25
ochsen [toro]	NN	1	fl 4, kr 45; fl 6, kr 37,5
	Ungarn [Ungheria]	1	fl 4, kr 45,94
	Wien	1	fl 5, kr 15
(ochsen)fleisch [manzo]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 1
wampen [trippa]	NN	?	fl -, kr 11
gerob [frattaglie?]	NN	?	fl -, kr 6
käse [formaggio]	Behem	1 pfund (lb)	fl -, kr 0,58
kytz [capretto]	NN	1	fl -, kr 3
huhn [gallina]	NN	1	fl -, kr 2,125
putschändel [pollastri?]	NN	1	fl -, kr 1/3
ei [uovo]	NN	1	fl -, kr 1/9; fl -, kr 1/6
fisch [pesce]	NN	1	fl -, kr 0,95; fl -, kr 1,02
hering [aringa]	NN	1	fl -, kr ¼; fl -, kr 0,425
stockfisch [merluzzo]	NN	1	fl -, kr 4,5
hausen [storione]	NN	1 centner	fl 4, kr 37,5
mandel [mandorla]	NN	1 centner	fl 12, kr -; fl 17, kr 52,5
		1 pfund (lb)	fl -, kr 5,84; fl -, kr 7,2; fl -, kr 10,73
	Wien	1 pfund (lb)	fl -, kr 8,82
	Augsburg [Augusta]	1 centner	fl 13, kr 30
mandel air [marzapane ?]	NN	1	fl -, kr 2,5
nuß [noce]	NN	1	fl -, kr 0,0125; fl -, kr 0,0135; fl -, kr 0,0177
	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 2,125; fl -, kr 3,25
birn [pera]	NN	1	fl -, kr 0,0083
oꝑfel [mela]	NN	1	fl -, kr stane 0,005
feygen [fico]	NN	1 centner	fl 5, kr 22,5; fl 6, kr 30,5
	Venedig	1 star [staio] (= 220 VE pfund (lb) à 0,477 kg = 104,94 kg)	duc 2, sol 31,6
		1 VE pfund (lb) (= 21/25 W pfund (lb))	duc -, sol 2,12
	Wien	1 W pfund (lb) (= 1 4/21 VE pfund (lb))	fl -, kr 3
weinberlin [uva passa]	Venedig	1 star (= 260 VE pfund (lb) à 27/50 W pfund (lb))	duc 2, sol 62

	Wien	1 centner	fl 8, kr -
poxhörndel [carruba]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 2,5
honig [miele]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 6,43
zucker [zuccheru]	NN	1 centner	fl 27, kr -; fl 30, kr -
zucker polermo	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 20
zuckerhut	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 15
pfeffer [pepe]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 32; fl -, kr 45; fl -, kr 48,75
		1 centner	fl 19, kr -; fl 45, kr -
	Nürnberg	1 N pfund (lb) = 9/10 W pfund (lb)	fl -, kr 35,71; fl -, kr 38,625; fl 1, kr 1
	Ofen [Buda]	1 centner	fl 40, kr 30
		1 pfund (lb)	fl -, kr 8,19; fl -, kr 8,44
pfeffer lauter	NN	1 pfund (lb)	fl 1, kr 22,5
pfeffer fusti	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 33,75
langer pfeffer, piper [piper]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 45; fl -, kr 55; fl 1, kr 15
		1 centner	fl 42, kr 50; fl 45, kr -; fl 45, kr 30
	Breßlau [Breslavia]	1 centner	fl 30, kr 42
	Frankfurt [Francoforte]	1 centner	fl 66, kr 23
	Venedig	1 VE pfund (lb) (= 27/50 W pfund (lb))	fl -, kr 29,76; fl -, kr 30,59
cubeben [cubebe]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 7
neg(e)le(i)(e)n [chiodi di garofano]	NN	1 pfund (lb)	fl 1, kr 22,5; fl 1, kr 36
	Venedig	1 VE pfund (lb)	fl -, kr 27
neg(e)le(i)(e)n lauter	NN	1 pfund (lb)	fl 1, kr 22,5; fl 2, kr -
	Venedig	1 VE pfund (lb)	duc -, sol 62
	Nürnberg	1 pfund (lb)	fl 2, kr -
neg(e)le(i)(e)n fusti	NN	1 pfund (lb)	fl 1, kr 22,5; fl -, kr 27,5; fl -, kr 30
	Venedig	1 VE pfund (lb)	duc -, 24,8 sol; duc -, sol 49
	Nürnberg	1 pfund (lb)	fl -, kr 30
imber [zenzero]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 41,25; fl 1, kr 20
		1 centner	fl 27, kr -; fl 54, kr 30
	Frankfurt	1 centner	fl 52, kr 52,5
weisser imber lauter	Venedig	1 VE centner	duc 18, sol 62
	Ofen	1 O centner (= 1 19/50 VE centner = 1 1/4 W centner)	fl 43, kr 52,6
roter imber	Venedig	1 VE centner	duc 14, sol 46,5
galgant [zenzero dolce, galanga]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 52; fl -, kr 52,5
pariskörner	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 37,5
zitwer [curcuma]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 52,5
zimatrörlen [cannella]	NN	1 centner	fl 24, kr -
lang zimatrörlen	NN	1 pfund (lb)	fl 1, kr 33

zimatrinden	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 52,5
muscatnuss [noce moscata]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 45; fl -, kr 52,5
		1	fl -, kr 0,625
änis [anice]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 4
saffran [zafferano]	NN	1 pfund (lb)	fl 4, kr -; fl 4, kr 22,5; fl 4, kr 45; fl 5, kr 30; fl 6, kr 24; fl 8, kr -
	Venedig	1 VE pfund (lb)	duc 2, sol 46,5
	Nürnberg	1 pfund (lb)	fl 4, kr 30
	Frankfurt	1 pfund (lb)	fl 4, kr 22,5
saffran lauter	NN	1 pfund (lb)	fl 4, kr 22,5
land(t)saffran, ortsaffran	NN	1 pfund (lb)	fl 4, kr 30; fl 6, kr 37,5; fl 7, kr 12; fl 7, kr 30
adlersaffran	NN	1 pfund (lb)	fl 4, kr 22,5
	Breßlau	1 pfund (lb)	fl 4, kr 32
püysch saffran lauter	Nürnberg	1 pfund (lb)	fl 4, kr 58
	Wien	1 pfund (lb)	fl 5, kr 14,22
timean [timo]	NN	1 centner	fl 7, kr -
gallas [galla]	NN	1 centner	fl 8, kr 22,5
senebleter	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 10
kalmus [calamo]	NN	1 centner	fl 15, kr 58,5; fl 16, kr -
	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 8
cassia fistula [cassia]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 30
hermodactilus [ireos]	NN	1 pfund (lb)	fl 3, kr -
reubarbaron [rabarbaro]	NN	1 pfund (lb)	fl 12, kr 8
veihei Wurtzen [scorzonerä]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 7
cardamomi [cardamomo]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 52,5
mastix [mastice]	NN	1 pfund (lb)	fl 1, kr 15
rotten mirren [mirra]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 30
trackenblut [sangue di drago]	NN	1 pfund (lb)	fl 1, kr 36
tyriackh [theriac]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 16,25
weiß weyrach [incenso]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 20
gummi [gomma]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 11
gamffer	NN	1 pfund (lb)	fl 2, kr 30
thucian	NN	1 pfund (lb)	fl 2, kr 45
turbit [turbit]	NN	1 pfund (lb)	fl 2, kr 20
tessuti, capi di abbigliamento			
tuch [tessuto]	NN	1 elle [braccio] (= 78,5 cm)	fl -, kr 16,875; fl -, kr 17,5; fl -, kr 25; fl -, kr 28,5; fl -, kr 29,22; fl -, kr 42,5; fl -, kr 45,5; fl -, kr 57,5; fl -, kr 58,5; fl 1, kr 13,32; fl 1, kr 19,58; fl 1, kr 32,22
	Nürnberg	1 elle	fl -, kr 21,43

englisch tuch [tessuto inglese]	Antwerpen [Anversa]	1 A elle (= 89/100 W elle)	fl -, kr 32 1/7
lündisch tuch [tessuto di Londra]	Frankfurt	1 F elle (= 3/4 N elle)	fl -, kr 44,4
	Nürnberg	1 N elle (= 1 1/3 F elle)	fl 1, kr 15,66
gefärbt lündisch tuch	Antwerpen	1 A elle (= 1 1/20 N elle)	fl -, kr 37,27
	Nürnberg	1 N elle (= 20/21 A elle)	fl -, kr 45,5/7
purpian(isch tuch) [tessuto purpureo]	NN	1 elle	fl -, 47,95 kr; fl 1, kr 10; fl 1, kr 23,5
purpian	Ofen	1 elle	fl -, kr 41,95
pärpian	NN	1 elle	fl -, kr 10,18
atlas [tessuto di seta]	NN	1 elle	fl -, kr 20
brauner kermesin atlas	NN	1 elle	fl 1, kr 1,54; fl 3, kr 7,39; fl 3, kr 7,5
gelben atlas	NN	1 elle	fl 5, kr -
leberfarb atlas mit gulden blümen	NN	1 elle	fl 5, kr 48,75
swarz genueser atlas	NN	1 elle	fl 1, kr 30
damaskat, damaschk, tamaschkat [damaschino]	NN	1 elle	fl 1, kr 56,25
venedigscher tamaschk grün, aschenfarb, weis, liechtgelb mit kleinen blümen, liechtgelb mit grossen blümen	NN	1 elle	fl 1, kr 56,25
tamaschk leberfarb	NN	1 elle	fl 2, kr 15
roten gräten tamaschk	NN	1 elle	fl 2, kr 15
schwartz maylander tamaschk	NN	1 elle	fl 3, kr -
schwartz genueser tamaschk	NN	1 elle	fl 3, kr 30
rot gekrönt jenueser tamaschk	NN	1 elle	fl 9, kr -
venedigischer tamasck	Wien	1 W elle (= 1 9/41 seidenelle/kurtze bratsch [braccio piccolo] à 63,68 cm)	fl 2, kr 7,5
trümmer damaschk	Breßlau	1 elle	fl 2, kr 32
(trümmer) samat [velluto]	NN	1 elle	fl 1, kr 43,85; fl 2, kr 19,26; fl 2, kr 29,74; fl 2, kr 45,44; fl 2, kr 46,15; fl 3, kr -; fl 3, kr 7,5; fl 3, kr 22,5;
trümmer samat	NN	1 elle	fl 3, kr -
samathin schwartz	NN	1 elle	fl -, kr 33,75
schamlot	NN	1 elle	fl -, kr 48
granat	Ofen	1 elle	fl 2, kr 32
harras [panno di Arras]	NN	1 elle	fl -, kr 20,57; fl -, kr 30

harras schwarz	NN	1 elle	fl -, kr 15
braun rässa harras	NN	1 elle	fl -, kr 18
rässa scharlach harras	NN	1 elle	fl -, kr 35
negelfarb harras	Breßlau	1 elle	fl -, kr 15,5
taffat [taffetà]	NN	1 elle	fl -, kr 24
braun venedigischer taffat, schilher grün in gelb, plab in gelb, braun in rot, plab in rot, gelb in rot	NN	1 elle	fl -, kr 25
grün und gelb schilher taffat	Breßlau	1 elle	fl -, kr 29
zendel [tipo di taffetà, zendado]	NN	1 elle	fl -, kr 8; fl -, kr 16; fl -, kr 37,5; fl -, kr 57,5;
tobin	NN	1 elle	fl 1, kr 6,75;
	Breßlau	1 elle	fl 1, kr 23,33
venedigischer tobin gelb, grün, leberfarb, plab, rot, braun, liecht plab, grün	NN	1 elle	fl 1, kr 7,5
roter tobin	NN	1 elle	fl 1, kr 22,5
rot kermesin tobin	NN	1 elle	fl 1, kr 52,62
barchat [fustagno]	NN	1 elle	fl -, kr 8,13; fl -, kr 8,75
leinwat [tela di lino]	NN	1 elle	fl -, kr 4,5; fl -, kr 6
	Nürnberg	1 elle	fl -, kr 3,1
weiß galler leinwat	NN	1 elle	fl -, kr 45
futertuch [tessuto per rivestimento]	NN	1 elle	fl -, kr 13
banck tuecher	NN	1 elle	fl -, kr 22,5
kempter zwilch [tessuto di doppio filo]	Schwaben [Svevia]	1 elle	fl -, kr 9,57
gelben schätter	NN	1 elle	fl -, kr 7
schmalbörtle [nastro]	NN	1 elle	fl -, kr 1,125
breyt cölnisch vnd mailendisch börtle	NN	1 elle	fl -, kr 1,5
flötseyden [seta]	NN	1 pfund (lb) (= 307,44 g)	fl 2, kr 18
cölnisch seiden	NN	1 pfund (lb)	fl 4, kr -
bordseiden	NN	1 pfund (lb)	fl 6, kr -
schwartz sprengseiden	NN	1 pfund (lb)	fl 6, kr 15
syrisch seiden	NN	1 pfund (lb)	fl 7, kr 28
schnür von mittelseiden	NN	1 pfund (lb)	fl 2, kr 30
woll [lana]	NN	1 centner	fl 15, kr -; fl 17, kr 30
	Beham [Boemia]	1 centner	fl 8, kr 24
schaffwoll [lana di pecora]	NN	1 centner	fl 8, kr 38,5
baumwoll [cotone]	NN	1 centner	fl 17, kr 52,5
burgerhüt [cappello]	Ofen	1	fl -, kr 9,92
schwäbisch hut		1	fl -, kr 8
eingezogen hut	Nürnberg	1	fl -, kr 7,05

pettebbich [copriletto]		1	fl 1, kr 4,29
tischtebbich [tovaglia]		1	fl -, kr 21,43
materie prime, metalli, materiali chimici			
wachs [cera]	NN	1 centner (= 5 stein = 130 pfund (lb))	fl 13, kr 40; fl 15, kr 45; fl 18, kr 33,75
		1 pfund (lb)	fl -, kr 8,44
	Breßlau	1 centner (= 5,5 stein = 132 pfund (lb))	fl 14, kr 48,25; fl 18, kr 33,75; fl 21, kr 55,75
	Crakaw [Cracovia]	1 centner	fl 13, kr 54,38
	Posen [Poznan]	1 centner	fl 13, kr 7,5
	Behem	1 centner	fl 8, kr 1,25
	Breßlau	1 B pfund (lb) (= 50/61 VE pfund (lb))	fl -, kr 1,29; fl -, kr 6,73; fl -, kr 8,44; fl -, kr 10,27
	Crakaw	1 pfund	fl -, kr 6,42
unslitt, vnßlit [sego]	NN	1 centner	fl 2, kr 22,5; fl 2, kr 37,5; fl 5, kr -
saiffen, seyffen [sapone]	NN	1 centner	fl 2, kr 15; fl 4, kr -; fl 6, kr 15
	Venedig	1 centner	duc 5, sol 3,2
		1 meiller	duc 17, sol 108; duc 18, sol 46,5
	Augsburg	1 A pfund (lb) (= 1 9/16 VE pfund (lb))	fl -, kr 8,57
haut [pelle]	NN	1	fl -, kr 39,525; fl -, kr 55
federn [piume]	Behem	1 pfund (lb)	fl -, kr 0,549
gold [oro]		1 pfund (= 2 marck = 32 lot = 48 karat)	fl 214, kr -; fl 214, kr 40
silber [argento]	NN	1 pfund (lb) (= 2 marck)	fl 19, kr 15; fl 19, kr 30; fl 19, kr 45; fl 20, kr 30; fl 20, kr 45
		1 W pfund (lb) (= 2 W marck à 1,4 A marck)	fl 20, kr 30
	Augsburg	1 Au pfund (lb) (= 2 Au marck)	fl 17, kr -
		1 W pfund (lb) (= 2 W marck à 1,4 Ag marck)	fl 19, kr -
	Wien	1 N pfund (lb) (= 2 N marck à 1,7 Ag marck)	fl 17, kr 22,5
	Frankfurt	1 F pfund (lb) (= 2 F marck à 1,6 Ag marck)	fl 17, kr 3,4
	Antorff	1 An pfund (lb) (= 2 An marck à 1,7 Ag marck)	
schwarzer kupfer [rame]	Nürnberg	1 N centner (= 1 14/50 B centner)	fl 6, kr -
	Breßlau	1 B centner (= 0,78 N centner)	fl 7, kr 28,29
zin [stagno]	Eger [Egger]	1 E centner (= 1 1/3 N centner)	fl 18, kr 30
	Nürnberg	1 N centner (= 3/4 E centner)	fl 12, kr 52,5; fl 18, kr 37,5

zin lauter		1 N centner	fl 18, kr 35,71
	Augsburg	1 A pfund (lb) (= 25/26 N pfund (lb))	fl -, kr 11,43
messing lauter [ottone]	Nürnberg	1 N centner	fl 7, kr 22,5
weinstein [cremor tartaro]	NN	1 centner	fl 10, kr 45
alaun [allume]	NN	1 centner	fl 13, kr 30
allan lauter	Nürnberg	1 centner	fl 6, kr 22,5
sal armoniac [sale di ammonio]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 1,25
bleiweis [biacca di piombo]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 7
swebel [zolfo]	NN	1 pfund (lb)	fl -, kr 2,5
altri prodotti			
papir, papyr [carta]	NN	1 palle [foglio]	fl 9, kr 30
	Basel [Basilea]	1 palle	fl 6, kr 22,5
	NN	1 riß (= 1/10 palle)	fl -, kr 45; fl -, kr 52,5
	Basel	1 riß	fl -, kr 57
karten [carte]	NN	1 tutzet [dozzina]	fl -, kr 0,9
hungerisch breydt fätschen	NN	1 tutzet	fl 1, kr 2,5
nadel [ago]	NN	1	fl -, kr 0,0225
harnaschnägel [chiodo]	Nürnberg	1	fl -, kr 0,0238
compaß [compasso]		1 tutzet	fl -, kr 6 2/3
messer [coltello]	NN	1	fl -, kr 1,5
scheiden messer [guaina]	NN	1	fl -, kr 2,5
	Nürnberg	1	fl -, kr 3 1/3
nestel [strisce di cuoio, legacci (?)]	NN	1 tutzet	fl -, kr 1,75
sennisch leder [cuoio]	Breßlau	1	fl -, 12,23 kr
beutelleder	Nürnberg	1	fl -, kr 8,54
beutel [borsa]		1	fl -, kr 60
kindtßbeutel		1	fl -, kr 3
nadelbeyn [calamo]		1 tutzet	fl -, kr 6
gute tasche [saccolo]		1	fl -, kr 10
gemeine tasche		1	fl -, kr 2,5
calamal		1 tutzet	fl -, kr 20
hüter charten		1 tutzet	fl -, kr 20
kempel		1 tutzet	fl -, kr 5

CONCLUSIONE

Cerchiamo ora, sulla base del loro valore documentario per la storia dei prezzi delle merci, di confrontare le fonti presentate. Gli inventari nei quaderni dei vicedomini, i protocolli riguardanti le doti stilati dai notai

e le note nei libri di conto sono indubbiamente molto importanti, tuttavia, da essi possiamo estrapolare soprattutto notizie dei prezzi riferibili ad ambiti locali²⁵ e a quadri temporali limitati. In ogni caso, è opportuno – soprattutto come supporto e punto di partenza per ulteriori (!) studi – raccogliere in tabelle come quelle presenti nel

25 Nei registri commerciali sono citate numerose persone e pure prodotti provenienti da realtà diverse, anche lontane.

nostro contributo i dati sul valore stimato e sui prezzi dei beni e delle merci. Nel far ciò, bisogna però tener conto che soltanto i registri contabili offrono notizie sui prezzi raggiunti nello svolgimento di un'attività mercantile, gli inventari nei quaderni dei vicedomini e gli atti che riguardano le doti nei quaderni notarili riportano unicamente il valore stimato di un determinato bene.

È possibile superare il condizionamento temporale imposto dai quaderni dei vicedomini, da quelli notarili e dai libri di conto quando il singolo codice o la sua serie – ad esempio i quaderni dei notai e dei vicedomini – abbracciano un lasso di tempo più lungo: allora se ne possono estrapolare anche le tendenze e le variazioni ovvero l'andamento dei prezzi²⁶. Attingendo ad altri documenti coevi pertinenti a realtà diverse e comparando i dati su prezzi, è possibile superare il vincolo locale di ognuno dei tre tipi di fonte citati anche per un campione temporale ridotto. Sta di fatto che entrambe le fonti istriane esaminate presentano assonanze e dati comparabili sia per quanto concerne i beni stimati, sia per quanto riguarda il loro valore. Questi beni differiscono dagli articoli oggetto di scambio i cui prezzi sono citati nei due libri di conto di Lubiana: il valore di questi è rapportabile ai prezzi del ricco assortimento di prodotti commerciali citati nel manuale di Christoff Rudolff.

L'analisi dei manuali di mercatura per le indagini relative alla storia dei prezzi, è una pratica alquanto poco conosciuta. Il prontuario preso in esame – seppure limitato nel tempo – offre una nutrita gamma di sfide

da affrontare per condurre una ricerca, specie tenuto conto della stratificazione e dell'intreccio dei dati sulle misure, il denaro, i metalli e i prezzi nei più diversi paesi europei. A giudicare da altre ricerche, i dati sulle monete e le unità di misura riportati nel libro d'abaco, attinenti un periodo di 10–15 anni antecedente la prima uscita del manuale (1526), sono piuttosto affidabili. Con tutta probabilità si può ipotizzare lo stesso anche per i prezzi degli articoli citati, che è tuttavia raccomandabile considerare con una buona dose di cautela e controllare impiegando altre e differenti tipologie di fonti. In merito ai prezzi riportati nelle edizioni successive, la prudenza deve essere ancora maggiore: i segmenti di testo ripresi pari pari dalla prima o dalle edizioni antecedenti sono inutilizzabili. Meritano invece tutta l'attenzione i dati sui prezzi che sono stati modificati nel testo rimasto comunque invariato, e in particolare le parti completamente riscritte nel manuale più recente. Sarebbe auspicabile che una simile analisi fosse condotta su tutte le edizioni di questo libro d'abaco: potrebbe indubbiamente portare a nuove conoscenze in merito ai prezzi. Ad ogni modo va ribadito che tali manuali sono stati sinora poco impiegati nelle ricerche riguardanti i vari aspetti della storia economica. Nell'analizzare una tale fonte non ci si può assolutamente limitare al solo aspetto formale dei prezzi dei beni, ma è necessario introdurre nella ricerca l'intera gestione commerciale, la varietà di denaro e misure, compresi i sistemi di conio e i profitti dell'impresa – cosa alla quale, del resto, questi manuali erano destinati.

26 Per i prodotti agricoli e non che dipendono dalle condizioni climatiche (vino), è di grande interesse seguire anche il movimento dei prezzi nelle singole annate o per alcuni anni in sequenza.

VICEDOMINSKE KNJIGE, TRGOVSKE KNJIGE IN RAČUNSKI PRIROČNIKI ZA TRGOVCE
KOT VIRI ZA RAZISKAVO ZGODOVINE CEN
(PRVA POLOVICA 16. STOLETJA)

Darja MIHELIC

Murnikova ulica 18, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: mihelic@zrc-sazu.si

POVZETEK

Spoznanja glede cen, cenovnih razmerij, pa tudi glede gibanja cen v različnih okoljih in razdobjih temeljijo na množici mikroraziskav, ki črpajo podatke iz pisnih zgodovinskih virov. Prispevek predstavlja nekaj primerkov tovrstnih virov in skuša ovrednotiti njihovo povednost oz. uporabnost za evidentiranje cen v okoljih Istre in osrednje Slovenije ter v Evropi. Raziskava se omejuje na kratek časovni razpon: od srede drugega desetletja do srede 16. stoletja. Od virov so bili za analizo izbrani: primerek neobjavljenega rokopisnega vicedominskega kodeksa iz severnoistrskega primorja (Piran), objavljena notarska knjiga iz osrednje Istre (Labin), dva objavljena sešitka trgovskih knjig iz osrednjega slovenskega celinskega prostora (Ljubljana) in na Dunaju tiskani računski priročnik za trgovce.

Dokumentarna povednost omenjenih virov za zgodovino cen je različna. Regesti v vicedominskih in notarskih ter evidenca poslovanja v trgovskih knjigah so za preučevanje cen nedvomno zelo pomembni. Iz njih moremo povzeti predvsem lokalno in časovno omejene podatke o vrednosti in cenah predmetov in blaga. Dokaj neznana pa je izkušnja z analizo računskih priročnikov za trgovce. Obravnavani učbenik – čeprav časovno omejen – nudi paleto raziskovalnih izzivov zlasti glede večplastnosti in prepletenosti podatkov o merah, denarju, kovih in cenah v najrazličnejših evropskih okoljih. Podatke za denarne in merske enote za čas desetih do petnajstih let pred izidom prve izdaje priročnika (1526) smemo imeti za zanesljive. Podobno smemo domnevati tudi za omenjene cene predmetov, ki pa jih je potrebno obravnavati z veliko mero previdnosti in jih preveriti tudi po virih drugačnega tipa. Vsekakor je potrebno poudariti, da so tovrstni računski priročniki za trgovce z množico praktičnih nalog doslej pri raziskavah različnih aspektov ekonomske zgodovine skoraj prezrti in premalo uporabljeni. Pri analizi takega učbenika – četudi ne nudi konkretno realiziranih podatkov – pa ni mogoče ostati le pri formalno-podatkovni plati cen predmetov, ampak je potrebno v obravnavo pritegniti celovito trgovsko poslovanje od raznovrstnega denarja, mer, do kovnih sistemov in dobičkov od poslovanja – čemur so bili tovrstni priročniki tudi namenjeni.

Ključne besede: vicedominske knjige, trgovske knjige, računski priročniki za trgovce, zgodovina cen, Christoff Rudolff

FONTI E LETTERATURA

Bastian, F. (1935–1943): Das Runtingerbuch 1383–1407 und verwandtes Material zum Regensburger-südostdeutschen Handel und Münzwesen. 1. Darstellung; 2. Text des Runtingerbuches; 3. Urkunden, Briefe, Rechnungsauszüge; Register zum Text des Runtingerbuches, Berichtigungen, Ergänzungen. Regensburg, Bosse.

Bizjak, M. (2005–2012): Srednjeveški obračuni freisinške škofije = Die mittelalterlichen Abrechnungen des Hochstifts Freising. 1, Obračuni gospostev Škofja Loka in Klevevž 1395–1401 = 1, Abrechnungen der Herrschaften Škofja Loka und Klevevž 1395–1401. Loški razgledi 52, 11–14; 2, Obračuni gospostev Škofja Loka 1399–1401 in Klevevž 1395–1400 = 2, Abrechnungen der Herrschaften Škofja Loka 1399–1400 und Klevevž

1395–1400. Loški razgledi 53, 315–368; 3, Obračuni gospostva Škofja Loka 1437–1439 = 3, Abrechnungen der Herrschaft Škofja Loka 1437–1439. Loški razgledi 54, 353–380; Srednjeveški obračuni freisingške škofije = Medieval accounts of the Freising Diocese; 4, Obračuni gospostva Škofja Loka 1439–1442 = 4, Accounts of the Škofja Loka estates 1439–1442. Loški razgledi 55, 435–458; 5, Obračuni gospostva Škofja Loka 1441–1478 = 5, Accounts of the Škofja Loka estates 1441–1478. Loški razgledi 56, 435–462; 6, Obračuni gospostva Škofja Loka 1477–1487 = 6, Accounts of the Škofja Loka estate 1441–1478. Loški razgledi 57, 385–412; 7, Obračuni gospostva Škofja Loka 1486–1491 in Klevevž 1486–1487 = 7, Accounts of the Škofja Loka estate 1486–1491 and Klevevž estate 1486–1487. Loški razgledi. 59, 409–442.

Bizjak, M. (2006): Srednjeveški urbarji za Slovenijo. 5, Urbarji briksenske škofije = Die Urbare des Hochstifts Brixen. 1253–1464. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.

Eikenberg, W. (1976): Das Handelshaus der Runtinger zu Regensburg. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 11–17.

Garatti, F. (1686): Il divertimento aritmetico con diverse notizie di Monete, Pesi, Misure. Venetia, Orlandi.

Gestrin, F. (1972): Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem = Libri daziari del Cinquecento e Seicento in Slovenia. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Heers, J. (1959): Le livre de comptes de Giovanni Piccamiglio, homme d'affaires génois. 1456–1459. Paris, S. E. V. P. E. N.

Kos, D. (1991): Urbarji za Belo krajino in Žumberk. (15.–18. stoletje) = Die Urbaren für Bela krajina und Sichelberg. (15.–18. Jahrhundert). Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa.

Ladić, Z. & E. Orbančić (2008): Knjiga labinskog bilježnika Bartolomeja Gervazija (1525–1550). Spisi istarskih bilježnika I. Spisi labinskih bilježnika 1. Pazin, Državni arhiv u Pazinu.

Megliorati, A. (1703): Novissima corrispondenza delli pesi e misure di Venezia con li pesi e misure delle Città e Terre, che negoziano con Essa. Venezia, Pietro d'Orlandi.

Pasi, B. (1503): Tariffa de pexi e mesure. Venesia, Albertin da Lisona vercellese.

Pasi, B. (1521): Tariffa de pesi e misure corrispondenti dal Leuante al Ponente, da vna terra a laltra, e a tutte le parti del Mondo, con la noticia delle robe che se trazeno da vno paese per laltro. Venetia, Alexandro di Bindoni.

Pasi, B. (1540): Tariffa de i pesi, e misure corrispondenti dal leuante al ponente, e da una terra e luogo all'altro, quasi per tutte le parti dil mondo, con la dichiarazione e notificazione di tutte le robbe che si tragono di un paese per l'altro. Vinetia, Pietro Nicolini da Sabbio.

Pasi, B. (1557): Tariffa de i pesi, e misure corrispondenti dal leuante al ponente e da una terra e luogo all'altro, quasi per tutte le parti del mondo. Con la dichiarazione e notificazione di tutte le robbe, che si tragono di uno paese per l'altro. Vinegia, Paolo Gherardo.

Pickl, O. (1966): Das älteste Geschäftsbuch Österreichs. Die Gewölberegister der Wiener Neustädter Firma Alexius Funck (1516 bis ca. 1538). Graz, Historische Landeskommission.

Prix au Moyen Âge (2006): <http://medieval.mrugala.net/Commerce%20et%20l'argent/Prix%20au%20moyen%20age%20-%20ordre%20chronologique.htm> (30. 5. 2018).

QV – SI PAK PI 9, Quaderno dei vicedomini 153 (1538–1626).

Regulae cosae vel Algebrae (1510) (ms.).

Rudolff, C. (1525): Behend vnd Hubsch Rechnung durch die kunstreichen regeln Algebre so gemeincklich die Coss genennt warden. Argentorati, Cephaleus.

Rudolff, C. (1526; 1546): Künstliche rechnung mit der Ziffer vnd mit den zal pfenningen / sampt der Welischen Practica / vnnd allerley fortheil auff die regel de Tri. Item vergleichung mancherley Gewicht / Elnmaß / Müntz etc. auff etlich Land vnd Stett. Gemehret mit 293 Exempeln / von mancherley Kaufhendeln mit erklerung wie dieselben zu machen vnd in die Regel zusetzen sein. Wien: Johann Singriener; Nürnberg, Johann Petreius.

Rudolff, C. (1530): Exempel Büchlin. Augspurg, Stayner.

SI PAK PI – Pokrajinski arhiv Koper, enota Piran = Archivio regionale di Capodistria, Unità di Pirano.

SI ZAL LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana [Archivio storico Lubiana].

SI ZAL LJU/0338 – Makulature (Mac V), t. e. 12, Fragment trgovske obračunske knjige ljubljanske trgovske družbe Kisl-Weilhamer, 1535 [Frammento del libro conti di cassa della compagnia commerciale Kisl-Weilhamer, 1535].

SI ZAL LJU/0488 – Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, t. e. 550, Cod. XXIII [Città di Lubiana, manoscritti, busta 550, Cod. XXIII], knjiga 48, Knjiga upnikov in dolžnikov Žige Mospacherja, 1517.

Tremel, F. (1960): Das Handelsbuch des Judenburger Kaufmannes Clemens Körbler 1526–1548. Graz, Selbstverlag des Historischen Vereines für Steiermark.

Vilfan, S., Otorepec, B. & V. Valenčič (1986): Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja = Zwei Handelsbücher aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa.

Westermann, E. & M. A. Denzel (2011): Das Kaufmannsnotizbuch des Matthäus Schwarz aus Augsburg von 1548. Stuttgart, Steiner.

Bizjak, M. (2003): Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.

Darovec, D. (2004): Davki nam pijejo kri. Gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Darovec, D. (2008): Venetian and Austrian money in Istria in the modern age. *Annales, Series historia et sociologia*, 18, 2, 277–288.

Darovec, D. (2010): Ruolo dei vicedomini istriani nella redazione degli atti notarili in rapporto ad uffici affini dell'area adriatica. *Acta Histriae*, 18, 4, 798–822.

Darovec, D. (2014): Cum lampulo mantelli. The ritual of notarial investiture. Example from Istria. *Acta Histriae*, 22, 3, 453–508.

Darovec, D. (2015): Auscultauerint cum notario. Istrian notaries and vicedomini at the time of the Republic of Venice. Venezia, Cafoscarina.

De La Ronciere, Ch.-M. (1982): Prix et salaires à Florence au XVe siècle (1280–1380). École française de Rome.

Dyer, C. (1989): Standards of Living in the Later Middle Ages. Social Change in England c. 1200–1520. New York, Cambridge University Press.

Feller, L. (2011): Sur la formation des prix dans l'économie du haut Moyen Âge. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 3, 627–661.

Fuhrmann, B. (2010): Mitbarer Münze. Handel im Mittelalter. Darmstadt, Primus.

Herkov, Z. (1971): Mjere Hrvatskog primorja s osobitim osvrtom na solne mjere i solnu trgovinu. Rijeka, Historijski arhiv u Rijeci i Pazinu.

Herkov, Z. (1974): Christoff Rudolff und das Problem seiner Masse. In: Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 7, 159–173.

Majer, F. (1904): Inventario dell'antico archivio municipale di Capodistria. Capodistria, Cobol Priora.

Mihelič, D. (1984): Prispevek k osvetlitvi zaslužkov in cen v srednjeveškem Piranu. *Zgodovinski časopis*, 38, 4, 291–296.

Mihelič, D. (1985): Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340 = La produzione non rurale di Pirano dal 1280 al 1340. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Mihelič, D. (1995): Entlohnung der Handwerker in ausgewählten Städten des slowenischen Raumes bis 1340. In: IV. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém, 9–11. 11. 1994, red. K. Dóka, I. Éri. Budapest – Veszprém, 61–71.

Mihelič, D. (1997a): K razmerju denarnih enot v Primorju in notranjosti srednjeveškega slovenskega prostora. *Kronika*, 45, 3, 1–5.

Mihelič, D. (1997b): Cene obrtnih storitev v mestih slovenskega prostora pred sredo 14. stoletja (Primorje – notranjost). *Annales, Series historia et sociologia*, 7, 10, 117–124.

Mihelič, D. (2006): Kunštno računstvo za trgovce 16. stoletja (računski trgovski priročnik kot zgodovinski vir). In: Jerše, S. (ed.): Med srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik. Ljubljana, Založba ZRC, [659]–675.

Mihelič, D. (2015): Po sledih evropskega denarja prve polovice 16. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 69, 3/4, 290–323.

Moncke, G. (Hrsg.) (1982): Quellen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte mittel- und oberdeutscher Städte im Spätmittelalter. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Pies, E. (2003): Löhne und Preise von 1300 bis 2000. Abhängigkeit und Entwicklung über 7 Jahrhunderte. Solingen, Verlag E. & U. Brockhaus.

Schmitz, H.-J. (1968): Faktoren der Preisbildung für Getreide und Wein in der Zeit von 800 bis 1350. Stuttgart, Gustav Fischer.

Šumrada, J. (1982): K poznavanju žitnih mer nekaterih mest in trgov na Kranjskem v prvi polovici 16. stoletja. *Kronika*, 30, 3, 203–205.

Valenčič, V. (1977): Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne = Krains Getreidehandel und die Getreidepreise von Ljubljana von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Vilfan, S. (1954): Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.–19. stoletje). *Zgodovinski časopis*, 8, 1–4, 27–86.

Vilfan, S. (1986): Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 40, 4, 397–412.

SUVREMENA OBRAZOVNA VRIJEDNOST IZUČAVANJA NARODNE BAJKE – LITERARNI, SOCIJALNI I PSIHOLOŠKI ELEMENTI BAJKE U MEDITERANSKOM KULTUROLOŠKOM METANARATIVU

Dijana VUČKOVIĆ

Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet – Nikšić, Danila Bojovica bb, Nikšić, Crna Gora
e-mail: dijanav@ac.me

Jelena MAŠNIĆ

Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet – Nikšić, Danila Bojovica bb, Nikšić, Crna Gora
e-mail: jelenam@ac.me

IZVLEČEK

V prispevku analiziramo dominantne literarne, socialne in psihološke probleme, ki so v središču dramskih zapletov v treh kolekcijah sredozemskih pravljic. Gre za zbirke Vuka Stefanovića Karadžića, Laure Gonzenbach in Thomasa Fredericha Cranea. V prvi najdemo pravljice južnoslovenskih narodov, medtem ko v drugi in tretji najdemo italijanske pravljice. Analiza in primerjava pravljic nakazuje, da te odražajo bogastvo sredozemske (meta)pripovedi kot kulturni okvir v katerem je nastala ta književnost. Analitično branje teh pravljic pri pouku lahko primomore k razvoju kritičnih sposobnosti branja učencev in postane s tem koristno pri razumevanju obnašanja, ki je med drugim tudi nezavedni produkt socializacije preko književnosti in pripovedi.

Ključne besede: ljudska pravljica, izobraževalna vrednost pravljic, socialno-psihološki elementi besedila, kritično branje

IL VALORE EDUCATIVO CONTEMPORANEO DELLO STUDIO DELLA FIABA POPOLARE: ELEMENTI LETTERARI, SOCIALI E PSICOLOGICI DELLA FIABA NELLA METANARRAZIONE CULTURALE MEDITERRANEA

SINTESI

L'articolo si propone di prendere in esame i dominanti problemi letterari, sociali e psicologici che sono il fulcro dell'intreccio drammatico in tre collezioni di fiabe mediterranee. Si tratta delle raccolte di Vuk Stefanović Karadžić, Laura Gonzenbach e Thomas Frederick Crane. Nella prima si trovano fiabe di alcuni popoli jugoslavi, mentre la seconda e la terza contengono fiabe italiane. L'analisi e il confronto tra queste fiabe dimostrano che esse riflettono la ricchezza della (meta)narrazione mediterranea in quanto cornice culturale in cui è nata questa letteratura. La lettura analitica di queste fiabe nella didattica può contribuire allo sviluppo delle abilità degli alunni nella lettura critica e può essere utile a comprendere comportamenti che sono, tra le altre cose, il prodotto della socializzazione mediante la letteratura e il racconto.

Parole chiave: fiaba popolare, valore educativo della fiaba, elementi socio-psicologici del testo, lettura critica

UVOD

Bajka je književna vrsta čije su odgojne vrijednosti odavno uočene, te je već dugo važno štivo za postizanje pedagoških ciljeva. No, uloga ove priče u odgoju promjenljivog je karaktera, što ovisi o njenim teorijsko-kritičkim čitanjima. Čudesni događaji ispričovijedani u bajkovitim narativima privlače pozornost slušatelja i čitatelja različite dobi (Nodelman, 2008), te svijet kritike i proučavanja (Zipes, 1979). Specijalan interes za ovu vrstu u Europi počinje tijekom XIX. stoljeća i vremena kad su nastale važne kolekcije narodnih bajki, ali i kad se oglašavaju najznačajniji među prvim autorima, koji su više – Jakob i Wilhelm Grimm – ili manje – H. C. Andersen, Oscar Wilde i dr. – oslonjeni na folklorni predložak. Snaženju interesa za bajku prethodno je doprinio Charles Perrault, koji je koncem XVII. stoljeća popularizirao bajku u najvišim društvenim slojevima Francuske.

Bajke su često markirane kao „*produkt ženske imaginacije*“ (Bottigheimer, 2004, 262), iako se nerijetko događalo da se ženske spisateljice u nekim europskim narodima kasnije pojavljuju kao autorice bajki (Blažič, 2016). Zapravo, val spisateljica, koji je zahvatio Francusku koncem XVII. i tijekom XVIII. stoljeća (Mme d’Aulnoy, Mme de Murat, Mme de Villeneuve, Mme de Beaumont i dr.), predstavlja iznimku u europskoj literaturi (Harries, 2001). Ipak, i Vuk Karadžić bajke naziva ženskim pričama ili *gatkama*,¹ a u njima se pripovijeda ono „*što ne može biti*“ (Karadžić Stefanović, [1853], 1987, 48). U europskoj pisanoj tradiciji bajke, ako imamo na umu prve poznate autore (Straparola je publicirao *Le piacevoli Notti* 1550–1553, Basileove *Lo cunto de li cunti* izlaze skoro stoljeće kasnije, 1634–1636, a znamenita Perraultova zbirka *Histoires ou Contes du Temps passé* ili *Les Contes de ma Mère l’Oye* tiskana je 1697), može se, zapravo, uočiti perspektiva velikog broja muških bajkopisaca, te kvalificiranje bajke kao isključivo *muškog* ili *ženskog* spisateljskog kôda nije dokazivo. Često povezivanje ove priče sa *ženskim* izmaštavanjem virtualnog svijeta vjerojatno je utjecalo na to da je bajka vremenom prepoznata kao priča za djecu (u patrijarhalnim društvima odgoj djece je „*ženski posao*“), mada to ona dugi niz stoljeća nije bila. Bogatstvo bajke dovodi je u vezu sa fantazmagoričnim imaginarijem i *ženskom* invokacijom čarovitosti u svakodnevni život i u njegove predvidive i počesto onespokojavajuće obrise. Fantastika je oduvijek bila važna čovjeku, a danas se zapaža kao sve potrebija, te u svijetu visoke tehnologije u kome živimo „*trebamo je za duhovno regeneriranje i za razmišljanje o alternativama našim grubim realnostima*“ (Zipes, 2008, 3).

Tijekom XIX. stoljeća nastale su važne kolekcije bajki, osobito zbirka braće Grimm iz 1812. i 1815. godine (Zipes, 2013). Romantičarski duh potaknuo je prikupljanje narodnih bajki u raznim krajevima, pa i diljem Mediterana. Mediteransko je tle naročito interesantno pošto se upravo tu nalaze u doticaju dva metanarativa (Stephens, McCallum, 1998) – istočnjački i zapadnjački, što u nekim bajkama ima vidljive manifestacije.² Kulturološki pristup omogućuje proučavanje književnog teksta kao svojevrsne zrcalne slike stanovitog kulturnog kôda u kome je nastao. Književni su tekstovi nastali u kulturi (Zipes, 2012), te je u njih upisan njen metanarativ. U tom smislu, izučavajući književni tekst, saznajemo o kontekstu u kome je nastao, posebice o važećim vrijednostima. Tako se možemo fokusirati na odnose dominirajuće kulture prema nekim skupinama, izdvojenim po najupadljivijem kriteriju – rodnom, rasnom, nacionalnom, klasnom, dobnom itd. Realistički tekstovi upadljivo prikazuju te odnose, no u jednakom ih, ako ne i u jačem stupnju iskazuju i tekstovi fantastike (Opačić, 2015). Bajke zrcale mnoge od ovih relacija prezentirajući socijalne odnose i reflektirajući pojedinčevu poziciju u njima, često konstruiranu po osnovi psiholoških profila (klasa) likova. Likovi su najčešće depersonalizirani, dati kao tipski nositelji odlika stanovitih društvenih skupina ili klasa, tj. junaci nijesu individualizirani (Žižek, 2013).

Do dramskog zapleta bajki najčešće dolazi posredstvom specifičnih psihosocijalnih okolnosti. Tumačenjem konotacija bajke u psihosocijalnoj domeni posebno su se bavili psihoanalitičari. Recimo, Bruno Bettelheim (1991) konotaciju bajke dovodi u vezu s kompleksima ranog djetinjstva, tj. fokusira se na afektivni i simbolički značaj bajke. Kroz naraciju se okolnosti mijenjaju, a likovi se kušaju, da bi se do kraja prikazali u crno-bijeloj koloristici. Takva struktura crno-bijelog svijeta, čija se naracija odvija kroz strogo uređen niz funkcija, tipična je za narodnu bajku (Prop, 1982) i ne odnosi se na autorsku priču ove vrste.

Pokazaćemo da analizirane priče iz tri mediteranska zbornika bajki mogu biti izvorišta problemskih situacija u nastavnom procesu, te da njihovim komparacijskim i istraživačkim čitanjem mladi recipijenti razvijaju vještine kritičkog čitanja i usavršavaju socioemocionalne kompetencije. Ove priče, pored toga što će potaći razvitak literarnih kompetencija učenika (Grosman, 2010; Rosandić, 2005), mogu poslužiti za bolje razumijevanje rodničkih, klasničkih, rasničkih i dr. uloga, podjela i relacija u prošlim vremenima, ali i u sadašnjem trenutku.

1 Među Vukovim brojnim suradnicima na prikupljanju bajki bila je samo jedna ženska osoba, gospođica Milica Stojadinović iz Vrdnika (Karadžić Stefanović, 1987).

2 Zapadnjački i istočnjački odnos prema bajci različit je. Dok je bajka kod orijentalnih naroda uvijek bila važna i popularna, njeno je mjesto u zapadnjačkoj kulturi imalo promjenljiv karakter, te je zabilježila etape popularnosti, ali i faze neprihvatanja, pa i zabrane (Vuković, 1996). Današnji zapadnjački kanon bajke dominantno je izgrađen na tekstovima Perraulta, braće Grimm i Andersena.

TEORIJSKO ODREĐENJE NARODNE BAJKE
I RAZNOVRSNOST NJENOG TUMAČENJA

Tri zbornika kojima se bavimo u ovom radu sadrže različite vrste narodnih priča. Naš je početni zadatak stoga bio da izdvojimo bajke od ostalih vrsta. Osim toga, nužno je utvrditi i način na koji je bajku moguće tumačiti u znanosti, što se reflektira i na njeno čitanje u nastavi.

Analizirajući određenja i definicije narodnih bajki (Bottigheimer, 2004, 261; Pešikan-Ljuštanović, 2007, 36; Prop, 1982, 108; Todorov, 1987; Vuković, 1996; Zipes, 2000; Zipes, 2006), opredijelili smo se da u ovom tekstu pod bajkama podrazumijevamo *priče o čudesnim događajima, pri čemu su kompozicioni obrasci tih priča ustaljeni i podudarni sa etapama razvitka dramske radnje (ekspozicija, zaplet, kulminacija, peripetija i rasplet), a događaji su kronološki uređeni, te se fabula i siže poklapaju*. Ovdje smo istakli i to da svaka bajka, iako je u osnovi pripovijedno djelo, pisano u stihu ili prozi, neizostavno ima snažne elemente *dramskog*. Ti elementi doprinose upečatljivosti i živosti naracije, te su značajni u nastavi, jer mladi čitatelji – baš kao i odrasli – imaju interes za dinamičnu radnju (Vuković, 1996), lišenu retardacijskih elemenata. Što se tiče *lirskog*, ono u narodnoj bajci ne postoji, uz svu njenu burnu i bogatu motivaciju u kojoj svaki čas „padaju glave“. *Lirsko* je u bajku uneseno autorskim intervencijama počevši s Andersenom, te u suvremenoj umjetničkoj bajci ima važnu ulogu. Kategorijalna odrednica *čudesno* definira takvu prirodu fikcionalnih događaja da implicitni čitatelj ne traga za objašnjenjem načina njihovog funkcioniranja (Todorov, 1987), te ih recipira kao imanentne virtualnom svijetu i neusporedive sa realnošću. Bajku od mita (takode obilježeno *čudesnim*) razlikuje deritualizacija i desakralizacija motiva.

Danas se bajka uglavnom proučava kao književna vrsta namijenjena djeci, pa taj recepcijski tretman oblikuje istraživačku optiku. Važno je voditi računa o sljedećem: 1. bajka inicijalno nije bila namijenjena djeci (prva zbirka čiji su očekivani čitatelji/slušatelji djeca je Perraultova zbirka iz 1697. godine) i 2. vremenom su djeca pokazala interes za ovu priču (što je potaknuto učiteljima koji su u bajci vidjeli moćno odgojno sredstvo), pa su autori počeli da se prilagođavaju toj publici (Vuković, 1996; Zipes, 2006). Bajka je, prema nekim istraživanjima, tretirana kao priča koja čuva „*harmoničnu egzistenciju obitelji i društva*“ (Seifert, 1996, 109) i to u zamjetno tradicionalističkom ruhu, te su patrijarhalna društva snažila njen odgojni utjecaj. Prilagođavanje dječijoj čitateljskoj publici nije ukinulo mogućnosti dvostrukog

čitanja bajke – iz ugla djeteta, tzv. naivnom optikom, i iz pozicije odraslog, što vodi tumačenju konotacija (Nodelman, 2008). O bajci u obrazovanju promišljamo imajući na umu te dvije osnovne pozicije čitanja. Tako, dijete predškolske dobi ili ono koje je u najmlađim školskim razredima, sudeći po njegovim recepcijskim sposobnostima,³ nije u mogućnosti doprijeti do nekih značenjskih slojeva bajke budući da ova priča ima dublja i složenija značenja (Blažič, 2014). Posebno se to odnosi na narodnu bajku, jer je ona nastajala mnogo prije nego što se počelo posebno voditi računa o dječijoj publici. U tom je smislu upitno to da se u obrazovnim programima bajke uglavnom povezuju sa ranim uzrastima (predškolskim i mladim osnovnoškolskim), a tek se poneka čita u starijim školskim razredima (Pešikan-Ljuštanović, 2007). U starijim razredima osnovne i tijekom srednje škole čitaju se uglavnom autorske bajke (Oscara Wildea, Mme de Beaumont itd.). Različite vrste nasilja, agresije i mnoge opasnosti konotirane narodnom bajkom trebalo bi upoznavati na uzrastu na kome se do dubljih slojeva misaono može doprijeti. Narodna bajka, kao i autorska priča ove vrste koja je oslonjena na folklorni imaginarij, sadrži mitolojske (Anderson, 2000), kao i biblijske motive (Murphy, 2000). Nasilje je opisano jezikom simbola (Bettelheim, 1991), bez slikanja stvarnosnih korelativa. Recimo, „*Crvenkapica je priča o silovanju i o preživljavanju ili nepreživljavanju silovane žrtve. To je priča o predatorima i kako se suočiti s njima [...] Porijeklo literarne bajke može se pronaći u muškim fantazijama o ženama i seksualnosti i suprotstavljene verzije [priče] upućuju na odgovornost za nasilje u bajci*“ (Zipes, 2006, 28). *Crvenkapica* ima mnogo verzija, ali je očuvana i kanonizirana ona varijanta u kojoj je pomenuta konotacija najjasnija (Zipes, 2006, 28–39). Ova se priča dominantno povezuje sa malom djecom (postoji mnogo slikovnica i crtića), te ona iz nje najviše uočavaju opasnost od šume i stvarnih zvijeri, eventualno od nepoznatih lica.

Određena su istraživanja pokazala da djeca u dobi prepuberteta, a osobito u pubertetu gube interes za bajku (Vuković, 1996), no te podatke možemo i relativizirati. Naime, djeca tada izgledno gube interes za denotativno, tj. „površinsko“ čitanje bajke i ne žele više vjerovati ni u vile ni u mađije. To je povezano s usvajanjem znanstvenog pogleda na svijet, što se školovanjem potiče. Kad je, pak, riječ o dubljim slojevima bajke, izvjesno je da bi tinejdžerska populacija mogla biti zainteresirana za tumačenje konotacija. To je dodatno osnaženo dvjema činjenicama: 1. bajke se suočavaju i sa problemima odrastanja baš kao i djeca tijekom puberteta i 2. tinejdžeri i adolescenti diljem

3 Ako prihvatimo Piagetovu teoriju razvitka umnih struktura (Pijaže, Inhelder, 1978), tek nakon 12-e godine pojavljuju se mogućnosti formalno-logičkog mišljenja, koje je nužno za razumijevanje figurativnog jezika. No, uz tu se teoriju obrazovni kurikuli oslanjaju i na sociokulturnu teoriju Lava Vigotskog (1977), u kojoj se društvena praksa promatra kao potpora za pojedinčev alomorfni razvitak. Prema vigotskijanskom konceptu obuka treba ići nešto ispred aktualnih potencijala kako bi potakla buđenje onih funkcija koje su u zoni proksimalnog razvitka. U interferiranju ova dva ključna teorijska oslonca – Piagetovog i Vigotskijevog – narodne je bajke u nastavnom procesu moguće kvalitetno tumačiti i recipirati sa učenicima od desete godine njihove starosti.

svijeta samoinicijativno čitaju i gledaju mnoge serijale u kojima je karakter događaja upravo čudesan i čiji su likovi vještice, čarobnjaci, vukodlaci, zmajevi i druga bića fantastičkog imaginarija (Vučković, 2013; Vučković i Pajović-Dujović, 2016).

Bajka je promatrana kroz teorijske okvire „jungovske, marksističke, sociopolitičke, dijalektičke, historijske, povijesno-tekstne, feminističke, gender, mitologijske i ekonomske, kako sa afirmativnim, tako i sa kritičkim procjenama“ (Murphy, 2000, vii). Činjenica je da je bajka otvorena za sve te pristupe, ali se pokazuje i to da su oni manje-više isključivi (Bosmajian, 2004; Zipes, 1979), te da zahvaćaju samo neke elemente i slojeve bajke (Cavallaro, 2011). Razni pristupi u bajkama vide obrede inicijacije (sociološki i antropološki pristup), konzervativne vrijednosti i marginaliziranje ženskog roda (feministički i gender), mitopoetičke predstave iz domeni kolektivnog nesvjesnog (jungovska orijentacija), unutarnje borbe i previranja u ljudskom biću vezana s njegovim seksualnim sazrijevanjem (freudovski) itd. Margaret Hourihan (1997) npr. sa gender pozicija kritizira bajke kao zastarjele obrasce kojima patrijarhalna društva prenose rodne stereotipe u kojima su djevojke inferiorne i često samo „darovi“ za hrabre muške pobjednike. Unaprijed zadate uloge vode oba roda u pogrešnom odgojnom smjeru. Bajkoviti obredi inicijacije uvode dječake u svijet adolescencije putem avanturističkih pothvata, a djevojke su ponajbolje opisane situacijom Zlatokose – skrivene su od svijeta u visokim kulama bez vrata, iz straha i opreza brižljivo čuvane od strane odraslih žena, koje su im osporavale osamostaljivanje. Takvo je stanje sve do pojave herojskog princa, te se spajanjem čuvane djevojke i mladića koji luta i traži sreću događa inicijacija u svijet odraslih. To danas jesu prevaziđeni koncepti odgojnog dejstva, te u obrazovanju najbolje služe kao predložak za razumijevanje nekih snažnih patrijarhalnih obrazaca, čija je sklonost podjelama – rodnim, uzrasnim, klasnim, rasnim i dr. uzročila mnoge nepravde.

U zbornicima koje smo analizirali brojne su i česte pomenute uloge. No, vidjećemo i na primjerima, postoje i one priče u kojima su i djevojke i dječaci prikazani u drugačijem svijetlu. Kako gender, tako ni ostali pristupi ne zahvaćaju svijet bajke cjelovito – što možda nije ni moguće. Bogatstvo bajke „otima se“ pojedinačnim teorijskim pristupima, pa šire, kulturološko sagledavanje ove priče postaje praktična nužnost (Zipes, 2012).

BAJKE U ZBIRCI VUKA STEFANOVIĆA KARADŽIĆA

Zbirka Vuka Stefanovića Karadžića (1787–1864) iz 1853. god. sadrži 50 priča, od čega su 33 tipične bajke. Istraživači su pokazali da neke bajke iz ove zbirke nijesu morfološki odredive po Proppovoj (1982) metodologiji,

koja se učestalo primjenjuje za tumačenje narodne bajke, te da ih odlikuje novelistički karakter (Janićijević, 1982, 330–334). Sam autor na sljedeći način izdvaja bajke od ostalih priča: „Ženske su pripovijetke one u kojima se pripovijedaju kojekakva čudesa što ne može biti [...]; a muške su one u kojima nema čudesa, nego ono što se pripovijeda rekao bi čovjek da je zaista moglo biti“ (Karadžić Stefanović, [1853], 1987, 48). Vuk uočava i međužanrovski prostor, pa ističe da je za neke priče teško točno utvrditi kojoj skupini pripadaju. U nekima se kršćanski diskurs nalazi kao podtekst, dok se u drugima fantastička priča o životinjama dotiče sa čudesnim svijetom bajke. Priče su uglavnom prikupljane tako što su ih suradnici Vuku slali iz: Hercegovine, Boke Kotorske, raznih krajeva današnje Srbije itd. Neke od njih Karadžić je zapisao prema osobnim sjećanjima iz djetinjstva. Priče su, sudeći po jezičnim osobinama, posebice leksici, bile iz različitih krajeva koje nastanjuju južnoslavenski narodi, što je saglasno poligenetskoj teoriji o nastanku i širenju bajke (Zipes, 2006). Vukov je ključni projekt bio reforma jezika i pravopisa, te su narodne pripovijetke bile samo dio projekta. Tako on ističe da „u pisanju pripovijedaka već treba misliti i riječi namještati (ali ne opet po svome vkusu nego po svojstvu Srpskoga jezika), da ne bi ni s jedne strane bilo pretjerano, nego da bi mogao i učen čitati i prost slušati“ (Karadžić Stefanović, 1987, 47–48). Nakon Vukove smrti, njegova je supruga Ana 1870. godine publicirala još jednu zbirku narodnih priča, među kojima su bajke najbrojnije. Većinu tih priča pronašla je u Vukovim zabilješkama (Karadžić Stefanović, [1870], 1987). U ovom tekstu proučavaćemo bajke iz prve zbirke.

U folklornim narativima okupljenim u ovoj zbirci sugerira se opasnost koja dolazi od imaginarnih stvorenja (što su, jasno, metafore i/ili metonimije), ali često i od stvarnih bića, posebno onih u ljudskom obličju. Otac medvjed, u bajci *Mededović* [ATU 507⁴], upozorava sina da „u svijetu ima zlijeh zvjerova koji se zovu ljudi“ (Karadžić Stefanović, 1987, 51). U tom je upozorenju jezgra nebrojenih loših ljudskih karaktera koji u ovim bajkama mrze jedni druge, progone se, postaju zločinci itd. Sugovornici u ovom dijelu teksta su medvjed i Mededović, pa ta okolnost snaži poruku. U razumijevanje ovog fikcionalnog svijeta valja poći od toga da je narodno stvaralaštvo bilo najprije vođeno time da pouči i da zaštititi. U tom smislu, ove priče o zlu govore hiperboličkim tonom, a svaki taj krešendo zla izazvan je kako bi „zli zvjerovi“ bili utišani. Budući da bajka suštinski ima binaran karakter (Prop, 1982), počevši od opozicije dobro-zlo, na drugoj su strani jednakobrojni nositelji pozitivnih odlika. Pozitivni likovi su često na kušnji, te se kroz naraciju testira njihova odanost dobru.

4 ATU je međunarodna oznaka za klase narodnih priča, nastala kao akronim od prezimena triju folklorista: Antti Aarne, Stith Thompson i Hans-Jörg Uther. Oni su utemeljili i razvili ovaj sistem klasificiranja (Uther, [2004], 2011).

Između ovih priča i onih iz zbirki italijanskih bajki ima važnih literarnih podudarnosti (v. Tabelu 1).⁵ U bajci *Čardak ni na nebu ni na zemlji* [ATU 506+300], zmaj dolijeće iz oblaka (kod Cranea sam oblak ugrabi djevojke), pa odnese carevu kćer u čardak. Skoro direktna paralela ove bajke je *Bunar*⁶ [The Cistern, ATU 506+300] iz Craneova zbornika. Važna je razlika lokacija skrivanja djevojaka. Dok su u italijanskim varijantama one pod zemljom, u Vukovoj su verziji negdje u oblacima. Priča *Usud* [ATU 947] semantički je podudarna *Priči o Katarini i njejoj sudbini* [The Story of Catherine and Her Fate, ATU 938A] iz Craneova zbornika, tj. *Katarinina sudbina* [Katerina's Fate, ATU 938A] kod Gonzenbach. U tim se trima pričama iskazuje vjerovanje u više sile kao u upravitelje čovjekovog životnog puta. Podudarnosti se posebno uočavaju posredstvom priča koje je Vuku Karadžiću iz Boke Kotorske poslao Vuk Vrčević (bajka o rađanju djece nakon što žena pojede dio ribe, priča o zloj mačehi itd.). Vrčević je bajke zabilježio u Kotoru, a veze ovoga grada sa naspramnom obalom, kao i sa crnogorskim i hrvatskim priobaljem, te sa njegovim dubokim kontinentalnim zaledem, stoljećima su bile snažne.

Bajke u ovoj zbirci govore o rdavim životnim prilikama, te o načinu na koji običan čovjek pokušava da ih prebrodi. Uostalom, to je preokupacija i bajki Gonzenbachove i Cranea. Socijalni je status na početku za mnoge junake određen zanimanjima poput: čobana, govedara, pastira, kovača, pudara, ratara, težaka, lovaca itd., a nerijetke su junakinje pastirice, vezilje, prelje itd. Kao protivteža takvim zanimanjima, postoji veliki broj carskih uloga, no, zanimljivo je da ni te uloge nijesu uvijek lišene problema koji izjedaju sirotinju. Recimo, u bajci *Pravda i krivda* [ATU 613] privilegirani junak liječi carsku kći od gube. U motivski kompliciranoj priči *Razbojnik sa vještijom glavom* [The Robber with a Witch's Head, ATU 302+311+621], u zbirci Gonzenbach, kralj ima vaši, tako da oba narodna kôda prepoznaju tu vrstu pravednosti, tj. ako bogatstvo i položaji nijesu društveno pravedno razdijeljeni, tada bolesti i druge poteškoće jesu prirodno pripale svima.

U nekim pričama prepliće se i krišćanski motivacioni spektar, pa se anđeli javljaju u snu ili se čovjeku sugerira da se pomoli Bogu prije nego što počne nešto raditi itd. Sličnih elemenata ima i u italijanskim zbornicima. Ove su priče po elementima čudesnog bajke, a religiozni je duh prisutan, ali ne i sveprožimajući. Postoji nekoliko priča u kojima đavo ima ulogu, no, taj je lik dobio obrise zlog čarobnjaka, te oko njega nije biblijski pakleni ambijent. Recimo, u bajci *Đavo i njegov šegrt* [ATU 325] ima podteksta krišćanske religije, ali je priča njome prožeta „na narodnu“, pa dijete uči zanat od đavola, tj. uči kako koga da prevari. Đavo se u jednom trenutku preobražava u Turčina, što

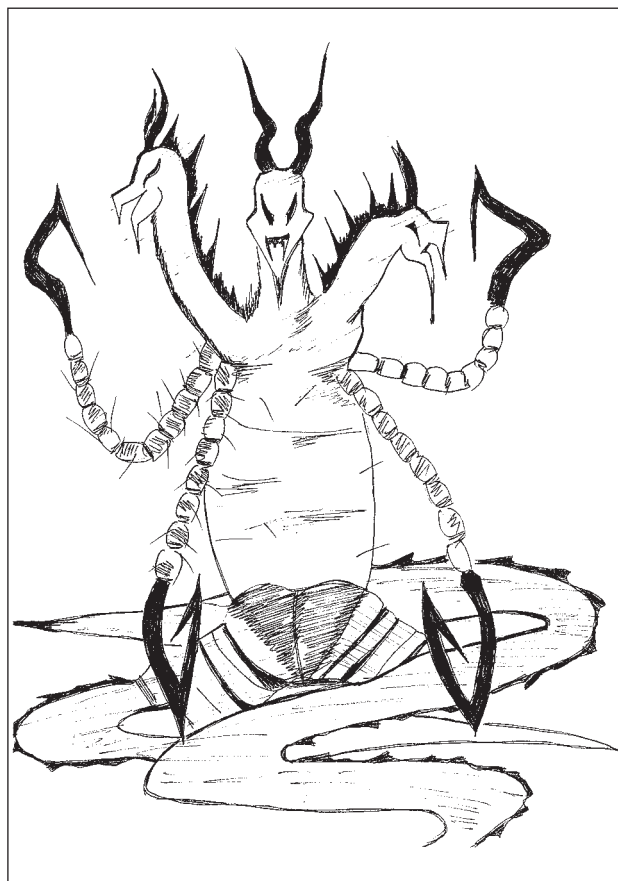

Figure 1: Azi-Dahaka, illustrated by Jelena Mašnić, 2017

je s kršćanskog aspekta narodne priče metamorfoza kojom se sugerira neprihvatanje pripadnika druge religiozne doktrine.

Lokalna koloristika zapaža se u krugu praslavenskih vjerovanja. U nekoliko bajki izražena je uloga zmijske, koja je u slavenskoj mitologiji velika. Tako, vodena zmija, tzv. aždaja ili Azi-Dahaka (Kropej, 2012) čest je junak u Vukovim bajkama. U dvije italijanske zbirke nema priča u kojima žene rađaju zmijske ili gdje čovjek dolazi u posjed nemuštog jezika posredstvom zmijske. Zmija je kod Slavena čuvar bogatstva, ali je povezana i s dušama predaka, pa je „zmija posjednik dobara i plodnosti“ (Kropej, 2012, 102). U ovoj zbirci su dvije verzije priče *Zmija mladoženja* [ATU 441+425] u kojima žena nerotkinja rađa zmijsku. Jednu zmijsku rađa sirotica, a drugu carica, što je opet vid pravednog umovanja – što se može desiti jednoj, može i drugoj, jer su obje samo ljudska bića. Ove priče ne portretiraju *duhovine* (Kropej, 2012, 191), jer dijete rođeno kao zmija ne zbacuje košuljicu odmah po rođenju, nego mu je zmijska koža

5 Tabela 1 sadrži pregled bajki iz tri analizirana zbornika. Pored naziva bajke izdvojili smo i ATU klase, što može poslužiti kao osnovica istraživačkog čitanja, te kritičke analize i diskusije u nastavi. Više je bajki koje pripadaju srodnim ili jednakim ATU klasama, te bi ih trebalo komparirati.

6 Zbornici Cranea i Gonzenbach tiskani su na engleskom jeziku, te u Tabeli 1, uz prijevod naziva teksta, navodimo i engleski naziv.

Figure 2: Peahen, illustrated by Jelena Mašnić, 2017

oteta tek nakon što stasa u momka i oženi se. U obje priče zmijski je junak moćan i povezan sa blagostanjem. U prvoj verziji, nakon što mu majka i supruga sagore zmijsku košulju, on ostaje kao divan čovjek. U drugoj priči, nakon oduzimanja košulje, uslijedi pripovijedanje paralelno mitu *Cupid i Psyche*, tj. mladi čovjek nestane, a dragana ga traži dok ne podere гвозdenu obuću.

Sa rijetkim iznimkama,⁷ u ovim pričama dominiraju ženski likovi koji malo o čemu odlučuju. Dobre od loših djevojaka uglavnom razlikuje vrednoća, poslušnost i odsustvo radoznalosti. Što se tiče fizičkog portreta ženskih likova, u konkretnim crtama ih nema, ali se ponegdje zapaža struktura ideala ljepote. Najupadljivije je iskazana u bajci *Mededović* [ATU 507], u kojoj se momak zagleda u djevojku, koja je „*krupna i zdrava i lijepa*“. Polisindetom u opisu sugerira da su tri atributa neraskidivo vezana i da tvore narodnu ideju djevojačke ljepotonosnosti.

Upadljivu idejnu usmjerenost ka tradicionalističkoj vizuri žene čitamo u bajci *Nemušti jezik* [ATU 670]. Nakon što spase zmiju iz požara, glavni junak dobija na dar od njenog oca, zmijskog cara, nemušti jezik. Znanje predaka, otjelotvoreno kroz nemušti jezik, pomoglo je čovjeku da shvati kako među živim stvorovima funkcioniraju odnosi na supružanskoj liniji. To mu je znanje sačuvalo glavu u ovoj priči, a žena je prikazana kao dosadni i radoznali stvor koji čovjeka bez potrebe vodi u ranu smrt. Naročito je žena u ulozi maćehe

portretirana stereotipski. Uvijek je u pitanju zla žena koja mrzi pastorčad, a posebno lijepu pastorku, jer se kao njihov kontrast često postavlja maćehina ružna i lijena kći. U Vukovoj zbirci postoji čak pet bajki čija je dominantna „proganjana pastorka“ [ATU 510A]. To su: *Pepeljuga*, *Zla maćeha*, *Maćeha i pastorka* (dvije su priče pod ovim nazivom), *Kako su radile, onako su i dočekale*. U samo jednoj od njih – *Zla maćeha* – otac priskače u pomoć kćeri. U ostalima je potpuno neaktivan ili je čak na ženinoj strani u cjelosti. Interesantno je da stariji ženski likovi – „babe“, nerijetko i „babetine“ (u *Zlatna jabuka i devet paunica*, ATU 400+300+402, „prokleta babetina“) – često surađuju sa zlim silama, nekad prisilno, ali nekad i svojevolarno. Osim toga, onu ulogu koja je u bajkama Cranea i Gonzenbachove dodijeljena pustinjacima (oni uglavnom sudjeluju u funkciji obavještanja junaka), kod Vuka igraju upravo starice. Tako je žena uopće, a posebno žena u ulozi maćehe i žena u poznijoj životnoj dobi obilježena negativnim narativnim kontekstom.

Mnoge su rodbinske relacije negativno atribuirane. Tako se u bajci *Zlatoruni ovan* [ATU 854+551] ocrtava lik strica koji „*sinovcu nije bio prijatelj, već zlotvor*“ (Karadžić Stefanović, 1987, 88). Stric nagovara cara da mladiću postavi nerješive zadatke, te stričeva zloba postaje faktor konačnog zadovoljenja socijalno-psihološke pravde i dobri momak na kraju postaje car. U bajci *Čudnovata tica* [ATU 567] na izuzetan je način ispričovano što od složne obitelji može da učini preveliki novac i moć kojoj se nije doraslo. Pretjerana i naglo stečena količina novca ukazala je kakvi su likovi braće zapravo, a oni jedan drugog zamrže, što ih dovodi do uništenja.

Uopće uzevši, zlo koje narodni pripovjedač kažnjava u ovim bajkama najčešće je ljudskog porijekla – zavist, radoznalost, izdajstvo, pohlepa i dr. svojstva likova vode ih u predjele zla. Narodni ih pripovjedač stavlja kao kušatelje onim junacima koji na početku nemaju takva svojstva. Kontrastno sagledavajući odnose i svojstva junaka i junakinja, ove narodne bajke sugeriraju duboku uvjerenost da klica zla postoji u čovjeku, te da ona jednako uništava i neprijatelje i prijatelje, pa i samog njenog nositelja. Vrijednosni kut ovih bajki odan je patrijarhalnim odnosima u društvu i obitelji i upravo ti odnosi čuvaju odlike dobra i pravde. Ženski je rod uglavnom nositelj grijeha pramajke (kršćanski podtekst), te su junakinje različite dobi često suradnice zla. Ta im je uloga dodijeljena nekad zahvaljujući položaju u obitelji (maćeha), a često i posredstvom njihove životne dobi (starice su često negativne junakinje).

BAJKE LAURE GONZENBACH

Zbirka Laure Gonzenbach (1842–1878) prvi je put tiskana 1870. godine na njemačkom jeziku pod nazivom *Sicilianische Märchen*. Izdanje iz 2004. godine, nazvano

7 Najupadljivija je iznimka naročito lijepa priča *Djevojka cara nadmudrila* [ATU 875], no ona nema odlike bajke.

Figure 3: *The Beautiful Maiden with the Seven Veils*, illustrated by Joellyn Rock (Zipes, 2004, 55)

Figure 4: *The Robber with a Witch's Head* [ATU 302+311+621], illustrated by Joellyn Rock (Zipes, 2004, 40)

Razbojnik sa vješticijom glavom [The Robber with a Witch's Head] i priređeno od strane Jacka Zipesa, sadrži 42 priče, od čega je 30 bajki. Zipes je priredio i objavio 2005. godine još jednu zbirku bajki iz istih izvora. Naslov te druge zbirke je *Preljepa Angiola* [Beautiful Angiola] i ona sadrži još 94 priče (Blažič, 2006). U ovom tekstu bavićemo se samo prvom zbirkom, jer je korpus priča bogat. Conzenbach je bajke zapisala na Siciliji, koja je u doticaju istočnjačkog i zapadnjačkog metanarativa. Recimo, u priči *Dvanaest razbojnika* [The Twelve Robbers, ATU 676] pećina u kojoj razbojnici kriju blago obezbijedena je orijentalnim principom „*Sezame, otvori se!*“, a u bajci *Lijepa djevojka sa sedam velova* [The Beautiful Maiden with the Seven Veils, ATU 408+884] očita je orijentalna mistifikacija ženske ljepote.

Dramatičnost ovih priča je velika. U mnogima od njih već od samog početka javlja se zaplet, a potom se događa više od jedne kulminacije i peripetije, te se

struktura pojedinih tekstova zapaža kao spiralni niz zapleta, kulminacija, peripetija, sve dok se narator ne odluči da okonča konstantno napetu dramsku atmosferu, te tada čitatelja ubrzano izvodi iz prostora priče. Možemo pretpostaviti da su tako snažni dramaturški efekti bili značajni i uspješni tokom usmenog života bajke. U nekima od ovih bajki ispričana je dosjetljivost običnog čovjeka, pa izabrani pojedinac iz naroda može da nadmudri mnogo jače i sposobnije od njega samoga. Folklorna je naracija i ovdje, reklo bi se, bespoštedna, pa privilegirani junak svim sredstvima, a ponekad i čistom prevarom, uspijeva da izađe kao pobjednik u sukobu koji je razvijen između njega i antagoniste/-a.

Budući da je Conzenbach bila pravi kolekcionar, ne i netko tko je priče prilagođavao ili literarno dotjerivao, to je vidno da se paralelizam literarnih djelova zapaža više nego kod Cranea ili kod Vuka. Za ovu zbirku priređivač kaže da je „*možda najvažnija kolekcija*

bajki, legendi i anegdota u XIX. stoljeću, značajnija od zbirke braće Grimm“ (Zipes, 2004, xii). Priče su autentične i skoro da nema intervencija (Zipes, 2004), osim prilagođavanja pisanoj jezičnoj formi. Skoro sve priče ispričovane su od strane „sicilijanskih seljanki i žena iz niže srednje klase“ (Zipes, 2004, xii). Pošto bajke mnogi prepoznaju kao ženske priče, to je u ovom slučaju ženski princip u cjelosti ispoštivan. Ove priče „reprezentiraju iskreniju i nježniju, feminu, ako ne i feminističnu perspektivu života, te otkrivaju socijalne uvjete iz točke gledišta ugnjetavane niže klase, pa čine to sa gnjevom, ogorčenošću, ali i nadom“ (Zipes, 2004, xii). To je doista prihvatljivo, te iako tekstovi u zborniku nijesu očišćeni od nasilja, brutalnosti, aberantnih seksualnih notacija i dr. invazivnih ponašanja, oni prezentiraju i mnogo ravnopravniju ulogu ženskih likova u događajima. Upravo je to najuočljivija osobitost ove zbirke, pa ćemo je detaljnije pojasniti. Osim toga, takvu perspektivu nemaju ostala dva zbornika koja analiziramo. Naprotiv, u njima su rijetke heroine koje odstupaju od portretiranja patrijarhalnog kôda.

Važno je da uloga ženskih likova u ovim bajkama nije isključivo potekla iz fizičkog portreta ženske ljepote, nego je u pričama počesto pokazana i dosjetljivost, a u nekima i hrabrost heroína. Pojedine se junakinje ne prepuštaju sudbini niti muškim vodičima, nego pokušavaju da iz teških situacija izdvoje najbolje i to upotrijebe u svoju ili u opću korist. Prva priča iz zbornika, *Pametna djevojka* [The Clever Maiden, ATU 884+884B], počevši od naslova upućuje na takvu poziciju, a u tekstu se događaji nižu u prilog dokazivanju opravdanosti naslovljavanja. U bajci se suprotstavljaju muški i ženski princip, pa dva rođena brata imaju po sedmero djece – jedan je otac sedam sinova, a drugi sedam kćeri. Otac sinova ne propušta prigodu da se bratu obrati sljedećim riječima: „O, brate, ti sa tvojih sedam saksija i ja sa mojih sedam mačeva! Kako je?“ (Zipes, 2004, 1), što izaziva neraspoloženje upitanog. Najmlađa kćer uviđa očevu patnju, pa mu sugerira da bratu dokaže tko je bolje prošao sa djecom. Njena je ideja da dvoje najmlađe djece pokuša da od princa – doduše, na prevaru – uzme krunu. Onaj tko uspije, dokazat će preimućstvo muškog ili ženskog poroda. Djevojka će uspjeti, pa će se čak i prurušiti u muškarca i drugovati s princem sve do trenutka dok joj se ne ukaže prigoda da krunu ponese kao dokaz sopstvene dosjetljivosti. Ova priča na uvjerljiv način iskazuje mišljenje tih sicilijanskih pripovjedačica o vrijednosti muške i ženske djece. Važno je pomenuti i to da se u priči nije pretjeralo, tako da nijesu svi muški likovi loši. Naprotiv, i brat sa kojim se djevojka takmičila, i princ, kao i djevojčin otac – pozitivni su likovi. Nitko od njih, čak ni princ kome je kruna privremeno oduzeta, nije prikazan nedovoljno pametnim kako bi djevojčina bistrina bila kontrastno pojačana. Naravno, budući da u ovom tekstu govorimo i o edukacijskim vrijednostima, moramo pomenuti da uzimanje krune na prevaru mora biti posebno tumačeno. Ovdje je taj motiv u funkciji dokazivanja da

heroína može da je se domogne i iza toga nema nikakvog skrivenog plana – postići nešto drugo pomoću te krune, oteti prijesto i slično. Uostalom, u narodnoj književnosti ova se vrsta dokazivanja naročito cijeni, ali je češće omogućena muškim nego ženskim likovima, te je ova priča u tom pogledu značajna iznimka.

Gonzenbach je u pismu Hartwigu, koji je i zamolio za prikupljanje priča, opisala i živopisnost pripovijedanja Sicilijanki (Zipes, 2004, xiii). Ta svjedodžba sugerira naratorsku vještinu, te iz opisa uočavamo sicilijanske Scheherazade, a dijelom prihvaćamo i tezu o bajkama kao o produktu ženske imaginacije. Ove su bajke značajne iz mnogih razloga (riječ je o pričama bogate motivacije), a vjerovatno da im ženska perspektiva daje posebnu vrijednost. Takvu perspektivu muški kolekcionari, koji su u XIX. stoljeću dominantni, nijesu imali. Osim toga, ove bajke saopštavaju „eksplicitne detalje žestokih obiteljskih sukoba, proizvoljnog nasilja, sadističkih kažnjavanja i nemoralne ljubavi – kratko, one su priznanje onih aspekata života koji su cenzurirani u većini zbornika iz XIX. stoljeća“ (Zipes, 2004, xvi). Fenomeni o kojima je u njima riječ nijesu ostali u prošlosti, nego su, naprotiv, prisutni i u suvremenom društvu. Stoga su ove priče važne i današnjoj publici. U njima se opisuju nemilosrdni životni uvjeti iz perspektive koja nije nužno usmjerena ka srećnom završetku, barem ne za onoga tko bajku priča. Tako se, što je posebnost ovih bajki, na završetku događa neka vrsta izlaska naratora iz zone priče. Skoro sve priče imaju takav narativni izlazak:

- „I onda su svi živjeli srećno i zadovoljno, ali mi smo ostali bez centa“;
- „Ostala je srećna i zadovoljna, ali mi još uvijek ne možemo platiti rentu“;
- „Ostali su bogati i utješeni, a mi samo sjedimo ovdje i starimo“ (Zipes, 2004, xix).

U nekoliko različitih varijanti („ne možemo platiti rentu“, „ostali smo bez centa“ ili „ostali smo praznih ruku“), završetkom se aludira na loše materijalno stanje pripovjedača u čak devetnaest bajki. Druga važna aluzija ovih narativnih izlazaka u realnost je starenje i ona finalizira šest bajki. Svega pet bajki, kao i dvanaest ostalih narodnih priča iz zbirke – koje nemaju tipične odlike bajke – nemaju takve završnice.

U bajkama iz ove kolekcije važnost riječi je iznimna. Obećanja nerotkinja uvijek se ispune, ali isto tako i kletve i druge date riječi. Riječima se postiže mnogo, ali se posredstvom riječi dosta može i izgubiti.

CRANEOVA ZBIRKA

Kolekcija Thomasa Fredericka Cranea (1844–1927), nazvana *Italijanske popularne priče* [Italian Popular Tales], prvi je put publicirana 1885. godine na engleskom jeziku. Autor je po zanimanju bio antropolog, te je njegov interes za italijansko narodno stvaralaštvo bio koncentriran na razumijevanje europske kulture.

U ovom radu koristimo izdanje te kolekcije iz 2001. godine, koje je uredio Jack Zipes. Zbirka sadrži 36 bajki iz različitih krajeva italijanskog podneblja. Priređivač ističe u *Predgovoru* (Zipes, 2001, VII–XXIV) da su Craneove bajke bogatije od Grimmovih i Afanasyevljevih, te da se suočavaju sa stvarnosno korespondentnim zlom na autentičan način. O tome se čitatelj uvjerava pri prvom susretu sa ovim bajkama – one sadrže mnoge jezive prizore, te izvorno prenose priču nastalu i očuvanu u narodu. Ta je priča počesto strahovita, te pokazuje rdave postupke junaka i njihove brojne slabosti. Od sva tri analizirana zbornika, kod Cranea je sukob dobra i zla najjačeg intenziteta i najraznovrsniji je. Pokušaji nanošenja štete drugom, naročito pravdom junaku, bivaju direktno osuđeni i nemilice kažnjeni. Narodni duh nije, s obzirom na mukotrpane uvjete življenja, posebice vodio računa o efektima straha koji ovi prizori mogu producirati, tako da u mnogim bajkama pogubljenja (u loncu kipućeg ulja, rastrzanje konjskim repovima, vješanje...) i druge kazne pristižu jedno za drugim i bez samilosti. Na kraju, priča i jeste služila tome da izazove strah, te tako bez mnogo preispitivanja nauči slušatelje što je dobro činiti, a što ne (Vuković, 1996, 48–50). Valja imati na umu i namjenu ove kolekcije. Ona nije bila namijenjena dječijoj čitateljskoj publici, nego se Crane, stilom komentara i načinom na koji daje bajke po klasama, očito obraća odraslom čitatelju. Tako se neke od ovih bajki „suočavaju otvoreno i iskreno sa takvim pojavama kao što su ubojstvo, preljubništvo, incest, zlostavljanje djece, brutalna osveta, pljačkanje, varanje i iskorišćavanje“ (Zipes, 2001, VII).

Mnogi su etički elementi ovih priča diskutabilni (što je odlika i prethodnih zbornika), osobito iz suvremene pozicije tumačenja, no, nedvojbeno je da oblici zla postoje i u tim starim pričama, zabilježenim tijekom XIX. stoljeća, i u ovim novim vremenima. Recimo, u nekoliko početnih priča iz zbirke kažnjava se radoznalost i to tako nemilosrdnim sredstvima da se čitatelj danas mora zapitati je li ta osobina toliko iz domeni zla da su njeni nositelji zaradili surove kazne. Vrsta radoznalosti koja se u njima kažnjava najčešće se tiče saznavanja onoga što je eksplicitno zabranjeno (npr. žena ne zna lice mužu ili je muž ženi zabranio da uđe u neku prostoriju i sl.), pa prepoznamo biblijski ženski grijeh, tj. riječ je o grijehu koji je pripisan ženi i koji će čitatelji prepoznati kao grijeh pramajke. Ove priče konotiraju mnoge metafore i/ili metonimije stvarnosnih situacija i pružaju bogatu fikcionalnu sliku nemilosrdnog svijeta u kome se sva priroda zna okomiti na ljudsko biće. Stoga narodni pripovjedač pokušava preduprijeti svaku klicu ponašanja koje bi moglo „probuditi“ mračne sile. Tako, zavirivanje u zabranjeno (kako je radoznalost predstavljena, i to još od mitologijske Pandorine kutije) označava povredu postojećeg reda i potencijalnu klicu buđenja zla. Time se, doduše, predupređuje i osuđuje i saznavanje, koje je okosnica čovjekovog znanstvenog napretka. Mnogi su junaci mitologijskih priča i narodnih bajki uključeni

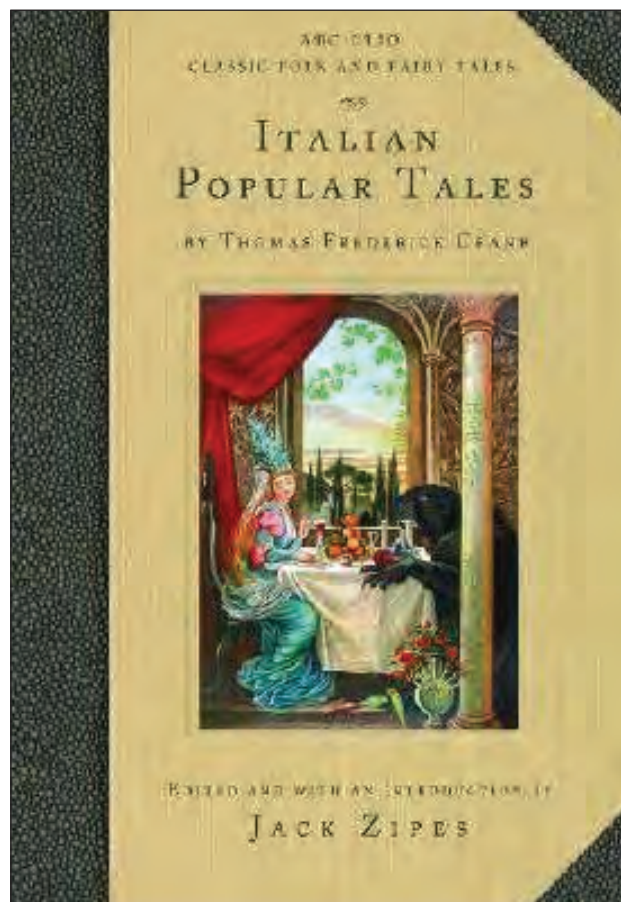

Figure 5: Cover for *Italian Popular Tales*, Illustration Eleanor Vere Boyle's, 1875

u naracije u kojima je radoznalost predstavljena negativno (Pandora, Prometej, Eva, Plavobradi...). Pouka ovih bajki, dakle, ponegdje je upitna iz suvremene pozicije tumačenja, no vrlo je plodonosna kao izvoriste kontroverznih problemskih situacija, što u nastavi može biti dobro upotrijebljeno za razvitak čitateljske vještine i kritičkog mišljenja (Crawford et al., 2005).

Ove bajke imaju paralelne verzije u mnogim narodnim književnostima, a i među njima je uočljiv *princip prenosivosti* (Prop, 1982). Crane na njega ukazuje time što neke bajke ne daje u dovršenoj formi, nego ističe da se dalje događa isto kao u nekoj drugoj priči, datoj u cjelosti. Koliko god internacionalnog bilo u ovim pričama, ipak je očita i lokalna kolorističnost, tj. „izrazi, poslovice, motivi, karakteri i zapleti reflektiraju lokalne i regionalne razlike, a promjene (osobito u vremenu) otkrivaju mnogo o navikama, običajima, te posebno o razmišljanjima konkretnih društava“ (Zipes, 2001, XV). Protagonisti su nerijetko skupljači bilja, ribari, prelje, švalje, pralje, uz skoro obavezujuće zanatlije, seljane, trgovce, gostioničare i, naravno, *okrunjene glave*, koje se počesto „spuste“ među narod. Isto tako, vrlo narodni

predstavnicima nerijetko završavaju okrunjeni. U pričama je očita velika socijalna pokretljivost, napredovanje sa statusnog dna do vrha, ali ponekad i privremeno ili trajno gubljenje pozicije. U nekima od ovih priča događa se socijalni uspon ni iz čega, tj. pojedinac se iz skoro bezizlazne početne situacije vodi ka socijalnom primućstvu. Jednako je česta i situacija socijalne parabole, tj. junak iz početnog izvrsnog socijalnog položaja (obično u posjedu krune) gubi sve i stiže do dna, pa se u radnji bajke mora dokazati kako bi u finalu povratio ili unaprijedio socijalno-statusne atribute.

U stilu pripovijedanja, autor je „povremeno izmijenio sadašnje u prošlo vrijeme i blago sažeo tekst izostavljanjem zamornih ponavljanja“ (Crane, 2001, XLVII). Takve prilagodbe daju se oprostiti antropologu, ali mu valja umjereno zamjeriti što je vršio takva podešavanja. Naime, naracijski prezent posebno je znakovit, naročito u usmenom pričanju, ali njegov značaj nije ukinut ni u čitanju. Slušatelj i čitatelj se oblicima pripovijednog prezenta povezuju s vremenom bajke, priča im postaje življa i bliža, sadrži snažniju dramsku napetost.

U dvije priče događa se doticaj domicilne sa orijentalnom kulturom. Riječ je o istarskoj bajci *Poštenjačina* [Fair Brow, ATU 505], u kojoj junak stupa u kontakt sa sultanovom kćeri, koju i oženi. U tekstu se ističe da je mladenka prije braka promijenila vjeru i postala kršćanka. Druga je priča *Oraggio i Bianchinetta* [ATU 403] u kojoj lijepu mladu junakinju u jednoj etapi zamijeni ropkinja crne puti, kako bi zauzela njeno mjesto mladenke. Cio opis te druge djevojke iskazuje tipično rasno neprihvatanje. Ropkinja zauzme mjesto heroine, a u tekstu se kaže da „*Oraggio nije mogao prepoznati sestru; ta se neugledna djevojka predstavila kao ona govoreći da ju je sunce tako potamnilo da više ne može biti prepoznata*“ (Crane, 2001, 48). Tako je odnos ljepote rasa prikazan kao podložan utjecaju sunca koje jednoj djevojci daje, a drugoj ne daje ljepotu. I u zbirci sicilijanskih bajki nalazi se slično rasno diferenciranje, u tekstu *Zli učitelj i princeza lutilica* [The Wicked Schoolmaster and the Wandering Princess, ATU 533+403].

Crane (2001) klasificira bajke prema ključnim motivima koji ih objedinjuju u srodne skupine. Njegovo klasificiranje je unekoliko drugačije od ATU indeksa, ali je moguće pronaći i sličnosti. U zbirci se, između ostalih, nalaze sljedeće klase: žena ne poznaje lice muža, on nestaje i ona ga traži [ATU 425]; tri magična dara [ATU 563]; roditelji obećaju nerođeno dijete vještici [ATU 310]; blizanci se rađaju uz neuobičajene okolnosti [ATU 303]; sirota i neugledna djevojka doživljava preobražaj [ATU 510A]; djevojka odlazi od kuće zbog mogućeg incesta [ATU 510B]; pravu mladu netko zamijeni ili je tek vjenčani suprug zaboravi posredstvom poljupca svoje majke [ATU 403, ATU 884]; životinje ili zahvalni mrtvaci pomažu junaku [ATU 554, ATU 505]; tri limuna [ATU 408]; suprug ubija suprugu koja prekrši njegovu zabranu [ATU 312]; majke ili češće maćeha zlostavljaju

djevojke [ATU 410], djevojka otjerana u šumu i dalje proganjana do smrti [ATU 709].

Iz perspektive suvremenog društva interesantna je bajka *Kralj koji je želio lijepu ženu* [The King Who Wanted a Beautiful Wife, ATU 877]. Kralj je ispoljio neizmjernu želju da mu žena bude ljepotica, pa se trgom te želje dvorjani kreću svud po svijetu. Stignu i do kolibe u kojoj žive dvije sestre, pri čemu je jednoj 80, a drugoj 90 godina. Ironija udesi da se posredstvom ruku prve starice (bila je preljica, pa su ruke bile bijele i nježne), kraljevom službeniku pričinila ljepotica, te je isprosi i uda za kralja. Prve bračne noći kralj je opazio pogrešku, no, već sutradan je njegova ostarjela supruga zaista bila lijepa i mlada, u što su se upetljale vile. Videći preobražaj sestre, i starija preljica poželi isto, pa ode kod berbera da joj odstrani sloj stare kože ne bi li se ispod pokazala mlada. Pothvat ne uspijeva i starica umire. Ne podsjeća li ova priča na suvremeno alkemijsko traganje za eliksirom mladosti i na estetičke kirurške zahvate? Osim toga, i kraljeva potraga za mladom ljepoticom okončana je uz snažnu dozu vilinskog praha zavaravanja, te su i muški i ženski junaci ove priče kažnjeni, što bi mogla biti poruka čitateljima.

DOMINANTNI SOCIJALNO-STATUSNI I PSIHOLOŠKI OBRASCI

Bajke iz sva tri zbornika imaju mnogo zajedničkih odlika. One su često bazirane na socijalnim pozicijama junaka i junakinja, njihovim razvojnim krizama, te snažnoj potrebi da se loše životne okolnosti likova izmijene. Likovi počesto, uz odredbe uzrasta i rodne pripadnosti, i jesu portretirani putem socijalnog položaja (Pešikan-Ljuštanović, 2007, 36). Tako u ovim bajkama čitamo unapređenja junaka – mnoge se sirote djevojke udaju za kraljeve, a veliki broj njihovih muških vršnjaka iz statusa seljana, ribara, zanatlija, sitnih trgovaca ili pastira, recimo, prelazi u najviši društveni sloj, te postaju okrunjeni i socijalno superiorni. Te su promjene položaja u bajci ispričane ubrzano i dramatično, te se doimaju socijalni uspjesi stečeni „preko noći“. No, u kronotopu bajke postoje znaci koji čitatelju kazuju da vrijeme ipak nije tako brzo proticalo. Tako se u nekim pričama pominju traganja koja traju dok se ne podere gvozdena obuća ili se preciznije i formulativno određuje dugo vrijeme čekanja i borbe (sedam godina, sedam mjeseci, sedam dana). Junaci prevaljuju daleke razdaljine, kreću se po neprohodnim šumama, planinama, pustinjama, a u nekim pričama put ih vodi i u oblake ili pod zemlju, što su sve htonski prostori. Sve te temporalne i spacijalne odrednice upućuju na to da put do socijalnog uspjeha nije bio kratak niti jednostavan.

Socijalna se pokretljivost negativno ocjenjuje za ženske likove, pa gender kritika i/ili feministički pristup kritiziraju način na koji bajka dodjeljuje napredak u socijalno-statusnom pogledu djevojkama (Hourihan, 1997). Djevojke se, prema tim pristupima, uzdižu u

bolju poziciju prvenstveno posredstvom udaje, a glavne odlike koje im omogućuju takvo novo pozicioniranje su fizički izgled i neka svojstva karaktera poput poslušnosti, odanosti, trpeljivosti itd. Takvih primjera ima i u bajkama iz tri analizirana zbornika, no, nove generacije samo kritičkim komparacijskim čitanjem mogu doći do shvaćanja ustaljenih obrazaca u društvima snažnih patrijarhalnih vrijednosti, kakva jesu ona iz kojih potječu čitane bajke.

Psihološki portreti heroja i heroína poglavito su plošni, nemamo duboke zahvate u njihov unutarnji svijet. Emocije koje oni ispoljavaju su snažne, a često su unaprijed, tj. od samog početka bajke date: očajnički se želi dijete ili brak, besmisleno se mrzi obitelj, želi se uništiti pastorak/pastorka itd. Junaci su obezličeni, promatrani spolja i to često kao tipovi određenih klasa i zanimanja – pastira, zanatlija, gostioničara, kraljeva itd. Unutarnji svijet likova ostavljen je od strane pripovjedača gotovo netaknut, tako da čak i u najdramatičnijim okolnostima čitatelj ne doznaje ništa eksplicitno o unutarnjim svjetovima privilegiranih heroja. Goropadno i naprasno se doimaju nebrojene brze presude, kao što se iz takvih okolnosti čita i nemilosrdnost sudionika, a rijetko se narator opredijeli da nekom liku dodijeli grižnju savjesti (kod Gonzenbach *Dva brata*, *The Two Brothers*, ATU 300+303). Dodatno je surovost odnosa ojačana time da se presude i njihova izvršenja ponekad zbivaju među članovima obitelji. Tako, ne samo da maćehe zamrže pastorku, nego je nerijetka situacija i da majke ne podnose kćeri (*Gostioničarkina lijepa kći*, *The Innkeeper's Beautiful Daughter*, ATU 706), ili da ponekad pokušaju otrovati sinove (*Bierde*, ATU 851), ili da se između sinova i majki razvije takva relacija da zli odnosi na kraju kulminiraju time što sin zapovijedi bacanje majke u lonac kipućeg ulja.

Neobuzdane emocije koje likovi ispoljavaju sugeriraju da se u ljudskom biću može naći klica zla, koje je ponekad usmjereno prema najbližima, osobito kad su oni u nečemu uspješni, što je suvremena interpretacija koja ukazuje na klasičnu vrijednost narodne bajke, tj. na činjenicu da se ova priča obraća svakom vremenu kao da je namijenjena upravo njemu. To je svojstvo zavisti entropijskog karaktera, pa razjeda i njegovog nositelja i ukupan sustav obiteljskih ili drugih odnosa u kojima se junak nalazi. Naravno, bajka je priča borbenog tona, te njena pravednost na kraju dovodi do pobjede elemenata dobra i u konačnici čitamo dijelove u kojima se nađu pozitivne emocije (tzv. srećan kraj). Zanimljivo je da narodni pripovjedač nije pretjerano zainteresiran za takve trenutke, te oni traju znatno kraće u naraciji. Ta je perspektiva očekivana za narodnu priču pošto je njena ogoljena bit vidljiva kroz sustav „plivaj ili potoni“, te se „nesreća“ promatra kao poticaj za razvitak.

EDUKACIJSKE VRIJEDNOSTI ANALIZIRANIH BAJKI

Edukacijske su vrijednosti ovih priča velike, te se one mogu promatrati kao virtualni svjetovi čijim razumije-

vanjem mladi čitatelji mogu bolje upoznati pređašnje i današnje društvo, njegove adaptacijske i dr. zahtjeve, ali i manje društvene skupine, poput obitelji. Narodna je bajka značajna za uspostavljanje kolektivnog identiteta i etosa konkretne zajednice, za upoznavanje njegovih vrijednosti, ali i kritičkog odnosa prema stereotipima i predrasudama. Analizirajući i diskutirajući motive i zaplete ovih priča, mladi se čitatelji izmješteno i bezbjedno mogu suočiti i sa sopstvenim nemirima i krizama. Čitanje ovih priča, naročito usporedno istraživačko čitanje (Nikolić, 2006; Rosandić, 2005), poticajno je za razvitak interpersonalne i intrapersonalne inteligencije (Gardner, 1983), za usavršavanje socijalne i emocionalne vještine (Goleman, 1998). Ove nas priče podučavaju da je važno komunicirati sa svojim nagoniskim (instinktivističkim) i u emocijama vidjeti bogatstvo i razumjeti afektivna stanja kako bi se na njih moglo (samo)djelovati. Afektivno je područje, stalnom potrebom racionalizacije, nepravedno zapostavljano u obrazovanju (Buljubašić-Kuzmanović, Gazibara, 2015). Narodna bajka omogućuje pozitivan afektivni razvitak čitatelja, iako su neki njeni likovi negativno karakterizirani. Naime, kritičkim čitanjem i analizom, čitatelji razlikuju dobro i zlo, te internaliziraju pozitivne vrijednosti. Djelovanjem preko eksplicitnih poruka utječe se na razvitak unutarnjih resursa (optimizma, radoznalosti, samoprocjene, altruizma...), ali se nekim zatomljenim porukama mogu poticati i neželjeni efekti (prepuštenost sudbini, nezrelo bjekstvo od stvarnosti, hedonizam, rodni i dobni stereotipi, neracionalnost, atribuiranje neuspjeha spoljašnjim uvjetima...). Neželjene efekte u obrazovanju možemo najpotpunije preduprijeti kritičkom analizom izabranih narativa. Razvijeno je više modela kritičkog čitanja teksta (Rosandić, 2005), a metodički koncept programa RWCT – Čitanje i pisanje za kritičko mišljenje (Crawford et al., 2005) najpotpunije bi odgovorio na složene zahtjeve kritičke recepcije ovih i ovakvih tekstova. Niz tehnika i strategija RWCT programa kreiran je prema troetapnom slijedu recepcijskih aktivnosti: evokacija, razumijevanje značenja i refleksija. Te etape podrazumijevaju da je čitatelj cjelovito i aktivno uključen u diskusiju o tekstu. Program je ponikao na recepcionističkom tumačenju književnosti (Iser, 1974; Iser, 1978; Rosenblatt, 2013), pa se unutar okvira od tri bazične etape može uvrstiti pluralitet metodičkih interpretacija, tj. riječ je o imanentnom pristupu tekstu u nastavi (Vučković, 2006). Tijekom evokacije formira se obzor očekivanja, u etapi razumijevanja značenja bajka se čita i tumače se njena značenja, a etapa refleksije usmjerena je ka identificiranju estetskog odmaka (Jauss, 1982).

Elementi analiziranih bajki snažan su poticaj za razvitak afektivnih i konativnih svojstava ličnosti, a usavršavanje literarnih kompetencija povezuje ih s kognitivnim domenom. Neki autori smatraju da je „književnost vjerojatno prvi dom emocionalne inteligencije“ (Salovey i Sluyter, 1999, 40), odnosno „Čitanje misli i empatija su

esencijalne socijalne vještine i, ukoliko nijesu urođene, već ih treba učiti, fikcija može biti najbolje područje za učenje emocionalne pismenosti“ (Nikolajeva, 2014, 94), ali i za poticanje kognitivne fleksibilnosti. Bajka nije priča čije moralne vrijednosti treba uzeti „zdravo za gotovo“ i kao takve i usvojiti, što se u obrazovanju počesto čini. Tek kritičko čitanje omogućit će razumijevanje morala ovih priča. Istraživanja pokazuju da mlada publika ima potrebu za recepcijom fantastičkog teksta, a to je povezano sa realnošću u kojoj odrastaju. Ove bajke mogu biti „odličan trening za realno, životno socijalno učešće“ (Nikolajeva, 2014, 140) i način da se potiču angažovanja viših kognitivnih funkcija (divergentnost u mišljenju, tolerancija neodređenosti). Kreiranje sukoba u bajkama stvara prostor za lakše identificiranje (zblizavanje sa likovima kroz empatiju) i izmještenu borbu sa osobnim (najčešće razvojnim) krizama. Recimo, životinje su pomoćnici egu da svlada nemilosrdnost situacije, ostvaruju vezu čovjeka sa animalističkim i prirodnim tokovima. Posebno je ovo djelotvorno kod osoba koje imaju problema da iskažu emocije, a upravo su osjećanja u bajkama neiskazana, ali prikazana, tj. više se ispoljavaju nego što se o njima govori. Narodne bajke problematiziraju pitanje sreće kroz dugotrajnu potragu za njom sugerirajući motivacioni karakter te potrage, iako je odveć poznato da smo obično srećni u momentu dok o sreći ne razmišljamo.

Ovim se pričama ukazuje na nepravilnost različitog tretmana muške i ženske djece (ali i mladih u odnosu na starije), te na načine kako se razrješava Edipov i Elektra kompleks, pokazuje se odnos predatora i njegove žrtve (Stokholmski sindrom). Ljubav se boji „principom zaljubljenosti“ (ljubavlju na prvi pogled) obično u ekonomski situiranije aktere, koji potražuju veliku žrtvu kako bi se svjetovi mladenaca mogli spojiti. U nekima od ovih priča aktualizirano je pitanje samoljublja, koje je iznimno značajno za mlade čitatelje koji odrastaju u ambijentu „selfi kulture“. Globalizacijski obrasci uspostavljaju poželjne modele izgleda i ponašanja, stila i načina života, što uvjetuje čestu negativnu procjenu osobnih kapaciteta. Tako se ispoljava i zavist kao odraz nezrelosti i niskog samopouzdanja. Naročito je zanimljivo učestalo portretiranje likova koji preuzimaju tuđi identitet (npr. bajke o potisnutoj nevjesti), a što je opet spojivo sa aktualnom i narastajućom potrebom „biti netko drugi“. Potreba mladih (djece i tinejdžera) za metamorfozom u oblik koji bi umnogostručio sve potencijale ljudskog bića ospoljena je, recimo, kroz izvrsnu recepciju fantastike u kojoj vampiri i vukodlaci predstavljaju *unaprijeđene* vrste (Vučković & Pajović-Dujović, 2016).

Semantički sloj ovih bajki postavlja se u nastavi kao kontroverzno jezgro koje treba diskutirati (Crawford et al., 2005) u najmanje dva konteksta: u krugu priče i u domeni realnih životnih okolnosti. Jasno, u nastavnom tumačenju uvijek imamo dozu opreza (počevši od

izbora priča) i vodimo računa o emocijama učenika. Uznemirujući su podaci o suvremenim oblicima i učestalosti zlostavljanja djece, naročito u obitelji (Bilić, 2009, 336). Brojna osjećanja kojima bajka obiluje „osobito dodiruju emocije i iskustva učenika“ (Bilić, 2009, 337). Pošavši od toga da najnovija gledišta kognitivnog kritizma tvrde da reagiramo na fiktionalne likove i događaje kao da su stvarni, i to posredstvom zrcalnih neurona (Nikolajeva, 2014), očito je da ove priče prikazuju cijelu paletu stvarnosno važnih elemenata, a fikcija nudi put ka saznanju koji je veoma snažan (Bruner, 1990) i sa kojim se teško može usporediti bilo koja druga vrsta učenja (Bruner, 1986, 25).

Ove bajke nijesu priče za sasvim malu djecu. Naprotiv, ukupna njihova složena struktura, sa mnogim konotacijama, metaforama i metonimijama, izvjesno im je neshvatljiva. Osim toga, čak i da najmlađi recipijenti mogu doprijeti do shvaćanja značenja ovih bajki na simboličkoj ravni, ono što se nalazi kao njihov osnovni moralni i dr. pretekst, namijenjeno je ipak nešto starijem uzrastu. Tako se, počev od zrelih stadija konkretnih operacija i postupnog prelaska djece na formalno-logičko mišljenje⁸, u vezi sa ovim pričama u nastavi može organizirati, npr.:

- problemsko učenje – svi analizirani motivacijski, socijalno-statusni i psihološki elementi potencijalni su izvori problemskih situacija u nastavi (v. Tabelu 1);
- komparativno čitanje i utvrđivanje veza teksta sa sopstvenom i širom realnošću, kao i sa drugim tekstovima;
- istraživačko čitanje uz pomoć pitanja i zadataka (Nikolić, 2006);
- diskusije u malim grupama tipa *pro et contra* ili uglovi (Crawford et al., 2005);
- kritičko čitanje i pisanje po strategijama programa RWCT (Crawford et al., 2005), jer je najvažnije razvijati kritičke i refleksivne vještine učenika (Müller, 2017, 7) itd.

Mogućnosti kritičkog čitanja su izuzetne, a suvremena popularnost fantastike sugerira potrebu djece i mladih za njom.

ZAKLJUČAK

Bajke iz tri analizirana zbornika upečatljivo prikazuju mediteransku kulturu, njenu živost i bogatu imaginativnost. Fokusirane su na teške životne uvjete i potrebu da se oni izmijene. Ove bajke i zbornici uopće (pored bajki, tu su i druge vrste narodnih priča) pružaju važne uvide u stoljeća folklornog mediteranskog duha, te njihovo čitanje pomaže saznavanju socijalne i kulturološke povijesti, ali i razumijevanju sadašnjosti. Ove priče receptivno nijesu pogodne za rane uzraste, predškolski i najmlađi osnov-

8 U primjeru bajki koje smo analizirali u ovom tekstu važna bi bila i korelacija sa nastavom stranog jezika.

noškolski. Njihovo kritičko čitanje potrebno je i značajno nakon što mladi čitatelji dozriju u stupnju konkretnih operacija i otpočnu da razmišljaju formalno-logički. Počevši od te dobi, ove im priče pružaju literarnu potporu za razumijevanje osobnih razvojnih faza i poteškoća, te za shvaćanje brojnih socijalno-psiholoških mehanizama koji odlikuju društvo i pojedinca. Kritičko čitanje analiziranih bajki važno je za kognitivne, afektivne i konativne edukacijske ishode. Naravno, za čitanje u nastavi nužno je dobro izabrati priče.

Socijalno kretanje za pozitivne junake čitanih bajki dominantno se može uočiti kao linija uspona, što je ujedno i putovanje ka odrastanju i sreći. Srećna finalizacija radnje vrijednosno je definirana patrijarhalnim

sustavima, što predstavlja plodnu kontroverznu jezgru za diskusiju u nastavi. Pravda u ovim pričama često pokazuje nemilosrdno lice – kazne su teške i nehumane, pokazuju animalističku ljudsku prirodu vođenu instinktima i nedovedenu do racionalnih spoznaja. Činjenica da uistinu nemilosrdnost postoji negdje u ljudskom biću, ali i u cijeloj prirodi, mogla bi uputiti ka zaključku da nerealni svijet bajke upravo realno prikazuje čovjeka i njegove odnose sa drugima, a i sa prirodom u cjelini. Kritičko čitanje ovih priča vodi mlade čitatelje ka mogućnosti razumijevanja i nužne promjene mnogih socijalnih i psiholoških barijera koje stoje na putu ospoljenja one druge, svijetle strane čovjeka, koja takođe postoji kao protivteža tamnoj strani.

Tabela 1: Spisak bajki iz tri analizirana zbornika. Ispred svakog naslova je i redni broj iz originalnog zbornika, a nakon naslova izdvojena je ATU klasifikacija na osnovu koje je moguće formulisati grupe motiva za kritičko istraživačko čitanje i diskusiju u grupama i/ili odjeljenju

Redni broj	Vuk Stefanović Karadžić, Srpske narodne pripovijetke, [1853], 1987.	Laura Gonzenbach, Razbojnik s vještijom glavom, The Robber with a Witch's Head, Jack Zipes (ed.), [1870], 2004.	Thomas Frederick Crane, Italijanske popularne priče, Italian Popular Tales, Jack Zipes (ed.), [1885], 2001.
1.	1. MEDEDOVIĆ – ATU 507, ljubavnica čudovišta.	1. Pametna djevojka (THE CLEVER MAIDEN) – ATU 884, zaboravljena vjerenica; ATU 884B, djevojka u muškom odijelu obmanjuje kralja.	I. Kralj ljubavi (THE KING OF LOVE) – ATU 425A, potraga za izgubljenim suprugom, ATU 432, ljubavnik ptica.
2.	2. ČARDAK NI NA NEBU NI NA ZEMLJI – ATU 506, spasena princeza; ATU 300, zmajebica.	2. Razbojnik s vještijom glavom (THE ROBBER WITH A WITCH'S HEAD) – ATU 621, vašljiva koža; ATU 311, jedna od sestara spasava sestre ili braću; ATU 302, srce u jajetu.	II. Zelinda i monstrum (ZELINDA AND THE MONSTER) – ATU 425 A, potraga za izgubljenim suprugom, ATU 425C, Ljepotica i Zvijer.
3.	3. NEMUŠTI JEZIK – ATU 670, jezik životinja.	4. Grof i njegova sestra (THE COUNT AND HIS SISTER) – ATU 1419E, podzemni prolaz do ljubavnikove kuće; ATU 926, Solomonovo rasuđivanje / solomonsko rješenje.	III. Kralj Pasulj (KING BEAN) – ATU 425A, potraga za izgubljenim suprugom, ATU 874, ponosni kralj je pobijeden.
4.	4. ZLATNA JABUKA I DEVET PAUNICA – ATU 400, potraga za nestalom mladenkom; ATU 300, zmajebica, ATU 402, životinjska mladenka.	6. Marija, zla maćeha, i sedam pljačkaša (MARIA, THE EVIL STEPMOTHER, AND THE SEVEN ROBBERS) – ATU 327, djeca i vještica, ATU 709, Snježana, pastorka prognana od kuće zbog ljepote.	IV. Voda koja pleše, jabuka koja pjeva i ptica koja govori (THE DANCING WATER, THE SINGING APPLE, AND THE SPEAKING BIRD) – ATU 707, ptica govori istinu.
5.	5. STOJŠA I MLADEN – ATU 552, životinje / zmajevi pašenozi, ATU 300, zmajebica.	7. BENSURDATU – ATU 301, potraga za ote tim princezama.	V. Lijepa Angiola (THE FAIR ANGIOLA) – ATU 310, nerodeno dijete obećano vještici (Rapunzel), ATU 313, djevojka pomaže mladiću u magičnom letu od vještice kuće.
6.	6. ĐAVO I NJEGOV ŠEGRT – ATU 325, mađioničar i njegov učenik.	9. Hrabri princ (THE BRAVE PRINCE) – ATU 930, predskazanje.	VI. Oblak (THE CLOUD) – ATU 303, blizanci rođeni od pojedene ribe, ATU 554, zahvalne životinje.
7.	8. AŽDAJA I CAREV SIN – ATU 302, srce u jajetu, ATU 300, zmajebica.	10. Gostioničarkina lijepa kći (THE INNKEEPER'S BEAUTIFUL DAUGHTER) – ATU 706, djevojka bez ruku.	VII. Bunar (THE CISTERN) – ATU 506, spasena princeza, ATU 300, zmajebica (ubica čarobnjaka).
8.	9. ZMIJA MLADOŽENJA – ATU 441, u začaranoj koži.	11. Lijepa djevojka sa sedam velova (THE BEAUTIFUL MAIDEN WITH THE SEVEN VEILS) – ATU 408, tri limuna, ATU 884, zaboravljena vjerenica.	VIII. Griffin (THE GRIFFIN) – ATU 780, pjevajuća kost.
9.	10. OPET ZMIJA MLADOŽENJA – ATU 441, u začaranoj koži, ATU 425, potraga za nestalim suprugom.	12. Trgovčeva pametna najmlađa kći (THE MERCHANT'S CLEVER YOUNGEST DAUGHTER) – ATU 956B, pametna djevojka ubija pljačkaša / pljačkaša ubija neko iz kuće; ATU 311, spaseni uz pomoć sestre.	IX. Pepeljuga (CINDERELLA) – ATU 510A, Pepeljuga.

10.	11. KOME BOG POMAŽE, NIKO MU NAUDITI NE MOŽE – ATU 401A, začarana princeza u dvorcu, ATU 402, životinjska mlada – najmlađi brat najuspješnije odgovara na očeve zadatke.	13. MARUZZEDDA – ATU 709, Snježana; ATU 410, Usnula ljepotica.	X. Lijepa drvena Marija (FAIR MARIA WOOD) – ATU 510B, otac namjerava da oženi kćer; ATU 510, Pepeljuga.
11.	12. ZLATORUNI OVAN – ATU 854, zlatni ovan, ATU 551, voda života.	14. ARMAINU – ATU 301, potraga za otetim princezama.	XI. Prokletstvo sedmoro djece (THE CURSE OF THE SEVEN CHILDREN) – ATU 451, djevojka koja traži ukletu braću.
12.	13. USUD – ATU 779, božanske nagrade i kazne.	15. Zlatni lav (THE GOLDEN LION) – ATU 854, zlatni ovan.	XII. Oraggio i Bianchinetta (ORAGGIO AND BIANCHINETTA) – ATU 403, crna i bijela mladenka.
13.	14. KO MANJE IŠTE, VIŠE MU SE DAJE – ATU 779, božanske nagrade i kazne.	16. Dvanaest pljačkaša (THE TWELVE ROBBERS) – ATU 676, Sezame, otvori se!	XIII. Lijepa Fiorita (THE FAIR FIORITA) – ATU 408, tri limuna.
14.	15. MILOSTIVA SNAHA I NEMILOSTIVA SVEKRVA – ATU 779, božanske nagrade i kazne.	19. Pravedni Joseph (JOSEPH THE JUST) – ATU 613, dva putnika: istina i lažljivost (pravda i nepravda).	XIV. BIERDE – ATU 851, zagonetke prosilaca (iz mladićevog ličnog iskustva).
15.	16. PRAVDA I KRIVDA – ATU 613, dva putnika: istina i lažljivost (pravda i nepravda).	20. Dva brata (THE TWO BROTHERS) – ATU 303, blizanci ili prava braća (rođeni uz neuobičajene okolnosti); ATU 300, zmajebica.	XV. Vatrema Snježana (SNOW-WHITE-FIRE-RED) – ATU 408, tri limuna, ATU 533, potisnuta mladenka, ATU 314, Zlatokosa.
16.	17. OČINA ZAKLETVA – ATU 681, godine iskustva.	21. Sedmorica braće s magičnim talentima (THE SEVEN BROTHERS WITH MAGIC TALENTS) – ATU 653, talentovana braća.	XVI. Kako je đavo oženio tri sestre (HOW THE DEVIL MARRIED THREE SISTERS) – ATU 312, Modrobradi.
17.	19. ĐAVOLJA MAŠTANIJA I BOŽJA SILA – ATU 408, tri limuna, ATU 314, Zlatokosa i magični bijeg.	23. Sabedda i njen brat (SABEDDA AND HER BROTHER) – ATU 450, brat i sestra; ATU 327, djeca i ljudožderi (Ivica i Marica).	XVII. Zaljubljen u statuu (IN LOVE WITH A STATUE) – ATU 402, nevjesta-statua.
18.	22. KOPANJE BLAGA – ATU 779, božanske nagrade i kazne.	25. Blizanci (THE TWINS) – ATU 303, blizanci ili prava braća; ATU 508, mladenka dobijena na turniru.	XVIII. Trinaesti (THIRTEENTH) – ATU 1122, ubijena ljudožderova žena (čovjek ubija ljudoždera).
19.	23. LIJEPE HALJINE MNOGO KOJEŠTA UČINE – ATU 850, princezini biljezi.	26. Lijepa Innocenta (BEAUTIFUL INNOCENTA) – ATU 408, tri limuna, ATU 533, potisnuta mladenka.	XIX. Obućar (THE COBBLER) – ATU 1115, pokušaj ubojstva čovjeka u krevetu, ATU 1117, ljudožderova zamka.
20.	26. ČUDNOVATA TICA – ATU 567, magično ptičje srce.	27. Zli učitelj i princeza lualica (THE WICKED SCHOOLMASTER AND THE WANDERING PRINCESS) – ATU 533, potisnuta mladenka; ATU 403, crna i bijela mladenka.	XX. Sir Fiorante, čarobnjak (SIR FIORANTE, MAGICIAN) – ATU 425A, potraga za nestalim suprugom, ATU 425C, Ljepotica i Zvijer.
21.	27. CRNO JAGNJE – ATU 551, voda života.	28. Četiri princeze (THE FOUR PRINCESSES) – ATU 301, potraga za otetim princezama.	XXI. Kristalni kovčeg (THE CRYSTAL CASKET) – ATU 709, Snježana.
22.	28. CAREVA KĆI OVCA – ATU 510B, otac namjerava da oženi kćer.	29. ZAFARANA – ATU 425, potraga za nestalim suprugom; ATU 425C, Ljepotica i Zvijer; ATU 425K, potraga u muškoj odjeći.	XXII. Maćeha (THE STEPMOTHER) – ATU 450, brat i sestra.

23.	29. TRI JEGULJE – ATU 303, blizanci ili prava braća, ATU 516, okamenjeni prijatelj.	31. O Josephu, koji je tragao za svojom srećom (ABOUT JOSEPH, WHO SET OUT TO SEEK HIS FORTUNE) – ATU 400, potraga za nestalom mladenkom; ATU 302, srce je u jajetu.	XXIII. Voda i so (WATER AND SALT) – ATU 923, voljeti oca kao so.
24.	30. ČUDOTVORNI NOŽ – ATU 560, magični prsten/nož.	32. (Rasipni Giovanninu) THE WASTEFUL GIOVANNINU – ATU 401, princeza preobražena u jelena; ATU 400, potraga za nestalom mladenkom.	XXIV. Ljubav tri naranče (THE LOVE OF THE THREE ORANGES) – ATU 408, tri limuna.
25.	31. ČUDNOVATA DLAKA – ATU 779, božanske nagrade i kazne.	33. Protjerana kraljica i njeno dvoje napuštene djece (THE BANISHED QUEEN AND HER TWO ABANDONED CHILDREN) – ATU 707, ptica istine (ptica otkriva istinu).	XXV. Kralj koji je želio lijepu ženu (THE KING WHO WANTED A BEAUTIFUL WIFE) – ATU 877, starica kojoj vile podmlade kožu.
26.	32. PEPELJUGA – ATU 510A, Pepeljuga.	35. Katerinina sudbina (KATERINA'S FATE) – ATU 938A, nesrećna djevojka (loša sreća u mladosti).	XXVI. Vedro (THE BUCKET) – ATU 779, božanske nagrade i kazne.
27.	33. ZLA MAĆEHA – ATU 510A, Pepeljuga, ATU 709, Snježana, protjerana kćerka, ATU 706, djevojka bez ruku.	37. Lijepa Anna (BEAUTIFUL ANNA) – ATU 709, Snježana; ATU 410, Usmula Ljepotica.	XXVII. Dva grbavca (THE TWO HUMPBACKS) – ATU 779, božanske nagrade i kazne.
28.	34. MAĆEHA I PASTORKA – ATU 709, Snježana, protjerana kćerka, ATU 361, medvjeda koža.	38. Zmajeubica (THE DRAGON SLAYER) – ATU 300, zmajeubica; ATU 302, srce je u jajetu.	XXVIII. Priča o Katarini i njejoj sudbini (THE STORY OF CATHERINE AND HER FATE) – ATU 938A, nesrećna djevojka (loša sreća u mladosti).
29.	35. OPET MAĆEHA I PASTORKA – ATU 510A, Pepeljuga, ATU 450, brat i sestra.	39. St. James od Galicije (SAINT JAMES OF GALICIA) – ATU 516C, St. Džejms od Galicije.	XXIX. Mrvica u bradi (THE CRUMB IN THE BEARD) – ATU 856, djevojka bježi sa <i>pogrešnim</i> čovjekom.
30.	36. KAKO SU RADILE ONAKO SU I PROŠLE, ATU 709, Snježana, protjerana kćerka.	41. Prinčevo dvoje djece iz Monteleonea (THE PRINCE'S TWO CHILDREN FROM MONTELEONE) – ATU 882, provjera ženine čednosti.	XXX. Lijepa Orlanda (THE FAIRY ORLANDA) – ATU 402, nevjestalutka.
31.	38. DIVLJAN – ATU 1135, <i>lijek za oči</i> .		XXXI. Pastir koji je nasmijao kraljevu kći (THE SHEPHERD WHO MADE THE KING'S DAUGHTER LAUGH) – ATU 559, princezin smijeh.
32.	39. U CARA TROJANA KOZJE UŠI – ATU 782, Mida, njegovu tajnu otkriva berberin.		XXXII. Magarac koji leže novac (THE ASS THAT LAYS MONEY) – ATU 563, tri magična dara.
33.	40. CAR DUKLJAN – ATU 441, u začaranoj koži.		XXXIII. Don Joseph Kruška (DON JOSEPH PEAR) – ATU 545B, lisica/mačka kao pomoćnik.
34.			XXXIV. Mačak u čizmama (PUSS IN BOOTS) – ATU 545B, mačka kao pomoćnik.

35.			XXXV. Poštenjačina (FAIR BROW) – ATU 505, zahvalni pokojnici.
36.			XXXVI. LIONBRUNO – ATU 310, nerođeno dijete obećano čudovištu, ATU 563, tri magična dara.

CONTEMPORARY EDUCATIONAL VALUE OF STUDING FOLK FAIRYTALE—LITERARY, SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ELEMENTS OF A FAIRYTALE IN THE MEDITERRANEAN CULTURAL METANARRATIVE

Dijana VUČKOVIĆ

University of Montenegro, Faculty of Philosophy – Nikšić, Danila Bojovica bb, Nikšić,
Montenegro
e-mail: dijanav@ac.me

Jelena MAŠNIĆ

University of Montenegro, Faculty of Philosophy – Nikšić, Danila Bojovica bb, Nikšić,
Montenegro
e-mail: jelenam@ac.me

SUMMARY

The comparative analysis of three collections of folk fairy tales (from the collections written by Vuk Karadžić, Laura Gonzenbach, and Thomas Frederick Crane) was aimed at referring to their educational potential derived from the literary, social and psychological characteristics they abound with. After observing the stories theoretically and critically, we realized the importance of their observation in the context of the Mediterranean metanarrative. We identified similarities and differences and clarified the phenomena dominant in the analyzed texts: gender, class, age. Having problematized the messages (explicit and implicit) from the analyzed fairy tales, we recognized the potential of controversy during problem and research-based reading. The need for reception of such stories is continuous and therefore it is important to use their methodical possibilities. Numerous analyses imply that critical reading of such content helps preserve the values that are important for the development of individuals and society. Only some of the educational values are reflected in the understanding of generational (cultural) specificities, adaptive facing with crises/conflicts, creating a collective identity, encouraging interpersonal and intrapersonal intelligence development, awareness of stereotypes, etc.

Keywords: critical reading, educational value of a fairytale, folk fairytale, socio-psychological elements of text

IZVORI I LITERATURA

- Anderson, G. (2000):** *Fairy Tale in the Ancient World*. London, Routledge.
- Bettelheim, B. ([1976], 1991):** *The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales*. London, Penguin.
- Bilić, V. (2009):** Utjecaj tjelesnog i emocionalnog zlostavljanja u obitelji na uspjeh učenika iz hrvatskog jezika. *Metodika*, 10, 2, 335–346.
- Blažič, M. (2006):** Izjemno literarno otkritje: Prelepa Angiola. Izgubljene sicilijanske pravljice Laure Gonzenbach. *Otrok in knjiga: revija za vprašanja mladinske književnosti, književne vzgoje in s knjigo povezanih medijev*, 33, (66), 82–85.
- Blažič, M. (2014):** Skriti pomeni pravljic: od svilne do jantarne poti. Ljubljana, Pedagoška fakulteta.
- Blažič, M. (2016):** Dva modela ženskega pravljicarstva na Slovenskem – pisateljice in pripovedovalke. *Studia mythologica Slavica*, XIX, 237–250.
- Bosmajian, H. (2004):** Psychoanalytical criticism. In: Hunt, P. (ed.): *International Companion Encyclopedia of Children's Literature*. New York and London, Routledge, 129–139.
- Bottigheimer, R. B. (2004):** Fairy tales and folk tales. In: Hunt, P. (ed.): *International Companion Encyclopedia of Children's Literature*. New York and London, Routledge, 261–274.
- Bruner, J. (1986):** *Actual Minds, Possible Worlds*. Cambridge MA, Harvard University Press.
- Bruner, J. (1990):** *Acts of Meaning*. Cambridge MA, Harvard University Press.
- Buljubašić-Kuzmanović, V. & S. Gazibara (2015):** Izazovi afektivnog obrazovanja. *Nova prisutnost*, 13, 2, 213–229.
- Cavallaro, D. (2011):** *The Fairy Tale and Anime: Traditional Themes, Images and Symbols at Play on Screen*. Jefferson & London, McFarland.
- Crane, T. F. (2001):** *Italian popular tales, with an Introduction by Jack Zipes*. Santa Barbara CA, ABC-CLIO.
- Crawford, A., Saul, W., Mathews, S. R., & J. Makinster (2005):** *Teaching and Learning Strategies for the Thinking Classroom (A Publication of the Reading and Writing for Critical Thinking Project)*. New York, The International Debate Education Association.
- Gardner, H. (1983):** *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. New York, Basic Books.
- Goleman, D. (1998):** *Working With Emotional Intelligence*. Reading, MA, Addison & Wesley.
- Grosman, M. (2010):** *U obranu čitanja – čitatelj i književnost u 21. stoljeću*. Zagreb, Alogoritam.
- Harries, E. W. (2001):** *Twice upon a Time: Women Writers and the History of the Fairy Tale*. Woodstock, New York, Princeton University Press.
- Hourihan, M. (1997):** *Deconstructing the Hero – Literary theory and children's literature*. London and New York, Routledge.
- Iser, W. (1974):** *The Implied Reader: Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Iser, W. (1978):** *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Janićijević, J. (1982):** Prop, oko njega i posle njega. Dodatak u: Prop, V.; *Morfologija bajke*. Beograd, Prosveta.
- Jauss, H. R. (1982):** *Aesthetic Experience and Literary Hermeneutics*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Karadžić Stefanović, V. ([1853], [1870], 1987):** *Srpske narodne pripovijetke. Sabrana dela, knjiga treća*. Beograd, Prosveta.
- Kropej, M. (2012):** *Supernatural Beings from Slovenian Myth and Folktales*. Ljubljana, ZRC Publishing in association with the Institute of Slovenian Ethnology at ZRC SAZU.
- Müller, M. (2017):** Educational Standards in the School Curriculum and the Role of the Mass Media. The Case of Croatia. *Annales, Series historia et sociologia*, 27, 1, 159–174.
- Murphy, R. G. (2000):** *The Owl, the Raven & the Dove. The Religious Meaning of the Grimms' Magic Fairy Tales*. Oxford, Oxford University Press.
- Nikolajeva, M. (2014):** *Reading for Learning – Cognitive approaches to children's literature*. Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Nikolić, M. (2006):** *Metodika nastave srpskog jezika i književnosti*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Nodelman, P. (2008):** *The Hidden Adult – Defining Children's Literature*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Opačić, Z. (2015):** Pretpostavljeni čitalac (kulturni i ideološki kontekst književnosti za decu). *Inovacije u nastavi*, 28, 4, 18–28.
- Pešikan-Ljuštanović, L. (2007):** *Usmena i autorska bajka u nastavi. Unapređenje nastave srpskog jezika i književnosti. Zbornik radova*. Novi Sad, Filozofski fakultet, 36–58.
- Pijaže, Ž. & B. Inhelder (1978):** *Intelektualni razvoj deteta*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Prop, V. (1982):** *Morfologija bajke*. Beograd, Prosveta.
- Rosandić, D. (2005):** *Metodika književnog odgoja*. Zagreb, Školska knjiga.
- Rosenblatt, L. M. (2013):** *The Transactional Theory of Reading and Writing*. In: Alvermann, D. E., Unrau, N. J. & R. B. Ruddell (eds.): *Theoretical Models and Processes of Reading (6th ed.)*. Newark, International Reading Association, 923–956.
- Salovey, P. & D. J. Sluyter (1999):** *Emocionalni razvoj i emocionalna inteligencija – pedagoške implikacije*. Zagreb, Educa.

Seifert, L. C. (1996): *Fairy Tales, Sexuality, and Gender in France 1690–1715*. New York, Cambridge University Press.

Stephens, J. & R. McCallum (1998): *Retelling Stories, Framing Culture: Traditional Story and Metanarratives in Children's Literature*. New York and London, Garland Publishing.

Todorov, C. (1987): *Uvod u fantastičnu književnost*. Beograd, Rad.

Uther, H. J. (2011): *The Types of International Folktales, a Classification and Bibliography, Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. Helsinki Suomalainen, Tiedeakatemia /Academia Scientiarum Fennica.

Vigotski, L. S. (1977): *Mišljenje i govor*. Beograd, Nolit.

Vučković, D. & L. Pajović-Dujović (2016): Vampirski ples sa smrću i njegove metamorfoze u literaturi. *Književna smotra*, XLVIII, 182, 4, 3–16.

Vučković, D. (2006): Teorija recepcije u nastavi književnosti u mlađim razredima osnovne škole. *Nikšić, Filozofski fakultet*.

Vučković, D. (2013): Recepcija romanâ Džoa K. Rouling u starijim razredima osnovne škole. In: *Milisaavljević, V. (ed.): Nauka i tradicija*. Pale, Filozofski fakultet, 1113–1126.

Vuković, N. (1996): *Uvod u književnost za djecu i omladinu*. Podgorica, Unireks.

Zipes, J. (1979): *Breaking the Magic Spell: Radical Theories of Folk and Fairy Tales*. London, Heinemann.

Zipes, J. (ed.) (2000): *The Oxford Companion of Fairy Tales*. Oxford, Oxford University Press.

Zipes, J. (2001): Introduction. In: *Crane, T. F.: Italian popular tales*. Santa Barbara CA, ABC-CLIO.

Zipes, J. (ed.) (2004): *The Robber with a Witch's Head. More stories from the great treasury of Sicilian folk and fairy tales collected by Laura Gonzenbach*. New York and London, Routledge.

Zipes, J. (ed.) (2005): *Beautiful Angiola: The Lost Sicilian Folk and Fairy Tales of Laura Gonzenbach*. New York and London, Routledge.

Zipes, J. (2006): *Why Fairy Tales Stick—The Evolution and Relevance of a Genre*. New York and London, Routledge.

Zipes, J. (2008): *Why Fantasy Matters Too Much*. CLCWeb, *Comparative Literature and Culture* 10, 4, <http://dx.doi.org/10.7771/1481-4374.1392>.

Zipes, J. (2012): *The Irresistible Fairy Tales: the Cultural and Social History of a Genre*. Princeton, Oxford, Princeton University Press.

Zipes, J. (2013): *The Golden Age of Folk and Fairy Tales: from the Brothers Grimm to Andrew Lang*. Indianapolis / Cambridge, Hackett Publishing Company.

Žižek, S. (2013): *Veliki Drugi ali vzdrževanje videza v javnem prostoru*. *Filozofski vestnik*, XXXIV, 3, 95–108.

OBLIKOVANJE PRIPADNOSTNIH OBLAČIL ZA POTREBE TURIZMA

Jana VILMAN PROJE
FOLKLORDIZAJN, oblikovanje in interpretacija kulturne dediščine s.p.,
Stara Fužina 134, 4265 Bohinjsko jezero, Slovenija
e-mail: folklordizajn@gmail.com

Janez BOGATAJ
Kosovelova 15, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: janez.bogataj@telemach.net

Matejka BIZJAK
Univerza v Ljubljani, NTF Oddelek za tekstilstvo, grafiko in oblikovanje, Snežniška ulica 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: mateja.bizjak@ntf.uni-lj.si

IZVLEČEK

V članku se ukvarjamo s procesom oblikovanja pripadnostnih oblačil, ki s svojo vizualno podobo izražajo in poosebljajo turistični značaj območja, vključujejo elemente preteklih oblačilnih praks in preko subtilno umeščenih pripadnostnih znakov omogočajo lokalnim prebivalcem in obiskovalcem, da jih istovetijo z destinacijo. V prvem delu preverjamo oblačilne prakse turističnih delavcev v Sloveniji. V drugem delu analiziramo primer iz prakse – oblikovanje pripadnostnih oblačil za Bohinj. Na podlagi praktičnih izsledkov oblikujemo smernice za oblikovanje pripadnostnih oblačil, ki jih je možno aplicirati na različne turistične destinacije in skupnosti.

Ključne besede: pripadnostna oblačila, turizem, oblačenje, modno oblikovanje, kulturna dediščina, Slovenija

CREAZIONE DELL'ABBIGLIAMENTO DI APPARTENENZA AI FINI DELLA
PROMOZIONE TURISTICA

SINTESI

L'articolo tratta il processo della creazione dell'abbigliamento di appartenenza il cui intento è riflettere visualmente il carattere della località turistica, coinvolgendo elementi delle usanze di abbigliamento del passato e attraverso l'inclusione di vari dettagli di appartenenza locale consentire ai residenti locali e ai visitatori di percepirlo come costume autentico ed identificarlo con la destinazione turistica. Nella prima parte dell'articolo si esegue un'analisi sulle prassi vestiarie degli operatori turistici in Slovenia. In seguito si analizza un caso già in corso – la creazione dell'abbigliamento di appartenenza per la località di Bohinj. Sulla base dei risultati della ricerca si realizzeranno delle linee guida per la creazione dell'abbigliamento di appartenenza idoneo a diverse località turistiche.

Parole chiave: abbigliamento di appartenenza, turismo, abbigliamento, fashion design, patrimonio culturale, Slovenia

UVOD

Oblačila pomembno vplivajo na našo podobo, s katero se predstavljamo v svetu. Čeprav obleka ne naredi človeka, ima velik vpliv na to, kako nas vidijo drugi. Kot oblika in sredstvo komunikacije je oblačilna podoba pomemben dejavnik pri ustvarjanju prvega vtisa in izkazovanju identitete.

V turizmu in s turizmom povezanimi panogami, je oblačilna podoba predstavnikov¹ turističnega območja tista, ki gradi prvi vtis o destinaciji. Posamezniki predstavljajo prvi stik z obiskovalci, ki preko komunikacije in vizualnih predstav, tudi oblačilne podobe, gradijo predstave (imidž) o destinaciji.

Glede na to, da je turizem panoga, kjer je avtentičnost² prepoznana kot glavni element povezan z uporabniško izkušnjo, pomembnost oblačilne podobe v turizmu prodobiva na pomenu. Ta predstavlja obliko vizualne komunikacije, ki lahko preko simbolnih elementov vključenih v celostno oblačilno podobo gradi predstave o identiteti območja in zgodbah, ki jih želijo posredovati obiskovalcem.

Slovenija gradi promocijo države kot turistične destinacije prek avtentičnih zgodb, zato je namen tega prispevka preveriti oblačilne prakse in izražanje pripadnosti lokalnemu okolju preko oblačilne podobe turističnih delavcev.

S pomočjo strukturiranih intervjujev smo izvedli raziskavo med zaposlenimi v 103 turistično informativnih centrih (TIC) v Sloveniji in med predstavniki turističnih območij na sejmu Natour Alpe Adria. Splošna slika oblačilnih praks v turizmu kaže na nizko zavedanje o pomenu oblačilne podobe, saj se predstavniki posameznih turističnih območij navadno oblačijo v lastna oblačila, za izkazovanje pripadnosti na prireditvah pa oblačijo cenena promocijska oblačila, navadno T-shirt majice z apliciranimi znaki. Pripadnostno oblačenje pojmujejo predvsem s kostumiranjem v oblačila, ki interpretirajo oblačenje skupin ali določenih zgodovinskih obdobij, prek katerih sooblikujejo podobo turističnega območja.

Kot stvaren zgled pripadnostne oblačilne podobe, v kateri se prepletajo pretekle oblačilne prvine, lokalna tradicija in kulturna geografija, so bila prepoznana novo oblikovana pripadnostna oblačila Bohinjcev. Drugi del prispevka na praktičnem primeru oblikovanja pripadnostnih oblačil za področje Bohinja³ prikaže izhodiščne smernice za oblikovanje pripadnostnih oblačil in simbolnih znakov ter koncept oblikovanja oblačil za turistične namene, ki ga je mogoče aplicirati na različne turistične destinacije oz. pripadnostne skupnosti.

PRIPADNOSTNO OBLAČENJE

Oblačenje predstavlja obliko neverbalne komunikacije, ki z različnimi konotacijami pomena presega dobesedni pomen v oblačilni podobi izraženih simbolov (Barnard, 2005, 38). Glede na načine izražanja pripadnosti z oblačilno podobo ni nujno, da opazovalci oz. bralci prepoznajo pripadnostne znake, saj na opazovalce pri dekodiranju sporočil vplivata različen socialno-družbeni položaj in kulturno okolje, iz katerega prihajajo (Barnard, 2005, 44).

Sporočilna vrednost videza, pomen, ki ga prenaša obleka, in vprašanje, na kakšen način poteka tovrstna komunikacija, se opirajo na teoretske postavke dveh modelov komunikacije, procesno in semiotično, ki razlagata, kako poteka branje (dekodiranje sporočil) in kakšne so njegove aplikacije (glej Bajič in Protner, 2012, 95). Modela se razlikujeta v pojmovanju komunikacije. Procesni model v komunikaciji vidi pošiljanje in prejemanje sporočil, pri čemer pomeni obstajajo pred procesom, v katerem se o njih sporazumevamo. Semiotični ali strukturalistični model pa komunikacijo razume kot produkcijo in izmenjavo pomenov, kjer pome ne proizvaja proces sporazumevanja (Barnard, 2005, 42–43). Po semiotičnem modelu je družbena interakcija tista, kar konstituira posameznika kot člana določene kulture oziroma družbe in prek sporočil konstituira posameznika kot člana skupine, ki ga utemeljuje njegova oblačilna podoba. Pri tem je družbena interakcija tista, ki preko obleke odredi posameznika za člana te skupine in ne obratno (Barnard, 2005, 42–44).

Ljudje za sporazumevanje uporabljamo znake, ki predstavljajo pomenske enote z različnimi oblikami in pomeni in so vedno rezultat družbenega sporazuma in dogovarjanja med ljudmi. Sestavljeni so iz dveh delov, *označevalcev* in *označencev*. Pripadnostno oblačilo je tako označevalec, ki signalizira pripadnost njegovega nosilca določeni skupnosti, označenec pa je predstava, ki jo oblačilo omogoča (Barnard, 2005, 119). Znaki se prenašajo v dejanjih komunikacije in ustvarjajo pome ne. Te pomene lahko razumemo na ravni detonacije, pri čemer se pomen podob in besed bistveno ne razlikuje med ljudmi, ki so pripadniki iste kulture in govorijo isti jezik ali na ravni konotacije, kjer podobe ali besede porajajo misli, občutke in/ali asociacije, ki jih ob pogledu ali seznanjanju z nečim dobimo (Barnard, 2005, 113).

Znaki, ki oblikujejo pomene, se med seboj ločijo glede na sintagmatično in paradigmatično razliko. Sintagmatična razlika je razlika med stvarmi, ki se vrstijo ena za drugo, npr. med nizom posameznih delov oblačilne podobe (srajca, hlače, suknjič), paradigmatična

1 Med predstavnike destinacije sodijo zaposleni v Turistično informativnih centrih, vodniki, prodajalci izdelkov s kmetij, rokodelci, receptorji, natakariji – osebe, ki zaradi narave dela prihajajo v stik z obiskovalci in osebe, ki na različne načine predstavljajo destinacijo v in zunaj nje.

2 Avtentičnost kot pristno, izvorno, skladno s splošno sprejeto, dalj časa trajajočo tradicijo in ki odraža karakter nekega določenega časa in okolja.

3 Praktični primer oblikovanja oblačil za področje Bohinja je avtorsko delo modne oblikovalke Jane Vilman Proje.

razlika, pa je razlika med stvarmi (vrsta srajce: moška, ženska, rdeča, bela) ki lahko druga drugo nadomestijo, pri čemer so zaporedja in izbire družbeno odobreni načini, kako so razlike organizirane in kako dobijo pomen (Barnard, 2005, 119). Pomen celote je tako plod razlikovalnih odnosov med prvinami in če spremenimo načine, kako se te druga na drugo nanašajo sintagmatično ali paradigmatično, se spremeni tudi pomen oblačil in oblačilnih celot (Barnard, 2005, 120–123). Iz tega sledi, da oblačilni kosi dobijo pomen šele, ko so posamezni deli sestavljeni v celoto, če seveda izvajamo tiste predmete, katerih konotacija je močna že sama po sebi in jim je že vnaprej pripisan poseben pomen (Knific, 2010a, 169).

Posameznik svojo drugačnost nenehno vzpostavlja s prirejanjem svoje individualnosti, tudi z oblačenjem, preko katerega oblikuje svojo podobo in vpliva na vtis, ki ga imajo o njem drugi ljudje, obenem pa se primerja z drugimi, saj je od njih identifikacijsko odvisen (Južnič, 1993, 102). Z obleko in načinom oblačenja se ljudje individualizirajo in v mejah družbene sprejemljivosti želijo razlikovati od drugih, v določenih skupinah pa z uniformnim oblačenjem posameznik zakrije individualno identiteto in prevzame identiteto, ki se izraža prek obleke, katere namen je zlasti sporočilna vrednost izkazovanja pripadnosti določeni skupnosti, organizaciji, ideji (Južnič, 1993, 252; Knific, 2010b, 141–142). Knific opisuje pripadnostno oblačenje kot sredstvo sporazumevanja, ki s simboliko nekaj sporoča; kot vrsto preobleke, ki omogoča sprejemanje in širjenje idej in omogoča, da se posamezniki in skupine lažje identificirajo z vlogo, ki naj bi jo skupaj z obleko nosili in predstavljali (Knific, 2010a, 140).

K utrjevanju pomenov in lažjemu prepoznavanju simbolov izraženih preko pripadnostnih oblačil pripomore unifikacija. Pri tem so predvsem iz oblačilne dediščine vzete sestavine, ki veljajo za posebnost (eksplicitnost) in obenem za splošnost, po drugi strani pa imajo estetske kakovosti, ki so dopadljive vsakokratni sodobni generaciji (Knific, 2010a, 82). V kolikor ta dva pogoja nista izpolnjena, je potrebno oblačilno dediščino oplemenititi, narediti lepo, z bistvenim in prepoznavnim znakom (dojemljive) preteklosti in sodobnostjo hkrati (Knific, 2010a, 82).

IZKAZOVANJE PRIPADNOSTI Z OBLAČENJEM NA SLOVENSKEM

Izkazovanje pripadnosti z oblačilno podobo na Slovenskem povezujemo predvsem s pripadnostnim kostumiranjem (Knific, 2010a, 142), ki ga razumemo kot preobleko za posebne priložnosti. Pri konstruiranju nacionalnega pripadnostnega kostuma so bile iz obla-

čilnega videza kmečkega prebivalstva vzete posamezne sestavine, ki so zaradi rabe v namene reprezentiranja predstavnih skupnosti in pozneje še zaradi drugih funkcij pridobile novo in jasno sporočilnost, ki se navezuje na simbole, ki jih družba povezuje s svojimi koreninami, se z njimi identificira in prepozna kot »svoja« (Knific, 2010b, 142). Slovenskosti, kot reprezentacije narodne identitete, ki se izraža preko oblačilnega videza, zato ne gre iskati le v kulturni dediščini in njenih simbolih, ampak tudi in predvsem v ustvarjenih stereotipih, ki so se v navezavi na oblačilno dediščino uveljavili.

Oblikovanje sodobne oblačilne podobe, ki je temeljila na elementih preteklih načinov oblačenja, je bilo na Slovenskem znano že med obema svetovnima vojnoma, ko se je t. i. narodna moda razvijala v akciji *Slovenska dečva* (Knific, 2003, 456–458). Po drugi svetovni vojni se je vključevanje elementov pretekle oblačilne podobe v sodobnost razvijalo z narodno-zabavno glasbo in narodno-zabavnimi ansambli, v prvi vrsti z Ansamblom bratov Avsenik, ki je za svojo odrsko preobleko izbral tedaj najbolj uveljavljeno različico pripadnostnega kostuma *gorenjsko narodno nošo*, ki so jo istovetili s slovenskim. Z medijsko pouplacijo in pozitivnimi odmevi v tujini so dosegli, da so ljudje slovensko narodno-zabavno glasbo sprejemali skupaj z gorenjskimi pripadnostnimi kostumi. Člani narodno-zabavnih ansamblov so kostume sčasoma spreminjali zaradi prilagoditev sodobnemu načinu življenja, opaziti pa je predvsem težnjo po poenotenju (Knific, 2005, 155). Tako je pri kostumski podobi prišlo do stalnih adaptacij, posploševanj in poenostavitvev (Bogataj, 1992, 220).

Do intenzivnejših idej o vključitvi elementov nekdanjih načinov oblačenja na Slovenskem v sodobno oblačilno modo je ponovno prišlo po osamosvojitvi, kaže se v nekaj izvedenih projektih v okviru študijskih programov ter posameznih projektov modnih oblikovalcev, ki delujejo v slovenskem prostoru, vendar se ne moremo primerjati npr. z Nemci in Avstrijci, ki imajo posebno sodobno oblačilno modo z elementi oblačilne dediščine bistveno bolj razvito.

Slovenske literature, ki bi obravnavala pripadnostno oblačenje in vključevanje elementov pretekle oblačilne podobe za potrebe turizma, ni. Eno redkih navedb, ki obravnava omenjeno tematiko, najdemo v *Priročniku za razvoj funkcionalne kakovosti storitev v turizmu, s poudarkom na hotelskih podjetjih* (glej Uran Maravič, 2008), v katerem so opisani primeri delovnih oblačil iz prakse. Med zapisom za strežbo slovenskih jedi predlagajo, »da so natakarice lahko oblečene v narodno nošo« s podrobnimi opisi oblačilnih kosov: »stilizirana noša v enem delu ali krilo in srajca, predpasnik, stilizirane nogavice in visoki čevlji« (Uran Maravič, 2008, 25).

4 Pripadnostno kostumiranje v nasprotju s pripadnostnim oblačenjem, »označuje oblačenje 'narodnih noš' in njim sorodnih kostumov, s katerimi kostumiranci sami izkazujejo pripadnost etničnim in/ali drugim prostorsko določljivim predstavnim skupnostim in /ali pa jih kot take dojemajo drugi« (Knific, 2008, 22–23).

Vidnejši slovenski primer iz prakse na nacionalnem nivoju, kjer gre za izražanje pripadnosti z oblačilnim videzom s sodobno oblikovanimi pripadnostnimi oblačili, prihaja s področja športa. Olimpijski komite Slovenije je leta 2013 izdal priročnik *Slovenske športne barve in uporaba državnih simbolov* (glej Tomc, 2013) s poudarkom na oblačilih. V nekaj letih so tako med Slovenci postali prepoznavni oblačilni kosi (dresi, kape, navijaški rekviziti, itd.) naših športnikov v tipičnih svetlo modrih in zelenih odtenkih. S ponavljajočo se prisotnostjo enotne podobe, so z uporabo oblačila postala prepoznana kot slovenska.

Prav ponavljajoča se prisotnost oblačil, njihovih simbolov in likov je močno povezana s turizmom, kjer pripadnostni kostumi predstavljajo osnovo za razvoj turističnega območja (prim. Condora, 2013, 520). Določeni pripadnostni kostumi, ki so bili razviti za potrebe turizma, so skozi čas dosegli *pojavnjajočo se pristnost* in so danes sprejeti kot *avtentični*, tako s strani turističnih kot tudi kulturnih organizacij (prim. Young, 2009; Morgado in Reilly, 2012).

Iz številnih strokovnih trditev in razprav lahko oblikujemo sklepno misel, da ima ponavljajoče prikazovanje oblačilne podobe za potrebe turizma pomembno vlogo pri konstruiranju občutenja tradicionalnega, dediščinskega in nacionalnega. Pripadnostno oblačilo je tisto, ki omogoča skupnosti, da je prepoznavna navzven, navznoter pa z identiteto povezuje njene člane. Turistične skupnosti in posamezniki s pomočjo pripadnostnega oblačila pošljejo zunanjim opazovalcem sporočilo o tradiciji, obenem pa sami občutijo, da ji pripadajo. Pri tem gre za estetsko izkušnjo, pri kateri so vključena številna občutenja. Oblačila so tako medij za komunikacijo z okolico in skupnostjo, ki krepijo estetski občutek pripadnosti in predstavitev sebe (Bazin in Aubert-Tarby, 2013).

OBLAČILNA PODOBA V TURIZMU NA SLOVENSKEM

Turistični delavci z organizacijo z dediščino povezanih prireditev, kjer se pojavljajo pripadnostni kostumi in njihove druge različice ter nastopajo različne folklorne skupine, interpretirajo pričevanja o nekdanjem oblačenju. Tako pod vplivom turizma nastajajo umetni konstrukti, ki lažno predstavljajo načine preteklega oblačenja. Oblačilne prakse, ki so v bistvu novo izumljene tradicije, s ponovnimi interpretacijami preko turističnih prireditev dobivajo nove podobe (Knific, 2010a, 94).

Poleg nacionalnega pripadnostnega kostuma kot primer umetnega konstrukta, ki lažno predstavlja način oblačenja in izumljeno tradicijo ter s ponovnimi interpretacijami preko turističnih prireditev dobiva nove podobe, lahko obravnavamo *metliško nošo* oz. *belokranjsko narodno nošo*, ki je plod sekundarne folklorizacije metliškega obredja, katerega kostumska podoba se je razvila pod nadzorom Franceta Marolta (Knific, 2008a, 117).

V Metliki so še v tridesetih letih 20. stoletja obredje na velikonočni ponedeljek izvajali v oblekah, v katerih so bili tudi sicer na praznični dan oblečeni, čeprav so nekatere Metličanke, ki so *belo nošo* imele, plesale v njej (Rus, 1996, 5; Kranjec, 2001, 32; Knific, 2010a, 115). V drugi polovici tridesetih let se je za *ohranjanje* plesnega in glasbenega izročila zavzel France Marolt, ki je s svojim zunanjim posegom v plesno izročilo in oblačilni videz le-tega preoblikoval, deloma unificiral in moderniziral (zaradi gledalcem všečne izvedbe) ter s tem ustvaril pravila, ki jih ljudje do njegovega prihoda niso poznali. Če so se prvotno ljudje za obredje oblekli kot je bilo sicer v navadi ob prazničnih dneh, so se skladno z Maroltovo predstavo o najbolj primerni *beli noši*, ki naj bi k folkloriziranemu belokranjskemu plesnemu izročilu sodila, pričeli kostumirati (Knific, 2010a, 115). »Ker pa v Metliki ni bilo ljudi, ki bi imeli predstavi o primerni »beli noši« ustrežna oblačila, so morali tisti, ki so želeli pri prikazu obredja sodelovati, iti v sosednje vasi in si jih tam sposoditi« (Dular, 1996, 6 v Knific, 2010a, 115). Tako so bili v kostume, ki so ustrezali obstoječim predstavam o najbolj primerni *beli noši*, pri izvajanju metliškega obredja prvič oblečeni 12. 7. 1936 (Kranjec, 2001, 31–32; Knific, 2010a, 115).

Omenjeni kostumi in odrsko prikazovanje metliškega obredja predstavljajo izumljeno tradicijo, ki s ponovnimi interpretacijami dobiva nove in nove podobe, vendar pa z oblačenjem Metličanov v 19. stoletju nima nič skupnega (Knific, 2008a, 116). Na tem mestu je potrebno ponovno izpostaviti trditve nekaterih avtorjev (glej Young 2009; Morgado in Reilly, 2012), da pripadnostni kostumi, ki so razviti za potrebe turizma, lahko skozi čas dosežejo *pojavnjajočo se pristnost* in so zato sprejeti kot *avtentični*.

Oblačilni videz v sodobnih turističnih dejavnostih ima v prvi vrsti povsem praktičen pomen, saj mora biti dovolj vpadljiv in sporočilen, da služi kot nekakšen *smerekaz* gostom, kje lahko poiščejo turistične informacije in usluge. Enako pomemben pomen oblačilnega videza je usklajenost z načinom oblačenja skupnosti ter z usmeritvami in kulturno krajino turističnega območja, obenem pa z enotnim videzom vzbuja vtis urejenosti, kredibilnosti in večjega zaupanja. Ne glede na vse dediščinske smernice in turistične usmeritve pa mora oblačilo turističnim delavcem omogočiti udobje in funkcionalno uporabo.

OBLAČILNE NAVADE V TURISTIČNO INFORMATIVNIH CENTRIH PO SLOVENIJI

Obiskovalci se v krajih, ki jih obišejo, za pridobivanje informacij pogosto obrnejo na Turistično informativne centre (v nadaljevanju TIC), zato so zaposleni v teh centrih prvi stik s gostom in s tem gradijo podobo, ki jo obiskovalec dobi o kraju. Ker je oblačilna podoba informatorjev v TIC-ih zelo pomembna, smo leta 2016 opravili analizo oblačilne podobe po večini TIC-ev v Sloveniji.

Z metodo strukturiranega intervjuja prek telefonskih pogovorov⁵ smo analizirali oblačilne prakse v 101 TIC-u po vsej Sloveniji. V intervjujih smo pridobili odgovore na dve vprašanji:

- Kako ste navadno oblečeni v TIC-u (lastna oblačila, poslovna obleka, promocijske majice z logotipom in/ali motivom, sodobno oblikovana oblačila z lokalno istovetnostjo ali kostumi, ki interpretirajo oblačenje skupin ali določenih zgodovinskih obdobj)?
- Ali imate za predstavitve na sejmih, dogodkih ali prireditvah dodatna promocijska oblačila in če da, kakšna?

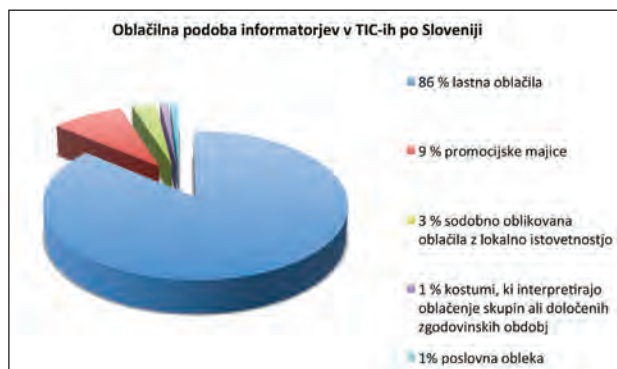
Raziskava je pokazala, da se kar 86 % informatorjev v TIC-ih oblači v lastna oblačila, v 9 % pa se jih na delovnem mestu pripadnostno preoblači v majice z znakom TIC-a ali s krajevnim motivom, ki jih kombinirajo k lastnim oblačilom (slika 1). Lastna oblačila v kombinaciji s šalom, enotnim kosom oblačilne podobe, nosijo v turistično informacijskem centru Triglavsko roža na Bledu. V poslovno obleko s šalom se vsakodnevno oblačijo v TIC Novo mesto (1 %), ki deluje v sklopu turistične agencije Kompas Novo mesto.

Sodobno oblikovana oblačila z lokalno istovetnostjo nosijo v treh krajih (3 %): TIC Bohinj (Ribčev Laz), v TIC-u Jezersko in v TIC-u Pivka, ki deluje v okviru Parka vojaške zgodovine.

V kostume, ki interpretirajo oblačenje skupin ali določenih zgodovinskih obdobj se kostumirajo v enem TIC-u (1 %) – informatorji centra Rinka v Solčavi se namreč vsakodnevno preoblačijo v kostume, ki interpretirajo oblačenje kmečkega prebivalstva iz začetka 19. stoletja.

Nekaj manj kot polovica, 46 % TIC-ev (57 od 87 TIC-ev), v katerih se informatorji oblačijo v lastna oblačila, za promocijske dogodke na prireditvah ali sejmih uporablja dodatna oblačila. V večini primerov 79 % (45 TIC-ev) so to promocijske majice z logotipi ali motivi, ki se navezujejo na vsebino prireditve ali na destinacijo. Za dodatno prepoznavnost se v enajstih (19 %) TIC-ih kostumirajo v kostume, ki interpretirajo oblačenje skupin ali določenih zgodovinskih obdobj, v enem TIC-u (TIC Nova Gorica) pa se za promocijo na predstavitev in dogodkih oblačijo v sodobno oblikovana oblačila z lokalno istovetnostjo, ki se navdihujejo v oblačenju meščanskega prebivalstva iz začetka 19. stoletja.

Oblačilno podobo predstavnikov slovenskih turističnih območij smo preverili tudi na sejmu Natour Alpe Adria,⁶ ki je potekal 27.–30. januarja 2016 na

Slika 1: Oblačilna podoba informatorjev v TIC-ih po Sloveniji

Figure 1: Clothing image of staff at Tourist info centres in Slovenia

Gospodarskem razstavišču v Ljubljani, na katerem se je predstavilo prek 300 ponudnikov turističnih storitev iz 12 držav. (<http://www.natour-alpeadria.si/novice/2016/02/1044-Prava-usmeritev-uspesen-sejem>).

V hali D se je pod okriljem Turistične zveze Slovenije na sejmu predstavilo več sto lokalnih turističnih društev, ki so se na posameznih sejemskih prostorih dnevno izmenjevali.⁷

Analiza oblačilne podobe je bila v obliki strukturiranih intervjujev izvedena 29.1.2016 v hali D. Intervjujali smo predstavnike 55 različnih društev, ki so bili takrat

Slika 2: Oblačilna podoba turističnih delavcev, ki so se pod okriljem Turistične zveze Slovenije predstavili na sejmu Natour Alpe Adria, 29. 1. 2016

Figure 2: Clothing image of tourism representatives under Tourist Association of Slovenia at Alpe Adria: Tourism and leisure fair, 29. 1. 2016

⁵ Strukturirane intervjuje je za potrebe raziskave v okviru doktorske disertacije opravila Jana Vilman Proje, marca, leta 2015 in bodo objavljeni v doktorski disertaciji Jane Vilman Proje z naslovom *Interpretacija slovenske dediščine v sodobno kolekcijo oblačilnih izdelkov*.

⁶ Sejem Natour Alpe-Adria je osrednji turistični dogodek regije Alpe-Jadran, ki vključuje turistično ponudbo regije pa tudi bolj oddaljenih destinacij. Med slovenskimi razstavljalci je mogoče najti vse pomembne protagoniste v turizmu, od Javne agencije Spirit Slovenija, Lokalnih turističnih organizacij turističnih agencij do Turistične zveze Slovenije, Planinske zveze Slovenije, Združenja turističnih vodnikov Slovenije ter podjetij in institucij, ki se ukvarjajo s turizmom.

⁷ Pod okriljem regijskih turističnih zvez se je na sejmskem prostoru vsak dan menjalo in predstavljalo več Turističnih društev in posameznih ponudnikov turističnih storitev.

prisotni na stojnicah. Intervjuvanci so odgovarjali na vprašanje v kakšnih oblačilih predstavljajo turistično ponudbo lokalnega okolja (lastna oblačila, poslovna obleka, promocijska oblačila z znakom, sodobno oblikovana oblačila z lokalno istovetnostjo ali kostum, ki interpretira oblačenje skupin ali določenih zgodovinskih obdobj).

Večina predstavnikov turističnih društev na sejemskega prostoru je bila oblečena v svoja lastna oblačila (47 %). Velika večina turističnih društev (35 %) se je odločila za enotno oblačilno podobo, ki temelji na promocijskih oblačilih (majice, predpasniki, jakne), na katerih je apliciran znak društva ali motiv povezan z dejavnostjo oz. prireditvami. Za promocijska oblačila se odločajo, ker jih je zelo enostavno naročiti pri ponudnikih promocijskih izdelkov, so cenovno ugodna, dobavljiva v različnih velikostnih številkah in barvah, nanje pa se v tehniki vezenja ali tiska aplicirajo logotipi in motivi. Med promocijskim tekstilom se največkrat odločijo za običajne T-shirt bombažne majice različnih barv.

V sodobno oblikovana oblačila z lokalno istovetnostjo je bilo oblečenih 18 oseb (11 %) iz sedmih različnih Turističnih društev. Na stojnicah šestih društev je bilo prisotnih 12 oseb (7 %) kostimiranih v kostume, ki interpretirajo oblačenje skupin ali način oblačenja v določenih zgodovinskih obdobjih, med njimi Bloški smučar, planšarji z Velike planine, vojak iz 1. svet. vojne, grofje z gradu Štatenberg, srednjeveški vojščaki, rudar, itd.. Med prisotnimi nobena oseba ni bila oblečena v poslovno obleko.

ANALIZA SODOBNIH PRIPADNOSTNIH OBLAČIL OBLIKOVANIH ZA BOHINJ

V Bohinju so uvedli sodobna pripadnostna oblačila leta 2012. V novo oblikovana pripadnostna oblačila se danes oblačijo zaposleni v Turistično informativnih centrih, predstavniki Bohinja ob uradnih priložnostih ter ostali predstavniki lokalnega okolja, ki s svojo oblačilno podobo želijo izraziti pripadnost Bohinju.

Navodila oblikovalki nove pripadnostne oblačilne podobe so bila »*naj se naredi nekaj bohinjskega, funkcionalnega, vendar brez strerotipiziranega širokega krila z oprijetim modrcem kot pri narodni noši*«. Končni oblačilni videz naj bi se zgledoval po pripadnostnem oblačenju v nemško govorečih območjih. Poudarili so, da morajo biti novo oblikovana pripadnostna oblačila funkcionalno prilagojena delovnim zahtevam ter da se morajo z njimi poistovetiti zaposleni.

Pri ciljnem oblikovanju pripadnostnih oblačil je bilo potrebno preučiti lokalno oblačilno dediščino in oblačilne navade. Poznavanje preteklih oblačilnih navad ter vključevanje posameznih detajlov izdelave, krašenja, krojev oblačil je nujno za ustrezen navdih pri oblikovanju pripadnostnih oblačil, ki bodo ob upošte-

vanju oblačilne dediščine ustrezali sodobnim potrebam (Knific, 2008b, 168). Ob tem je potrebno zavedanje, da je ohranjena oblačilna dediščina že bolj ali manj spremenjena. Stari oblačilni kosi zaradi umeščenosti v nove kontekste dobivajo nove pomene, prilagodijo obliko, spremenijo pa se tudi načini nošenja (Knific, 2010b). Pri poustvarjanju preteklih oblačilnih praks gre za podobo iluzije, ki je bolj kot od same historične pričevalnosti odvisna od sodobnega pogleda in dojemanja preteklosti (Jenß, 2004, 392).

V Bohinju so že z odprtjem Informacijskega turističnega centra na Ribčevem Lazu v 60. letih prejšnjega stoletja uvedli enotna pripadnostna oblačila za zaposlene. To je bil ženski poslovni kostim, sestavljen iz hlač ali krila s pripadajočim suknjičem in belo bluzo. Z leti se je delno spreminjala oblika kroja, oblika ovratnika in barva hlač oz. krila in suknjiča, bluzo pa je ostala bela. Zadnjo različico tovrstne uniforme so izdelali leta 2008. Za oblikovanje in izdelavo so zaprosili lokalno šiviljo in v sodelovanju z zaposlenimi sestavili poslovni oblačilni videz, ki je vključeval črne klasične hlače, belo ali črno bluzo z rutico in rdeč suknjič s fazona ovratnikom, obrobljenim s črnim trakom.

Vsakodnevno se lokalni prebivalci v Bohinju oblačijo preprosto in udobno. Osnova oblačenja je odvisna od trenutnih modnih zapovedi, pri čemer dobiva vse pomembnejšo vlogo udobnost in enostavna nega oblačila, zato jopice nemalokrat nadomestijo suknjiče. Iz sedanjih navad in potreb potencialnih uporabnikov je izhajalo oblikovanje nove pripadnostne oblačilne podobe, kjer je na prvem mestu postavljeno udobje in funkcionalnost.

Jopa se kot vrhnje oblačilo neprekinjeno pojavlja skozi celoten pregled zgodovine oblačenja Bohinjcev. Kot del oblačilne podobe v sredini 19. stoletja Makarovičeva (Makarovič, 1976) opisuje jopo iz rjavega sukna⁸ posebnega kroja, ki je na obrobah okoli vratu in po prsih obdana s širokim črnim svilenim trakom, največkrat prešita in podložena z rdečim volnenim blagom; iz obdobja pred in po prvi svetovni vojno pa omenja priležna vrhnja oblačila kočemajke, ki jih poimenuje »jope« (Makarovič, 1976, 77). Danes ob opazovanju vsakdanje oblačilne podobe v Bohinju ugotovimo, da moški in ženske vsakodnevno kot lažja vrhnja oblačila nosijo pletene jope ali druga vrhnja oblačila iz termovelurja in večplastnih sodobnih materialov.

Združitev preteklega in današnjega načina oblačenja, ki zagotavlja domačnost in istočasno udobje, je združena v novo oblikovani pleteni ženski jopici s stiliziranim motivom *bohinjskega pušeljca*, ki je prepoznana kot osnovni oblačilni kos bohinjske pripadnostne oblačilne podobe.

V sam proces oblikovanja novih pripadnostnih oblačil so bili vključeni tudi zaposleni, ki so imeli glede izbora jopic, ki bi nadomestile suknjiče, najprej pomis-

8 Sukno je groba volnena tkanina.

Slika 3: Jedro kolekcije pripadnostnih oblačilnih kosov, ki v različnih kombinacijah tvorijo ženski bohinjski pripadnostni oblačilni videz, predstavljajo pletene ženske jopice v sivo, bež in bordo rdeči kombinaciji z motivom bohinjskega pušeljca, ki se pojavlja po celotni površini, in vpletenim napisom Bohinj na robu rokava (Foto: Urban Urbanc)
Figure 3: The core of the collection, which in various combinations form the women's affiliated clothing image of Bohinj, are cardigans in grey, burgundy red and beige with the motif of the Bohinj bouquet. This appears over the whole surface and as a detail in a linear pattern which is complemented by tiny patterning in red-beige. To mark the affiliation the composition also includes the Bohinj destination logo (Photo: Urban Urbanc)

leke. Menili so, da oblačilni videz, ki vključuje močno vzorčene jopice, ne daje vtisa poslovnega oblačenja. Vendar se je izbira vzorčenih jopic z motivom *bohinjskega pušeljca* kot osnovnega pripadnostnega oblačilnega elementa, izkazala za dobro odločitev predvsem zaradi udobnosti in funkcionalnosti. Obenem vizualna podoba jopic z izbiro barv in vzorca spominja na t. i. *alpski stil*, ki ga istovetimo s stilom oblačenja v nemško govorečih alpskih deželah in se zaradi izbora cvetličnega motiva navezuje na v strategiji zapisano definicijo, da je Bohinj »domačna destinacija v Julijskih Alpah s petstro biotsko raznovrstnostjo« (Turizem Bohinj, 2012, 56)

Podoba bohinjskih pripadnostnih oblačil, kjer se jopice z vključenim prepoznavnim znakom *bohinjskega pušeljca* kombinirajo z izbranimi jeans hlačami ali krilom ter v kombinaciji s karo bluzo, tako sledi stereotipnim predstavam o destinaciji, zagotavlja udobje in praktičnost in je usklajena s sodobnimi oblačilnimi navadami bohinjcev. Usklajena delovna/pripadnostna oblačila dajejo vtis urejenosti, vendar je njihova sporočilnost močno odvisna od posameznika, kako jih nosi, kako se mu prilegajo in kako skrbijo zanje ter kako se v njih počutijo in obnašajo (Michael, 2002, 9).

Zaradi povezave s preteklim in današnjim načinom oblačenja, vtisa domačnosti, funkcionalnih lastnosti pletenin, predvsem pa produkcije, ki omogoča vzorčenje in izdelavo manjše serije posameznih oblačilnih kosov, so pletenine z motivom *bohinjskega pušeljca* postale osnovni oblačilni kos novo oblikovanih pripadnostnih oblačil.

DEDIŠČINSKA ZGODBA

V bohinjsko pripadnostno oblačilno podobo je ujeta dediščinska zgodba *bohinjskega pušeljca*. Izbor zgodbe za oblikovanje prepoznavnega pripadnostnega simbola, ki se navezuje na *bohinjski pušeljec*, ni naključen. Temelji na osnovni teoriji o pomenu dediščine in percepcije le-te.

Pripadnostna oblačila naj bi predstavljala skupno vrednoto, simbol, postala del na novo začrtane tradicije, krepila družbene vezi med lokalnimi prebivalci ter jih vsakič znova spominjala na skupno dediščino, identiteto in pripadnost. Prav zato je iskanje in izbira dediščinske zgodbe, s katero se lokalni prebivalci istovetijo, ključnega pomena za konstrukcijo pripadnostnega simbola in priprave izhodišč za oblikovanje sodobne pripadnostne oblačilne podobe. Konstrukcija pripadnostnih simbolov

se vrši preko vizualne podobe in verbalnega opisa. Detonacijski in konotacijski pomen je oblačilom dodan preko konteksta predstavitve in retoričnega opisa, saj da nek objekt pridobi pomen in s stališča kupca oz. opazovalca dodano vrednost, je potrebno imobilizirati našo percepcijo preko verbalnega teksta in objektu dodati zgodbo (Barthes v Paulicelli, 2004, 11).

Dediščina, kot del resnice, ki se opira na zgodovino, in kot ponaredek, ki ga predstavlja dediščina, določa identiteto določene skupine. Pri tem gre za usmerjeno dojetanje preteklosti, ponaredek, ki sčasoma lahko postane *avtentični* spominek svojega časa (Lowenthal, 1985). Na izbor dediščine vpliva *avtentičnost*, ki opredeljuje nekaj, kar je pristno, iskreno, se ujema z originalom in je verodostojno, torej ne izmišljeno, navidezno ali virtualno. Kot *avtentično* namreč sprejemamo tisto, kar je skladno s splošno sprejeto, dalj časa trajajočo tradicijo in odraža karakter nekega določenega časa in je od samih zametkov zavesti dediščinskih misli nepogrešljiva sestavina (Rudrappa, 2004, 133 v Sedmak, 2010, 9).

Kot reprezentativno dediščinsko temo za oblikovanje bohinjskih pripadnostnih oblačil bi lahko izbrali veduto cerkve z mostom ob izlivu jezera, bohinjski sir, avtohtono sorto koruze trdinke – bohinjko in bohinjske žgance, sir z geografskim poreklom – mohant, avtohtono sorto krave – ciko, bohinjski predor in železnico, kozolec toplar, spomenik prvim pristopnikom na Triglav, junake bohinjskih pravljic in še bi lahko naštevati. Prav vsaka tema ima potencial, da bi jo razvili v simbolni znak z zanimivo dediščinsko zgodbo. Vendar je izbor zgodbe, ki služi za interpretacijo in oblikovanje pripadnostnega simbolnega znaka, potrebno skrbno izbrati in se nasloniti na stereotipne prepoznavne elemente, ki se povezujejo z živo dediščinsko zgodbo.

Kot cvetlični simbolni znak bi bila po navedbah botanikov kot izvorni bohinjski cvet edino primerna bohinjska perunika (*Iris pallida* subsp. *Cengialti* f. *vohinensis*), ki jo je leta 1917 opisal botanik Alfonz Paulin in jo kot samostojno podvrsto imenoval po Bohinju (Skoberne, 2012, 23). Bohinjska perunika se uporablja kot simbolni znak Mednarodnega festivala alpskega cvetja v Bohinju, vendar je bilo v raziskavi izvedeni za *Strategijo razvoja in trženja destinacije Bohinj 2012–2016* (Turizem Bohinj, 2012) ugotovljeno, da se Bohinjci z njo ne istovetijo.

Že Makarovičeva (Makarovič, 1976, 87) je opisovala, da so prajnji, slovesnejši poudarek oblačilom nekoč in deloma še danes, dajali šopki rož, Skoberne (Skoberne, 2012) pa je kot botanik želel sestaviti tak šopek rož, ki ga lahko nabere le v Bohinju, a je v zaključku dodal, da v tem šopku »ne smejo manjkati nekatere prav pogostne rastline, ki jih domačini poznajo in cenijo: planika, dlakavi sleč ali burja, murka, kranjska in turška lilija, avrikelj, encijan, pogačica« (Skoberne, 2012, 27).

Tudi zbiralka folklornega gradiva Marija Cvetek (Cvetek, 2012) opisuje *bohinjski pušelj* spleten iz alpskih rož: »Na kravjem balu lahko vidimo, kako planšarji

in planšarice priženejo krave s palicami, ki so na vrhu okrašene s planinskim šopkom. [...] V njem so morale biti planike, encijan, rododendron in murke« (Cvetek, 2012, 31). V nadaljevanju prispevka se zvrstijo intervjuji s starejšimi prebivalci, v katerih se odraža odnos do cvetlic vpletenih v šopek, pripoveduje tudi o nabiranju in namenu: »poklanjali smo jih prijateljem, če je kdo vedel, da si šel v gore, te je prosil zanje, to je bilo lepo darilo z gora« (Cvetek, 2012, 31).

Omenjene cvetlice niso povezane le z zapisom o tradiciji ampak se pojavljajo tudi v današnjem vsakodnevnem življenju kot priljubljen motiv na doma narejenih smerokazih, poslikavah skrinj in manjših predmetov in kot motiv na vezeninah. »Podobo planinskega cvetja so vezli na prte, obleke, zavese, posteljno perilo in jih risali na skrinjice, deže. Vzorce so risali nekoliko bolj večji sami, nato pa so si jih izposojali« (Cvetek, 2012, 34).

Prav zato so se v Bohinju pri iskanju prepoznavnega znaka za aplikacijo na novo oblikovana pripadnostna oblačila bolj kot na botanična dejstva raje osredotočili na živo dediščinsko zgodbo, povezano z lastnim izkustvom lokalnega prebivalstva in njihovo osebno vpetostjo.

V Bohinju so tako na podlagi različnih pričevanj prepoznavni simbolni znak sestavili iz štirih gorskih cvetov: planike (*Leontopodium alpinum*), encijana (Clusijev svišč – *Gentiana clusii*), burje (Dlakavi sleč – *Rhododendron hirsutum*) in črne murke (*Nigritella nigra*), ki upodobljene v stiliziranem grafičnem motivu upodabljajo *bohinjski pušelj*. Ta na novo ustvarjen motiv predstavlja prepoznavni simbolni znak za identifikacijo in oblikovanje identitete pripadnostne oblačilne podobe. Zaradi povezave z lastnim izkustvom in osebno vpetostjo motiv *bohinjskega pušelja* apliciran na oblačila lokalni prebivalci vizualno prepoznajo in z osebnimi izkušnjami obogateno zgodbo pripovedujejo obiskovalcem.

Избор *bohinjskega pušelja* je smiselno postavljen motiv, ki gradi osnovo celostne pripadnostne oblačilne podobe, saj kot pravi Lowenthal »le tista izročila, ki se nas dotaknejo, so tista, ki jih občutimo in ne tista, o katerih nas učijo« (Lowenthal, 1998, 140–143).

V procesu iskanja dediščinske zgodbe so bile upoštevane tudi smernice razvoja turizma v Bohinju, zapisane v *Strategiji razvoja in trženja destinacije Bohinj 2012–2016* kjer je zapisano, da je Bohinj »preprosta in domačna destinacija v Julijskih Alpah in Triglavskem narodnem parku, z neokrnjeno naravo, cvetličnim bogastvom in kulturno dediščino, ki ponuja sprostitev in odklop od vsakdanjih skrbi«. Kot glavna razlikovalna prednost pred drugimi turističnimi območji je izpostavljena biotska raznovrstnost samoniklih rastlin in naravnih cvetočih travnikov. Na cvetlično bogastvo se vežejo vzpostavljeni programi botaničnega vodenja, dogodki in aktivnosti, ki se zvrstijo v času Mednarodnega festivala alpskega cvetja v Bohinju, edinstvenega festivala, ki opozarja na pomen divjeraslih rastlin.

Slika 4: a) Vezena aplikacija bohinjskega pušeljca, b) stiliziran motiv bohinjskega pušeljca in c) aplikacija stiliziranega motiva v pletenini (pletene jopici) (Foto: Jana Vilman Proje)

Figure 4: a) embroidered motif of the “Bohinj Bouquet” b) Stylised motif of the “Bohinj Bouquet” and c) interpreted motif in the knit, (Photo: Jana Vilman Proje)

Zgodba o *bohinskem pušeljcu* je z navezavo na zapisano usklajena s razvojnimi usmeritvami turističnega območja Bohinja, ki kot razlikovalno prednost prepoznava cvetlično bogastvo, na katero se z razvitimi produkti in storitvami navezujejo aktivnosti Mednarodnega festivala cvetja. Da je izročilo živo in da se z omenjeno motiviko istovetijo lokalni prebivalci, potrjuje obširen prispevek Marije Cvetek (Cvetek, 2012). Omenjeni šopek cvetic se pojavlja na raznih izdelkih, je priljubljen motiv za okraševanje, glede na že obstoječe podobe pa je motivika enostavna za nadgradnjo in prepoznavna tudi v stilizirani obliki.

Upodobitev *bohinskega pušeljca* kot prepoznavnega simbolnega znaka, se tako z izpostavljenostjo cvetlično tematiko navezuje na smernice upravljanja destinacije, je podkrepjena z zapisi ter usklajena z lokalno tradicijo, kulturno geografijo in identiteto kraja.

Kot enostavno prepoznaven grafični motiv apliciran na oblačilne kose je *bohinski pušeljc* povod za pripovedovanje zgodb, v sebi pa nosi še neizkoriščen potencial za razvoj kulturnega turizma, storitev in aplikacijo za raznovrstne izdelke, s čimer se spodbuja lokalno gospodarstvo in ohranjanje tradicionalnih obrti.

ZAKLJUČEK

Na primeru novo oblikovane bohinjske pripadnostne oblačilne podobe smo analizirali primer dobre prakse, ki sloni na umetnem konstruiranju oblačil, v katera se lokalni prebivalci oz. pripadniki skupnosti oblačijo, da bi z oblačilnim videzom izkazovali pripadnost območju. S ponavljanjem in uporabo na predstavitvah v turizmu in gospodarskih dejavnostih širi predstavo o oblačilni dediščini, preko česar naj bi konstruirana oblačilna podoba postala družbeno prepoznavna in sprejeta kot del identitete, s katero se istovetijo. Pripadnostni oblačilni videz in posamezno oblikovani kosi vzbujajo družbeno predstavo o oblačilih, ki jih ljudje znotraj skupnosti prepoznavajo kot lastna.

Kaj pripadniki določene skupnosti prepoznavajo kot lokalno oblačilno dediščino, je odvisno od časa in

prostora. Oblikovanje pripadnostnih oblačil je namreč tesno povezano s preteklimi in sedanjimi oblačilnimi praksami in izborom inspiracijske zgodbe. Pričevanja o preteklih oblačilnih praksah in stereotipne predstave o pripadnostnem kostumiranju služijo le kot izhodišče za oblikovanje sodobnih pripadnostnih oblačil.

Zgodba o *bohinskem pušeljcu* simbolno predstavlja *bohinsko tradicijo* in je zaradi cvetja – kot lokalnim prebivalcem poznane teme – odlično izhodišče za vzbujanje osebnih občutenj in pripovedovanje zgodb, ki oblačilnim kosom pripišejo dodano vrednost. Konotativna moč besed se navezuje na oblačilom pripisane zgodbe in doživetja, ki jih lahko simbolično podoživimo z oblačenjem.

Na podlagi raziskave ugotavljamo, da je med slovenskimi turističnimi delavci čutiti zavedanje o pomenu oblačilne podobe za interpretacijo turističnega območja, vendar se zaradi enostavnosti, cenejših in hitrih rešitev, navadno odločajo za izkazovanje pripadnosti s promocijskimi majicami z aplicirani znaki in napis. Uniformno oblačenje v enake oblačilne kose npr. promocijske majice, je eden najočitnejših načinov, kako lahko z obleko dosežemo istovetnost, vendar v tovrstni oblačilni pojavnosti ni moč prepoznati navezave na turistično območje niti osnove za pripovedovanje zgodb, ki jih pripadniki skupnosti želijo interpretirati - gre le za občutek skupinske pripadnosti. Obenem oblačenje v majice enostavnega kroja daje vtis cenenosti.

Kot stvaren zgled oblačil za oblikovanje pripadnostnih oblačil z dediščinsko razsežnostjo za potrebe turizma smo izpostavili primer iz prakse - oblikovanje pripadnostne oblačilne podobe Bohinjcev. Sodobno oblikovana pripadnostna oblačila Bohinjcev so funkcionalna, usklajena s potrebami uporabnikov in z lokalno tradicijo, kulturno geografijo in identiteto kraja, s turizmom povezanimi promocijami destinacije ter mitološkimi predstavami lokalnih prebivalcev in obiskovalcev.

Preko analize primera iz prakse lahko povzamemo, da je ključnega pomena pri oblikovanju pripadnostne oblačilne podobe izbor zgodbe, ki služi za konstruiranje pripadnostnega znaka, simbola, ki ga lokalni prebivalci

in obiskovalci istovetijo z območjem, kateremu želijo z oblačilnim videzom izkazovati pripadnost.

Izhodiščna zgodba postane z upodobitvijo motiva vizualno prepoznavna. Ob vizualizaciji motiva je potrebno upoštevati stopnjo stilizacije in obdržati obliko, ki je prepoznavna in skladna s stereotipnimi predstavami. Upodobljeni motiv s kontinuiteto rabe postane simbol, ki ga skupnost povezuje s svojimi koreninami, se z njim identificira in ga prepozna kot *svojega*. Z navezavo simbola na živo izročilo krepimo zgodbo, da postane *naša*, torej lokalno prepoznavna in všečna ter s tem preprosta za pripovedovanje od ust do ust.

Na praktičnem primeru oblikovanja pripadnostne oblačilne podobe Bohinjcev zasnovane smernice, lahko služijo kot osnova za načrtovanje in oblikovanje pripadnostnih oblačil za izražanje pripadnosti določenemu (turističnemu) območju, saj so smernice za oblikovanje pripadnostnih oblačil in simbolnih znakov so zasnovane tako, da jih je moč aplicirati na različne turistične destinacije oz. pripadnostne skupnosti. Primer iz prakse kaže, da je do ustreznih rešitev, ki jih kot pripadnostna oblačila prepoznajo obiskovalci in lokalni prebivalci, moč priti le s strokovno podprtim, analitično načrtovalskim pristopom.

DESIGNING AFFILIATORY CLOTHING FOR TOURISM

Jana VILMAN PROJE

FOLKLORDIZAJN, design and cultural heritage interpretation, i.c., Stara Fužina 134, 4265 Bohinjsko jezero, Slovenia
e-mail: folklordizajn@gmail.com

Janez BOGATAJ

Kosovelova 15, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: janez.bogataj@telemach.net

Matejka BIZJAK

University of Ljubljana, Faculty of Natural Sciences and Engineering,
Chair of textile and fashion design, Snežniška ulica 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: mateja.bizjak@ntf.uni-lj.si

SUMMARY

When someone visits a region, their first impression of it is based on the image presented by the clothing worn by representatives of the region's tourist industry. Clothing expressing the local identity is a form of visual communication: it is made up of symbolic elements that build up the visitor's appreciation of the region's unique identity and shows the extent to which the people of the region are bound up with their local culture.

Research into clothing practices in the tourism industry in Slovenia has shown a very low level of awareness of the importance of the image presented by clothing. Local tourism representatives usually wear their own clothes in their day-to-day work, or wear T-shirts with prints and logos for special events. Clothing related to the region is perceived as being merely an interpretation of historical clothing or costuming based on the various types of „national costumes“, and representatives do not involve themselves in designing modern tourism-related items of clothing.

To give a real-life example of the modern design of tourism-related clothing, taking into account heritage, the article analyzes a case study about designing tourism-related clothing for people from Bohinj.

The analysis showed that the only way to find suitable solutions for designing clothing expressing local identity which is recognized by visitors and locals alike is by taking a professional analytical approach. Creating a clothing image of a region relies on choosing a story which acts as a basis for designing a sign or symbol that locals and visitors identify with the region. This sign or symbol is then used as a motif which is depicted on the clothing, and applied in the image created by the clothing, visually evoking the baseline story.

Keywords: affiliated clothing, tourism, clothing, fashion design, cultural heritage, Slovenia

VIRI IN LITERATURA

- Bajič, B. & B. Protner (2012):** „Trenirke“ in „oranžne face“ - „vidiš ga pa veš“: diskurz o zunanji podobi čefurja. *Etnolog: glasnik Slovenskega etnografskega muzeja*, 22, 73, 93–110.
- Barnard, M. (2005):** *Moda kot sporazumevanje*. Ljubljana, Založba Sophia.
- Bazin, Y. & C. Aubert-Tarby (2013):** Dressing professional, an aesthetic experience of professions. *Society and Business Review*, 8, 3, 251–268.
- Bogataj, J. (1992):** Sto srečanj z dediščino na Slovenskem. Ljubljana, Prešernova družba.
- Condora, J. (2013):** Encyclopedia of national dress: traditional clothing around the world. ABC-CLIO, LLC, 519–526.
- Cvetek, M. (2012):** Rastlinski svet v bohinjskem folklornem pripovedništvu. V: Serajnik, M., Lapajne, I., & K. Langus (ur.): Bohinjski zbornik II. Posvečeno 12-letnici Muzejskega društva Žiga Zois Bohinj ter 20-letnici sodelovanja Bohinjcev v osamosvojitveni vojni. Bohinj, Občina Bohinj, Turizem Bohinj, Tiskarna Medium, 28–41.
- Dular, J. (1996):** [Brez naslova.] V: Rus, M. (ur.): *Metliška folklorna skupina Ivan Navratil*. Metlika, MFS Ivan Navratil. Prospekt.
- Jenß, H. (2004):** Dressed in History: retro styles and the Construction of authenticity in Youth. *Culture Fashion Theory* 8, 4, 387–404.
- Južnič, S. (1993):** *Identiteta*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Knific, B. (2003):** Kostumiranje narodno-zabavnih ansamblov. *Traditiones* 34, 2, 155–177.
- Knific, B. (2003):** Vprašanje narodne noše na Slovenskem: njen razvoj od srede 19. stoletja do 2. svetovne vojne. *Etnolog*, 13, 64, 435–468.
- Knific, B. (2008a):** Kostumiranje folklornih skupin: med historično pričevalnostjo in izkazovanjem istovetnosti. Ljubljana, Univerza v Ljubljani: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, doktorska disertacija.
- Knific, B. (2008b):** »Ko v nošo se odenem ...«. Vprašanja pripadnostnega kostumiranja s posebnim pogledom na kostumiranje narodno-zabavnih ansamblov. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo.
- Knific, B. (2010a):** Folklornikom s(m)o vzeli noše: kostumiranje folklornih skupin – med historično pričevalnostjo in istovetnostjo. Ljubljana, Založba ZRC.
- Knific, B. (2010b):** Izvorno kostumiranje folklornih skupin v prepletu s pripadnostnim kostumiranjem. V: Jezernik, B. (ur.): *Kulturna dediščina in identiteta*. Znanstvena založba Filozofske fakultete; Zbirka: Zupančičeva knjižnica št. 31, 137–168.
- Knific, B. (2010c):** »Šele v narodni noši se počutim, da sem res doma in v svoji koži«. Prek pogovorov do vedenj o pripadnostnem kostumiranju Gorenjcev. V: Knific, B. (ur.): *V besede in fotografije ujeti izrazi pripadnostnega kostumiranja: ob 40. letnici Dnevov narodnih noš in oblačilne dediščine*. Kamnik, Agencija za razvoj turizma in podjetništva; Ljubljana, Javni sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti, 9–74.
- Kranjec, R. (2001):** *Folklorne skupine kot oblika folklorizma na Slovenskem*. Diplomaska naloga. Knjižnica oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo.
- Lowenthal, D. (1985):** *The Past is a Foreign Country*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lowenthal, D. (1998):** *The Heritage Crusade and The Spoils of History*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Makarovič, M. (1976):** Kmečka noša v Bohinju. *Slovenski etnograf*, 29, 75–90.
- Michael, A. (2002):** *Best impressions in hospitality: your professional image for excellence*. Albany (NY), Delma Learning; Australia, Thomson Learning.
- Morgado, M. & A. Reilly (2012):** *Funny Kine Clothes: The Hawaiian shirt as popular culture*. *Paideusis-Journal for interdisciplinary and Cross-Cultural Studies*, 6, D1–D24.
- Paulicelli, E. (2004):** Fashion Writing under the Fascist Regime. *Fashion Theory. The Journal of Dress, Body & Culture* 8, 1, 3–34.
- Rus, M. (ur.) (1996):** *Metliška folklorna skupina Ivan Navratil*. Metlika, MFS Ivan Navratil. Prospekt.
- Sedmak, G. (2010):** *Avtentičnost turističnega proizvoda*. Portorož, Fakulteta za turistične študije – Turistična, Koper, Vek.
- Skoberne, P. (2012):** Bohinjski šopek. V: Serajnik, M., Lapajne, I., & K. Langus (ur.): Bohinjski zbornik II. Posvečeno 12-letnici Muzejskega društva Žiga Zois Bohinj ter 20-letnici sodelovanja Bohinjcev v osamosvojitveni vojni. Bohinj, Občina Bohinj, Turizem Bohinj, Tiskarna Medium, 23–27.
- Tomc, I. (2013):** *Slovenske športne barve in uporaba državnih simbolov: priročnik*. Ljubljana, Olimpijski komite Slovenije – Združenje športnih zvez.
- Turizem Bohinj (2012):** *Strategija razvoja in trženja destinacije Bohinj (2012–2016)*. http://issuu.com/bohinj/docs/strategija_turizma_v_bohinju_uresnicevanje (25. 2. 2017).
- Uran Maravič, M. (2008):** *Priročnik za razvoj funkcionalne kakovosti storitev v turizmu (s poudarkom na hotelskih podjetjih)*. Ministrstvo za gospodarstvo; Direktorat za turizem. http://www.mgrt.gov.si/fileadmin/mgrt.gov.si/pageuploads/razpisi/JN/DT/Prirocnik_funkcionalna_kakovost-na_splet.pdf (10. 3. 2017).
- Young, P. (2009):** Fashioning Heritage: Regional Costume and Tourism in Brittany, 1890–1937. *Journal of Social History*, 42, 3, 631–656.

LOKACIJA, ZASNOVA IN IZVEDBA MESTA KULTURE GALICIJE

Lučka AŽMAN MOMIRSKI
Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: lucija.azman@fa.uni-lj.si

Rok ŽGALIN KOBE
LEGO Architecture, The LEGO Group, Aastvej 1, DK-7190 Billund, Danska
e-mail: koberok@gmail.com

IZVLEČEK

Namen znanstvene razprave je raziskovanje odnosov med ožjo in širšo lokacijo ter zasnovo in izvedbo stavbnega kompleksa Mesta kulture Galicije v Španiji arhitekta Petra Eisenmana. Ključnega pomena v študiji so pridobljeni podatki na kraju samem, kjer so ohranjeni tudi izvorni materialni viri, ki pomembno dopolnjujejo pisne vire, in dostop do javnosti zaprtih območij. Ugotovili smo, da sta prenos interpretirane strukture poti, javnih prostorov in stavbnih celot mestnega jedra Santiaga de Compostela ter uporaba lokalnih materialov v tlakih, strehah in fasadah Mesta kulture Galicije značilna samo za obravnavani projekt, povezave med stavbnim kompleksom Mesta kulture Galicije in ožjo lokacijo pa so le navidezne. Prostorske prvine širše lokacije oziroma kraja so izražene v izhodiščih in postopkih zasnove ter izvedbe, vendar so ti postopki del že uveljavljene metode načrtovanja avtorja ne le pri obravnavanem projektu, ampak tudi pri zasnovah in izvedbah drugih lokacij.

Ključne besede: Mesto kulture Galicije, Peter Eisenman, Santiago de Compostela, lokacija, zasnova, izvedba

SITO, IMPOSTAZIONE E REALIZZAZIONE DELLA CITTÀ DELLA CULTURA DI GALIZIA

SINTESI

Lo scopo dell'articolo scientifico è quello di studiare le relazioni tra il sito e l'area circostante, nonché tra l'impostazione e la realizzazione del complesso di edifici della Città della Cultura di Galizia in Spagna, ideato dall'architetto Peter Eisenman. Per l'indagine risultarono fondamentali i dati rilevati in loco, dove si conservano le fonti originali, che completano in modo significativo le fonti scritte, e l'accesso alle aree chiuse al pubblico. Abbiamo constatato che la reinterpretazione della struttura delle vie, delle aree pubbliche e degli edifici del centro storico di Santiago de Compostela e l'uso di materiali locali nella pavimentazione, nei tetti e nelle facciate della Città della Cultura di Galizia sono specifici al progetto in esame. I collegamenti tra l'insieme di edifici della Città della Cultura di Galizia e il sito nel senso stretto, invece, sono solo apparenti. L'area circostante, ossia la località, figura tra gli spunti e nelle procedure di impostazione e realizzazione, le quali però fanno parte del metodo collaudato dell'architetto, utilizzato non solo nel progetto in esame, ma anche nelle impostazioni e realizzazioni di altri siti.

Parole chiave: Città della Cultura di Galizia, Peter Eisenman, Santiago de Compostela, sito, impostazione, realizzazione

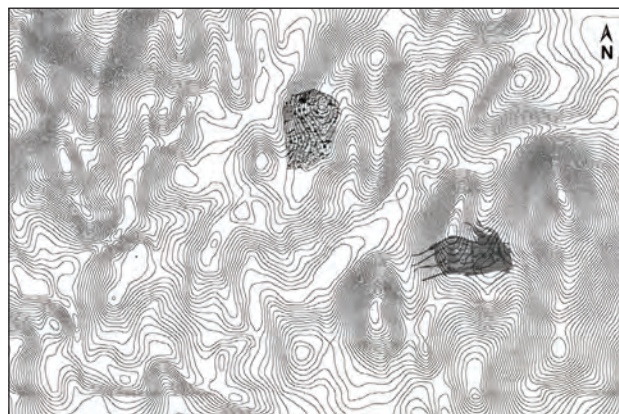
UVOD

Enajstega januarja 2011 je bilo s slovesnim odprtjem podeljeno dovoljenje za uporabo (Martínez-Fornés in Abet, 2011) prvih dveh objektov kompleksa, imenovanega Mesto kulture Galicije (*Cidade da Cultura de Galicia*) v prestolnici avtonomne skupnosti (*Comunidad Autónoma*) Galicije na severozahodu Španije Santiagu de Compostela. Otvoritev sovpada z 800-letnico posvetitve katedrale v tem mestu.

Razvoj mesta Santiaga de Compostela v urbano in kulturno središče temelji na legendi o najdbi groba apostola svetega Jakoba Velikega (Jakob Starejši ali Jakob Zabedejev) med letoma 820 in 830.¹ Odkritje oziroma novica o odkritju poslednjih ostankov apostola, enega izmed dvanajstih Jezusovih apostolov, ki naj bi leta 44 mučeniško umrl v Jeruzalemu, je bil povod za španske krščanske oblasti, da so si pripojile ozek pas severnega dela Iberskega polotoka, ki so ga takrat večinoma obvladovali Mavri (Santiago de Compostela, 2011). Alfonso II. je na Jakobovem grobu zgradil cerkev, kraljestvo pa je postalo varuh pomembnega krščanskega svetišča. V srednjem veku je bilo mesto, ki je nastalo okrog cerkve, najpomembnejše romarsko središče takoj za Rimom in Jeruzalemom. Številni avtorji opredeljujejo katedralo Santiaga de Compostela za predstavnico tipa velike romarske cerkve (Castiñeiras in Cazes, 2010, 51), kamor spadajo tudi nekatere romarske cerkve v Franciji. Romanska faza katedrale je bila v gradnji od leta 1075 do leta 1211.

Statistični podatki v zadnjih letih potrjujejo naraščanje števila romarjev v mestu (Oficina de Acogida al Peregrino, 2017), izjemen obisk romarjev v tako imenovanih jubilejnih letih 1993, 1999 in 2004, ko je 25. julij, dan svetega Jakoba, nedelja; pa tudi naraščanje romarjev iz različnih držav in romarjev različnih nacionalnosti, ki v sodobnosti prihajajo iz več kot 150 držav (Feijóo v Castiñeiras in Cazes, 2010, 9). Tokovi romarjev so s seboj celotno tisočletje nosili kulturne, umetniške in trgovske vplive in izmenjave. Fariña (v Castiñeiras in Cazes, 2010, 11), svetovalec za kulturo in turizem, trdi, da se je posledično resnično bistvo koncepta multikulturalnosti vzpostavilo v Santiagu de Compostela in na cestah, ki so vodile proti njemu, že v srednjem veku.

Natečaj za Mesto kulture Galicije je februarja 1999 razpisal Manuel Fraga Iribarne, zadnji minister španskega diktatorja, prav tako Galicijca, Franka (Francisco Franco), ki je bil ob razpisu natečaja predsednik uprave Galicije (*Xunta de Galicia*). Natečajna lokacija je bila izbrana na nepozidani vzpetini Gaiás, od koder se odpira pogled na zgodovinsko jedro Santiaga de Compostela. Za širšo pokrajino so značilni razgibana hribovja in gore brez ostrih vrhov (slika 1), številne reke in obalni estuariji. Lokacijo na hribu Gaiás na severu omejuje reka Sar, na zahodu in jugu lokalna cesta z ozkim pasom obce-

Slika 1: Širša lokacija (fotomontaža treh podlag): 1. topografski podatki (vir: Google Earth, 2011), 2. tloris starega mestnega jedra (vir: Google Earth, datum posnetkov avgust 2007), 3. tloris Mesta kulture Galicije (vir: City of Culture, 2011) (avtorja vsebine: Lucija Ažman Momirski, Rok Žgalin Kobe; avtor obdelave: Rok Žgalin Kobe)

stne zazidave in na vzhodu avtocesta. Glavni dostop do lokacije je cesta, ki po vzhodnem pobočju poteka do najvišje ploščadi kraja. Vznožje vzpetine je bilo pred posegom gradnje Mesta kulture Galicije obdano z njivami, razen na severu, kjer stoji večnamenski center. Vrh vzpetine so prekrivala drevesa in grmičevje. Na lokaciji že v preteklosti niso odkrili arheoloških najdb, prav tako tudi ne med gradnjo Mesta kulture Galicije.

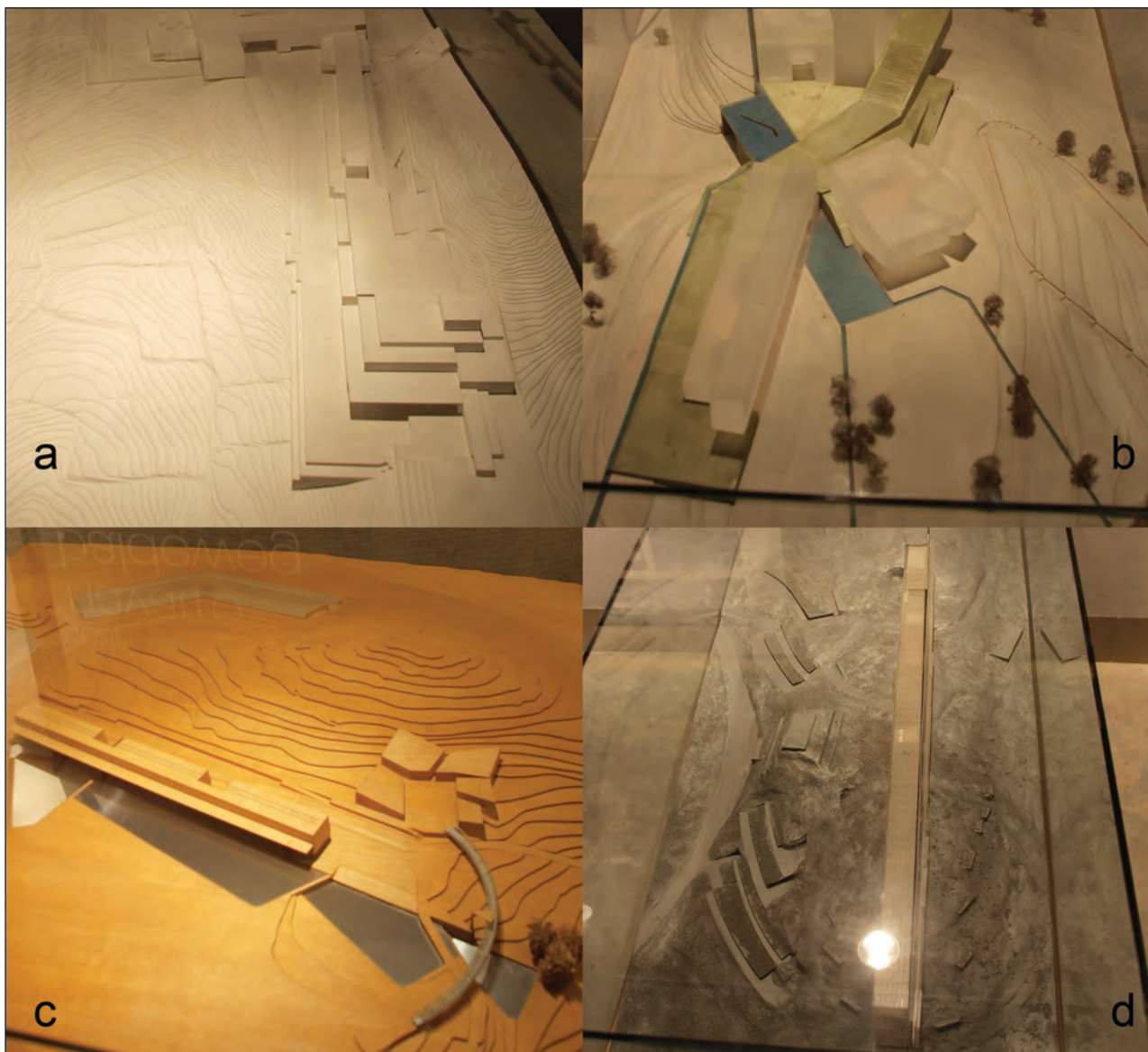
Ožji izbor projektov in prva nagrada

K sodelovanju na natečaju je bilo povabljenih 12 arhitektov:² Manuel Gallego Jorroto (Galicija), Juan Navarro Baldeweg (Španija), Santiago Calatrava (Španija), César Portela (Španija), Ricardo Bofill (Francija), Jean Nouvel (Francija), Dominique Perrault (Francija), Gigon Guyer arhitekti (Švica), Rem Koolhaas (Nizozemska), Peter Eisenman (ZDA), Steven Holl (ZDA) in Daniel Libeskind (ZDA) (Arhiv, 2011).

Razen Santiaga Calatrave so rešitve poslali vsi vabljeni arhitekti. Projekti, ki so se uvrstili v ožji izbor žirije, so se precej razlikovali v zasnovi oblik projektov, odnosa do lokacije in odnosa do starega mestnega jedra Santiaga de Compostela. Manuel Gallego Jorroto (slika 2a) je predlagal terasast objekt v obliki črke L na vzhodnem pobočju hriba z daljšo stranico vzporedno z avtocesto, tik pod vrhom vzpetine, kjer ni načrtoval stavbnih posegov. Proti staremu mestnemu jedru Santiaga de Compostela je avtor predvidel zasaditev različnih kultur na terasah, sam stavbni kompleks pa ni bil izpostavljen.

¹ V Padronu (pristanek ladje?) leta 813 najdejo grob apostola svetega Jakoba Velikega (Jakob Starejši ali Jakob Zabedejev) (Santiago de Compostela, 2011).

² Po eden iz Galicije, trije iz Španije, trije iz Francije, eden iz Švice, eden z Nizozemskega, trije iz ZDA.

Slika 2: Natečajni predlogi: (a) Manuel Gallego Jorroto, (b) Steven Holl, (c) Juan Navarro Baldeweg, (d) Jean Nouvel (avtor fotografij: Rok Žgalin Kobe)

Steven Holl (slika 2b) z razvejanim sklopom stavb, ki z medsebojnimi povezavami posnemajo obliko kristala, ni spreminjal topografije lokacije, stavbe pa so bile ali vkopane ali pa so stale na terenu oziroma potekale nad terenom. Stavbni kompleks je avtor dominantno izpostavil na najvišjem delu lokacije, neposrednih povezav s starim mestnim jedrom pa ni predvidel. Juan Navarro Baldeweg (slika 2c) je stavbe razporedil v obliki sidra tako, da delno obkrožajo vzpetino in se prilagajajo naklonu terena, kjer so predvidene tudi terase. Najvišje območje lokacije je ohranjeno nespremenjeno, večina

stavb je skritih na vzhodnem pobočju, tako da niso razvidne iz starega mestnega jedra, prav tako tudi ni bilo vzpostavljenih povezav s starim mestnim jedrom. Jean Nouvel (slika 2d) je nanizal stavbe ob linijskem objektu, v obstoječo topografijo pa ni posegal razen na preseku prebadajočega podolgovatega objekta, ki je potekal od severa proti jugu. Ni povsem jasno, ali je odnos s starim mestnim jedrom naključen ali ne, saj kompleks leži vzporedno s starim mestnim jedrom.

Avgusta 1999 je žirija,³ ki jo je sestavljalo 14 članov, od tega trije tujci, izbrala rešitev ameriškega arhitekta

³ Kurt W. Forster, Juhani Pallasmaa, Wilfried Wang, Jesús Pérez Varela, Ángel Sicart Giménez, José González Cebrián-Tello, José Llinas, Alfredo Díaz Grande, Françoise Chaslin, Federico Garrido Villa, Andrés Fernández Albalat, Luis Fernández Galiano, Fernando Távora, Andrés González Murga (Informe de fiscalización de la Fundación Cidade da Cultura de Galicia, 2010).

Slika 3: (a) predvidena lokacija Mesta kulture Galicije vzhodno od starega mesta jedra Santiaga de Compostela (fotomontaža dveh podlag): 1. satelitski posnetek Santiaga de Compostela (vir: Google Earth, datum posnetkov avgust 2007), 2. letalski posnetek lokacije Mesta kulture Galicije (vir: Eisenman, 2005, 10); (b) tloris zasnove Mesta kulture Galicije vzhodno od starega mestnega jedra Santiaga de Compostela (fotomontaža treh podlag): 1. satelitski posnetek Santiaga de Compostela, avgust 2007 (vir: Google Earth, datum posnetkov avgust 2007), 2. letalski posnetek lokacije Mesta kulture Galicije (vir: Eisenman, 2005, 10), 3. zasnova projekta Mesta kulture Galicije (vir: City of Culture, 2011); (c) izvedba projekta Mesta kulture Galicije (vir: Google Earth, datum posnetkov avgust 2007) (avtorja vsebine: Lucija Ažman Momirski, Rok Žgalin Kobe; avtor obdelave: Rok Žgalin Kobe)

Petra Eisenmana.⁴ Zmagovalni avtor je predvidene stavbe razvrstil po najvišjem delu lokacije (slika 3) in jih oblikoval kot novo topografijo. Streha stavb daje vtis novo oblikovanega površja kraja. Avtor se pri zasnovi referenčno navezuje tako na materialne vire starega mestnega jedra oziroma artefaktov, povezanih s starim mestnim jedrom, kot tudi na lokalne pisne vire. Odločitev žirije o izboru prvonagrajenega projekta je bila skoraj enoglasna in temelječa na odličnem konceptualnem delu, katerega posebna izvirnost je v volumenski izvedbi ter je še posebej uglašeno z lokacijo mesta kulture. Izboru prvonagrajene rešitve je nasprotoval Wilfried Wang, profesor arhitekture na teksaški univerzi v Austinu, predvsem zaradi predvidenega zvišanja stroškov gradnje. Svojemu stališču se ni odrekel tudi leta 2011, ko je projekt po odprtju prvih dveh objektov kompleksa poimenoval »draga napaka« (Harris in Bosco, 2011).

Raziskave o Mestu kulture Galicije

Temeljna literatura z razlago zasnove projekta Mesta kulture Galicije je knjiga CodeX (Eisenman, 2005) avtorja projekta, ki ga dopolnjujejo besedila Luisa Fernández-Galiana, Manuela Fraga Iribarne in Kurta W. Forsterja. V uvodu je dokumentiran razvoj zasnove projekta, o kateri avtor trdi, da izhaja iz atributov ožje in širše lokacije/kraja. V nadaljevanju Eisenman opiše prihodnjo realizacijo celotnega sestava in vsake posamezne stavbe. Idejo kodiranja, ki sproži prepis obstoječe lokacije/kraja, avtor pojasnjuje v intervjuju leta 2004. Pri prepisu je prišlo do (navidezno nerazložljive) preobrazbe terena v figuro brez predhodne opredelitve programa ali ustvarjanja osebne slikovite estetike (Eisenman, 2004, 147). Stavba je zasnovana v nasprotju z običajno zvezdniško arhitekturo kot nekakšen antisopomenik (Webb, 2006, 28); torej ne kot ikona, ampak kot del krajine (Ivy, 2003). V reviji Oris publiciran opis projekta Kostrenčiča (2001) je poleg objave v Arhitekrovem biltenu (Žgalin Kobe in Ažman Momirski, 2013) edina podrobnejša obravnava v slovenski in hrvaški literaturi. V prispevku je poudarjeno, da lokacija ni samo temeljna površina za postavitev objekta, ampak vsiljena umetna topografija in simulacija hriba. V tuji literaturi prevladujejo prispevki, ki (nekritično) ponavljajo trditve Eisenmana z bolj ali manj istim sporočilom: oblika stavbne celote je zrasla iz oblike površja kraja (Deitz, 2005) in bila oblikovana kot pobočje, ki je samo zamenjalo nagnjen svet med vznožjem in vrhom vzpetine (King, 2003).

Nekateri kritiki prispevajo bolj poglobljene analize umetniškega dela ter ločitve njegovih pozitivnih in negativnih sestavin. Gómez-Moriana (2010, 101) domneva, da zasnova kompleksa ni bila izpeljana povsem tako, kot pojasnjuje avtor projekta, a tega ne razišče: »Zgrajeni izid je moral zagotovo vključevati veliko več kiparjenja in stiliziranja, kot bi nas rada prepričala reto-

4 Peter Eisenman (rojen leta 1932 v Newarku, New Jerseyju), tudi član American Academy of Arts and Letters.

rika procesa [...]» Analizi Stephensove (2011) ne uide ugotovitev, da so topografske umetne strukture Mesta kulture Galicije posledica obsežnega kopanja in premeščanja zemljine pri njihovem ustvarjanju. Curtis (2010) zasnovno, predstavljeno s kartonasto natečajno maketo v poenotenem materialu, ocenjuje kot zapeljivo. Z izvedbo ima Eisenman po njegovem mnenju težave: tako v materializaciji konceptov kot v prepričljivosti kompleksnosti, ki na koncu po njegovem mnenju vodi v monotonijo izraza. Projekt, opevan zaradi svoje topografske občutljivosti, je v resnici zahteval obglavljenje hriba in premike milijonov kubičnih metrov zemlje, utemeljitve, da Mesto kulture Galicije sledi topografiji kraja/lokacije, pa naj bi se skrivale za dimno zaveso pretencioznega teoretiziranja in promocijskega govoričenja.

MATERIALI IN METODE

V pričujoči raziskavi želimo preveriti domnevo, da je na zasnovno in izvedbo projekta pomembno vplivala širša in ožja lokacija Mesta kulture Galicije. Dodatna raziskovalna vprašanja, ki bodo pomagala ovreči ali potrditi hipotezo, so še: katere prostorske in oblikovne elemente širše in ožje lokacije je mogoče razbrati v zasnovi in izvedbi projekta? Ali so postopki načrtovanja zasnove in izvedbe Mesta kulture Galicije značilni samo za obravnavan projekt? Ali je prišlo do sprememb zasnove projekta v njegovi izvedbi?

Z izkustveno znanstveno metodo so bili pridobljeni podatki o ožji lokaciji, o širši lokaciji, o zasnovi in o izvedbi projekta, raziskovanje premise pa je potekalo na treh ravneh:

- na ravni teoretičnih izhodišč zasnove projekta;
- na ravni oblikovnih elementov zasnove stavbne celote;
- na ravni oblikovnih elementov izvedbe stavbne celote.

Za raziskovanje teoretičnih izhodišč zasnove projekta so bile zbrane in pregledane objave, v katerih je avtor projekta pojasnil svoja razmišljanja pred zasnovo projekta. Pridobljeni podatki so bili obdelani tako z analitično metodo kot z grafično metodo, ter s sočasno uporabo primerjalne metode, ki je ena izmed poglavitnih znanstvenoraziskovalnih metod, s katero je mogoče hkrati opazovati podatke, da bi ugotovili njihove skupne lastnosti ali razlike.

Za raziskovanje zasnove projekta so bile zbrane in pregledane njegove objave. Razstava natečajnih projektov je ohranjena v kletnih prostorih zgrajenega kompleksa, kamor so nam vstop omogočili arhitekti, ki vodijo izvedbo na gradbišču. Zasnova projekta je dodatno predstavljena in obrazložena v pritličju stavbe arhiva. Ta predstavitev pomembno dopolnjuje pisne vire. Pridobljeni material smo interpretirali z grafično metodo in v tabelaričnem prikazu ob hkratni uporabi primerjalne metode.

Za raziskovanje izvedbe je bila uporabljena metoda načrtnega opazovanja na kraju samem. Za preučevanje izvedbe projekta nam je bil omogočen dostop do javnih in javnosti zaprtih prostorov, po trditvah uslužbencev pa sva bila avtorja pričujočega članka tudi prva dejanska uporabnika prostorov knjižnice, kjer smo izvajali raziskavo. Raziskovanje, ki poteka *in situ*, je del kvalitativnega raziskovanja. Cilj tovrstnega pristopa je pridobiti celosten, sistematičen, povezovalen in integralen pregled raziskovanega z namenom razumevanja procesov snovanja in izvedbe. Značilna za kvalitativno raziskovanje (in tudi njegova pglavitna slabost) je velika količina podatkov (Groat in Wang, 2002). Zato je gradivo, pridobljeno z raziskavo, analitično podrobno členjeno: za razumevanje stavbne celote je material razstavljen na njegove preproste dele. Ti podatki so predstavljeni v preglednici in slikovnem gradivu.

REZULTATI

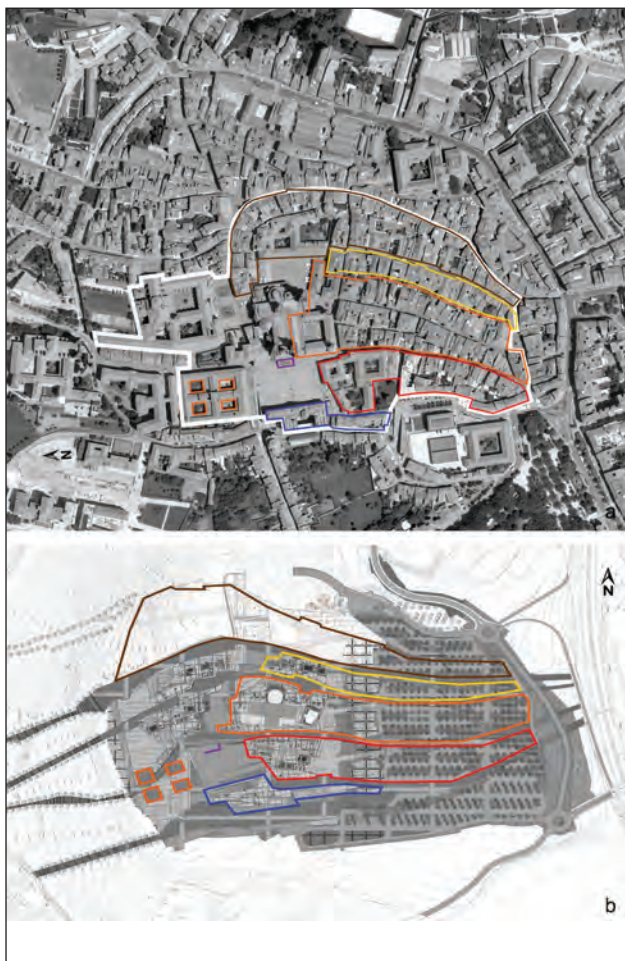
Izhodišča zasnove

Za razumevanje izhodišč zasnove projekta Mesta kulture je treba preučiti nekatera splošna razmišljanja, ki jih avtor uporablja pri svojem delu. Eden izmed pojmov, s katerimi se ukvarja, je indeks. Ta se v tem primeru ne uporablja v pomenu seznama knjig, katerih branje in širjenje prepoveduje oblast (SSK), ampak v njegovem izvornem pomenu, ki ga tolmačimo samostalniško kot znak, naznanilec, glagolsko pa oznaniti, pokazati (Snoj, 1997).

V esejih *Written into the void* (Eisenman, 2007, 136) arhitekt povzema semiotika Charlesa Sandersa Peircea, ki je vzpostavil splošno klasifikacijo znakov in podob, primerljivo z Linnejevo klasifikacijo za zgodovino narave ali Mendelejevo za kemijo (Ažman Momirski, 1993). Peirceova filozofija se imenuje pragmatizem in je refleksivna metoda, katere namen je determinirati pomen idej. Logiko deli na tri dele, v okviru spekulativne gramatike pa se ukvarja s formalnimi pogoji znaka. Vse je sicer znak, vendar nikoli sam po sebi, ampak vedno v nekem odnosu. Tako (a) znak (reprezentant) predstavlja (b) objekt nekomu, v katerem sproži bolj razvit znak – (c) interpretant. Relacija pomena ali semiotična funkcija znakov je za Peircea triadična relacija med (a), (b) in (c). V Peirceovi tipologiji znakov je izmed treh kategorij določena tudi kategorija ikone, indeksa in simbola (Peirce, 1955). Najbolj znana Peirceova tipologija se nanaša na vprašanje, kako znak reprezentira označen objekt, hkrati pa vsak znak klasificira glede na način, kako znak označuje objekt. Ikona se z objektom ujema na podlagi nekaterih (bistvenih) lastnosti, indeks je dejansko (faktično) povezan s svojim objektom in simbol označuje objekt interpretantu zaradi navade ali pravil (na primer znotraj neke kulture).

Svojo interpretacijo pojma indeks Eisenman poda v intervjuju leta 2003 (Ivy, 2003), v katerem primerja in-

Slika 4: Primerjava značilnosti tkiva: (a) staro mestno jedro Santiaga de Compostela (vir: Google Earth, datum posnetkov avgust 2007), (b) Mesto kulture Galicije (vir: City of Culture, 2011) (avtorja vsebine: Lucija Ažman Momirski, Rok Žgalin Kobe; avtor obdelave: Rok Žgalin Kobe)

deks s stopinjo v pesku. Fizična sled je dejstvo, je nekaj materialnega; interpretacija pa je dojemanje in spoznavanje nečesa. Ko stopimo v pesek in potem odmaknemo stopalo, vemo, da je tja stopila noga. Odločilna pri tem je materialnost receptorja; stopinja se npr. pozna le na mehki podlagi. Po avtorjevi trditvi obstajajo tudi drugi indeksi, kot je indeks sile, ki je odvisen od teže in moči udarca noge v pesek. Vržen kos gline deformira predmet, ki ga zadene. Predmet s strelno luknjo je znak strele, kajti brez strele ne bi bilo luknje. Vendar luknja obstaja, ne glede na to, ali jo kdo poveže s streljanjem ali pa ne. Indeks je tako prazna figura, ki čaka na interpretacijo.

Eisenmana zanima, kakšne deformacije povzročajo te sile, kar je mogoče simulirati z računalniki.

Za zasnovo mesta kulture Eisenman izbere tri indekse (oziroma njihove diagrame), ki vplivajo na izhodišče zasnove oziroma ki »utemeljujejo izvorni genski vir projekta« (Cassarà in Eisenman, 2006). Prvi indeks vključuje romarske poti, ki jih Eisenman prevzame iz Codexa⁵ Calixtinusa (*Liber Sancti Jacobi*), ki naj bi nastal sredi dvanajstega stoletja. Sestavlja ga pet delov, vsak pa obravnava različno vsebino. Zadnji del je pojmovan kot eden najstarejših romarskih vodnikov v Evropi, ki podaja nasvete, ob katerih poteh in kako lahko romarji prispejo do svojega cilja, in ki opisuje štiri romarske poti. Drugi indeks avtorju predstavlja školjka pokrovača. Školjka je arheološki artefakt, ki so ga izkopali med letoma 1945 in 1965 znotraj groba v sloju zemlje neposredno pod površjem katedrale Santiago de Compostela ter datirali na podlagi analogij v čas pred letom 1120. Ta artefakt je tudi najstarejši arheološki dokaz uporabe školjke kot simbola romanja v Compostelo (Castiñeiras in Cazes, 2010, 308). Izvirno je bila školjka samo spominek, s katerim so se romarji vrnili z romarske poti, vendar tudi Codex Calixtinus opisuje školjko kot emblem krščanske dobrote, kot emblem čudežev in celo opisuje kraje v Santiagu, kjer je bilo školjke mogoče kupiti. Tretji indeks je srednjeveško mestno jedro Santiaga de Compostela, njegova romanska in gotska struktura z ozkimi srednjeveškimi ulicami in trgi (slika 4).

Zasnova

Skupna površina parcele na vzpetini Gaiás je 686.000m², skupna pozidana površina pa 175.000m². Šest stavb je zasnovanih v treh parih (zaradi vizualnega zmanjševanja merila kompleksa): en par sestavljata Arhiv Galicije in Knjižnica Galicije, drugi par Center glasbene in gledališke umetnosti in stavba administrativnih služb, tretji par Muzej Galicije in Center mednarodnih umetnosti (slika 5). Skupna površina stavb je 52.000m², ta površina pa ustreza 148.900m² uporabne površine. Načrtovane površine stavb pri zasnovi in izvedbi se razlikujejo, prav tako pa tudi njihova poimenovanja (preglednica 1). V jugozahodnem vogalu Mesta kulture Galicije stojita t. i. Hejdukova stolpa, ki ju je leta 1992 prvotno zasnoval arhitekt John Hejduk kot botanična stolpa za park Belvis v Santiagu. Po njegovi smrti leta 2000 ju niso postavili. Eisenman ju je umestil znotraj kompleksa kot poklon arhitektu, s katerim je vrsto let sestavljal t. i. skupino New York Five. V stolpih sta predvidena recepcija in informativni prostor.

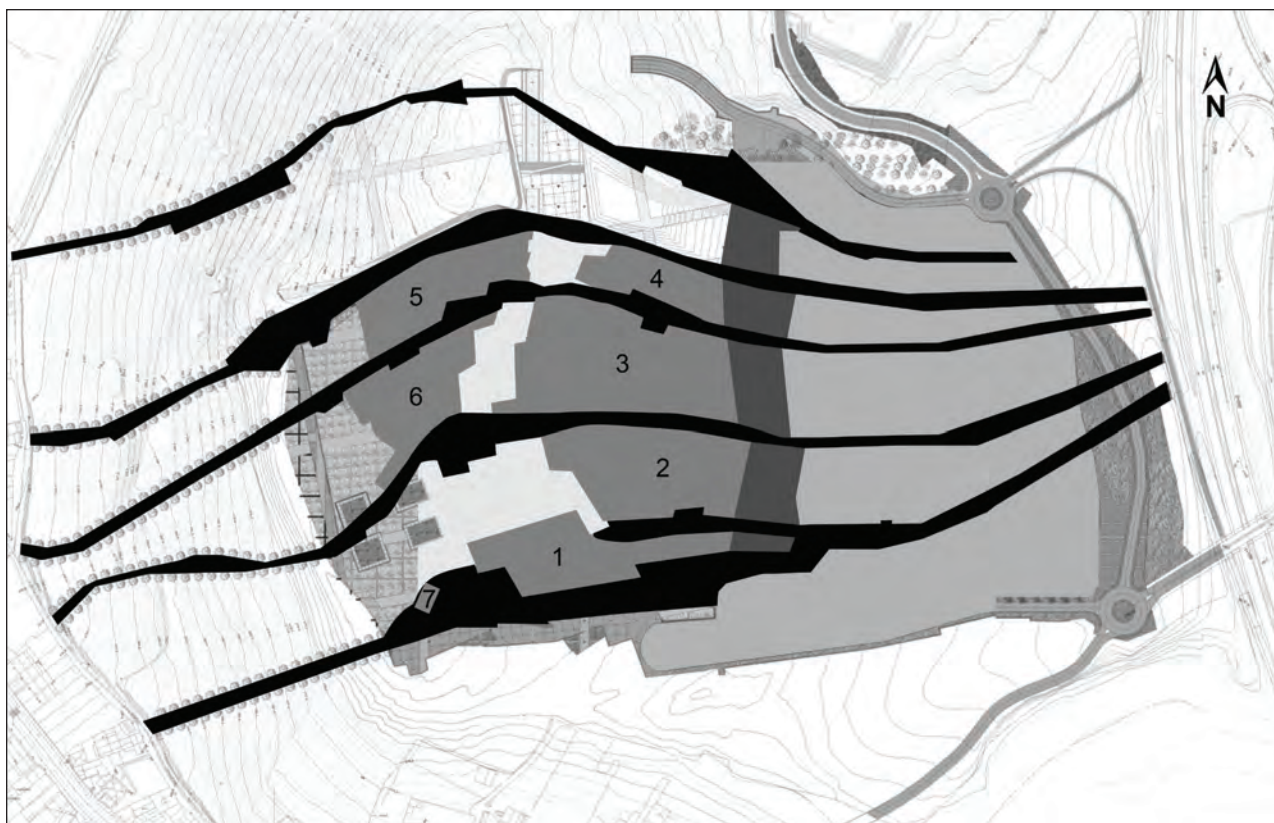
Oblikovni elementi zasnove stavbne celote so:

1. dvodimenzionalne oblike, ki vplivajo na določitev tlorisa – tloris starega mestnega jedra in javni prostori mesta;

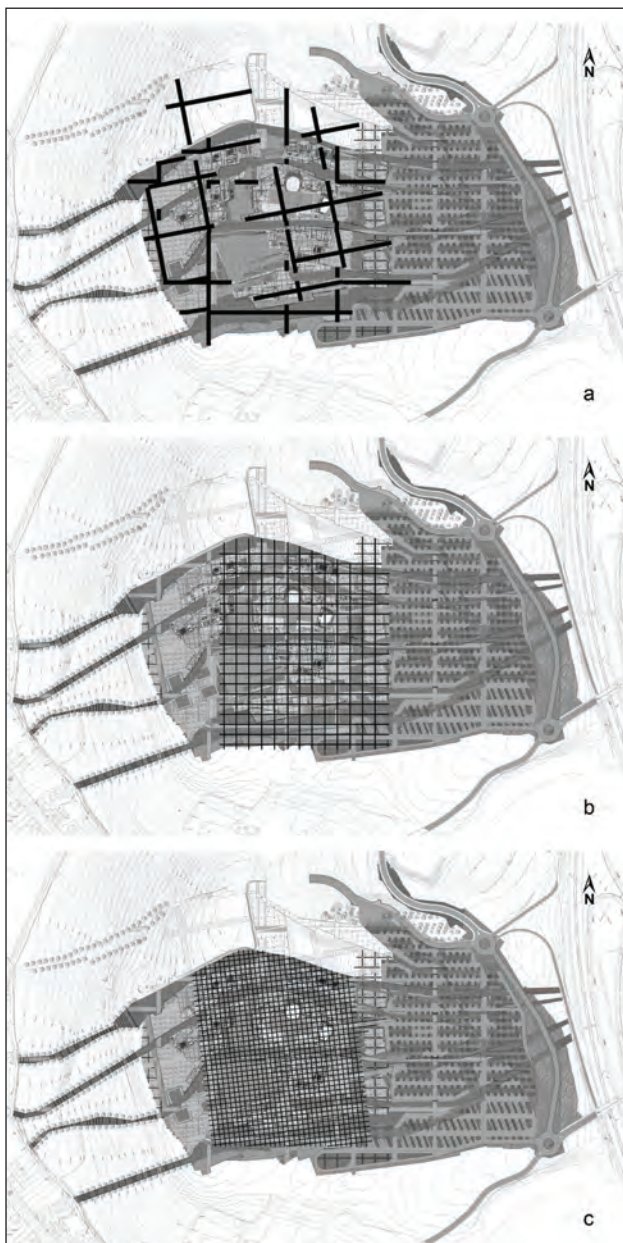
⁵ Codex izvira iz latinske besede *caudex*, *codex*, kar izvirno pomeni deblo drevesa, kot tudi dokument, prvotno oblikovan iz lesenih tablic (Webster). Eisenman zasnovo projekta za Mesto kulture Galicije opiše v knjigi CodeX (naslov je besedna igra, sestavljena iz besed Index (indeks) in Code (koda)).

Preglednica 1: Primerjava poimenovanj in površin stavb Mesta kulture Galicije pri zasnovi in izvedbi projekta. Lokacije stavb znotraj kompleksa so oštevilčene na sliki 5 (vir: Eisenman, 2005; Cidade da Cultura de Galicia, 2011) (avtorja vsebine: Lucija Ažman Momirski, Rok Žgalin Kobe)

Stavba	Ime pri zasnovi v Gallegu	Sedanje ime v Gallegu	Načrtovana površina pri zasnovi	Predvidena površina pri izvedbi
1 Arhiv Galicije	Hemeroteca	Archivo de Galicia	8.500 m ²	9.600 m ²
2 Knjižnica Galicije	Biblioteca	Biblioteca de Galicia	15.700 m ²	26.000 m ²
3 Center glasbene in gledališke umetnosti	Teatro de la Musica	Centro de la Música y las Artes Escénicas	25.000 m ²	55.000 m ²
4 Stavba administrativnih služb	Servizos Centrais	Servizos Centrais	5.600 m ²	7.500 m ²
5 Muzej Galicije	Museo de la Historia	Museo de Galicia	14.100 m ²	20.800 m ²
6 Center mednarodnih umetnosti	Nuevas Tehnologias	Centro de Arte Internacional	10.750 m ²	16.000 m ²
7 Stolpa v spomin Johna Hejduka	Torres en Homenaje a John Hejduk	Torres en Homenaje a John Hejduk	350 m ²	350 m ²

Slika 5 (in sivinska legenda): Tloris Mesta kulture Galicije z označenimi stavbami ter območji obravnave. Območja od leve proti desni (vir: City of Culture, 2011): zunanji prehodi med stavbami in območje poti do starega jedra, strehe stavb, območje osrednje doline med stavbami, območje izteka stavb, območje parkirišč (avtorja vsebine: Lucija Ažman Momirski, Rok Žgalin Kobe; avtor obdelave: Rok Žgalin Kobe)

Slika 6: (a) Tartanska mreža Mesta kulture Galicije, (b) Mreža 16 x 20 metrov Mesta kulture Galicije, (c) Mreža 8 x 8 metrov Mesta kulture Galicije (vir: *City of Culture*, 2011) (avtorja vsebine: Lucija Ažman Momirski, Rok Žgalin Kobe; avtor obdelave: Rok Žgalin Kobe)

2. tri dvodimenzionalne mreže, ki določajo konstrukcijo – tartanska⁶ mreža, mreža 16 x 20 in mreža 8 x 8 s podmrežama 4 x 4 in 4 x 2;
3. dve tridimenzionalni mreži, ki oblikujeta novo topografijo – linije deformacij in linije valovanja;

4. površine ali pasovi nevtralne podlage oziroma ozadja, ki jih določajo tri prej naštete skupine oblikovnih elementov.

Našteti oblikovni elementi in njihovi medsebojni vplivi so osnova za razporeditve tlorisov, volumnov, konstrukcije, prostorov in drugih prvin Mesta kulture Galicije. Oblikovni proces zasnove je pri iskanju končne oblike Mesta kulture Galicije vzporedno obsegal še delo z računalniškimi diagrami, delovnimi tridimenzionalnimi maketami iz kartona in lesa ter s prostoročnimi skicami.

1. Tloris starega mesta je osnova za zasnovo tlorisa Mesta kulture Galicije. Pri zasnovi so arhitekti tloris srednjeveškega mestnega jedra Santiago de Compostela dvakrat prilagodili lokaciji in ga prenesli nanjo. Nazorna je premestitev strukture petih romarskih poti. Prav tako so v tlorisu projekta uporabljene določene oblikovne značilnosti javnih prostorov starega mestnega jedra.
2. Podobno kot pri drugih projektih se tudi pri projektu Mesta kulture Galicije avtor sklicuje na širši, univerzalni red, ki ga predstavljajo mreže:

- Tartanska mreža (slika 6a)
Osnovni mrežni element Mesta kulture Galicije je tartanska mreža, ki poteka v smeri sever–jug oziroma vzhod–zahod. Pasovi tartanske mreže so široki osem metrov. Kjer mreža v tlorisu oblikuje kvadrate, imajo ti stranice 80 metrov. Jugozahodno sečišče tartanske mreže določa položaj Hejdukovih stolpov. Liniji tartanske mreže, ki tečeta v smeri vzhod–zahod, določata pri knjižnici in gledališču klančine in vhode v garaže.
- Mreža 16 x 20 metrov (slika 6b)
Mreža modula 16 x 20 metrov poteka sledeč smerem neba. Mreža pokriva celotno območje Mesta kulture Galicije. Na njenih sečiščih leži glavna konstrukcija, ki podpira strehe vseh stavb.
- Mreža 8 x 8 metrov (slika 6c)
Osnovni modul mreže 8 x 8 metrov je od mreže 16 x 20 metrov zavrten za sedem stopinj nasprotno od smeri urnega kazalca. Določa nosilno konstrukcijo nadstropij v stavbah, ki je ločena od nosilne konstrukcije streh. Mreža 4 x 4 metre razpolavlja mrežo 8 x 8 metrov. Mreža 4 x 2 metra po vertikali razpolavlja mrežo 4 x 4 metre.

3. Arhitekti so zasnovo topografije začeli tako, da so lokacijo prekrili s tridimenzionalno podobo školjke pokrovače, nanjo pa so položili novo mrežo. Školjka je podlaga za novo, navidezno topografijo vzpetine Gaisas.

⁶ Tartan je vzorec prekrizanih navpičnih in vodoravnih trakov, zlasti v tkaninah v škotskem karu.

Z namenom določanja tretje dimenzije stavb, ki naj ne bi bila zgolj dvig ravninske geometrije (planimetrije), je v zasnovi vpeljana vrsta različnih »regulacijskih« linij (slika 7), ki po avtorjevem mnenju v celoto združijo prostor, čas in pomen. Te linije so pri izvedbi poimenovane kot deformacijske linije in linije valovanja. Linije deformacij izhajajo iz serije linij, prvotno urejenih v smeri sever–jug, oziroma iz linij tartanske mreže na tleh. Deformacijske linije so zavrtene okoli teh prvotnih linij v tlorisni ravnini in v prostoru. To ustvarja razprostiranje linij, ki je prikazano v zaporedni vrsti vmesnih pozicij linij (vmesnih faz postopka). Te ustvarjajo enak vizualni učinek na stavbo, kot jih ustvarjajo brazde na školjki. Sledijo si iz stavbe v stavbo čez celotno Mesto kulture Galicije. Robovi deformacijskih linij so ravni, a niso vzporedni, zato se pasovi linij ožijo ali širijo. Mestoma se robova posamične linije sekata; tam se pas zoži v eno samo točko.

Linije valovanja potekajo od vzhoda proti zahodu. So edine linije, ki so ukrivljene. Izhajajo iz serije linij, prvotno urejenih v smeri vzhod–zahod, oziroma iz linij tartanske mreže na tleh. Tridimenzionalno vrtenje in premiki ustvarijo zaporedje elementov, ki določajo potek krivulj.

Izvedba

Oblikovni elementi izvedbe so:

(a) Fasade

Zunanje stranice stavb sestavljajo steklene, kamnite in stekleno-kamnite fasade različnih oblik.

(b) Strehe

Prvotno je bil iztek streh stavb (kjer se na površju objekti na videz zaključijo in preidejo v tla) zasnovan tako, da so se strehe stavb zlile s tlemi. Strehe naj bi tudi bile pohodne. A ker predpisi ne dovoljujejo pohodnih streh s tako strmimi nakloni, je območje izteka stavb dvignjeno, kar onemogoča dostop pešcev na streho. Območje izteka stavb je od tal dvignjeno pol metra in več.

(c) Zunanji tlaki

Tlaki so vse površine na parceli, ki niso krite s streho oz. so dostopne pešcem (tudi klančina na območju osrednje doline, ki je pohodna streha). Zunanji prehodi med stavbami in območje ob severnem in južnem paru stavb potekajo od vzhoda proti zahodu, od območja parkirišča ter med posameznimi stavbami. Prehodi se iztečejo v pešpoti, ki vodijo po pobočju proti staremu mestnemu jedru. Območje osrednje doline Mesta kulture Galicije poteka od juga proti severu med posameznimi pari stavb.

(d) Notranjost

V kategorijo notranjosti stavb spadajo poleg notranjih tlakov tudi zunanji tlaki pod streho ali

Slika 7: Prostorska igra (vir: Razstava 2011, avtor fotografije: Rok Žgalin Kobe)

arkadami, saj so obravnavani enako kot tlaki v notranjosti. Notranjost torej predstavljajo vse pokrite površine. Za notranjo stran fasade veljajo drugačna pravila kot za zunanje fasade, saj so v notranjosti stavb dodatne nosilne konstrukcije. Strop v stavbah je oblikovan na enak način tako v notranjosti kot tudi pod nadstreški stavb. Konstrukcijski elementi v stavbah so stebri, stene in plošče nadstropij. Notranji pohištveni elementi, kot so npr. omare, mize, sprejemnice, klopi itd., so bili prvotno oblikovani v sklopu celotne arhitekturne zasnove. V popolnosti so notranji pohištveni elementi realizirani v stavbi knjižnice, medtem ko je bilo v stavbi arhiva pohištvo prilagojeno programu. Notranji tehnični elementi, kot so luči, dilatacije, tehnični in varnostni pripomočki itd., prav tako sledijo celostni zasnovi stavb.

RAZPRAVA

Širša lokacija

V izhodišču zasnove je širša lokacija oziroma kraj uporabljen v postopkih, ki niso značilni samo za ta projekt oziroma kraj, na katerem nastaja Mesto kulture Galicije. Avtor je iste postopke uporabil že v drugih projektih, a jih ni poimenoval na enak način kot pri postopku zasnove in izvedbe projekta Mesta kulture Galicije. Koncepte slojenja, premestitve, uporabe univerzalnih mrež in izkopa, ki so uporabljeni pri Mestu kulture Galicije, lahko zasledimo že pri projektu za trg Cannaregio in nato za berlinski Checkpoint Charlie.

Eisenman je v natečajnem predlogu leta 1978 za velik odprt javni prostor, trg Cannaregio v Benetkah, uporabil koncept premestitve mrežne strukture bolnišnice, ki jo je na drugem koncu Benetk v štiridesetih letih dvajsetega stoletja predvidel Le Corbusier (Gherzi,

Preglednica 2: Tabela oblikovnih elementov izvedbe projekta Mesta kulture Galicije (vir: Žgalin Kobe, 2014, 302–304) (avtorja vsebine: Lucija Ažman Momirski, Rok Žgalin Kobe)

(a) Fasade		(b) Strehe	(c) Zunanji tlaki	(d) Notranjost
Premestitev tlorisa starega mestnega jedra	–	<ul style="list-style-type: none"> - prefabricirane plošče 50 x 50 cm - nad nevtralnim ozadjem - pod tartansko mrežo in mrežo 16 x 20 metrov 	<ul style="list-style-type: none"> - rjav lomljen kamen z belimi fugami prosto položen v smeri sever-jug - pod mrežo 8 x 8 metrov in nad 16 x 20 metrov - sečišča mreže 16 x 20 metrov so le v območju osrednje doline 	–
Interpretacija strukture javnih prostorov mesta	–	–	<ul style="list-style-type: none"> - 10 cm temno rdeče kocke z rumeno belimi fugami - nad mrežo 16 x 20 metrov - vidna le v območju osrednje doline v sečiščih s steklenimi tlakovci - pod mrežo 8 x 8 metrov 	–
Talne rešetke	–	–	<ul style="list-style-type: none"> - kovinske rešetke za prezračevanje - nad mrežo 16 x 20 metrov - pod mrežo 8 x 8 metrov in tartansko mrežo 	–
Tartanska mreža	<ul style="list-style-type: none"> - sprememba v barvi fasadnega kamna - povezave med tartanskima mrežama v tlaku in strehi po linijah sever-jug v obliki zarez 	<ul style="list-style-type: none"> - pločevinaste kvadratne plošče rumeno bele barve s stranico 100 cm poglobljene glede na strešno površino - v tlorisu okoli osnovne tartanske mreže zunanjsa tlaka zavrtena za 11 stopinj v levo 	<ul style="list-style-type: none"> - svetlo rjavi raznobarvni tlakovci 20 x 20 cm - nad vsemi mrežami 	–
Mreža 16 x 20 metrov	–	<ul style="list-style-type: none"> - 100 cm široke linije iz pločevinastih kvadratnih plošč rumeno bele barve s stranico 100 cm - v območju izteka stavb se linije mreže 16 x 20 metrov spremenijo iz pločevinastih v travnate - pod tartansko mrežo 	<ul style="list-style-type: none"> - sivo-rjave kvadratne kamnite plošče, položene pet v vrsto po širini 120 cm široke linije - nad mrežo 8 x 8 metrov - pod tartansko mrežo, starim mestnim jedrom in interpretacijo romarskih poti - sečišča linij v osrednji dolini so nad vsemi mrežami 	<ul style="list-style-type: none"> - 120 cm široke linije v tlaku tal, stopnic in dvigal iz pet vzporednih pasov iz sivih kvadratnih kamnitih plošč - nad vsemi mrežami v tlaku - sečišča določajo položaj 120 cm kvadratnih nosilnih stebrov strehe

Mreža 8 x 8 metrov	<ul style="list-style-type: none"> - izbočena ali vbočena, v ravnini s fasado pa v obliki 50 cm širokega pasu iz kamnitih plošč obrobjenega z dvema ožjima pasovoma 	-	<ul style="list-style-type: none"> - 2 cm široke reže za odvodnjavanje, ki je hkrati dilatacija v tlaku - na sečiščih stekleni kvadratni tlakovci - pod mrežo 16 x 20 metrov in tartansko mrežo - nad starim mestnim jedrom in interpretacijo romarskih poti 	<ul style="list-style-type: none"> - 30 cm široki pasovi iz rdečih kamnitih plošč dimenzij cca 30 x 90 cm v tlaku tal, stopnic, dvigal, v nosilni fasadni konstrukciji stavbe Arhiva in na pohištvu - pod mrežo 16 x 20 metrov - na sečiščih, linijah ali izven mreže okrogli stebri premera 60 cm
Podmreža 4x4 metre	<ul style="list-style-type: none"> - steklene fasade: okenski okvirji, približno dvakrat tanjši od okvirjev mreže 8 x 8 metrov - kamnite fasade: kovinske dilatacije širine 3 cm 	-	-	<ul style="list-style-type: none"> - razporeditev luči v stavbi Arhiva
Podmreža 4x2 metra	<ul style="list-style-type: none"> - steklene fasade: okenski okvirji, približno dvakrat tanjši od okvirjev mreže 8 x 8 metrov - kamnite fasade: kovinske dilatacije širine 3 cm 	-	-	-
Linije deformacij	<ul style="list-style-type: none"> - steklene fasade: okenski okvirji in steklo: steklo je v območju linije mlečno ali obratno, prosojno med mlečnima pasovoma - kamnite fasade: drugačna obdelava in barva kamna 	-	-	<ul style="list-style-type: none"> - v tlaku pol centimetra tanke kovinske dilatacije po robovih linije - v stropih, nadstropnih ploščah in vertikalnih površinah svetlo sive vdolbine v mavčno kartonskih oblogah - ne sekajo tlakov mrež 16 x 20 metrov in 8 x 8 metrov - določajo meje pohištv
Linije valovanja	<ul style="list-style-type: none"> - vbočene, izbočene linije, okenski okvirji, sprememba materiala ali barve - valovijo v horizontalni smeri 	<ul style="list-style-type: none"> - določajo topografijo streh 	-	<ul style="list-style-type: none"> - vbočene, izbočene linije, okenski okvirji, sprememba materiala ali barve v stropih, nadstropnih ploščah, stopnicah in pohištvu - nad deformacijskimi linijami
Površine nevtralnega ozadja	<ul style="list-style-type: none"> - kvadratne kamnite plošče s stranico 50 cm 	<ul style="list-style-type: none"> - 50 cm plošče iz ročno klanega rdečkastega kamna lokalnega izvora 	<ul style="list-style-type: none"> - svetle 10 cm kocke z roza fugami - na območju parkirišč asfalt 	<ul style="list-style-type: none"> - svetlo rjave kvadratne plošče s stranico 50 cm v tlaku - stropi iz belih mavčno kartonskih plošč - pohištv v beli barvi

2007; Fondation le Corbusier, 2017). Mrežo je razširil in jo na novi lokaciji prevzel kot podlago. Raster mreže označuje vrsta praznin. Nov oblikovni element poševne linije, ki povezuje dva mostova na širšem območju, je diagonala nove mreže.

Prekrivanje prvotne referenčne in druge obrnjene mreže je v sečiščih poudarjeno z v praznine umeščenimi variacijami Eisenmanovega starejšega projekta House Xla v različnih merilih: enkrat v velikosti makete, spet drugič v velikosti hiše. S tem je avtor sprožil idejo slojenja (*layering*), tj. idejo avtonomnih podsistemov, ki ima vsak svojo strukturo, funkcijo in pozicijo. Sloji, položeni drug na drugega, konceptualno določajo celoten projekt (Ciorra, 1995, 56–58). Širši prostor in njegovi atributi postanejo predmet intenzivnih raziskav. Eisenman je poiskal izgubljene pomene in geometrije, ki jih je lahko uporabil za strukturiranje novega. Prostorski kontekst je tako viden kot palimpsest,⁷ ki nosi vrsto pripovednih, metaforičnih sporočil (Saggio, 2004).

Projekt socialnih stanovanj Checkpoint Charlie za IBA (*Internationale Bauausstellung*) v Berlinu (1981–1985) temelji na dvojni strategiji. Najprej je namen projekta razkrivanje zgodovine konkretne lokacije in spominov, ki so z lokacijo povezani, ter priznavanje, da je prav ta lokacija poseben kraj. Drugi namen je opozoriti, da je Berlin del prostora celotne zemeljske oble (Bedard, 1994, 74). V procesu izkopavanja projekt na eni strani ustvarja in na drugi uničuje predhodne prostorske razporeditve z nadomeščanjem in zlaganjem razporeditev druge na drugo. Lokacija postane arheološko najdišče. Obrambni zid iz 18. stoletja, zidovi temeljev stavb iz 19. stoletja in mreže zazidave iz 20. stoletja, ki so projicirani na obstoječe fasade okoliških stavb, ter berlinski zid oblikujejo vozlišče grajenih pasov (zidov) na različnih ravneh. Vsi skupaj so kompozicijska osnova za ohranitev spomina. Projekt temelji tudi na širšem, univerzalnem redu, ki ga Eisenman najde v Mercatorjevi⁸ mreži (Moneo, 2004, 179). Običajnemu kvadratnemu rastru arhitekt doda konceptualni pomen. Mercatorjeva mreža je položena na in med mreže historičnih zidov. Ta drugi sloj umetnih oz. nevtrálnih zidov fizično izbriše historične, izrezi v njem pa razgaljajo zgodovino tega zemljišča.

V projektu Mesta kulture Galicije je povezava s krajem vpeljana že pri glavni ideji kodeksa (*codex*). V kodeksu opisane romarske poti so prenesene v zasnovo projekta, zato obstaja simbolna povezava med kodeksom in projektom. Avtor poskuša povezati s krajem tudi postopke zasnove (indeks in kodiranje), ki naj bi izvirali iz kodeksa. Vendar so ti postopki pogost sestavni del Eisenmanovega ustvarjalnega dela in jih avtor ne upo-

rablja prvič pri zasnovi projekta Mesta kulture Galicije. V tem primeru torej povezava s kodeksom ne izhaja iz širše lokacije/kraja.

Ožja lokacija

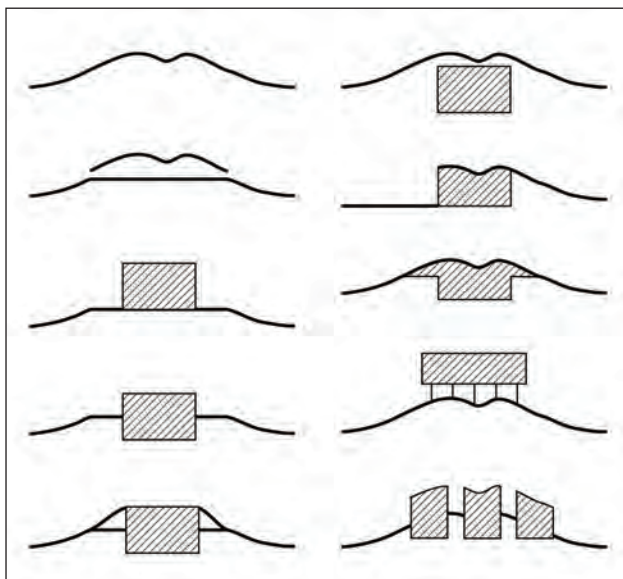
Med izhodišči zasnove in prostorskimi prvinami (ožje) fizične lokacije Mesta kulture Galicije nismo prepoznali povezav. Gradivo razstave na lokaciji Mesta kulture Galicije sicer dodatno prikazuje vpliv vegetacije na začetno razmišljanje avtorja pri oblikovanju projekta. Precej zavajajoča je sicer estetsko dovršena predstavitev lesene makete projekta, ki je bila razstavljen tudi na beneškem bienalu leta 2004. Na maketi je podoba projekta, v katerega so vrezani poti in trgi, zlita z lokacijo tako prostorsko kot tudi pri izbiri materiala. Na tem modelu ni razvidnih mrež, ki so pomemben del zasnove in izvedbe.

Pristopi k topografiji lokacije so lahko različni, tradicionalno umeščajo stavbo na, v in pod lokacijo (slika 8). Nove paradigme v arhitekturi napovedujejo stavbe, poimenovane »*landscapers*«; to so tiste arhitekture, ki z upoštevanjem geologije in geografije lokacije razkrivajo, posnemajo, nadomeščajo ali (pre)oblikujejo. Betsky (2002) našteje strategije, ki predstavljajo nasprotje enemu izmed osnovnih in glavnih tokov snovanja arhitekture v preteklosti: zanikanju lokacije ali kraja, na kateri gradimo in kjer gradimo. Te strategije so: (a) premišljeno sestavljanje tistega, kar že obstaja, z namenom razkritja narave lokacije in kraja; (b) nadomeščanje krajine s stavbo, ki prevzema obrise ali videz krajine; (c) prevlada oblike terena z gradnjo v teren; (d) stavbe, ki sledijo in abstrahirajo obrise površja v obsežnih volumnih. V nadaljevanju kritik umešča projekt Mesta kulture Galicije v poglavje, imenovano Nova narava, torej med stavbe, ki spajajo krajino z arhitekturo. V resnici je bil prvotni namen projekta zabrisati mejo, na kateri se konča lokacija in začne stavba. Do izvedbe te ideje ni prišlo zaradi varnostnih zahtev.

Pomemben podatek o odnosu do ožje lokacije je dejstvo, da je bilo za pripravo terena za gradnjo odstranjenih več kot tri četrta milijona kubičnih metrov zemlje. Vsaj na začetku je projekt zato spominjal bolj na »*Land art*« kot na arhitekturo. Prvotni obris površja je bil pomembno spremenjen, topografija lokacije pa povsem preobrazena, in sicer, da bi se ustvarila nova, umetna topografija stavbnih strešin, ki naj bi posnemala nekdanje pobočje lokacije. Dejansko pa topografija streh novih stavb prvotni lokaciji ne sledi, ampak ustvarja novo lokacijo. Povezava med stavbnim kompleksom in (ožjo) fizično lokacijo je zato le navidezna.

7 Palimpsest je mlajši tekst na pergamentu, s katerega je bil odstranjen prvotni tekst (SSK). Z drugo analogijo Eisenman lokacijo uporabi kot izkop oz. najdišče, ki vsebuje sledi spomina.

8 Valjna kartografska projekcija, pri kateri poldnevnik in vzporedniki postanejo ravne črte in se sekajo pod pravim kotom, kar omogoča navigatorjem, da zarisujejo smer plovbe kot ravne črte. V smeri tečajev se popačenje povečuje. Je v splošni uporabi kot sistem UTM (*Universal Transverse Mercator*) pri zemljevidih in navigacijski opremi.

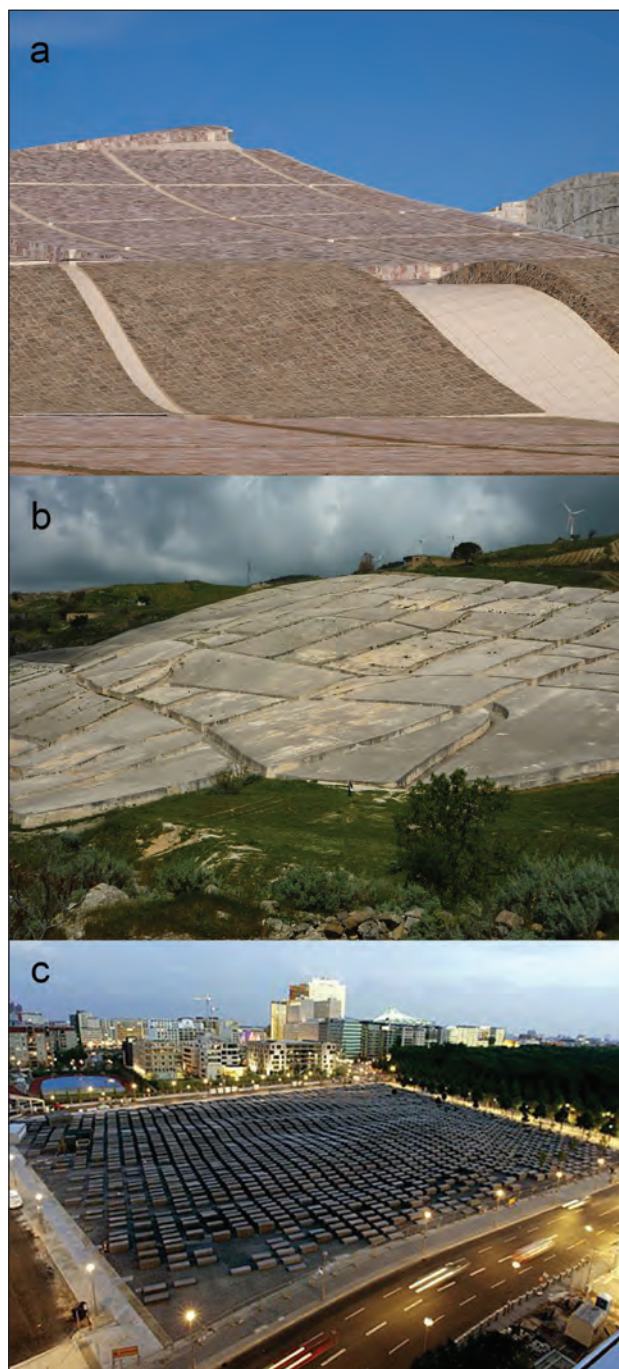
Slika 8: Različni pristopi k topografiji lokacije, zadnji predstavlja Mesto kulture Galicije (vir: Žgalin Kobe, 2014)

Zasnova

Pri razumevanju zasnove projekta je največji problem nejasnost prehoda in postopkov iz makete v računalniški model. Razumljivo je samo, da gre za združevanje večjega števila geometrijskih sestavov, ki so predstavljeni kot neke vrste palimpsest.

V tlorisu zasnove in izvedbe Mesta kulture Galicije je mogoče razbrati oblikovne značilnosti tlorisa starega mesta. Prenos strukture interpretiranih poti in javnih prostorov starega mestnega jedra ter stavbnih celot v zasnovo Mesta kulture Galicije je poseben in značilen prav za ta kraj in projekt. Enako velja za uporabo lokalnih materialov v tlakih, strehah in fasadah Mesta kulture Galicije, ki jih je mogoče najti tudi v Santiagu de Compostela. Vendar nekateri avtorji (Curtis, 2011) opozarjajo na dokaj neposreden navdih, ki naj bi ga za zasnovo Mesta kulture Galicije Eisenman dobil v projektu Alberta Burrija Grande Cretto v Gibellini na Siciliji (slika 9b). Projekt je spomenik rušilnega potresa v letu 1968 na mestu samem. Obnova vasi po potresu ni bila mogoča, zato so se mestne oblasti odločile za postavitev približno 1,6 m visokega betonskega pokrova, razbrazdanega z mrežo nekdanjega cestnega sistema, nad zazidano strukturo naselja. Avtor projekta je želel z obliko spomenika zabeležiti večni spomin na katastrofo. Tihi spomenik je del krajine, razumeti ga je mogoče le v izkušnji poti skozi njega.

Zelo podobno izkušnjo ponuja spomenik Holokavst, posvečen umorjenim Judom Evrope v Berlinu, ki ga je Eisenman najprej zasnoval skupaj s kiparjem Richardom Serro, pozneje pa je osnutek dokončal sam (slika 9c).

Slika 9: Primerjava projektov: (a) Mesta kulture Galicije (avtor fotografije: Rok Žgalin Kobe), (b) Grande Cretto v Gibellini (avtor fotografije Goran Rupnik, vir: Grande Cretto, 2014), (c) Holokavst – spomenik umorjenim Judom Evrope v Berlinu (vir: Jewish memorial, 2014)

Območje spomenika ni ograjeno, vsaka pot med 2711 spominskih kamnitimi kvadri je svoj vhod in izhod, vsak obiskovalec mora najti svoje potovanje pri prodiranju in prehajanju po valovitih tleh labirinta, ki se dviga-

Slika 10: Sečišče tartanske mreže na strehi arhiva, temnejše barve so tehnične rešetke (foto: Rok Žgalin Kobe)

jo in spuščajo. Pri tem občuti izgubo in dezorientacijo, kaotične razsežnosti prostora in časa, tesnobo in stiske, osamljenost. Na lokaciji se sicer prepletajo številne zgodovinske plasti, vendar v tem primeru slednje ne vplivajo na združene geometrijske sestavine. Spreminjanje valovanja tal je drugačno kot spreminjanje višine zgornje ravnine stel (tj. antičnih nagrobnikov). Vsaka stela je unikatne oblike in velikosti, s čimer opozarja na edinstvenost in istost ljudi, ki so bili umorjeni.

Izvedba

Projekt Mesta kulture Galicije se od zasnove oddaljuje predvsem zaradi delne izgradnje stavbne celote. To pomanjkljivost bo vsaj delno omilila načrtovana zasaditev rastlinja. Kljub temu bo v primeru neizgradnje vseh stavb pogled na Mesto kulture Galicije bistveno drugačen od tistega, ki so ga z natečajem predstavili arhitekti. Zgrajeni namreč nista dve stavbi na severu, posledično pa ostaja razkrita fasada na severni strani muzeja zgodovine Galicije, ki je na tem mestu tudi najvišja in ki se s celotno stranico odpira proti mestnemu središču. Od tod se ne vidi več samo predvideni nežni obris umetnega hriba, temveč steklena fasada velikih razsežnosti, ki je vrezana v hrib. Projekt, ki je bil izbran zaradi ideje z zlitostjo z lokacijo, se zdaj vzpenja nad mestom. Manjkajoči sklop stavb, za katerega še ni določena niti programska zasnova, ostaja na papirju le kot del prvotne ideje in možnost prihodnje razširitve.

Tudi pri načrtovanih pešpoteh, ki naj bi povezovale staro mestno središče in novogradnjo, bodo nastale spremembe. S parkirišč na vzhodu vstopajo obiskovalci v Mesto kulture Galicije po več pešpoteh, ki vodijo do središčnega trga. Na zahodu se po pobočju proti Santia-

gu de Compostela spuščajo pešpoti. Zaradi gradnje bodo te poti prekinjene do zaključka izvedbe vseh stavb, ta pa se negotovo odmika. Tako ostaja območje nove ureditve do nadaljnjega odrezano od starega mesta.

Kot ugotavlja neusmiljeni kritik Eisenmana William Curtis, se prav v izvedbi stavb nekatere geometrije izkažejo zgolj kot kozmetična prevara (slika 11). Le Corbusier tako situacijo poimenuje iluzija načrtov. Mesto kulture Galicije ima ambiciozno perspektivo, da postane nova ikona za Compostelo – kot da potrebuje novo, doda Curtis (2011).

ZAKLJUČEK

Curtis (2011, 33) meni, da je bila natečajna rešitev lokalnega arhitekta Manuela Gallega Jorreta »v resnici najprimernejša za lokacijo, uporabo, simbolno funkcijo in izgradnjo v več fazah. Toda naročnik in nekateri člani žirije so menili, da se išče stavbno ikono mednarodne zvezde, zato so vztrajali pri projektu Petra Eisenmana, ki naj bi bil, kakor so trdili nekateri, odziv na topografijo kraja«. Prvotno topografijo oziroma obstoječo lokacijo je bilo treba v celoti preobraziti in poseči vanjo. Kritik meni, da se za avtorjevim teoretiziranjem skriva formalist, ki krade vire in manipulira z oblikami zaradi njih samih, pri čemer je problem vsebine zanj postranskega pomena.

Zasnova in izvedba projekta lokacijo Mesta kulture Galicije močno preoblikujeta, zaradi kompleksnosti projekta pa je tudi z analitičnim pristopom težko razvozlati povezave med zasnovo in lokacijo. Povezave med stavbnim kompleksom Mesta kulture Galicije in ožjo lokacijo so le navidezne, saj topografija streh novega stavbnega sestava prvotni lokaciji ne sledi, ampak tvori nekakšno novo lokacijo. Prvotno pobočje ostane ozvidno le na prehodih med stavbami. Širša lokacija oziroma kraj je izražen v izhodiščih in postopkih zasnove in izvedbe, vendar imajo te oblike načrtnega delovanja za doseg končnega oblikovnega cilja splošni, in ne samo za ta kraj prepoznaven značaj. Prenos strukture interpretiranih poti, javnih prostorov in stavbnih celot starega mestnega jedra v projektno zasnovo ter uporaba lokalnih materialov v tlakih, strehah in fasadah Mesta kulture Galicije sta posebna in značilna prav za ta kraj in projekt. Arhitektu torej le delno uspe povezava z lokacijo – z arhitekturo spreminja pogoje ožje lokacije in se navezuje na širšo lokacijo.

Raziskavo lahko sklenemo z ugotovitvijo, da danes arhitektura oziroma stavbe doživljajo v odnosu do kraja in lokacije nekakšno metamorfozo, saj nekatere v sodobnosti najbolj inovativne arhitekture/stavbe ne samo zasedajo dani kraj/lokacijo, ampak ta kraj/lokacijo tudi ustvarjajo. Hkrati spoznavamo, da ostaja pretežno nejasno, kolikšen je dejanski vpliv kraja/lokacije na to preobrazbo ter kako kraj/lokacija informira/vpliva na nove arhitekture/stavbe in kako je kraj/lokacija skozi nove arhitekture/stavbe izražena in oblikovana.

THE SITE, DESIGN, AND CONSTRUCTION OF THE CITY OF CULTURE OF GALICIA

*Lučka AŽMAN MOMIRSKI*University of Ljubljana, Faculty of Architecture, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: lucija.azman@fa.uni-lj.si*Rok ŽGALIN KOBE*LEGO Architecture, The LEGO Group, Aastvej 1, DK-7190 Billund, Denmark
e-mail: koberok@gmail.com

SUMMARY

New paradigms of architectural design are emerging in the third millennium. An important representative of these paradigms is the American architect Peter Eisenman. His project the City of Culture of Galicia has been under construction since 2000, and the first two buildings of the complex received their use permit in January 2011. This article presents the results of a study of the relations between the building complex of the City of Culture of Galicia, its immediate and wider location, its design, and its construction. In the study, the information obtained during on-site research is of crucial importance. The authors also investigate the city complex in view of other important designs and projects by the architect. The findings show that the links between the City of Culture of Galicia and the immediate location are only virtual because the roof topography of the new buildings does not reflect the original location, but instead creates a new location. The wider location is expressed in the points of departure and the procedures of design and construction, but these forms of planning to achieve the final design goal are general and do not involve a recognizable character typical only for this area. The transfer of the structure of interpreted paths, public spaces, and building blocks of the old city center into the project design and the use of local materials in paving, roofs, and facades is special and characteristic precisely for this place and project. Although the contemporary architecture and buildings experience a significant transformation in relation to the site, it largely remains unclear what the actual impact of the site is on this transformation, how the site informs the new architecture, and how the site is expressed and shaped through the new buildings.

Keywords: City of Culture of Galicia, Peter Eisenman, Santiago de Compostela, site, design, construction

VIRI IN LITERATURA

- Arhiv (2011):** Javnosti nedostopna arhivska razstava natečajnih predlogov za Mesto kulture Galicije v kleti kompleksa Mesta kulture Galicije.
- Ažman Momirski, L. (1993):** Imaginariji arheoloških objektov. Magistrska naloga. Ljubljana, Fakulteta za arhitekturo, Univerza v Ljubljani.
- Bedard, J. (1994):** Cities of Artificial Excavation – The Work of Peter Eisenman 1978–1988. Rizzoli, New York.
- Betsky, A. (2002):** Landscapers: building with the land. London, Thames & Hudson.
- Cassarà, S. & P. Eisenman (2006):** Peter Eisenman: feints. Milano, Skira.
- Castiñeiras, M. & Q. Cazes (2010):** Compostela and Europe: The Story of Diego Gelmirez. Milano, Skira.
- Cidade da Cultura de Galicia (2011):** Brošura Mesta kulture Galicije.
- Ciorra, P. (1995):** Peter Eisenman: Bauten und Projekte. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt.
- City of culture (2011):** Dostopno na: http://files.architect.com/uploads/ai/aiu_showcase_city_of_culture_03x.jpg (5. 5. 2011).
- Curtis, W. (2010):** The 'illusion of plans': Eisenman's landmark vision is a conjuring trick. *The Architectural Review*, 1364, 32–34.
- Deitz, P. (2005):** Landform future. *Architectural Record*, 193, 10, 94–98.
- Eisenman, P. (2004):** Barfuss auf weiss glühenden Mauern = Barefoot on white-hot walls. Dunaj, MAK, Ostfildern-Ruit: Hatje Cantz.,
- Eisenman, P. (2005):** CodeX: the City of Culture of Galicia. New York, The Monacelli Press.
- Eisenman, P. (2007):** Written into the void: selected writings, 1990–2004. London, Yale University Press.
- Fondation le Corbusier (2017):** Dostopno na: http://www.fondationlecorbusier.fr/corbuweb/morpheus.aspx?sysId=13&IrisObjectId=5784&sysLanguage=en-en&itemPos=55&itemSort=en-en_sort_string1%20&itemCount=215&sysParentName=&sysParentId=65 (11. 5. 2017).
- Ghersi, F. (2007):** Eisenman 1960–1990. Dall'architettura concettuale all'architettura testuale. Sanitelo, Biblioteca del Cenide.
- Gómez-Moriana, R. (2010):** City as Landscape: City of Culture of Galicia by Eisenman Architects. *Mark*, 27, 99–109.
- Google Earth (2011):** Dostopno na: <https://www.google.si/intl/sl/earth/>. (11. 5. 2017).
- Grande Cretto (2014):** Dostopno na: http://3.bp.blogspot.com/-jGh2XCUCobk/TdZiERaGYpl/AAAAAAAlc/fSBcviFV3IE/s1600/27_RIBA-ARHITEKTI-GIBELLINA_02.jpg (25. 5. 2014).
- Groat, L. & D. Wang (2002):** Architectural research methods. New York, Wiley.
- Harris, G. & R. Bosco, R. (2011):** Eight years late and millions over budget. Dostopno na: <http://www.theartnewspaper.com/articles/Eight%20years%20late%20and%20millions%20over%20budget/23247> (16. 4. 2011).
- Informe de fiscalización de la Fundación Cidade da Cultura de Galicia (2010):** Dostopno na: http://www.consellodecontas.es/sites/consello_de_contas/files/contents/documents/2004/FUNDACION_CIDADE_CULTURA_2004_C.pdf (15. 4. 2011).
- Ivy, R. (2003):** Challenging Norms: Eisenman's obsession. *Architectural Record*, 191, 10, 82–88.
- Jewish memorial (2014):** Dostopno na: <http://www.artsjournal.com/herman/images/JEWISHmemorialPHOTO1.jpg> (25. 5. 2014).
- King, J. (2003):** Provocateur becomes a pragmatist. *San Francisco Chronicle*, 13. 11. 2003, E1.
- Kostrenčič, A. (2001):** Ecce Domus. *Oris*, 13, 69, 36–53.
- Martínez-Fornés, A. & P. Abet (2011):** Santiago estrena su nuevo foco de peregrinación cultural. Dostopno na: <http://www.abc.es/20110112/cultura/abcp-santiago-estrena-nuevo-foco-20110112.html> (15. 4. 2011).
- Moneo, R. (2004):** Theoretical anxiety and design strategies in the work of eight contemporary architects. London, The MIT Press, Cambridge, Mass.
- Oficina de Acogida al Peregrino (2017):** Dostopno na: <https://oficinadelperegrino.com/estadisticas/> (11. 5. 2017).
- Peirce, C. (1955):** Philosophical Writings of Peirce. New York, Justus Buechler.
- Razstava (2011):** Trajna razstava Mesta kulture Galicije v stavbi arhiva.
- Saggio, A. (2004):** Moving Lines. From Cannaregio to Castelvechio. V: Davidson, C. & K. Forster: Peter Eisenman. The Garden of Lost Footsteps, an installation at the Museo di Castelvechio. Padova, Marsilio.
- Santiago de Compostela (2011):** Encyclopædia Britannica. Dostopno na: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/523241/Santiago-de-Compostela> (15. 4. 2011).
- Snoj, M. (1997):** Slovenski etimološki slovar. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- SSKJ** – Slovar slovenskega knjižnega jezika. [Elektronska izdaja 1.1]. Ljubljana, DZS.
- Stephens, S. (2011):** City of Culture of Galicia Archive and Library. *Architectural Record*, 199, 6, 62.
- Webb, M. (2006):** Santiago's second shrine. *The Architectural Review*, 1309, 28.
- Webster. Webster's Online Dictionary:** Dostopno na: <http://www.websters-online-dictionary.org/> (15. 7. 2011).
- Žgalin Kobe, R. (2014):** Preučevanje odnosa med krajem in arhitekturo v obdobju 2000–2010. Doktorska disertacija. Fakulteta za arhitekturo, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- Žgalin Kobe, R. & L. Ažman Momirski (2013):** Mesto kulture Galicije. *Arhitektov bilten*, 43, 197–198, 63–69.

VALORIZACIJA DENDRO ELEMENATA U PARKOVIMA I PEJSAŽNIM POVRŠINAMA NA PODRUČJU ŠIBENSKO-KNINSKE ŽUPANIJE

Boris DORBIĆ

Politehnika „Marko Marulić“ v Kninu, Oddelek za kmetijstvo krasa, Petra Krešimira IV. 30, 22 300 Knin, Hrvatska
e-mail: bdorbic@veleknin.hr

Elma TEMIM

Univerzitet „Džemal Bijedić“ Mostar, Agromediteranska fakulteta, Univerziteti kampus bb, 88 104 Mostar, Bosna in Hercegovina
e-mail: elma.temim@unmo.ba

IZVLEČEK

Krajinsko načrtovanje in gojenje nasadov v Šibeniku in okolici po drugi svetovni vojni doživlja svoj razcvet. Na območju Šibensko-kninske županije se pri načrtovanju krajinskih površin uporablja avtohtona in alohtona dendroflora. Cilj dela je bil analizirati funkcionalne in estetske vrednosti dendroloških vrst v krajinski sestavi izbranih krajinskih površin. Preferenco lokalnega prebivalstva o estetski vrednosti krajinskih površin v vzorcu smo določili z opazovanjem in anketiranjem lokalnih prebivalcev. Pridobljeni podatki kažejo, da so anketiranci bolj nagnjeni k obalni "parkovni" krajini. Najboljše povprečne ocene so dobile naslednje parkovne lokacije: Primošten -2 (2,27/3,0), Šibenik -1 (1,55/3,0), Vodice -1 (1,53/3,0), Vodice -2 (1,51/3,0), Šibenik -2 (1,50/3,0) itd.

Ključne besede: valorizacija, estetska izkušnja, krajinske površine, dendrološke vrste, Šibensko-kninska županija

LA VALORIZAZIONE DEGLI ELEMENTI DEL DENDRO E DELLE AREE DEL PAESAGGIO NEL TERRITORIO DELLA CONTEA DI SEBENICO E TENIN

SINTESI

La sistemazione del paesaggio e l'impianto delle piantagioni a Sebenico e nei dintorni fioriscono dopo la Seconda guerra mondiale. Lo scopo dello studio era di analizzare i valori funzionali e quelli estetici delle specie dendrologiche nella composizione del paesaggio sulle superfici paesaggistiche selezionate. La preferenza della popolazione locale riguardo il valore estetico delle aree di paesaggio prese in considerazione è stata determinata tramite l'osservazione e il sondaggio degli abitanti del luogo. I dati ottenuti mostrano che gli intervistati sono più inclini verso il paesaggio del «parco» costiero. La media dei punteggi migliori era stata assegnata ai seguenti siti: Primošten (Capocesto) -2 (2.27 / 3.0), Šibenik (Sebenico) -1 (1.55 / 3.0), Vodice (Vodizze) -1 (1.53 / 3.0), Vodice (Vodizze) -2 (1,51 / 3,0), Sebenico (Sebenico) -2 (1,50 / 3,0) ecc.

Parole chiave: valorizzazione, esperienza estetica, aree del paesaggio, specie dendrologiche, Regione di Sebenico e Tenin

UVOD

Razvoj vrtlarstva i krajobraznog uređenja na području Šibenika i okolice je započet krajem 19. stoljeća, projektiranjem, oblikovanjem i uređenjem gradskog perivoja Roberta Visianija u samom centru grada. Na području Šibensko-kninske županije prevladava mješovita upotreba autohtonog i alohtonog drveća i gmlja, zbog čega su, posebno na novoformiranim pejzažnim površinama, uočene negativne vizualno-estetske značajke istih u prostoru (Dobrilović, 2006), obzirom ovakav pristup poskupljuje održavanje. Vizualna percepcija prostora je subjektivna i prvenstveno ovisna o pojedinačnim stavovima koji su formirani na temelju obrazovnog nivoa, kulturoloških i tradicionalnih navika stanovništva (Kravanja, 2005; Pereković i sur., 2007; Miškić-Domislić, Pereković i Aničić, 2013). O izboru biljnih vrsta i njihovog kondicijskog stanja ovise estetsko-oblikovni i tehnički ekonomski rezultati samog oblikovanja (Catara i sur., 2006).

Tradicionalne navike u krajobraznom uređenju utemeljene su prvenstveno na uporabi autohtonih i odomaćenih vrsta za mediteransko područje (Rosavec, Barčić i Španjol, 2005; Catara i sur., 2006; Šišić, 2011). Ovakav pristup danas ima veliki značaj i sa stajališta ekološkog pristupa oblikovanju pejzažnih površina. Autohtone vrste osim što su prilagođene ekološkim uvjetima područja značajno doprinose autentičnosti krajobraza i imaju pozitivan financijski učinak na troškove održavanja pejzažnih površina.

Također u očuvanju krajobraznog mediteranskog identiteta treba posvetiti pažnju na „izbjegavanje“ dendroloških vrsta za submediteran i kontinent. Slične vrste sadene su i na području grada Splita (Grgurević, 2004) i Dubrovnika (Šišić i Kapović, 2004).

Na ovom prostoru su različite prirodne značajke: kontinentalni i zagorski, te obalni i otočni dio. Shodno klimatskim uvjetima i tlu razvio se odgovarajući biljni pokrov u dva osnovna pojasa, mediteranski i brdski submediteranski (Tomić i sur., 2006).

Literaturni izvori koji se bave ulogom pejzažnih površina navode da funkcionalna uloga istih ovisi prije svega o njihovom održavanju (Turalija, 2005; Poje, 2012). Kod odabira dendroloških vrsta veoma je značajan i kriterij vitalnosti pojedinih autohtonih i odabranih alohtonih vrsta (Vratuša i Anastasijević, 2005; Diminić i Hrašovec, 2005) (Slike 1 i 2).

Imajući u vidu sve naprijed izneseno cilj rada bio je analizirati funkcionalne i estetske vrijednosti dendroloških vrsta na pejzažnim površinama u krajobrazu gradova i općina Šibensko-kninske županije. Kako bi cilj bio postignut korištena je ocjena estetskih karakteristika biljnog materijala koji se koristi na oglednim pejzažnim površinama.

Slika 1: Promrzle palme u Dubrovniku, umanjuju estetsku vrijednost prostora (Photo: Boris Dorbić, 2017)

Slika 2: Problematika uporabe travnjaka na Mediteranu (Photo: Boris Dorbić, 2017)¹

Materijali i metode

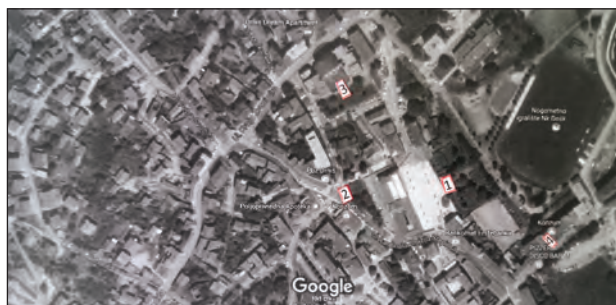
Terenskim istraživanjem, obavljenim tijekom 2012–2014. godine na području Šibensko-kninske županije odabran je uzorak koji sačinjavaju po četiri lokaliteta u gradovima Knin, Drniš, Vodice, Šibenik i u Općini Primošten. Dobiveni uzorak je sadržavao ukupno 20 mikro lokaliteta (Slike 3–7).

Gradovi Vodice, Šibenik i Općina Primošten, kao lokaliteti (s primorskog dijela županije) odabrani su jer se

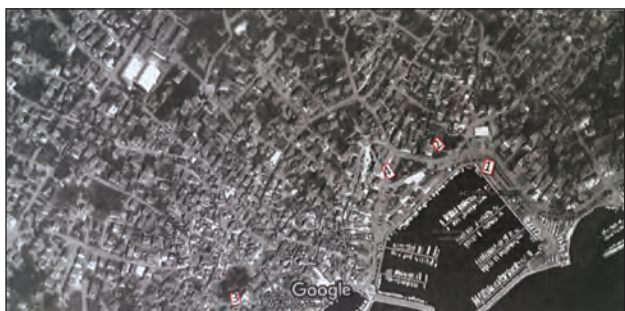
¹ Problematiku uporabe travnjaka u sustavu gradskog zelenila na Mediteranu iznose mnogi autori (Šišić, 2011). Ukrasni travnjak na Mediteranu za punoću svog estetskog doživljaja zahtjeva obilje vode, gnojiva i njege.

Slika 3: Valorizirani lokaliteti na području grada Knina (Google maps)²

Slika 4: Valorizirani lokaliteti na području grada Drniša (Google maps)³

Slika 5: Valorizirani lokaliteti na području grada Vodice (Google maps)⁴

Slika 6: Valorizirani lokaliteti na području grada Šibenika (Google maps)⁵

Slika 7: Valorizirani lokaliteti na području općine Primošten (Google maps)⁶

u njima nalazi veći izbor reprezentativnih mikro lokaliteta (u pogledu odabira vodilo se računa o raznovrsnosti pejzažnih površina, nasada i parkova (namjena, vrste, veličina, estetika)). U njima se u većoj mjeri primjenjuju

alohtone i autohtone vrste za Mediteran kao što su: *Tamarix* sp., *Pyracantha coccinea* M. Roem., *Nerium oleander* L.

Trachycarpus fortunei (Hook.) H. Wendl., *Quercus ilex* L., *Celtis australis* L., *Lavandula angustifolia* L., *Teucrium fruticans* L., *Pittosporum tobira* Thunb. ex Murray W. T. Aiton. i dr.

Nasuprot njima gradovi Knin i Drniš, odabrani su kao lokaliteti iz zaleđa županije. Ovo područje ima veći izbor reprezentativnih mikro lokaliteta (u pogledu odabira vodilo se računa o raznovrsnosti pejzažnih površina, nasada i parkova (namjena, veličina, estetika)) u kojima su u većoj mjeri korištene vrste karakteristične za submediteransko područje, kao što su: *Aesculus hippocastanum* L., *Buxus sempervirens* L., *Tilia cordata* Mill., *Betula pendula* Roth., *Spiraea x vanhouttei* Briot Zabel., *Prunus cerasifera* L., *Acer negundo* L., *Hibiscus syriacus* L., *Robinia pseudoacacia* L., *Celtis australis* L.,

2 Označeni lokaliteti: (1) Park ispred zgrade Gradske uprave u Kninu; (2) Park osnovne škole u Kninu; (3) Nasadi kod Gradske uprave u Kninu; (4) Park kod zgrade Općinskog suda u Kninu.

3 Označeni lokaliteti: (1) Gradski park u Drnišu; (2) Pejzažna površina kod Gradske uprave u Drnišu; (3) Pejzažna površina kod Hrvatskog zavoda za mirovinsko osiguranje u Drnišu; (4) Linijski nasadi kod Autobusnog kolodvora u Drnišu.

4 Označeni lokaliteti: (1) Linijski nasadi uz obalu u Vodicama; (2) Pejzažna površina ispred Doma zdravlja u Vodicama; (3) Gradski park „Poljana“ u Vodicama; (4) Gradski park kod tržnice u Vodicama.

5 Označeni lokaliteti: (1) Perivoj „Roberta Visianija“ u Šibeniku; (2) Park „Luje Marune“ u Šibeniku; (3) Nasadi na obali dr. Franje Tuđmana; (4) Pejzažna površina ispred tzv. „Plavog nebodera“ u Šibeniku.

6 Označeni lokaliteti: (1) Linijski nasadi kod ulaza u općinu Primošten; (2) Park „don. Ive Šarića“ u Primoštenu; (3) Pejzažni otok ispred konobe „Torkul“ u Primoštenu; (4) Nasadi na obali i trgu „don. Ive Šarića“ u Primoštenu.

Tablica 1: Korištene dimenzije i bipolarni pridjevi (Dorbić, 2015)

Ispitana obilježja	Bipolarni pridjevi
ESTETSKI	ružno/lijepo
	nezanimljivo/zanimljivo
	monotono/raznoliko
	odbojno/privlačno
	neskladno/skladno
AKTIVNOST	dosadan/uzbudljiv
	nepoznato/poznato
	neorganizirano/organizirano
	tradicionalno/moderno
	neuređeno/uređeno
POTENCIJAL	tamno/svjetlo
	strano/blisko
	amatersko/profesionalno
	siromašno/bogato
	neupečatljivo/upečatljivo
KOMPLEKSNOST	nepotpuno/potpuno
	jednoliko/raznoliko
	Jednostavno/složeno
	neuravnoteženo/uravnoteženo
	nedefinirano/definirano

Platanus x acerifolia (Aiton) Wild., *Sophora japonica* L., *Thuja occidentalis* L., *Cupressus arizonica* Greene., *Thujopsis dolabrata* (Thunb. ex L. f) i dr. Dendrološke biljne vrste su determinirane temeljem relevantne florističke literature (Tutin i sur., 1964–1980; Šilić, 1983; Walters i sur., 1984–1986; Walters i sur., 1989; Domac, 1994; Erhardt i sur., 2002; Vidaković i Franjić, 2004; Idžojtić, 2009).

Standardizacija pejzažnih površina na istraživanjima mikro lokalitetima Šibensko-kninske županije izvršena je pomoću Vujković (2008). Mikro lokaliteti su svrstani u pejzažne površine javne uporabe (škverovi i nasadi duž prometnica), te u pejzažne površine ograničene uporabe (nasadi unutar bloka i pejzažne površine specijalnog karaktera).

Anketom lokalnog stanovništva ispitala se preferencija lokalnog stanovništva o uporabi i značaju pojedinih vrsta i estetskoj vrijednosti pejzažnih površina u uzorku na osnovu tih uporabljenih vrsta. Istraživanje je provedeno na prigodnom kvotnom uzorku ispitanika (N=40)

metodom ankete od veljače do svibnja mjeseca 2014. godine. Rezultati valorizacije dobiveni anketom za pojedinačne lokalitete su uspoređeni sa stanjem na terenu (Pereković i sur., 2007). Upitnik su ispunjavali stručnjaci s područja agronomije i šumarstva koji su pohađali module iz ukrasnog bilja i krajobrazne arhitekture kao i pripadnici šire javnosti. Uzorak ispitanika odabran je na osnovu razlika u preferencijama različitih skupina (Todorova, Asakawa i Aikoh, 2004).

Ispitivanje je provedeno u gradovima: Šibenik, Knin, Drniš i Vodice, te Općini Primošten metodom pismenog anketnog upitnika. Rezultati dobiveni anketiranjem po metodi sedmostupanske ljestvice semantičkog diferencijala obrađeni su statističkim metodama. Metoda semantičkog diferencijala se temelji na prosudbi estetskog značenja prostora, s većim u odnosu na prostore s manjim sadržajem mediteranskih biljnih vrsta, na osnovi prosudbe fotografija (lokaliteti su fotografirani u ljeto 2013. godine). Anketni upitnik je baziran na 20 bipolarnih pitanja, a jednostavna ljestvica semantičkog diferencijala⁷ poslužila je ispitanicima da na jednom mjestu, na numeriranoj liniji unesu svoju ocjenu, od maksimalnog neslaganja do maksimalnog slaganja. Stupnjevi 1, 2 i 3 označavaju stupanj u kojem pridjev, prema stavu ispitanika, opisuje zadani lokalitet. Vrijednost (+3) je maksimalno slaganje, a (-3) maksimalno neslaganje s tvrdnjom, dok (0) označava neutralan stav, koji ukazuje da su oba suprotna pridjeva podjednako točno opisala detalj ponuđen ispitaniku. Provedeno istraživanje za cilj je imalo prije svega ukazati na činjenicu da su tipične mediteranske vrste funkcionalnije i estetski krajobrazno vrjednije u pejzažnom sustavu gradova na području Šibensko-kninske županije. Danas je evidentno na mnogim područjima da se kod projekiranja pejzažnih gradskih površina malo ili nikako ne vodi računa o njihovim zahtjevima prema ekološkim čimbenicima sredine. Ovakav pristup dovodi do većih ulaganja u održavanje samog biljnog materijal, njegovog bržeg propadanja pri pojavi ekstremnih klimatskih čimbenika, a upitan je i vijek trajanja pojedinačnih jedinki. Pridjevi, sva četiri ispitana obilježja, odabrani su na osnovu anketnog istraživanja. Manja grupa ispitanika (N=30), u preliminarnom istraživanju na anketnom listiću s velikim brojem bipolarnih pridjeva određivala je one koji najbliže, prema njihovom mišljenju valoriziraju, dane fotografije. Na osnovu ove ankete formiran je glavni anketni glavni upitnik za istraživanje u koji su uzeti bipolarni pridjevi s najvećom frekvencijom. Sličnu metodologiju navedenog postupka je provela i Aničić (1997).

Pretpostavlja se da su tipične mediteranske vrste (autohtone i alohtone) funkcionalnije i estetski krajobrazno vrjednije u pejzažnom sustavu gradova na području Šibensko-kninske županije.

7 Bipolarni parovi (-3 do +3) su ocijenjeni s ocjenama 1-malo, 2-prilično i 3-veoma (ocjena: 0-neutralan, -1 i 1-malo, -2 i 2-prilično i -3 i 3-veoma).

Slika 8: Južni ulaz u Perivoj Roberta Visianija, krajem 19. stoljeća (Marković, 2009, 170)

Slika 9: Nasadi na šibenskoj poljani (Blažević, 2015)⁸

Slika 10: Tlocrt Šibenika, prva polovica 20. st. (Zaninović, 2017)⁹

Prilog poznavanju povijest pejzažnog uređenja Šibenika i okolice tijekom 20. stoljeća

Vrtovi i parkovi u prošlosti zasigurno nisu bili najvažniji u komunalnom životu, gradova i naselja, ali su bili nezaobilazni i oduvijek prisutni u svijesti pučanstva te u slici gradova (Obad Ščitaroci i Bojanić Obad Ščitaroci, 1996). Teška gospodarska kriza krajem 19. stoljeća i u prvim desetljećima 20. stoljeća otežavala je razvoj pejzažnog oblikovanja pa tako i na području Šibenika i njegove okolice. Šibenik ipak polako započinje mijenjati težačku sliku gradskog tkiva, širi se prema istočnim dijelovima.

Razvoj vrtlarstva i krajobraznog uređenja na području Šibenika je započet krajem 19. stoljeća, projektiranjem, oblikovanjem i uređenjem gradskog perivoja Roberta Visianija te Gradske poljane u samom centru grada (Slike 8–9).

Do tada su sporadično uređivani manji privatni vrtovi, uglavnom bogatijeg talijanskog građanstva. Većina zapisa o uzgoju ukrasnog bilja i krajobraznom uređenju u ovom razdoblju

su na talijanskom jeziku ili su tiskani u Italiji. Hrvatsko građanstvo tada nije odveć marilo za ovom djelatnošću. Pučanstvo je preživljavalo, uzgojem većinom ratarskih i povrčarskih kultura. Početkom 20. stoljeća grad se počinje polako urbanizirati, počinju se održavati gradske ulice i trgovci, gradi se Pokrajinska bolnica i sud (Dorbić i Temim, 2016).

Pejzažno uređenje Šibenika i okolice svoj procvat doživljava nakon II. svjetskog rata. Najviše se radilo na pošumljavanju i podizanju novih pejzažnih površina u okviru novo izgrađenih stambenih zgrada na istočnim dijelovima grada. Nije se vodilo računa o primijenjenim biljnim vrstama i njihovoj zemljopisnoj pripadnosti, a izgled stambenog okoliša ima veliki utjecaj na izbor mjesta stanovanja (Seferagić, 1988). Estetska slika grada izuzetno je loša.

U tlocrtu i panoramskoj slici Šibenika za grad značajna parkovna arhitektura je nepovezana, točkasto je smještena u gradu i zbog razmjerno malene površine (s iznimkom perivojne šume Šubićevac) nije osobito zamjetljiva u cjelovitoj slici grada (Slike 10–13) (Bojanić Obad Ščitaroci i Obad Ščitaroci, 1998).

8 Privatna zbirka fotografija Milivoja Blaževića, 2015.

9 Izložba „Savezničko bombardiranje Šibenika 1943–1944“. Organizatori, Državni arhiv Šibenik i Muzej grada Drniša, 2017: Na danom tlocrtu iz prve polovice 20. stoljeća uočava se slaba zastupljenost nasada i pejzažnih površina (obojeno zelenim). Najznačajniji objekti parkovne arhitekture, koji su uočljivi na fotografiji bili su Perivoj „Roberta Visianija“ i Park „Luje Marune“ u centru Šibenika. Druge pejzažne površine su „nevidljive“ u vidu vrtova bogatijih vila, utilitarnih vrtova te drvorednog i pojedinačnog gradskog zelenila. U okviru urbanog vrtlarstva građani su dosta uzgajali i povrće (Blažević, 2007).

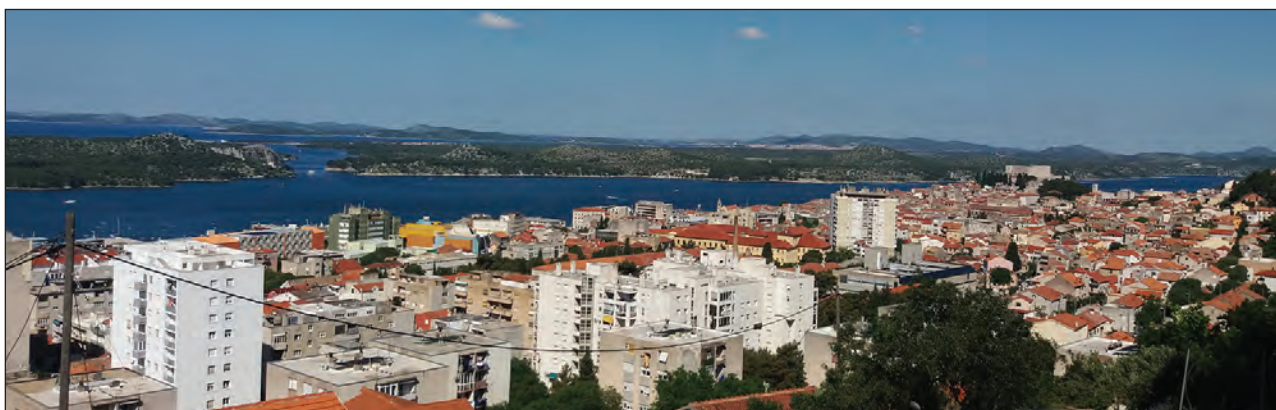

Slika 11: Perivoj R. Vissianija za vrijeme savezničkog bombardiranja Šibenika (Zaninović, 2017)¹⁰

Slika 12: Zračni snimak Šibenika, druga polovica 20. st. (Blažević, 2015)¹¹

Slika 13: Fotografije gradskog tkiva Šibenika-pogled-1., 2017. (Photo: Boris Dorbić, 2017)¹²

¹⁰ Milivoj Blažević: Bilješke i zapisi o Šibeniku, rukopis., U razdoblju od 13. 12. 1943. godine na dan Sv. Lucije pa do 18. 03. 1944. godine Šibenik je u nekoliko navrata bombardiran od savezničke avijacije Velike Britanije i SAD-a. Budući da je od pada Italije 08. 09. 1943. godine Dalmacija ponovno pripojena NDH, saveznici su u okviru tzv. akcija „Čišćenja“ zrakoplovnim bombarderima iz Južne Italije iz baze u Talijanskoj Foggi izvršili mnogobrojna bombardiranja diljem Jadranskog primorja i unutrašnjost NDH. Grad Šibenik je doživio najveća bombardiranja: 2–3. 12. 1943, 13. 12. 1943, 13. 01. 1944, 22. 02. 1944, 16–17. 03. 1944 prilikom čega je izbačeno bližu 360 tona avionskih bombi, od kojih je poginulo oko 300 građana. Osim vojnih objekata i lučkih postrojenja srušen je veliki dio šibenske obale i stambenih zgrada u gradskoj jezgri, Gradska vijećnica iz 16. stoljeća, gornji dio Šibenskog parka prema prostoru Šibenske poljane i Gradske kavane koja je podignuta 1856. godine. Dugo vremena ona je služila kao šibenska narodno–Slavljanska, a kasnije kao Hrvatska narodna čitaonica. Uz kavanu Medulić i Grand Hotel Krka od početka 20. stoljeća to je mjesto zabavnog i trivijalnog sloja građana iz redova liječnika, pravnika, arhitekata, agronoma, trgovaca itd. Interijer Grand Hotela Krka bio je adekvatno uređen s različitim mediteranskim dendrološkim biljem. U dvorištu su se nalazile i dekorativne betonske žardinjere sa sezonskim cvijećem i ukrasnim grmovima.

Potom je srušeno i nekoliko bolničkih zgrada sa nasadima, dio zgrade Okružnog suda i pejzažna površina uz ulaz, kao i više različitih objekata u širem predgrađu šibenika.

¹¹ Privatna zbirka fotografija Milivoja Blaževića, 2015.

¹² Na području grada Šibenika nakon 2000. godine izgrađena su uglavnom stambena naselja s pejzažnim površinama i nasadima u „novijim“ gradskim četvrtima: Bioci, Meterize, Jamnjak itd. Djelomično se gradilo i na području Šubičevca, gdje je u blizini gradskog stadiona izgrađen stambeni kompleks manjih zgrada s privatnim vrtovima i nekim autohtonim dendrološkim vrstama. Novo izgrađeni trgovački centri, najreprezentativniji od njih T. C. Dalmare također je okružen s nasadima i travnjacima. Ostali nasadi, u centru grada, smješteni uz obiteljske kuće zadržali su uglavnom formu i sadržaj iz modernog urbanističkog razvoja Šibenika.

Slika 14: Kuća Radl u Šibeniku, prva polovica 20 st. (Photo: Boris Dorbić, 2017)¹³

Da se o estetskoj slici grada i društvenom životu u Šibeniku vodilo računa i nakon Drugog svjetskog rata, potvrđuju sjećanja mr. sc. Milivoja Blaževića koji narativno ocrtava tadašnje naizgled trivijalne „urbanističke“ detalje koji mogu biti korisni za unapređenje krajobrazne struke. U navedenom razdoblju se posvećivala pažnja estetski i detaljima u smislu stvaranja zaokružene estetske slike i ispravne kompozicije pojedinog otvorenog prostora. Tadašnji gradski oci su spajali različite struke u svrhu realizacije zadanog projekta. Primjer toga je svojevrsno uređenje gradskog perivoja za vrijeme zimskog razdoblja i školskih praznika.¹⁴

Slika 15: Kućice u perivoju Roberta Visianija, druga polovica 20 st. (Blažević, 2014)¹⁷

Od početka studenoga 1956. godine bio je uređivan prostor gornjeg i donjeg dijela šibenskog perivoja Roberta Visianija.¹⁵ U tom razdoblju se vodilo više brige i o samoj njezi i uređenju gradskog perivoja. Pozornije su se njegovale cvjetne gredice, orezivalo drveće i grmlje, čistile staze i parkovne površine od otpalog lišća i komunalnih otpadaka. Centralna perivojna fontana, također se pozornije održavala i za navedenu svrhu ona je detaljno očišćena od naslaga algi i kamenca. Da bi se povećao estetski doživljaj iste u nju je nastanjeno i desetak šaranovih kolija („zlatne ribice“). Bili su okićeni i različiti grmovi te stabla s papirnatim i plastičnim lampionima, trakama i kuglicama. Svjetlećim lampicama su bila okićena i neka od većih borovih stabala. Blažević, kao povjesničar umjetnosti ističe da je navedeno oblikovanje imalo smisla i nije bilo pretjerano kičeno te da bi se navedena „retro forma“ mogla koristiti za buduća adventska ukrašavanja perivoja (Slika 15).¹⁶

13 Kuća s priložene fotografije bila je u vlasništvu šibenske-trgovačko-obrtničke obitelji Radl (sada u vlasništvu obitelji Bujas), a izgrađena je u klasičnom stilu, prvih godina 20. stoljeća, kao dvokatnica po uzoru na Austrijsku arhitekturu toga razdoblja (Slika 14). Ispred kuće je od ulaznih vrata kapije prema ulazu izvedeno kaskadno betonsko stubište, a s obje strane su izgrađeni pravokutni vrtni prostori ispunjeni s mediteranskim nižim i višim raslinjem, oleandrom (*Nerium oleander* L.), šimširovom (*Buxus sempervirens* L.), ružmarinom (*Rosmarinus officinalis* L.), pitosporom (*Pittosporum tobira* Thunb. ex Murray W. T. Aiton.) itd., te velikim stablima sibirskog brijesta i albicije. U gornjoj etaži vrtnog prostora nalazi se volijera „kavez“ osrednje veličine, namijenjen uzgoju sitne ukrasne peradi (kokoši, fazani, biserke, golubovi). Karakteristika prvih godina 20. st u razdoblju između 1900–1910. jest da se javlja uzgoj ukrasne peradi i golubova kako među šibenskim građanstvom tako i u obližnjim mjestima, Vodice, Tijesno i Murter. Lijepo oblikovane vrtove s ukrasnim biljem tada je imalo uglavnom imućnije građanstvo Šibenika (Fortis, 2004, prema Dorbić, Pamuković i Blažević, 2014). To su bile obitelji; Fulgosi, Divnić i dr. Ostali građani su uglavnom sadili sezonsko povrće, po koju voćku i malo ukrasnog bilja za rođendane, svetkovine itd. Uzgajali su: krizanteme (*Chrysanthemum* sp.), ruže (*Rosa* spp.), lijepu katu (*Callisthepus chinensis* L.), gladiole (*Gladiolus hybridum*), kokarde (*Gaillardia* sp.), ljiljane (*Lilium* sp.), neven (*Calendula officinalis* L.), lavandu (*Lavandula* sp.), ružmarin (*Rosmarinus officinalis* L.), jorgovan (*Syringa vulgaris* L.) itd. (Dorbić, Pamuković i Blažević, 2014).

14 Prema kazivanju mr. sc. Milivoja Blaževića (2016), U realizaciji tog projekta sudjelovali su djelatnici komunalnog poduzeća Zelenila, radnici tehničke službe šibenskog narodnog kazališta, njihovi scenaristi, gradski dekorateri trgovačkih izloga (gosp. Stojić, Šarić i dr). Djelatnici šibenske narodne tehnike (Vidović i Antunac).

15 Prema kazivanju mr. sc. Milivoja Blaževića (2016), U Gradskom perivoju bilo je postavljeno 10-tak „bajkovitih“ drvenih kućica s ogradama, zatim likovi Snježane i sedam patuljaka, drvene figure domaćih i divljih životinja u narativnoj veličini, stilizirane šumske gljive itd. Figure su bile postavljene uz glavne i sporedne dijelove perivoja.

16 Također se prisjeća razgovora s bivšim gradonačelnikom Frankom Čekom koji mu je pričao da je gradska uprava i koncem 90 ih godina 20. st. bila zainteresirana za kićenje parka u vrijeme adventa. Navedeno vjerojatno nije bilo ostvareno zbog financijskih razloga.

17 Privatna zbirka fotografija Milivoja Blaževića, 2014 (Slika 15).

Slika 16: Adventski ures Perivoja Roberta Visianija u Šibeniku (Photo: Boris Dorbić, 2015)¹⁸

Podizanje nasada i pejzažno uređenje Šibenika i okolice svoj procvat doživljava nakon Drugoga svjetskog rata. Ponajviše se radilo na pošumljavanju i ekološko-oblikovnom podizanju novih pejzažnih površina u sklopu novo-izgrađenih stambenih naselja u istočnim dijelovima grada. Sustav održavanja gradskih nasada provodila je gradska tvrtka „Zelenilo“. Pioniri šibenskog pejzažnog uređenja su također doprinijeli stvaranju urbane slike grada. Na gradskom području nakon 1952. godine sve se više gradi, a time se povećavaju nove površine pod nasadima.

Godine 1956. Šibenik s pošumljenom okolicom ima oko 1 m² nasada po stanovniku, dok je 1964. godine zasnovano novih 3500 m² različitih nasada, podignut je perivoj uz neboder na Baldekinu itd. I u tom vremenskom razdoblju uvelike se podižu nove stambene zgrade, a samim time i pejzažne površine (Dorbić i Temim, 2015).

Komunalno poduzeće „Zelenilo“ je projektiralo, uređivalo i održavalo javne gradske pejzažne površine u skladu s vlastitim mogućnostima (Slike 18 i 19). Nakon 1980. godine sve je veća uporaba neadekvatnih alohtonih vrsta ukrasnog bilja.

Povijest podizanja nasada Vodica započinje tijekom 50-ih godina 20. stoljeća, a usko je povezana s počecima organiziranog djelovanja turizma. Sadnja palmi u Vodica započinje krajem 1970-ih godina. Godine 1947. počelo se pošumljavati na primoštenskom poluotoku. Pejzažno uređenje Primoštena je započelo s razvitkom

Slika 17: Glicinija-ures šibenske gradske jezgre (Photo: Boris Dorbić, 2017)¹⁹

turizma. Godine 1957. u Primoštenu je osnovano Turističko društvo čiji je prvi predsjednik bio Tome Huljev. Centralni park don. Ive Šarića u Primoštenu je izgrađen 1959. godine, a palme na obali su posađene 1970. godine. Pejzažno uređenje Knina započelo je poslije 1920. godine. Prvotno su se počele saditi lipe (*Tilia* sp.). Platane (*Platanus* sp.) koje su posađene u Kninu stare su više od 170 godina (Dorbić i Temim, 2015).

REZULTATI I RASPRAVA

Valorizacija i opis istraživanih pejzažnih površina metodom promatranja

Valorizacija i opis istraživanih pejzažnih površina metodom promatranja po lokalitetima prikazan je tablično.

18 Posljednjih nekoliko godina u Šibeniku se u organizaciji Gradske uprave i komunalne tvrtke „Zelenilo“ započelo s uređenjem Gradskog perivoja za vrijeme adventa, što je pohvalno, a vodi k „oživljavanju“ gradskog centra. U uređenju prostora bilo bi bolje koristiti tradicionalne ugostiteljske objekte „kućice“ (koje su korištene 50-ih godina 20. stoljeća, različite dalmatinske kamene kuće i bunje).

19 Prema kazivanju mr. sc. Milivoja Blaževića., Penjačica glicinije (*Wisteria sinensis* (Sims) DC.) je posađena iza II. Svjetskog rata, budući je u bombardiranju Šibenika srušena obližnja zgrada obitelji Ventturini. Uklanjanjem ruševine navedene zgrade, izgrađen je trg (površine oko 400 m²), koji se neposredno nalazi uz poznatu šibensku kavanu Medulić. Uz prizemni dio zida na trgu posađeno je različito mediteransko raslinje manjeg i većeg habitusa. Glicinija (*W. sinensis*) koja i sada izgleda ukrasno i funkcionalno ima preko 70 godina, brigu oko njenog održavanja vode djelatnici šibenske komunalne tvrtke „Zelenilo“, dok su je u prošlosti njegovali članovi šibenske obitelji Pedišić, koji žive u obližnjoj zgradi (Slika 22).

Slika 18: Stambeno Naselje na Baldekinu 2015. godine (Photo: Boris Dorbić, 2015., prema Dorbić i Temim, 2015)

1. Lokaliteti-Knin

Fotografije lokaliteta nisu iznesene jer se navedeni ne nalaze unutar 10 najbolje rangiranih.

Slika 19: Stambeno Naselje na Vidicima 2017. godine (Photo: Boris Dorbić, 2017)²⁰

Tablica 2: Istraživani pejzažni lokalitet: Park ispred zgrade Gradske uprave u Kninu (Lokalitet K-1.) – kritički osvrt na pejzažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Park ispred zgrade Gradske uprave u Kninu (Lokalitet K-1.)	<i>Aesculus hippocastanum</i> L., <i>Buxus sempervirens</i> L., <i>Laurus nobilis</i> L., <i>Sophora japonica</i> L., <i>Tilia cordata</i> Mill. i dr.	Parkovni prostor je okružen visokim stablima za submediteran guste krošnje koja zaklanjaju vizuru zgrade Gradske uprave. Prostor obuhvaća dvije zaobljene pravokutne površine s središnjim okruglim platoima, oko kojih su zasnovane „izlomljene“ pejzažne površine s mjestimično posadenim drvećem i grmljem. Park je slabo organiziran, definiran i nedovoljno profesionalno oblikovan. Travnje površine bi trebalo minimalizirati i cvjetne gredice modernizirati.

Tablica 3: Istraživani pejzažni lokalitet: Park osnovne škole u Kninu (Lokalitet K-2.) – kritički osvrt na pejzažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Park osnovne škole u Kninu (Lokalitet K-2.)	<i>Acer negundo</i> L., <i>Betula pendula</i> Roth., <i>Cedrus atlantica</i> (Endl.) Manetti ex Carriere., <i>Spiraea x vanhouttei</i> Briot Zabel., <i>Tilia cordata</i> Mill. i dr.	Park se nalazi u ulici F. Tuđmana. Parku nedostaje oblikovnog karaktera, skladnosti i organiziranosti. Središnji parkovni prostor sačinjava nekoliko nepravilnih pejzažnih površina s neskladno posadenim stablima te obrubom od stabala i neuredno održavane živice. Prostor je potrebno temeljito arhitektonski reorganizirati, posebno oživičeni i centralni dio parka. Prevladavaju alohtone vrste za submediteran.

²⁰ Uređenje pejzažnih površina u okviru novopodignutih stambenih zgrada u okviru novopodignutih zgrada krajem 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća odvijalo se ne sustavno i bez prikladne kompozicije. Nakon izvršene gradnje pristupalo se „Ad hoc“ uređenju okoliša s vrstama drveća i grmlja kupljenih u obližnjim rasadnicima. Uglavnom su to bila manja stabla Atlaskog (*Cedrus atlantica* Manetti ex Endl.) i himalajskog cedra (*Cedrus deodara* (Roxb.) G. Don), bagrema (*Robinia pseudoacacia* L.), alepskog bora (*Pinus hallapensis* Mill.), brijesta (*Ulmus* sp.), badema (*Prunus dulcis* L.), vinike (*Prunus cersifera* Ehrh.), smreke (*Picea* sp.), košče (Celtis australis L.) i grmova: Vanhuteove suručice (*Spiraea x vanhouttei* (Briot) Zabel), lavande (*Lavandula* sp.), ružmarina (*Rosmarinus officinalis* L.), kadulje (*Salvia officinalis* L.), smilja (*Helychrisum italicum* L.), oleandra (*Nerium oleander* L.), agave (*Agave americana* L.), juke (*Yucca* sp.) itd.

Tablica 4: Istraživani pejzažni lokalitet: Nasadi kod Gradske uprave u Kninu (Lokalitet K-3.) – kritički osvrt na pejzažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Nasadi kod Gradske uprave u Kninu (Lokalitet K-3.)	<i>Aesculus hippocastanum</i> L., <i>Celtis australis</i> L., <i>Hibiscus syriacus</i> L., <i>Platanus x acerifolia</i> (Aiton) Wild., <i>Philadelphus coronarius</i> L., <i>Sophora japonica</i> L., <i>Tamarix</i> sp., <i>Tilia tomentosa</i> Moench. i dr.	Pejzažna površina ima raznolik broj dendroloških vrsta, te dobar oblikovni koncept, po sredini pejzažne površine se nalazi krivudavo zasnovani puteljak kojeg u većoj mjeri pratu simetrično posadena stabla. Estetska vrijednost bi se povećala ukoliko bi se prostor bolje održavao. Travnjake je potrebno dosijati i njegovati prema pravilima struke. Većina stabala zahtijeva orezivanje i periodičnu zaštitu. Navedeno, posebno vrijedi za istočni dio započevši s gornje strane kod automobilskog parkirališta. Prevladavaju alohtone vrste za submediteran.

Tablica 5: Istraživani pejzažni lokalitet: Park kod zgrade Općinskog suda u Kninu (Lokalitet K-4.) – kritički osvrt na pejzažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Park kod zgrade Općinskog suda u Kninu (Lokalitet K-4.)	<i>Buxus sempervirens</i> L., <i>Celtis australis</i> L., <i>Euonymus japonicus</i> Thunb., <i>Platanus x acerifolia</i> (Aiton) Wild., <i>Pyracantha coccinea</i> M. Roem., <i>Tilia cordata</i> Mill., <i>Ulmus</i> sp. i dr.	Parkovni prostor kod zgrade Općinskog suda u ulici F. Tuđmana podijeljen je na dva dijela s gusto formiranim odraslim stablima koja prevladavaju na istočnoj strani. Park ima slabe oblikovne karakteristike, nije skladan i organiziran. Potrebno je izvršiti kirurške zahvate krošnji na većini odraslih stabala. Navedeno bi značajno utjecalo na popravak estetskih karakteristika parkovnog prostora. Također se loše održavaju travnjačke površine i stabla unutar parka. Dominiraju odrasle jedinke stabala za submediteran.

Rezultati valorizacije pejzažnih površina Knina temeljem anketnog istraživanja

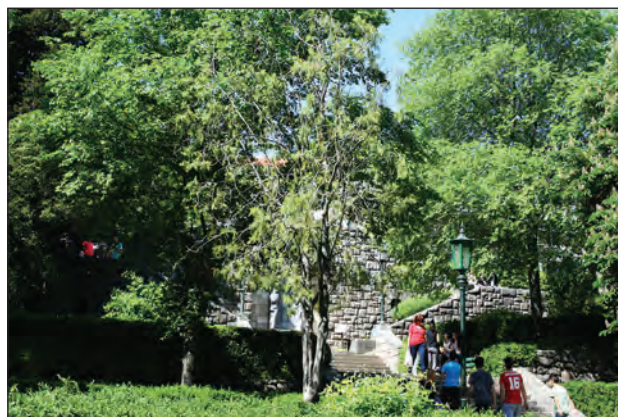
Rezultati za valorizirane pejzažne površine Knina nisu izneseni jer se ne nalaze unutar 10 najbolje rangiranih lokaliteta.

2. Lokaliteti-Drniš

Fotografije se odnose na lokalitete koji se nalaze unutar 10 najbolje rangiranih.

Tablica 6: Istraživani pejzažni lokalitet: Gradski park u Drnišu (Lokalitet D-1.) – kritički osvrt na pejzažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Gradski park u Drnišu (Lokalitet D-1.)	<i>Buxus sempervirens</i> L., <i>Laurus nobilis</i> L., <i>Ligustrum ovalifolium</i> Hassk., <i>Philadelphus coronarius</i> L., <i>Spiraea x vanhouttei</i> Briot Zabel., <i>Ulmus</i> sp. i dr.	Park klasičnog stila s labirint živicom između koje su posadena stabla i razni gmovi. Cijeli parkovni prostor je ispravno osmišljen. Park je potrebno bolje i pozornije održavati da se dobije veći dojam na uravnoteženosti. Prevladavaju alohtone vrste za Mediteran.

Slika 20: Gradski park u Drnišu (Lokalitet D-1.) (lijevo s netipičnim mediteranskim vrstama, desno s tipičnim mediteranskim vrstama) (Photo: Boris Dorbić, 2013)

Tablica 7: Istraživani pejzažni lokalitet: Pejzažna površina kod Gradske uprave u Drnišu (Lokalitet D-2.) – kritički osvrt na pejzažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Pejzažna površina kod Gradske uprave u Drnišu (Lokalitet D-2.)	<i>Aesculus hippocastanum</i> L., <i>Buxus sempervirens</i> L., <i>Cupressus arizonica</i> Greene., <i>Laurus nobilis</i> L., <i>Ligustrum ovalifolium</i> Hassk., <i>Morus alba</i> L., <i>Philadelphus coronarius</i> L i dr.	Prenatrpčnost s biljnim vrstama različitih habitusa umanjuje oblikovno-estetske vrijednosti ovoga prostora izlomljenog pravokutnog oblika. Također bi bilo poželjno pejzažnu površinu upotpuniti s drvećem karakterističnijim za ovo područje, te zelenim obrubima s trajnicama i pokrivačima tla. Potrebno je izvršiti kirurške zahvate krošnji na većini odraslih stabala. Prevladavaju alohtone vrste za Mediteran.

Tablica 8: Istraživani pejzažni lokalitet: Pejzažna površina kod Hrvatskog zavoda za mirovinsko osiguranje u Drnišu (Lokalitet D-3.) – kritički osvrt na pejzažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Pejzažna površina kod Hrvatskog zavoda za mirovinsko osiguranje u Drnišu (Lokalitet D-3.)	<i>Aesculus hippocastanum</i> L., <i>Cedrus deodara</i> (Roxb.) G. Don f., <i>Celtis australis</i> L., <i>Juniperus horizontalis</i> Moench., <i>Lavandula angustifolia</i> L., <i>Philadelphus coronarius</i> L., <i>Pittosporum tobira nana</i> Thunb. ex Murray W. T. Aiton. i dr.	Uočljiv je amaterizam u zasnivanju i održavanju ove dvije pejzažne površine (pravokutnog i trokutastog oblika), koje bi trebale izgledati profinjnije izvedene, budući su to površine centralnog prostora u Drnišu. Prevladavaju alohtone vrste za submediteran i Mediteran

Slika 21: Pejzažna površina kod Hrvatskog zavoda za mirovinsko osiguranje u Drnišu (Lokalitet D-3.) (lijevo s netipičnim mediteranskim vrstama, desno s tipičnim mediteranskim vrstama) (Photo: Boris Dorbić, 2013)

Tablica 9: Istraživani pejzažni lokalitet: Linijski nasadi kod autobusnog kolodvora u Drnišu (Lokalitet D-4.)–kritički osvrt na pejzažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Linijski nasadi kod autobusnog kolodvora u Drnišu (Lokalitet D-3.)	<i>Prunus laurocerasus</i> L., <i>Rosa x hybrida</i> L., <i>Rosmarinus officinalis</i> L., <i>Spiraea x vanhouttei</i> Briot Zabel., <i>Ulmus</i> . sp.	Na pejzažnim površinama dominiraju odrasle jedinke dendroflora za submediteran i mediteran.. Potrebno je provesti kirurške mjere na krošnji brijestova (<i>Ulmus</i> sp.) koji se nalaze s desne strane ulice 42. Gardijske brigade izvan tratoarske linije (kao drvored). Nasuprotne pejzažne površine do trgovine Konzum d.d s lovor višnjom (<i>Prunus laurocerasus</i> L.) potrebno je bolje održavati, budući se ovo linijsko zelenilo nalazi odmah na ulazu u centar grada Drniša.

Rezultati valorizacije pejzažnih površina Drniša temeljem anketnog istraživanja

Podaci dobiveni u tablici 10. odnose se na pojedine lokalitete (Lok. D1. i D3. koji se nalaze unutar 10 najbolje rangiranih lokaliteta), a rangirani su na osnovu provedene ankete. Bipolarni parovi (-3 do +3) su ocijenjeni s ocjenama 1-malo, 2-prilično i 3-veoma (ocjena: 0-neutralan, -1 i 1-malo, -2 i 2-prilično i -3 i 3-veoma).

Tablica 10: Aritmetičke sredine za lokalitete Drniš (Dorbić, 2015)

Dimenzije	Lok. D1. (Drniš)	Lok. D3. (Drniš)
ružno/lijepo	1,70	1,50
nezanimljivo/zanimljivo	1,45	1,48
monotono/raznoliko	1,23	1,50
odbojno/privlačno	1,53	1,33

neskladno/skladno	1,55	1,20
dosadan/uzbudljiv	1,20	0,88
nepoznato/poznato	1,48	1,28
neorganizirano/organizirano	1,43	1,28
tradicionalno/moderno	0,45	0,73
neuređeno/uređeno	1,70	1,58
tamno/svjetlo	1,10	1,28
strano/blisko	1,30	1,25
amatersko/profesionalno	1,33	0,83
siromašno/bogato	1,53	1,00
neupečatljivo/upečatljivo	1,55	0,70
nepotpuno/potpuno	1,35	0,18
jednoliko/raznoliko	1,35	0,73
Jednostavno/složeno	1,20	0,50
neuravnoteženo/uravnoteženo	1,18	0,70
nedefinirano/definirano	1,28	0,40
PROSJEČNA OCJENA:	1,34	1,01

Gradski park u Drnišu (Lokalitet D-1.)

U pogledu estetskih obilježja, varijable ispitanici ocjenjuju kao bliske (estetika i bliskost). Park je potrebno bolje i pozornije održavati da se dobije veći dojam na uravnoteženosti prostora. Potrebno je izvršiti kirurške zahvate krošnji na većini odraslih stabala. Navedeno bi značajno utjecalo na popravak estetskih karakteristika parkovnog prostora. Također bi bilo poželjno park upotpuniti s drvećem karakterističnijim za submediteran, te ukrasnim gredicama za rubove,²¹ kako bi boravak u parku bio što impresivniji. Parkovni namještaj je također potrebno osuvremeniti i redovitije održavati. Schroder (1987), je ustanovio da prirodnost prostora pozitivno utječe na estetsku kvalitetu scene.

Pejsažna površina kod Hrvatskog zavoda za mirovinsko osiguranje u Drnišu (Lokalitet D-3.)

Pejsažna površina kod Hrvatskog zavoda za mirovinsko osiguranje u Drnišu-U pejzažnim površinama dominiraju odrasle jedinke drveća i grmlja za submediteran i mediteran. Ispitanici u pogledu biljnih vrsta pejzažnu površinu vide kao blisku (estetika i bliskost). Ispitanici ovaj pejzažni prostor percipiraju kao slabo upečatljiv, stoga bi se u gornjem parkovnom prostoru uz zgradu mogao urediti središnji ukrasni dendrološki detalj.

3. Lokaliteti-Vodice

Fotografije se odnose na lokalitete koji se nalaze unutar 10 najbolje rangiranih.

Tablica 11: Istraživani pejzažni lokalitet: Linijski nasadi uz obalu u Vodicama (Lokalitet V-1.) – kritički osvrt na pejzažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Linijski nasadi uz obalu u Vodicama (Lokalitet V-1.)	<i>Tamarix sp.</i> , <i>Trachycarpus fortunei</i> (Hook.) H. Wendl.,	Na ovoj linijskoj pejzažnoj površini dominiraju palme žumare (<i>Trachycarpus sp.</i>). Potrebno je uvoditi slične minimalističke detalje u krajobraznom uređenju kako bi centralni dio grada postao zanimljiviji.

Slika 22: Linijski nasadi uz obalu u Vodicama (Lokalitet V-1) (lijevo s netipičnim mediteranskim vrstama, desno s tipičnim mediteranskim vrstama) (Photo: Boris Dorbić, 2013)

Tablica 12: Istraživani pejzažni lokalitet: Pejzažna površina ispred Doma zdravlja u Vodicama (Lokalitet V-2.) – kritički osvrt na pejzažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Pejsažna površina ispred Doma zdravlja u Vodicama (Lokalitet V-2.)	<i>Nerium oleander</i> L., <i>Pinus halapensis</i> Mill., <i>Pyracantha coccinea</i> M. Roem., <i>Trachycarpus fortunei</i> (Hook.) H. Wendl., <i>Viburnum tinus</i> L. i dr.	U ovim pravokutnim i nepravilnim pejzažnim površinama je potrebno prostor osuvremeniti i oblikovno modernizirati budući se osjeća doza oblikovne prosječnosti i monotonosti. Prevladavaju alohtone vrste za Mediteran

21 Temim (2008): Cvjetne vrste koje se najčešće sade u gredice, a daju intenzivne cvjetne površine: *Begonia semperflorens*, *Bellis perennis*, *Canna indica*, *Dahlia hybrida*, *Petunia hybrida*, *Salvia splendens*, *Tagetes erecta*, *Verbena hybrida*, *Viola tricolor* itd.

Slika 23: Pejzažna površina ispred Doma zdravlja u Vodicama (Lokalitet V-2.) (lijevo s netipičnim mediteranskim vrstama, desno s tipičnim mediteranskim vrstama) (Photo: Boris Dorbić, 2013)

Tablica 13: Istraživani pejzažni lokalitet: Gradski park „Poljana“ u Vodicama (Lokalitet V-3.) – kritički osvrt na pejzažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Gradski park „Poljana“ u Vodicama (Lokalitet V-3.)	<i>Morus nigra</i> L., <i>Pyracantha coccinea</i> M. Roem., <i>Quercus ilex</i> L., <i>Sophora japonica</i> L., <i>Ulmus</i> sp., <i>Yucca filamentosa</i> L. i dr.	Park koji je ovalnog oblika, podijeljen je u tri zasebne, uzdužne pejzažne površine. Potrebno je izvršiti kirurške zahvate na većini drveća koje posjeduje loše karakteristike krošnje. Navedeno bi značajno poboljšalo estetske i oblikovne karakteristike parka.

Tablica 14: Istraživani pejzažni lokalitet: Gradski park kod tržnice u Vodicama (Lokalitet V-4.) – kritički osvrt na pejzažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Gradski park kod tržnice u Vodicama (Lokalitet V-4.)	<i>Lavandula angustifolia</i> L., <i>Magnolia grandiflora</i> L., <i>Nerium oleander</i> L., <i>Phoenix canariensis</i> L., <i>Prunus laurocerasus</i> L., <i>Rosmarinus officinalis prostratus</i> L. i dr.	Park je modernistički oblikovan i nedefiniranog je oblika. Prenaglašenost arhitektonske forme ovom parku daje loše oblikovne vrijednosti. Odabir bilja i oblikovanje u parkovnom prostoru nije u potpunosti zadovoljeno. Prevladavaju alohtone vrste za Mediteran.

Rezultati valorizacije pejzažnih površina Vodica temeljem anketnog istraživanja

Podaci dobiveni u tablici 15. odnose se na pojedine lokalitete (Lok. V1., V2. i V4.) koji se nalaze unutar

10 najbolje rangiranih lokaliteta), a rangirani su na osnovu provedene ankete. Bipolarni parovi (-3 do +3) su ocijenjeni s ocjenama 1-malo, 2-prilično i 3-veoma (ocjena: 0-neutralan, -1 i 1-malo, -2 i 2-prilično i -3 i 3-veoma).

Slika 24: Gradski park kod tržnice u Vodicama (Lokalitet V-4.) (lijevo s netipičnim mediteranskim vrstama, desno s tipičnim mediteranskim vrstama) (Photo: Boris Dorbić, 2013)

Tablica 15: Aritmetičke sredine za lokalitete Vodice

Dimenzije	Lok. V1. (Vodice)	Lok. V2. (Vodice)	Lok. V4. (Vodice)
ružno/lijepo	1,80	1,88	1,15
nezanimljivo/zanimljivo	1,50	1,63	1,13
monotono/raznoliko	1,43	1,53	1,05
odbojno/privlačno	1,70	1,55	1,23
neskladno/skladno	1,70	1,65	1,33
dosadan/uzbudljiv	1,23	1,35	0,95
nepoznato/poznato	1,88	1,58	1,35
neorganizirano/ organizirano	2,10	1,80	1,33
tradicionalno/moderno	1,35	1,28	1,18
Prosječna ocjena:	1,53	1,51	1,24

Linijski nasadi uz obalu u Vodicama (Lokalitet V-1.)

Na ovoj pejzažnoj površini dominiraju palme žumare (*Trachycarpus* sp.). Ispitanici u pogledu biljnih vrsta parkovni prostor vide kao prilično blizak (estetika i bliskost). Vjerojatno ukrasni travnjak donekle umanjuje osjećaj bliskosti. U ljetnim mjesecima potrebno je uložiti dosta truda i njege oko održavanja ovog „travnog

pokrivača“, a svaka najmanja pogreška se očituje u smanjenju njegove estetske vrijednosti. Poželjno bi bilo postepeno travnjak zamijeniti s nekim autohtonim pokrivačem tla (npr. širokolisnom veprinom (*Ruscus hypoglossum* L.) u kombinaciji s krupnim oblutkom. Ujedno se na takav način propagira ambijentalna vrijednost prostora, očuvanje bioraznolikosti, zaštita kroz uzgoj itd.²² Potrebno je uvoditi slične minimalističke detalje u pejzažnom uređenju kako bi ovaj centralni dio grada postao zanimljiviji, uzbudljiviji, potpuniji i moderniji.²³

Monotonija palminih stabala je u tome što u pejzažu izgledaju jednolično te nemaju kulturološku vezu s našom poviješću krajobraznog uređenja. Slično stanje parkovnog oblikovanja i uređenja navodi Grašo (2005) za grad Mali Lošinj.

Pejzažna površina ispred Doma zdravlja u Vodicama (Lokalitet V-2.)

Na pejzažnim površinama dominiraju palme (*Trachycarpus* sp. i *Phoenix* sp.), borovi (*Pinus* sp.) i drugo tipično mediteransko bilje. Ispitanici u pogledu biljnih vrsta parkovni prostor ocjenjuju kao prilično blizak (estetika i bliskost). Vjerojatno travnjak i preveliki broj palmi (*Trachycarpus* sp. i *Phoenix* sp.) donekle umanjuje osjećaj bliskosti. I ovdje je potrebno prostor definirati, osuvremeniti i oblikovno modernizirati budući se osjeća doza oblikovne prosječnosti i monotonosti, što se vidi i temeljem percepcije ispitanika.

22 Više o uzgoju i primjeni zaštićenih ukrasnih vrsta u sljedećoj literaturi: Židovec i sur 2005; Židovec i Karlović, 2005; Hajoš i sur 2003. i dr. Projekti: prof. dr. sc. Ines Vršek, Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (2001–2004): Evaluacija i introdukcija samoniklih vrsta ukrasnog bilja u hortikulturu. Ministarstvo znanosti i tehnologije RH; mr. sc. Ksenija Karlović, Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (2003–2006): Zaštita širokolisne veprine (*Ruscus hypoglossum* L.) kroz uvođenje u uzgoj. Ministarstvo znanosti i tehnologije RH (Više na: <http://www.agr.unizg.hr/hr/address-book/185/ksenija-karlovi%C4%87>; http://www.agr.unizg.hr/hr/address-book/1/in-es-han_dovedan).

23 Uske cvjetne gredice (sa sezonskim cvijećem hladnih boja, pojedinačno ili u kombinaciji s geofitima npr. *Agapanthus* sp.) uzduž pejzažnih „traka“ s palmama djeluju efektivno i definiraju pejzažni prostor. Od sezonskog cvijeća kod nas su dostupne sljedeće vrste: *Begonia* sp., *Viola x wittrockiana*, *Ageratum houstonianum* L. itd.

Gradski park kod tržnice u Vodicama (Lokalitet V-4.)

U parku dominira mediteransko bilje. Ispitanici u pogledu biljnih vrsta parkovni prostor vide kao malo lijep (estetika i bliskost). Vjerojatno su „egzotične“ vrste poput palmi, araukarije (*Araucaria* sp.)²⁴ i magnolije (*Magnolia grandiflora* L.) stvarale lošu sliku prostoru prilikom same percepcije prostora. Park je slabo oblikovan i definiran. Odabir bilja i oblikovanje u parkovnom prostoru nije u potpunosti zadovoljeno. Uočava se amatersko uređenje prostora s nemaštovitom uporabom niskog ukrasnog

raslinja (puzajući ružmarin i sl).. Ispitanici ovaj prostor percipiraju kao malo lijep. Kaplan, Kaplan i Ryan (1998.) predlažu model krajobraznih preferencija gdje se krajobrazna organizacija nadovezuje uz istraživanje i razumijevanje prostora te inducira važnost nekoliko faktora kod determinacije preferencija.

4. Lokaliteti Šibenik

Fotografije se odnose na lokalitete koji se nalaze unutar 10 najbolje rangiranih.

Tablica 16: Istraživani pejzažni lokalitet: Perivoj „Roberta Visianija“ u Šibeniku (Lokalitet Š-1.) – kritički osvrt na pejzažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Perivoj „Roberta Visianija“ u Šibeniku (Lokalitet Š-1.)	<i>Cedrus atlantica</i> (Endl.) Manetti ex Carriere., <i>Cercis siliquastrum</i> L., <i>Chaenomeles japonica</i> (Thunb.) Lindl. ex Spach., <i>Ligustrum sinense</i> Lour., <i>Quercus ilex</i> L., <i>Rosmarinus officinalis</i> L., <i>Salvia officinalis</i> L., <i>Tilia cordata</i> Mill. i dr.	Perivoj ima površinu od 4163 m ² . Sastoji se od tri dijela: gornjeg, središnjeg i donjeg perivoja koji se kaskadno spuštaju od Gradske poljane prema obali. Izduženog je pravokutnog oblika. U perivoju je potrebno bolje održavati mobilijar i klupe. Središnji cvjetni otoci u sva tri dijela perivoja trebaju biti okopani, bez prisustva korova, a nisko bilje je potrebno više puta od predviđenog orezivati i njegovati. Estetske i funkcionalne karakteristike dendroloških vrsta u ovom dijelu perivoja temeljem promatranja ocijenjene su s prosječnom ocjenom. Prevladavaju alohtone vrste za Mediteran.

Slika 25: Perivoj „Roberta Visianija“ u Šibeniku (Lokalitet Š-1.) (lijevo s netipičnim mediteranskim vrstama, desno s tipičnim mediteranskim vrstama) (Photo: Boris Dorbić, 2013)

24 Više na: <https://www.agroklub.com/hortikultura/cileanska-araukarija-za-vrt-i-okucnicu/11969/>.

Tablica 17: Istraživani pejzažni lokalitet: Park „Luje Marune“ u Šibeniku“ (Lokalitet Š-2.) – kritički osvrt na pejzažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Park „Luje Marune“ u Šibeniku (Lokalitet Š-2.)	<i>Aesculus hippocastanum</i> L., <i>Cupressus sempervirens</i> L., <i>Ligustrum lucidum</i> W. T. <i>Aiton</i> <i>Nerium oleander</i> L., <i>Pittosporum tobira</i> Thunb. ex Murray W. T. <i>Aiton</i> . i dr.	Park je pretežito pravokutnog oblika, s zaobljenjem na sjeverozapadnoj strani. Drveće i grmlje je naizmjenično posađeno po obodnoj zatravljenoj površini, dok se u središnjem dijelu nalaze dvije pejzažne površine s biljem nepravilnog pravokutnog oblika te fontana. S lijeve i desne strane su zabilježeni više ili manje simetrični pejzažni otoci s klupama. Park je potrebno bolje održavati. Mobilijar u parku je nužno bolje održavati, a to se odnosi i na razne arhitektonske detalje. Značajnu pažnju je potrebno posvetiti oblikovanju stabala ispred crkve-Park je stilski solidno oblikovan. Prevladavaju alohtone vrste za Mediteran.

Slika 26: Park „Luje Marune“ u Šibeniku“ (Lokalitet Š-2.) (lijevo s netipičnim mediteranskim vrstama, desno s tipičnim mediteranskim vrstama) (Photo: Boris Dorbić, 2013)**Tablica 18: Istraživani pejzažni lokalitet: Nasadi na šibenskoj obali (Lokalitet Š-3.) – kritički osvrt na pejzažne karakteristike (Dorbić, 2015)**

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Nasadi na obali dr. Franje Tuđmana (Lokalitet Š-3.)	<i>Berberis thunbergii</i> DC., <i>Ligustrum lucidum</i> W. T. <i>Aiton</i> ., <i>Nerium oleander</i> L., <i>Pittosporum tobira</i> Thunb. ex Murray W. T. <i>Aiton</i> ., <i>Trachycarpus fortunei</i> (Hook.) H. Wendl., <i>Viburnum tinus</i> L., <i>Yucca</i> sp. i dr.	Analizirano je 10-tak pejzažnih površina s ukrasnim biljem, klupama i arhitektonskim elementima namijenjenih mediteranskom području, prosječnih oblikovnih karakteristika. Na obali u Šibeniku dominira parkovno bilje za mediteransko područje. Prenaglašenost u uporabi palmi utječe na jednoličan izgled prostora. Bilo bi potrebno donekle oblikovno modernizirati pejzažne otoke koji se doimaju slabo raznoliki i definirani. S gledišta uređenja prostor je u razini prosječnog. Prevladavaju alohtone vrste za Mediteran.

Tablica 19: Istraživani pejzažni lokalitet: Pejzažna površina ispred tzv. Plavog nebodera u Šibeniku (Lokalitet Š-4.) – kritički osvrt na pejzažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Pejzažna površina ispred tzv. „Plavog nebodera“ u Šibeniku (Lokalitet Š-4.)	<i>Ligustrum lucidum</i> W. T. Aiton., <i>Nerium oleander</i> L., <i>Pittosporum tobira</i> Thunb. ex Murray W. T. Aiton., <i>Pyracantha coccinea</i> M. Roem., <i>Spiraea x vanhouttei</i> Briot Zabel. <i>Ulmus</i> sp i dr.	Ova nepravilna pravokutna površina zaobljena na jugoistočnom dijelu s centralnom pejzažnom površinom horizontalno je i kaskadno podijeljena na gornji zatravljeni dio s dendroflorom i živicom te središnji („valovite forme“ s klupama). Ukrasne travnjake bi bilo potrebno minimalizirati zasnivanjem obrubnih detalja s autohtonim grmljem. I u ovom slučaju potrebno je uložiti puno više truda u orezivanje i oblikovanje manjih stabala i grmova. Promatrajući ovaj parkovni prostor vide se nedostaci u parkovnoj kompoziciji.

Rezultati valorizacije pejzažnih površina Šibenika temeljem anketnog istraživanja

Podaci dobiveni u tablici 20. odnose se na pojedine lokalitete (Lok. Š1. i Š2. koji se nalaze unutar 10 najbolje rangiranih lokaliteta), a rangirani su na osnovu provedene ankete. Bipolarni parovi (-3 do +3) su ocijenjeni s ocjenama 1-malo, 2-prilično i 3-veoma (ocjena: 0-neutralan, -1 i 1-malo, -2 i 2-prilično i -3 i 3-veoma).

Perivoj „Roberta Visianija“ u Šibeniku (Lokalitet Š-1.)

U parku dominira bilje za Mediteran s ponekim vrstama za submediteran. Ispitanici u pogledu biljnih vrsta parkovni prostor ocjenjuju kao prilično lijep (estetika i bliskost). Možda su kontinentalne vrste poput tise (*Taxus baccata* L.), japanske dunje (*Chaenomeles japonica* (Thunb.) Lindl. ex Spach.), mahonije (*Mahonia aquifolium* (Pursh) Nutt.) utjecale na lošiju percepciju ispitanika spram bliskosti prostora.²⁴ „Novi“ perivoj bi zasigurno kod ljudi iz struke bio više na cijeni da su u njemu posađeni grmiči šimšira.²⁵ Ispitanici preostale pejzažne karakteristike vrednuju s donekle ujednačenim, prilično dobrim ocjenama. Schroder (1987) u Pereković i sur. (2007), je ustanovio da prirodnost prostora pozitivno utječe na estetsku kvalitetu scene.

Park „Luje Marune“ u Šibeniku“ (Lokalitet Š-2.)

U parku dominira drveće i grmlje za Mediteran s ponekim vrstama za submediteran. Ispitanici u pogledu

Tablica 20: Aritmetičke sredine za lokalitete Šibenik (Dorbić, 2015)

Dimenzije	Lok.Š1. (Šibenik)	Lok.Š2. (Šibenik)
ružno/lijepo	1,58	1,83
nezanimljivo/zanimljivo	1,48	1,93
monotono/raznoliko	1,53	1,58
odbojno/privlačno	1,55	1,90
neskladno/skladno	1,65	1,65
dosadan/uzbudljiv	1,08	1,43
nepoznato/poznato	1,78	1,70
neorganizirano/organizirano	1,88	1,70
tradicionalno/moderno	0,95	0,70
neuređeno/uređeno	1,85	1,85
tamno/svjetlo	1,35	1,15
strano/blisko	1,70	1,60
amatersko/profesionalno	1,73	1,40
siromašno/bogato	1,65	1,40
neupečatljivo/upečatljivo	1,53	1,70
nepotpuno/potpuno	1,60	1,38
jednoliko/raznoliko	1,53	1,38
Jednostavno/složeno	1,58	1,08
neuravnoteženo/uravnoteženo	1,50	1,28
nedefinirano/definirano	1,58	1,43
PROSJEČNA OCJENA:	1,55	1,50

24 Navedene vrste su rijetke u krajobraznom uređenju Šibenika, najviše se primjenjuju u kontinentalnom dijelu Hrvatske, pa su zbog toga ispitanicima manje bliske.

25 Bojanić Obad Ščitaroci i Obad Ščitaroci (2004, 183): Autori knjige su sa pravom prokomentirali da iako je perivoj obnovljen prema povijesnoj matrici u njemu je sve novo, te da takav pristup uopće nije prihvatljiv, prvenstveno ako nema uporište u znanstvenom istraživanju i znanstvenoj podlozi cijeloga projekta. Naime, učinjena je velika pogreška prilikom projektiranja i izgradnje što u „novom“ perivoju više nema nekih naših grmolikih vrsta, šimšir (*Buxus sempervirens*) i širokolisne veprine (*Ruscus hypoglossum*). Razlog tome je najvjerojatnije veća cijena i teže održavanje. Zanimljivo je napomenuti da su najvjerojatnije reznice širokolisne veprine iz „starog“ gradskog parka građani prenijeli u svoje ladanjske vrtove. Iako je ova perspektivna dekorativna vrsta kod nas zaštićena može se pronaći u zasjenjenim dijelovima privatnih vrtova na Jadriji, Žaboriću, Rogoznici itd. Na početku Šibenske obale, nasuprot restorana Rivica je uočena i živica od navedene vrste na osunčanom mjestu, koja izgleda poprilično dekorativno (ne javljaju se žuti listovi i propadanje). Da li se radi o modifikaciji, varijaciji ili mutaciji mogli bi možda istražiti oplemenjivači bilja.

biljnih vrsta parkovni prostor ocjenjuju kao prilično lijep (estetika i bliskost). Vjerojatno su pojedinačna stabla divljeg kestena (*Aesculus hippocastanum* L.)²⁶ i površine s ukrasnim travnjakom (koje su u ovom slučaju lošije kvalitete, zbog održavanja i zaszene stabala većeg habitusa (Kelreuterije u istočnom dijelu, svojom gustom krošnjom guše vizuru na Crku Blažene Djevice Marije u neposrednoj blizini parka)) umanjile estetsku vrijednost prostora. Navedeno bi se moglo korigirati postupnom sadnjom autohtonih pokrivača tla i ukrasnih grmova na mjestima gdje dominira ukrasni travnjak lošije izvedbe. Drveću koje se nalazi na južnoj strani parka potrebno

je kirurškim zahvatima korigirati krošnju kako bi taj dio parka bio svjetliji. Prostor traži veću definiranost i uravnoteženost, raznolikost i skladnost. Nešto bolje ocjene su dodijeljene za uredenost i upečatljivost prostora. Goličnik Šuklje Erjavec (2006), u Pereković i sur. (2007), naglašavaju važnost čitljivosti, ali i orijentacije u prostoru.

Lokaliteti-Primošten

Fotografije se odnose na lokalitete koji se nalaze unutar 10 najbolje rangiranih.

Tablica 21: Istraživani pejzažni lokalitet: Linijski nasadi kod ulaza u općinu Primošten (Lokalitet P-1.) – kritički osvrt na pejzažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Linijski nasadi kod ulaza u općinu Primošten (Lokalitet P-1.)	<i>Albizia julibrissin</i> Durazz., <i>Buxus sempervirens</i> L., <i>Lavandula angustifolia</i> Mill., <i>Pittosporum tobira</i> Thunb. ex Murray W. T. Aiton., <i>Rosmarinus officinalis</i> L. <i>Taxus baccata</i> L. i dr.	Prostor se može estetski okarakterizirati kao prosječan. Održavanje je redovito. Prostor je poželjno preoblikovati i modernizirati budući da Primošten svoj turistički identitet treba graditi na suvremenijem krajobraznom uređenju. Prevladavaju alohtone vrste za Mediteran

Slika 27: Linijski nasadi kod ulaza u općinu Primošten (Lokalitet P-1.) (lijevo s netipičnim mediteranskim vrstama, desno s tipičnim mediteranskim vrstama) (Photo: Boris Dorbić, 2013)

26 Divlji kesten (*Aesculus hippocastanum* L.) započeo se na pejzažnim površinama masovnije saditi još u razdoblju Austro-Ugarske vladavine uzduž Hrvatske obale (Zadar, Šibenik, Split, Dubrovnik), zaleđa (Knin), na kontinentu (Karlovac, Zagreb) te u susjednim zemljama (npr. drvoredi u Banja Luci). Po klimatu i ambijentu više se može ubrojiti kao vrsta za kontinent i submediteran gdje se u većoj mjeri koristi kao drvoredna vrsta. Na području grada Šibenika uporaba divljeg kestena na gradskim pejzažnim površinama nije velika. Najreprezentativnija stabla su ona u parku „Luje Marune“

Tablica 22: Istraživani pejisažni lokalitet: Park don. Ive Šarića u Primoštenu (Lokalitet P-2.) – kritički osvrt na pejisažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Park „don. Ive Šarića“ u Primoštenu (Lokalitet P-2.)	<i>Cupressus sempervirens</i> L., <i>Laurus nobilis</i> L., <i>Phoenix canariensis</i> L., <i>Photinia davidiana</i> (Decne.) Cardot., <i>Pinus pinea</i> L., <i>Pittosporum tobira</i> Thunb. ex Murray W. T. Aiton., <i>Santolina chamaecyparissus</i> L., <i>Thuja</i> sp., i dr.	Pejisažna površina je trapezastog oblika s centralnom fontanom. Postupno bi bilo potrebno smanjivati površine pod „ukrasnim travnjakom“ te ga zamijeniti s autohtonim pokrivačima tla i trajnicama. Također bi se trebale smanjiti, ublažiti i minimalizirati vrtni namještaj koji trenutno izgleda prenaplašeno, kao i poneki detalji s biljnim materijalom. Prevladavaju alohtone vrste za Mediteran

Slika 28: Park don. Ive Šarića u Primoštenu (Lokalitet P-2.) (lijevo s netipičnim mediteranskim vrstama, desno s tipičnim mediteranskim vrstama) (Photo: Boris Dorbić, 2013)**Tablica 23: Istraživani pejisažni lokalitet: Pejisažni otok ispred konobe „Torkul“ u Primoštenu (Lokalitet P-3.) – kritički osvrt na pejisažne karakteristike (Dorbić, 2015)**

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Pejisažni otok ispred konobe „Torkul“ u Primoštenu (Lokalitet P-3.)	<i>Cotoneaster</i> sp., <i>Pittosporum tobira nana</i> Thunb. ex Murray W. T. Aiton., <i>Prunus laurocerasus</i> L., <i>Taxus baccata</i> L i dr.	Pejisažna površina je trokutastog oblika te posjeduje kvalitetne oblikovne karakteristike, ali bi ju bilo poželjno preoblikovati i pojednostavniti da se dobije na samoj definiranosti i uravnoteženosti. Prevladavaju alohtone vrste za Mediteran

Slika 29: Pejsažni otok ispred konobe „Torkul“ u Primoštenu (Lokalitet P-3.) (lijevo s netipičnim mediteranskim vrstama, desno s tipičnim mediteranskim vrstama) (Photo: Boris Dorbić, 2013)

Tablica 24: Istraživani pejsažni lokalitet: Nasadi na obali i trgu don. Ive Šarića u Primoštenu (Lokalitet P-4.) – kritički osvrt na pejsažne karakteristike (Dorbić, 2015)

Naziv lokaliteta	Karakteristične vrste	Opis prostora i kritički osvrt
Nasadi na obali i trgu „don. Ive Šarića“ u Primoštenu (Lokalitet P-4.)	<i>Phoenix canariensis</i> L., <i>Tamarix</i> sp. i dr.	U sklopu linijskih nasada dominira mediteransko bilje. Neobičan habitus tamarisa (<i>Tamarix</i> sp.) i monotoni izgled palmi (<i>Phoenix</i> sp.) mogu izazvati različitu vizualnu percepciju kod ispitanika.

Rezultati valorizacije pejsažnih površina Primoštena temeljem anketnog istraživanja

Podaci dobiveni u tablici 25. odnose se na pojedine lokalitete (Lok. P1., P2. i P3.) koji se nalaze unutar 10 najbolje rangiranih lokaliteta), a rangirani su na osnovu provedene ankete. Bipolarni parovi (-3 do +3) su ocijenjeni s ocjenama 1-malo, 2-prilično i 3-veoma (ocjena: 0-neutralan, -1 i 1-malo, -2 i 2-prilično i -3 i 3-veoma).

Tablica 25: Aritmetičke sredine za lokalitet Primošten (Dorbić, 2015)

Dimenzije	Lok. P1. (Primošten)	Lok. P2. (Primošten)	Lok. P3. (Primošten)
ružno/lijepo	1,25	2,65	1,53
nezanimljivo/zanimljivo	1,20	2,55	1,50
monotono/raznoliko	1,15	2,65	1,15
odbojno/privlačno	1,05	2,60	1,25
neskladno/skladno	1,23	2,55	1,20
dosadan/uzbudljiv	0,85	2,05	1,05

nepoznato/poznato	1,05	1,88	0,95
neorganizirano/organizirano	1,10	2,50	1,00
tradicionalno/moderno	0,80	1,43	0,93
neuređeno/uređeno	1,05	2,60	1,38
tamno/svjetlo	1,38	2,03	1,63
strano/blisko	1,30	1,93	1,40
amatersko/profesionalno	1,08	2,15	0,83
siromašno/bogato	0,78	2,35	1,18
neupečatljivo/upečatljivo	0,93	2,25	0,75
nepotpuno/potpuno	0,53	2,28	0,60
jednoliko/raznoliko	0,95	2,43	1,00
Jednostavno/složeno	0,58	2,15	0,70
neuravnoteženo/uravnoteženo	1,00	2,05	0,83
nedefinirano/definirano	0,85	2,25	1,00
PROSJEČNA OCJENA:	1,00	2,27	1,09

Park don. Ive Šarića u Primoštenu (Lokalitet P-2.)

U parku dominira mediteransko bilje. Ispitanici u pogledu biljnih vrsta parkovni prostor vide kao veoma lijep (estetika i bliskost). Iako sa stručnog gledišta u ovom prostoru možemo vidjeti da je naglašena zatravljenost pejzažne površine i grmovi poput tise (*Taxus baccata* L.) kao elemenata kontinentalnog karaktera, te stabla palmi kanarske datulje (*Phoenix canariensis* L.) kao elementom „tropskih“ područja, nisu u skladu s mediteranskim ugođajem kakav bi bio tipičan za hrvatsko primorje.²⁷ Postupno bi bilo potrebno smanjivati površine pod „travnim pokrivačem“, što je prethodno i obrazloženo u uvodnom dijelu rada, te ih eventualno zamijeniti s autohtonim pokrivačima tla i trajnicama.²⁸ Također bi se trebale smanjiti, ublažiti i minimalizirati forme parkovnog namještaja koje trenutno izgledaju prenaplašeno i masivno. I Crawford (1994) u radu naglašava prostornu raznolikost ili kompleksnost kao važne čimbenike kod determinacije vizualnih estetskih kvaliteta.

Pejzažni otok ispred konobe „Torkul“ u Primoštenu (Lokalitet P-3.)

Na pejzažnoj površini dominira mediteransko bilje. Ispitanici prostor doživljavaju kao prilično lijep (estetika i bliskost). Kontinentalne vrste poput tise (*Taxus baccata* L.) i tuje (*Thuja* sp.) manjeg habitusa bi bilo poželjno postepeno vremenom zamijeniti grmovima za mediteran sličnog habitusa.²⁹ Ova pejzažna površina posjeduje kvalitetne oblikovne karakteristike, ali bi ju bilo poželjno preoblikovati i pojednostavniti (izvaditi ukrasne grmove iz središnjeg dijela) da se dobije na samoj definiranosti i uravnoteženosti pejzažne površine, a što se uočava i temeljem ocjena „malo“.

Linijski nasadi kod ulaza u općinu Primošten (Lokalitet P-1.)

Na pejzažnoj površini dominira mediteransko bilje. Vjerojatno je zatravljenost pejzažnih površina i grmovi

poput juke (*Yucca filamentosa* L.) utjecali na umanjeње ocjene kod ispitanika. Stabla albicije (*Albizia julibrissin* Durazz.) svojim krhkim i prozračnim krošnjama ne daju osjećaj definiranosti i potpunosti koju bi ovakav tip linijskog pejzažnog nasada trebao imati. U ovom slučaju bi bilo poželjno upotpuniti pejzažnu površinu s autohtonim pokrivačima tla na monotonom zatravljenom dijelu između drveća i grmlja. Prostor je poželjno preoblikovati i modernizirati, što se uočava i temeljem percepcije ispitanika.

Analiza aritmetičkih sredina (t-test)

Tijekom analize pretpostavlja se da nema statistički značajnih razlika u percepciji različitih prostora (primorje; lokaliteti na području Šibenika, Vodica i Primoštena, zaleđe; lokaliteti na području Drniša i Knina) i da je razlika koja se javlja između dviju sredina slučajna

Testiranje razlika između aritmetičkih sredina parkovnih prostora primorja i zaleđa

Rezultati testiranja aritmetičkih sredina bipolarnih parova pridjeva shodno tablici 26. pokazuju da postoji razlika između aritmetičkih sredina dvaju krajobrazu. T-testom su utvrđene statistički značajne razlike na svim varijablama. Na osnovu toga može se zaključiti iz čega da su ovo dva različita tipa krajobrazu i da ih, kao takve, ispitanici percipiraju na svih 20 bipolarnih parova pridjeva. Ispitanici su skloniji primorskom krajobrazu (na svih 20 varijabli), na osnovu čega se može zaključiti da ispitanici i u zaleđu preferiraju mediteranske dendrološke vrste, te prema tome i mediteranski parkovni ambijent, bez obzira što isti nije tipičan za područje zaleđa.

ZAKLJUČAK

Temeljem istraživanja (literaturnih i arhivskih izvora, ispitivanja građana i terenskog istraživanja estetskih i funkcionalnih vrijednosti dendroloških vrsta u pejza-

27 Grgurević (2007, 358): »Što se tiče „splitskih palmi“ možemo reći da niti jedna biljka, odnosno drvored u Lijepoj našoj nije izazvao toliko polemike i razmimoilaženja u stavovima. Jedni su za, drugi protiv.«

28 Među prvima su značajniju pažnju ekološkim zahtjevima trajnica kod uporabe u parkovima i vrtovima posvetili Hansen i Stahl (1981), u Židovec i Karlović (2005, 153).

U većini slučajeva neki naši ranije izgrađeni manji parkovi i pejzažne površine pod travnjacima nemaju mogućnost navodnjavanja ili je ono lošije izvedbe pa u toplijem dijelu godine travna površina i unatoč „ručnom zalijevanju“ može izgledati neugledno. Problemi na travnjaku se još mogu javiti i s različitim korovima (zbog njihovog bržeg rasta i zauzimanja površine) te travnih segmenata koji su zasijani ispod stabala koja stvaraju veliku zasjenu. Unatoč navedenom, nismo za neargumentirano eliminiranje travnjaka s pejzažnih površina, budući je on „dugogodišnji“ element pejzažne kompozicije i na našem području. Također zbog svega navedenog kao alternativno rješenje u nekim slučajevima predložimo mogućnost uporabe autohtonih tlo pokrivača nižeg rasta (Npr: *Vinca minor* L. (mali zimzelen), *Origanum vulgare* L. (mažuran), *Thymus vulgaris* L. (obični timijan), *Thymus serpyllum* L. (majčina dušica), *Sedum* sp (žednjaci) i dr., te vrste visočijeg rasta: *Salvia officinalis* L. (kadulja), *Ruscus hypoglossum* L. (širokolisna veprina), *Helichrysum italicum* (smilje), *Santolina chamaecyparissus* L. (santolina) i dr.), kao i autohtone ili alohtotone mediteranske travne vrste: *Agrostis stolonifera* L. (bijela rosulja), *Chrysopogon gryllus* (L.) Trin. (primorski kršin), *Dactylis glomerata* L. subsp. *hispanica* (Roth) Nyman (primorska oštrica), *Poa trivialis* L. subsp. *trivialis* (obična vlasnjača), *Dichondra repens* J. R. Forst. & G. Forst. (dihondra) za travne površine koje nisu izložene gaženju.

29 Npr. zbog svog lijepog habitusa i zanimljivih ukrasnih svojstava (cvijet, plod, list i kora) u ovom slučaju mogle bi se koristiti neke naše autohtone grmolike vrste: *Arbutus unedo* L. (planika), *Juniperus oxycedrus* L. (primorska šmrika), *Viburnum tinus* L. (lemprika), *Ruscus hypoglossum* L. (širokolisna veprina) i dr.

Tablica 26: Značajnost razlika aritmetičkih sredina varijabli prostora primorja i zaleđa (Dorbić, 2015)

	Bipolarni pridjevi	Arit.sred	Std. Devijac	T	Df	Rezultat
Par 1	Zaleđe ružno/lijepo	0,7281	0,79203	-6,727	39	Primorje > zaleđa
	Primorje ružno/lijepo	1,45	0,67061			
Par 2	Zaleđe nezanimljivo/zanimljivo	0,4281	0,86319	-7,665	39	Primorje > zaleđa
	Primorje nezanimljivo/zanimljivo	1,2583	0,71307			
Par 3	Zaleđe monotono/raznoliko	0,2781	0,89402	-7,049	39	Primorje > zaleđa
	Primorje monotono/raznoliko	1,1646	0,73537			
Par 4	Zaleđe odbojno/privlačno	0,6313	0,70082	-7,964	39	Primorje > zaleđa
	Primorje odbojno/privlačno	1,3854	0,57074			
Par 5	Zaleđe neskladno/skladno	0,4844	0,77376	-6,734	39	Primorje > zaleđa
	Primorje neskladno/skladno	1,3167	0,62109			
Par 6	Zaleđe dosadan/uzbudljiv	0,1094	0,90944	-7,961	39	Primorje > zaleđa
	Primorje dosadan/uzbudljiv	0,9313	0,78057			
Par 7	Zaleđe nepoznato/poznato	0,6781	1,07748	-3,267	39	Primorje > zaleđa
	Primorje nepoznato/poznato	1,3292	0,82495			
Par .	Zaleđe neorganizirano/organizirano	0,5625	0,78191	-7,467	39	Primorje > zaleđa
	Primorje neorganizirano/organizirano	1,3938	0,60799			
Par 9	Zaleđe tradicionalno/moderno	-0,1094	1,02148	-6,817	39	Primorje > zaleđa
	Priimorje tradicionalno/moderno	0,7979	0,9561			
Par 10	Zaleđe neuredeno/uređeno	0,5875	0,86008	-6,581	39	Primorje > zaleđa
	Primorje neuredeno/uređeno	1,5333	0,56324			
Par 11	Zaleđe tamno/svijetlo	0,7594	0,72798	-4,778	39	Primorje > zaleđa
	Primorje tamno/svijetlo	1,3313	0,83451			
Par 12	Zaleđe strano/blisko	0,8313	0,89584	-2,959	39	Primorje > zaleđa
	Primorje strano/blisko	1,3854	0,76555			
Par 13	Zaleđe amatersko/profesionalno	0,1531	1,03601	-7,097	39	Primorje > zaleđa
	Primorje amatersko/profesionalno	1,1521	0,88853			
Par 14	Zaleđe siromašno/bogato	0,2656	0,84693	-6,62	39	Primorje > zaleđa
	Primorje siromašno/bogato	1,0875	0,8204			
Par 15	Zaleđe neupečatljivo/upečatljivo	0,0531	1,03577	-7,927	39	Primorje > zaleđa

	Primorje neupečatljivo/upečatljivo	1,0354	0,81034			
Par 16	Zaleđe nepotpuno/potpuno	-0,075	0,96568	-8,221	39	Primorje > zaleđa
	Primorje nepotpuno/potpuno	0,9333	0,72112			
Par 17	Zaleđe jednoliko/raznoliko	0,0781	0,99867	-8,287	39	Primorje > zaleđa
	Primorje jednoliko/raznoliko	0,9875	0,83665			
Par 18	Zaleđe jednostavno/složeno	-0,0031	0,95972	-7,49	39	Primorje > zaleđa
	Primorje jednostavno/složeno	0,8063	0,99382			
Par 19	Zaleđe neuravnoteženo/uravnoteženo	0,1781	0,78747	-7,96	39	Primorje > zaleđa
	Primorje neuravnoteženo/uravnoteženo	1,0417	0,71163			
Par 20	Zaleđe nedefinirano/definirano	0,1438	0,88685	-7,911	39	Primorje > zaleđa
	Primorje nedefinirano/definirano	1,1292	0,63855			

žnim površinama općina i gradova primorja te zaleđa na odabranim lokalitetima Šibensko-kninske županije došlo se do sljedećih zaključaka i prijedloga:

Rezultati testiranja aritmetičkih sredina bipolarnih parova pridjeva pokazali su da postoji razlika između aritmetičkih sredina dvaju krajobrazu. Oispitanici su skloniji primorskom krajobrazu (na svih 20 varijabli), na osnovu čega se može zaključiti da ispitanici i u zaleđu preferiraju mediteranske dendrološke vrste, te prema tome i mediteranski parkovni ambijent, bez obzira što isti nije tipičan za područje zaleđa.

Najbolje prosječne ocijene su dobili sljedeći parkovni lokaliteti: Primošten 2 (2,27 od 3,00), Šibenik 1 (1,55/3,0), Vodice 1 (1,53/3,0), Vodice 2 (1,51/3,0) i Šibenik 2 (1,50/3,0).

Rezimirajući navedeno na cjelokupnom prostoru Šibensko-kninske županije poželjno je realizirati sljedeće aktivnosti: uključivati javnost u vrednovanje gradskih pejzaža, općenito poboljšati oblikovne karakteristike svih pejzažnih površina i parkova, ulagati u visoko

stručne kadrove iz područja ukrasnog bilja i krajobrazne arhitekture, unaprijediti sustav za održavanje i njegu pejzažnih površina, školovati više usko specijaliziranog vrtlarskog kadra, raditi na promociji, očuvanju i zaštiti povijesnih parkova na području županije; povećati broj pejzažnih površina, a posebno povećati broj parkova i „čardina“ koji daju ljepšu krajobraznu sliku gradovima i općinama; postepeno zamijeniti stare i bolesne submediteranske vrste s prikladnim mediteranskim, odnosno submediteranskim na području zaleđa, bez obzira na stav ispitanika. Stav ispitanika je moguće bio uvjetovan trenutnim lošim stanjem pejzažnih površina, uvoditi autohtone dendrološke vrste kao drveće, grmlje i pokrivača tla u parkovne prostore, smanjiti broj invazivnih, otrovnih i peludonosnih dendroloških vrsta u parkovnim prostorima; postepeno (ovisno o konkretnoj situaciji u prostoru) zamijeniti travnjake s drugim prikladnim dendrološkim vrstama nižeg rasta, izraditi dendrološki katastar na području Šibensko-kninske županije, uvoditi autohtone dendrološke vrste u parkovne prostore.

VALORISATION OF DENDRO ELEMENTS IN THE PARKS AND LANDSCAPE AREAS ON THE TERRITORY OF ŠIBENIK-KNIN COUNTY

Boris DORBIĆ

University of Applied Sciences „Marko Marulić“ in Knin, Department of agriculture karst, Petra Krešimira IV. 30, 22 300 Knin, Croatia
e-mail: bdorbic@veleknin.hr

Elma TEMIM

University „Džemal Bijedić“ Mostar, Agromediterranean faculty, University campus bb, 88 104 Mostar-Bosnia and Herzegovina
e-mail: elma.temim@unmo.ba

SUMMARY

Landscape design and planting flourished after the Second World War. Šibenik slowly started changing the agricultural image of the urban fabric and expanded towards the East. Autochthonous and allochthonous arboreal plants used during landscaping in the Šibenik-Knin County area, in particular in the newly-formed areas, had a negative impact on visual and aesthetic environmental features. The specific objective of the paper was to analyse the functional and aesthetic values of dendrological species in the landscape composition of the selected landscape areas of cities and municipalities in the Šibenik-Knin County.

The inclination of the local population concerning the aesthetic value of landscape areas in the sample was confirmed through monitoring and surveys conducted amongst the local population. The results obtained showed that the respondents were more inclined towards littoral landscape parks and they valued them more compared with hinterland landscape parks. The following park localities have been given the best average grades: Primošten- 2 (2.27/3.0), Šibenik- 1 (1.55/3.0), Vodice- 1 (1.53/3.0), Vodice- 2 (1.51/3.0), Šibenik- 2 (1.50/3.0), etc.

Keywords: valorisation, aesthetic experiences, landscape areas, dendrological species, Šibenik-Knin County

IZVORI I LITERATURA

Aničić, B. (1997): Korelacija boravišnih kvaliteta vrtnoga prostora i njegovih strukturnih svojstava. Doktorska disertacija. Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Blažević, M. (2007): Prilog povijesti poljoprivrede šibenskog područja od 1921. do 1941. godine. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 49, 645–689.

Bojanić Obad Ščitaroci, B. & M. Bojanić Obad Ščitaroci (2004): Gradski perivoji Hrvatske. Ščitaroci d. o. o. Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Bojanić Obad Ščitaroci, B. & M. Obad Ščitaroci (1998): Povijesna perivojna arhitektura u slici Jadranskih gradova, Zbornik simpozija Povijesni vrtovi, perivoji i parkovi primorske Hrvatske.

Catara, S., Scuderi, D., Romano, D & K. Karlović (2006): Ukrasne vrste s mogućom upotrebom u mediteranskom okruženju, Sjemenarstvo, 23, 1, 67–78.

Crawford, D. (1994): Using remotely sensed data in landscape visual quality assessment, Landscape and Urban Planning, 30, 71–81.

Diminić, D. & B. Hrašovec (2005): Uloga bolesti i štetnika pri odabiru drveća u krajobraznoj arhitekturi, Agronomski glasnik, 2-4, 309–325.

Dobrilović, M. (2006): Morfološke karakteristike biljnog materijala kao mjera za odabir biljnih vrsta u krajobrazu, Agronomski glasnik, 68, 3, 161–180.

Domac, R. (1994): Flora Hrvatske-Priručnik za određivanje bilja, Zagreb.

Dorbić, B. & E. Temim (2015): Povijesni pregled razvoja vrtlarstva i krajobraznog uređenja Šibenika i okolice u razdoblju 1945–1985. godine. Annales-Ser. Hist. Sociol, 25, 3, 637–650.

Dorbić, B. & E. Temim (2016): Povijesni pregled razvoja vrtlarstva i krajobraznog uređenja Šibenika i okolice u razdoblju 1885-1945. godine. Annales-Ser. Hist. Sociol, 26, 2, 227–246

Dorbić, B. (2015): Funkcionalna i estetska valorizacija tipičnih mediteranskih elemenata parkovne dendroflora na području Šibensko-kninske županije. Doktorska disertacija, Agromediterranski fakultet Univerzitet „Džemal Bijedić“ Mostar.

Dorbić, B., Pamuković, A. & M. Blažević (2014): Prilog poznavanju povijesti hortikulture i bilinogojstvene edukacije stanovništva šibenskog kotara u razdoblju 1920.–1939. godine. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 56, 263–287.

- Dorbić, B., Pamuković, A. & M. Radeljak (2013):** Istraživanje zastupljenosti i primjene travnjaka i ljekovitog bilja u okućnicama Šibensko-kninske županije. Zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku, 523–530.
- Erhardt, W., Gotz, E., Bodeker, N. & S. Seybold (2002):** Zander, Handwörterbuch der Pflanzennamen. 17. Auf. Eugen Ulmer, Stuttgart.
- Goličnik, B. & I. Šuklje Erjavec (2006):** Potrebe, navade in pričevanja prebivalcev v stanovanjskih krajih. Stanovanjske krajine, trendi i perspektive. Zbornik predavanj ob konferenci Stanovanjske krajine v Ljubljani.
- Grašo, K. (2005):** Hortikulturno uređenje Rive lošinjskih kapetana u Malom Lošinj. Agronomski glasnik, 67, 2-4, 171–181.
- Grgurević, D. (2004):** Drvoredi u Splitu. Agronomski glasnik, 3-5, 197–206.
- Grgurević, D. (2007):** Palme jadranskih perivoja. Šumarski list, 7-8, 353–362.
- Hajoš, D., Vršek, I., Karlović, K., Židovec, V. & S. Morić (2003):** Komercijalni uzgoj samoniklih biljnih vrsta, mjera EX situ očuvanja. Sjemenarstvo, 20, 1-2, 37–45.
- Hansen, R. & F. Stahl (1981):** Die Stauden ind ihre Lebensbereiche in Gärten und Grünanlagen. Verlag Eugen Ulmer Stuttgart.
- Idžojić, M. (2009):** Dendrologija-List. Šumarski fakultet Zagreb, Zagreb.
- Kaplan, R., Kaplan, S. & L. Ryan (1998):** With people in mind, Washington, D. C. Island Press.
- Kravanja, N. (2005):** Odabir bilja prema ukusu gradskog korisnika. Agronomski glasnik, 67, (2–4), 87–98.
- Marković, J. (2009):** Šibenik u doba modernizacije. Institut za povijest umjetnosti-Zagreb i Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“ -Šibenik.
- Miškić-Domislić, M., Pereković, P. & B. Aničić (2013):** Stanovnici o trgovima kao javnim gradskim površinama-Primjer Zagreba, Rijeke i Zadra. Agronomski glasnik, 75, 4, 209–232.
- Obad Ščitaroci, M. & B. Bojanić Obad Ščitaroci (1996):** Parkovna arhitektura kao element slike grada. Prostor, 4, 1 (11), 79–94.
- Pereković, P., Aničić, B., Hrdalo, I., Rechner, I. & G. Andlar (2007):** Percepcija osnovnih karakteristika otvorenih prostora u stambenim naseljima-primjer grada Zagreba i Velike gorice. Društvena istraživanja, 16, 6, 1103–1124.
- Poje, M. (2012):** Tipologija i socijalna percepcija obilježja cvjetnih gredica na javnim površinama. Doktorski rad. Sveučilište u Zagrebu. Agronomski fakultet, Zagreb.
- Rosavec, R., Barčić, D. & Ž. Španjol (2005):** Autochthonous woody species as an element of the Mediterranean urban area in Croatia. Agronomski glasnik, 2-4, 121–151.
- Schroder, H. (1987):** Dimensions of variation in urban park design: a psychophysical analysis. Journal of Environmental Psychology, 7, 123–141.
- Seferagić, D. (1988):** Kvaliteta života i nova stambena naselja. Biblioteka Revije za sociologiju. Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb.
- Šilić, Č. (1983):** Atlas drveća i grmlja. Svjetlost, Sarajevo.
- Šišić, B. & N. Kapović (2004):** Drvoredi i obrubno zaštitno zelenilo uz gradske prometnice Dubrovnika. Agronomski glasnik, 3-5, 227–248.
- Šišić, B. (2011):** Autohtono zelenilo-čimbenik mjesnog identiteta u dubrovačkom kraju. Klesarstvo i graditeljstvo, 22, 1-2, 70–89.
- Temim, E. (2008):** Jednogodišnje i dvogodišnje cvijeće. Agromediterranski fakultet Univerzitet Džemal Bijedić u Mostaru.
- Todorova, A., Asakawa, S. & T. Aikoh (2004):** Preferences for and attitudes towards street flowers and trees in Sapporo, Japan. Landscape and Urban Planning, 69, 403.
- Tomić, F. et al. (2006):** Plan navodnjavanja za područje Šibensko-kninske županije, Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Građevinsko arhitektonski fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Turalija, A. (2005):** Mogućnost podizanja drvoreda unutar gradskih aglomeracija. Agronomski glasnik, 67, 143–160.
- Tutin, T. G., Heywood, V. T., Burges, N. A., Moore, D. M., Valentine, D. H., Walters, S. M. & D. A. Webb (eds.) (1964–1980):** Flora Europea 1-5. Cambridge, Cambridge University Press.
- Vidaković M. & J. Franjić (2004):** Golosjemenjače. Šumarski fakultet, Zagreb.
- Vratuša, V. & N. Anastasijević (2005):** Funkcionalnost kedra *Cedrus atlantica* Man u zelenim površinama Beograda. 8. Symposium on flora Southeastern Serbia and neighbouring regions. Niš, 175–179.
- Vujković, L. (2008):** Pejzažna arhitektura-planiranje i projektovanje. Beograd, Šumarski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Walters, S. M., Brady, A., Brickell, C. D., Cullen, J., Green, P. S., Lewis, J., Matthews, V. A., Webb, D. A., Yeo, P. F. & J. C. M. Alexander (eds.) (1984–1986):** The European Garden Flora, I-II. Cambridge. Cambridge University Press.
- Walters, S. M., Brady, A., Brickell, C. D., Cullen, J., Green, P. S., Lewis, J., Matthews, V. A., Webb, D. A., Yeo, P. F. & J. C. M. Alexander (eds.) (1989):** The European Garden Flora, III. Cambridge. Cambridge University Press.
- Zaninović, J. (2017):** Savezničko bombardiranje Šibenika (1943–1944). Državni arhiv u Šibeniku i Muzej grada Drniša.
- Židovec, V. & K. Karlović (2005):** Primjena autohtonog bilja u uređenju gradskih prostora, Agronomski glasnik, 2-4, 151–158.
- Židovec, V., Vršek, I., Kolak, I., Liber, Z. & Z. Šatović (2005):** Mirisava kadulja-Potencijalna vrsta za uređenje krajobraza. Sjemenarstvo, 23, 1, 45–56.

IZZIVI ENERGETSKE PRENOVE STAVB KULTURNE DEDIŠČINE V SLOVENIJI

Damjana GANTAR

Urbanistični inštitut RS, Trnovski pristan 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: damjana.gantar@uirs.si

Breda MIHELIC

Urbanistični inštitut RS, Trnovski pristan 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: breda.mihelic@uirs.si

Sabina MUJKIĆ

Urbanistični inštitut RS, Trnovski pristan 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: sabina.mujkic@uirs.si

Miha TOMŠIČ

Gradbeni inštitut ZRMK d.o.o., Dimičeva 12, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: miha.tomsic@gi-zrmk.si

Mihael MIRTIC

Ministrstvo za infrastrukturo, Projektna pisarna za energetske prenove stavb, Langusova ulica 4, 1535 Ljubljana, Slovenija
e-mail: mihael.mirtic@gov.si

Marjana ŠIJANEC ZAVRL

Gradbeni inštitut ZRMK d.o.o., Dimičeva 12, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: marjana.sijanec@gi-zrmk.si

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljena problematika energetske prenove stavb kulturne dediščine, priporočen je postopek in predlagani so ukrepi za izboljšanje energetske učinkovitosti stavb ob upoštevanju varstvenih omejitev. Predstavljene vsebine izhajajo iz predloga smernic za energetske prenove stavb, ki je bil pripravljen na podlagi analize tujih in slovenskih smernic, literature in dobrih praks ter znanja o tehnologijah, materialih in postopkih prenove ter ob upoštevanju zakonodaje s področij varstva kulturne dediščine, gradbeništva in energetike. Energetska prenova stavb kulturne dediščine je namreč pomemben del celovite prenove, tako z vidika zagotavljanja energetske učinkovitosti, kot z vidika izboljšanja bivalnih pogojev in uporabnosti stavb, s čimer se izboljšajo tudi pogoji za njihovo varstvo in ohranjanje.

Ključne besede: celovita prenova, energetska prenova, stavbe kulturne dediščine, bivalno ugodje

LE SFIDE DEL RISANAMENTO ENERGETICO DEGLI EDIFICI PROTETTI DAL PATRIMONIO CULTURALE IN SLOVENIA

SINTESI

L'articolo presenta la problematica del risanamento energetico degli edifici tutelati dal patrimonio culturale, esaminando i procedimenti, così come i provvedimenti, necessari per migliorarne l'efficienza energetica considerando le misure di protezione. I contenuti presentati nel lavoro derivano dalla proposta di linee guida per il risanamento energetico degli edifici basata sull'approfondimento e analisi di linee guida straniere e slovene, della letteratura esistente, di buone pratiche e applicazioni tecnologiche su materiali e procedimenti di rinnovamento, rispettando

la legislazione sulla tutela del patrimonio culturale, sull'edilizia e sul risparmio energetico. Il risanamento energetico degli edifici di patrimonio culturale è, infatti, una parte rilevante del progetto di ristrutturazione completa per assicurare l'efficientamento e migliorare le condizioni di alloggio degli edifici, ottimizzando, al contempo, i requisiti per la loro tutela e conservazione.

Parole chiave: risanamento completo, risanamento energetico, edifici del patrimonio culturale, alloggio confortevole

UVOD

Po definiciji UNESCO obsega nepremična kulturna dediščina mojstrovine človeške ustvarjalne genialnosti znotraj določenega kulturnega območja na področju arhitekture, tehnologije, načrtovanja mest, in je dokaz kulturnega izraza določene stopnje civilizacije, izreden primer arhitekturne tipologije ali naselbinske tradicije (World Heritage Convention 1972). Varstvo nepremične dediščine je ohranjanje njenih materialnih in vsebinskih lastnosti in obsega vzdrževanje, prenovo dediščine in preprečevanje njene ogroženosti. To pomeni, da je varstvo dediščine izjemno kompleksna naloga, prenova pa zahteva celovit pristop, ki upošteva tako zgodovinske, oblikovne, funkcionalne in tehnološke lastnosti dediščine in preprečuje njeno razvrednotenje. Pri prenovi vseh stavb, ne zgolj stavb kulturne dediščine, težimo k celoviti prenovi, saj v nasprotnem primeru lahko pride do njihovega arhitekturnega in funkcionalnega razvrednotenja. Z delno prenovo ali s posamičnimi ukrepi lahko ob izboljšanju določenih lastnosti stavbe celo negativno vplivamo na druge bistvene lastnosti stavbe. Alternativno, zlasti ob pomanjkanju sredstev za celovito prenavo, se lahko izvede postopna prenova, kjer mora biti zaporedje posameznih korakov skrbno premišljeno tako v tehničnem kot ekonomskem smislu.

Celovita prenova po Zakonu o prostorskem načrtovanju (2007) obsega dejavnosti,

s pomočjo katerih se z ustreznim prostorskim načrtovanjem izboljšajo funkcionalne, tehnične, prostor-

sko-oblikovalske, bivalne, gospodarske, socialne, kulturne in ekološke razmere na določenem območju, s pomočjo katerih se ponovno zagotovi ohranitev grajenih struktur in oživi urbana in druga območja. Celovita prenova se na območjih kulturne dediščine izvaja ob ohranjanju prepoznavnih značilnosti prostora in kulturnih vrednot varovanega območja.

Za razliko od »celovite prenove« pa Zakon o varstvu kulturne dediščine (2008) govori o »celostnem ohranjanju dediščine«, ki je podrobneje razčlenjeno kot sklop ukrepov, s katerimi se zagotavljajo nadaljnji obstoj in obogatitev dediščine, njeno vzdrževanje, obnova, prenova, uporaba in oživljanje. To se dosega z vključevanjem dediščine v trajnostni razvoj, ki pomeni rabo prostora in prostorskih ureditev na način, da se ob ohranjanju kulturne dediščine in varovanju drugih prvin okolja omogoča zadovoljitev potreb sedanje generacije brez ogrožanja prihodnjih generacij (MZIZKŠ, 2013).

Konservatorska stroka zagovarja načelo celostnega ohranjanja dediščine, ki se je kot izhodišče skupne evropske politike uveljavilo s sprejetjem Amsterdamske listine leta 1976 (Ivanc, 2012). V Republiki Sloveniji je to načelo vključeno v številne dokumente in zakone. Priporočila za celostno ohranjanje so na primer vključena v Strategijo prostorskega razvoja Slovenije (Uredba o strategiji, 2004) in Prostorski red (Uredba o prostorskem redu, 2004), ki predvidevata usklajevanje razvojnih potreb z varstvenimi zahtevami in določata, da je pri načrtovanju naselij treba zagotavljati materialne in druge pogoje za ohranjanje kulturne dediščine, za

uresničevanje kulturnih funkcij dediščine, javno dostopnost, preučevanje in raziskovanje. Načelo celostnega ohranjanja pravi, da je:

prihodnost dediščine v njeni uporabi. Uporaba dediščine pripomore k njenemu ohranjanju, ohranjanje dediščine tako prispeva tudi h gospodarskemu razvoju in k atraktivnejšemu življenjskemu in delovnemu okolju (ZVKDS, 2015).

Fouseki in Cassar (2014) opozarjata prav na to, da so pri prenovi poleg zgodovinskih in estetskih vrednot stavbe pogosto zapostavljeni socialni, ekonomski in drugi vidiki, ki so za uporabnike stavb kulturne dediščine ključnega pomena. K primernosti stavb kulturne dediščine za bivanje in različne dejavnosti, pa tudi k stroškovni učinkovitosti in večji okoljski prijaznosti njenega obratovanja lahko odločilno prispeva tudi energetska prenova kot del celovite prenove. Zagotavljanje uporabe stavb kulturne dediščine je torej zaželeno, vendar le v primeru in na način, ki upošteva načelo zvestobe zgodovinskemu in arhitektonskemu značaju dediščine (Erhartič, 2014). Vodopivec in dr. (2015) poudarjajo: »Stavba, ki ni v uporabi, je brez vrednosti«. To neusmiljeno logiko je pri prenovi objektov v primeru stavbne dediščine treba nekoliko prilagoditi. Pri prenovi objektov je smiselno upoštevati njihovo bodočo namembnost, če je znana, saj je namembnost pomemben dejavnik, ki vpliva na strokovno načrtovanje prenove in iskanje optimalnih rešitev (Della Torre, 2012).

Celovita prenova stavb kulturne dediščine¹ je multidisciplinarna dejavnost, v kateri sodelujejo strokovnjaki s področij arhitekture, gradbeništva, strojništva in drugih tehničnih ved, konservatorji – restavratorji in drugi, ki svojimi delovanjem zagotavljajo nadaljnji obstoj in obogatitev dediščine, njeno vzdrževanje, obnovo, prenovu, uporabo in oživljanje. V Sloveniji na področju varstva kulturne dediščine prevladujejo umetnostni zgodovinarji, za razliko od drugih držav, kjer prevladujejo arhitekti. K. Višnar (2005) izpostavlja, da je bilo posledično tekom let več poudarka na »konserviranju videza« in manjšem upoštevanju drugih vidikov, kot so avtentičnost, bodoča funkcija, opredelitev in vključenost interesnih skupin v oblikovanje prihodnosti dediščine.

Za izboljšanje uporabnosti in bivalnih razmer, za zagotovitev dolgoročne ekonomičnosti in energetske učinkovitosti je treba poleg statične, gradbenofizikalne in funkcionalne izvajati tudi energetske prenove, o kateri govori prispevek. Dolgoročna strategija za spodbujanje naložb energetske prenove stavb (DSEPS, 2015) je uvedla pojem »celovita energetska prenova«, ki vključuje usklajeno izvedbo ukrepov za učinkovito rabo energije na ovojju stavbe (tj. na fasadi, strehi, stavbnem pohištvi)

in na stavbnih tehničnih sistemih (npr. za ogrevanje, prezračevanje, klimatizacijo, pripravo tople vode).

Pri stavbah, ki imajo prepoznavne stavbne elemente oziroma so zavarovane kot kulturna dediščina, so iz celovite energetske prenove izključeni vsi tisti ukrepi energetske prenove, ki bi stavbi nesprejemljivo spremenili značaj ali videz. Obseg celovite energetske prenove mora upoštevati tudi arhitekturni in zgodovinski pomen stavb. Kadar je izvedba posameznega ukrepa zaradi varovanja kulturne dediščine neizvedljiva ali delno izvedljiva, ukrepa ni mogoče izvesti ali se ta izvede le delno (DSEPS, 2015, 16).

Za posege v stavbe kulturne dediščine veljajo posebna pravila. Od primera do primera je odvisno, kakšen bo obseg prenove in kolikšna izboljšava energetske učinkovitosti bo dejansko mogoča, ne da bi bile prizadete varovane vrednote. V strokovnih dokumentih s področja varovanja kulturne dediščine (npr. v kulturnovarstvenih pogojih) energetske vidik ni eksplicitno omenjen, vendar predlagani ukrepi prenove že vsebujejo tudi omejitve ali priporočila, ki vplivajo na izvedbo ukrepov za povečanje energetske učinkovitosti. V registrirano stavbno dediščino se lahko posega z vzdrževalnimi, sanacijskimi, raziskovalnimi in obnovitvenimi deli le v skladu s kulturnovarstvenimi pogoji, ki jih na podlagi Zakona o varstvu kulturne dediščine (2008) izdelata pristojna enota Zavoda za varstvo kulturne dediščine (ZVKDS). Poročila o zaključenih konservatorsko-restavratorskih delih (glej npr. Poročila 49, ZVKDS, 2014) največkrat predstavljajo projekte obnove pročelij oz. fasad s fasadnimi detajli, menjave strešne kritine in stavbnega pohištva, ki so bili izvedeni na podlagi predhodno opravljenih raziskav in sondiranja. V redkih primerih so predstavljeni tudi posegi in ukrepi za energetske prenove. Tak primer je prenova stanovanjske stavbe iz 19. stoletja, kjer se investitorji niso strinjali z obnovo klasičnih dvojnih oken, ampak so zahtevali t. i. termopan okna, kot pogovorno imenujemo okna z dvojno zasteklitvijo, vendar so pri tem ohranili originalne profile. V drugem primeru je bilo leseno okensko pohištvo zamenjano na način, ki je upošteval najnujnejše energetske standarde. Predstavljen je tudi primer prenove fasade pri stavbi, kjer je bilo zaradi fasadne dekoracije toplotno izolacijo mogoče izvesti le na začelju, in primer fasade, kjer je bila na vzhodnem pročelju zaradi večje izpostavljenosti vetru nameščena mineralna volna kot dodatna toplotna zaščita.

Iz navedenih primerov lahko sklepamo, da je končni rezultat prenove kompromis med strokovno utemeljenimi usmeritvami ter željo lastnikov oziroma investitorjev po zagotovitvi bivalnega udobja, po znižanju rednih obratovalnih in vzdrževalnih stroškov

¹ V prispevku obravnavamo »stavbe kulturne dediščine«; pojem zajema vse stavbe, ki so varovane s predpisi o varstvu kulturne dediščine in vključuje kulturno dediščino, kulturne spomenike lokalnega pomena, kulturne spomenike državnega pomena in stavbe, ki so varovane kot sestavni del območja kulturne dediščine, natančneje območja stavbne dediščine in območja naselbinske dediščine.

in dolgoročno ekonomičnostjo preнове. Zaradi te razumljive in legitimne pravice lastnikov in uporabnikov je pri varstvu stavb kulturne dediščine in prenovah treba zagotoviti korektno in učinkovito sodelovanje z njimi.

Opređelitev problema in ciljev raziskave

Energetska prenova stavb, zlasti stanovanjskih, in izboljšanje njihove energetske učinkovitosti predstavlja enega od največjih izzivov trajnostnega razvoja. Pri stavbni dediščini je doseganje energetske učinkovitosti težko uskladiti z varstvenimi zahtevami in dosega ti cilje, zastavljene v Direktivi evropskega parlamenta o energetske učinkovitosti stavb (Direktiva 2010/31/EU, 2010). Ta direktiva obvezuje države članice, da njena določila vključijo v svoje nacionalne strategije. Zgodovinske stavbe in kulturna dediščina predstavljajo pomemben del stavbnega fonda, še posebej v zgodovinskih mestih, in izboljšava njihove energetske učinkovitosti lahko pomeni pomemben prihranek v celotni rabi energije, zlasti v mestih in naseljih. Posameznim državam je prepuščeno odločanje, kako bodo pristopile k izpolnjevanju določil direktive. V Slovenji to področje do sedaj še ni bilo celovito obdelano, na pomanjkljivost so opozarjale tako strokovne službe s področja varstva kulturne dediščine, pripravljavci razpisov za energetske preнове stavb, kot tudi načrtovalci in izvajalci prenov.

Cilj raziskave je bil pripraviti izhodišča za slovenske smernice, ki bi zagotovile tehnično podporo načrtovalcem in lastnikom v procesu celovite preнове od priprave projektov do izvedbe, ki bo v okviru robnih pogojev vključevala tudi energetske vidike. Oblika in vsebina smernic je zasnovana tako, da lahko služijo različnim uporabnikom, od lastnikov, izvajalcev prenov, do strokovnih služb s področja varstva kulturne dediščine, ki bodo tako vnaprej seznanjeni z možnostmi pri izvedbi ukrepov energetske sanacije. Varstveni režimi namreč bistveno vplivajo na izvajanje energetske preнове, saj precej zožujejo nabor možnih ukrepov. Izbira ukrepov je namreč pri kulturni dediščini zelo omejena, saj navadno niso dopustni tisti posegi, s katerimi je mogoče doseči največje prihranke, kot je npr. izboljšanje energetske učinkovitosti stavbnega ovojja.

METODOLOGIJA

Raziskava je obsegala pregled dobrih praks na področju energetske preнове stavb kulturne dediščine in sorodnih tujih in domačih dokumentov, pregled slovenske zakonodaje, relevantnih drugih dokumentov s področja gradbeništva, učinkovite rabe energije in s področja varstva kulturne dediščine ter delavnico s strokovnjaki, ki so prispevali svoj pogled na problematiko energetske in celovite preнове objektov, poglede na multidisciplinaren pristop k prenovi objektov in pričakovanja glede vsebine in oblike smernic.

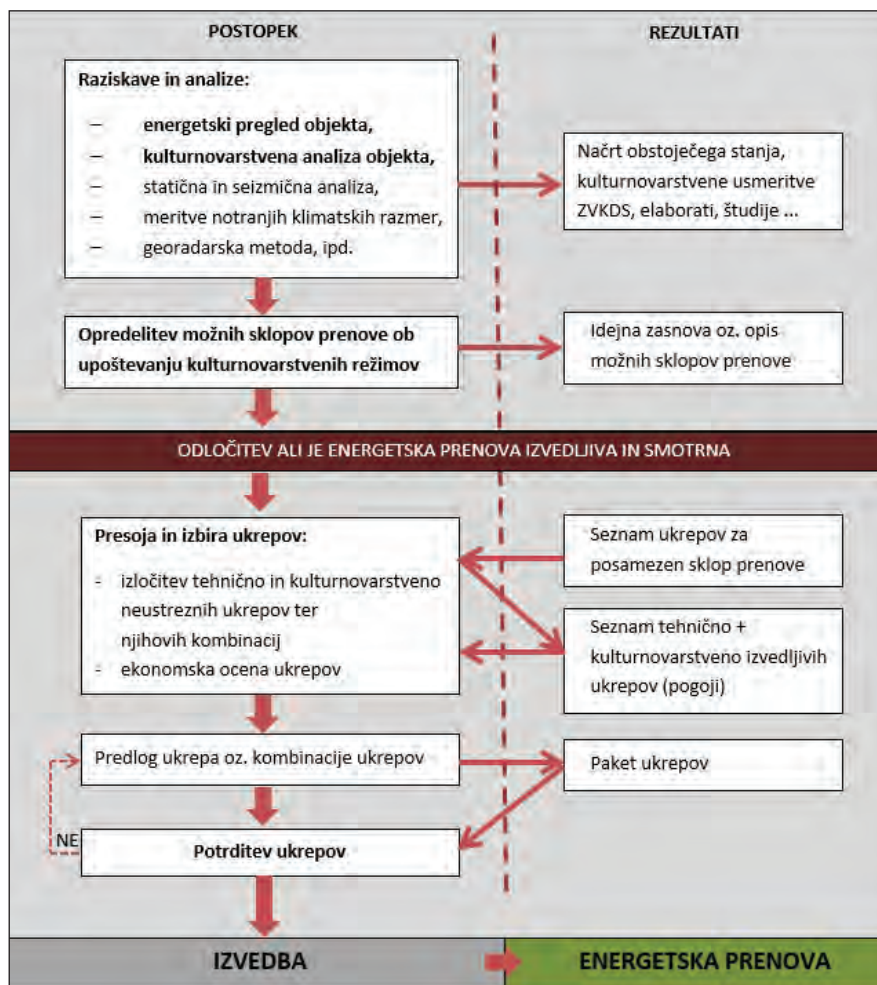
Tuje smernice in dobre prakse preнове

Izhodišče za pripravo smernic so bile tuje prakse na področju energetske preнове kulturne dediščine. V pregled so bile vključene angleške, avstrijske, irske in švedske smernice. Angleške smernice (English Heritage, 2011; 2013) so razdeljene na splošne, ki so namenjene lastnikom objektov, in podrobnejše, namenjene strokovnjakom in izvajalcem. Smernice se nanašajo na različne varstvene kategorije kot npr. (1) stavbe, uvrščene na nacionalni seznam dediščine, (2) stavbe lokalnega arhitekturnega in zgodovinskega pomena in stavbe predvidene za zavarovanje, (3) stavbe z arhitekturnim in zgodovinskim pomenom, ki se nahajajo v zavarovanih območjih. Za te kategorije stavb so nato določeni posegi, ki se lahko opravijo brez soglasja, in posegi, za katere je treba pridobiti soglasje pristojnih služb. Irske smernice (Government of Ireland, 2010) so zaradi drugačne stavbne tipologije, načinov gradnje in drugačnih klimatskih pogojev manj primerne za slovenske razmere, vendar pa zelo natančno opredeljujejo rabo energije v stavbah od pridobivanja in prevoza materialov do gradnje in rabe energije za vsakodnevno delovanje stavbe. Avstrijske smernice (Bundesdenkmalamt, 2011) so najbolj podrobne in strokovno tehnično zasnovane. Poleg splošnega postopka in pravil, ki veljajo za energetske preнове stavb kulturne dediščine, podrobno razčlenjujejo ukrepe na podlagi ocene primernosti (škodljivosti, neškodljivosti) in podajajo tudi predloge alternativnih ukrepov. Izkazale so se kot najbolj primerne za uporabo v slovenskih razmerah, tako zaradi podobnih klimatskih razmer v večjem delu države, kot zaradi podobnega spomeniškovarstvenega sistema.

Švedske smernice so navedene v raziskovalnem poročilu (Widström, 2012), vsebinsko obsežnem in podprtem s primeri, ki obravnava analizo in pregled stavb pred začetkom preнове ter sodobne metode, tehnike in simulacije, ki ključno prispevajo k pravilni odločitvi za izvajanje ukrepov energetske preнове.

Pregledali smo tudi predlog evropskega standarda za izboljšanje energetske učinkovitosti zgodovinskih stavb (Technical committee CEN/TC, 2015), ki prinaša celovit predlog postopka (slika 1), od izražene namere lastnikov za energetske preнове do izbire in izvedbe posameznih ukrepov; dokument vsebuje tudi vprašalnika za pregled stavb pred posegom in oceno učinkovitosti ukrepov. V vsakem od pregledanih dokumentov smo opredelili vsebine, ki bi jih lahko prenesli v slovensko prakso. Našteti dokumenti so bili vodilo pri zasnovi slovenskih smernic pri pripravi vsebine, tehničnih podrobnosti in pri predlogu postopka.

Za ilustracijo možnosti energetske preнове v stavbah, ki imajo različne varstveni status, različno lastništvo ali različno namembnost, smo izbrali štiri tuje primere preнове stavb kulturne dediščine in pet primerov dobrih praks preнове stavb kulturne dedi-

Slika 1: Postopek prenove (Vir: Prirejeno po Technical comitee CEN/TC, 2015)

ščine v Sloveniji. Kot primera dobre tuje prakse smo predstavili celovito prenovo in spremembo namembnosti meščanske hiše iz 13. stoletja v Bolzanu, ki je registriran kulturni spomenik, in modernistične šolske stavbe v Avstriji, zgrajene leta 1930, obe z visokimi potrebami po energiji in nizkim bivalnim ugodjem zaradi pregrevanja prostorov in težav s kakovostjo zraka. Med slovenskimi primeri dobre prakse smo predstavili prenovo Narodne galerije v Ljubljani, Pokrajinskega muzeja v Slovenj Gradcu in meščanske šole v Mariboru, prenovljene z javnimi sredstvi, ob tem pa tudi prenovo dveh stanovanjskih stavb, hiše v Železnikih in domačije v Dorfarjah, ki sta bili celovito prenovljeni večinoma z zasebnimi sredstvi.

Slovenske smernice in zakonodaja

Slovenska izhodišča za pripravo smernic izhajajo v največji meri iz veljavnih zakonov in drugih dokumentov s področja gradbeništva, učinkovite rabe energije in s področja varstva kulturne dediščine. Veljavna slovenska

zakonodaja s področja kulturne dediščine ne vsebuje nobenih specifičnih določil glede izvedbe ukrepov za učinkovito rabo energije. Pregled različnih pravnih aktov, zakonodaje in drugih predpisov s področja kulturne dediščine dokazuje, da pojem energetske učinkovitosti vanje sploh ni bil vključen. Kulturno dediščino omenjajo le Energetski zakon (2014), Zakon o graditvi objektov (2002) in Zakon o varstvu okolja (2006). Po Energetskem zakonu stavbe varovane kot kulturna dediščina ne potrebujejo energetske izkaznice. Zakon o graditvi objektov določa, da je vse posege v stavbe kulturne dediščine treba izvajati v sodelovanju z ZVKDS in da lahko v objektih, ki so zavarovani s predpisi o varstvu kulturne dediščine, rešitve odstopajo od predpisanih zahtev, če ne ogrožajo varnosti objekta in življenja ali zdravja ljudi itd. Zakon o varstvu okolja pa prav tako za varovane objekte in območja kulturne dediščine predvideva poseben režim in določa, da se morajo vsi posegi izvajati v skladu s predpisi s področja varstva kulturne dediščine. V Sloveniji je stavbna dediščina izvzeta iz Pravilnika o učinkoviti rabi

energije v stavbah (PURES 2, 2010). V pravilniku iz leta 2002 (PTZURES) je bilo v 1. členu sicer še zapisano, da njegova določila veljajo, če so pri rekonstrukcijah upoštevani pogoji varstva kulturne dediščine. Ta navedba je bila zaradi zgoraj navedenih posebnih določil zakonodaje iz sedanjega pravilnika umaknjena kot nepotrebna. ZVKDS (2017) je sicer na svoji spletni strani objavil smernice za gradbene in restavratorske posege v stavbno dediščino, ki pa energetskega vidika ne vključujejo. Nanašajo se na barvo fasade in materiale, fasadne okrase, okna in vrata, balkone in lože, pokrite nadstreške, trgovske fasade, napise, napisne table, izveske, klimatske naprave, strehe; pri notranjščini so podane usmeritve za stopnišča in veže.

Stavbna kulturna dediščina v Sloveniji: stanje in zakonska določila

Kulturna dediščina je glede na stopnjo zaščite razdeljena na:

- kulturno dediščino, ki se varuje z inštrumenti prostorskega načrtovanja;
- kulturne spomenike lokalnega pomena in
- kulturne spomenike državnega pomena kot najstrožje varovano dediščino (Register kulturne dediščine, 2016).

Glede na obseg pa je kulturna dediščina v Sloveniji razdeljena na stavbe/objekte in območja:

- Pri posameznih stavbah se varstveni režimi nanašajo na njihovo pojavnost v prostoru, in sicer na njihovo zunanjščino, ki jo definirajo gabariti, gradbeni material, konstrukcija in oblikovne značilnosti (členitev fasad, stavbno pohištvo, dekoracija, stil) in njihovo notranjščino, ki jo definirajo prostorski koncept, funkcionalna zasnova in notranja oprema (štukature, poslikave, parketi, tlaki, ograje).
- Območja kulturne dediščine so razdeljena na območja stavbne dediščine in območja naselbinske dediščine. Pri območjih stavbne dediščine se varstveni režim nanaša na zunanjo pojavnost objektov in njihove značilnosti, kot so gabariti, gradbeni material, konstrukcija in oblikovne značilnosti. Pri območjih naselbinske dediščine je poudarek na varovanju zgodovinskih značilnosti naselja kot celote, predvsem naselbinske zasnove (parcelacija, komunikacijska mreža in zazidalni sistem). Varstveni režim v teh območjih varuje tudi anonimno arhitekturo, ki sama po sebi ni ovrednotena kot kulturna dediščina, temveč prispeva k videzu celote (Priročnik pravnih režimov varstva kulturne dediščine, 2009).

Pravilnik o seznamih zvrsti dediščine in varstvenih usmeritvah (2010) stavbe deli na profane (gospodarske/proizvodne, javne, poslovne in stanovanjske), sakralne

(namenjene bogoslužju) in sakralno-profane. Z vidika energetske prenove je takšna klasifikacija pomembna zato, ker so od načina uporabe odvisne zahteve po določenih temperaturnih in drugih mikroklimatskih pogojih; stanovanjske stavbe na primer ogrevamo drugače kot sakralne objekte. Za potrebe energetske sanacije večina omenjenih tujih dokumentov, ki imajo značaj smernic, razvršča stavbe glede na obdobje izgradnje, gradivo in konstrukcijske značilnosti, arhitekturne posebnosti, namembnost in lego v mestu ali naselju, npr. irske smernice (Government of Ireland, 2010), angleške smernice (English Heritage, 2011). Pri tem je obdobje gradnje posebej pomembno. Gradnja je bila namreč v različnih zgodovinskih obdobjih najbolj odvisna od razpoložljivega gradiva, konstrukcijskih tehnik in tehnološkega razvoja, pa tudi socialnega in ekonomskega statusa graditeljev.

Na splošno lahko stavbe v Sloveniji glede na njihove gradbenotehnične značilnosti razdelimo na zgodovinske stavbe, ki so bile zgrajene s tradicionalnimi tehnikami v obdobjih pred koncem 19. stoletja, stavbe zgrajene med 1890 in 1914 (v obdobju zgodnjega modernizma), stavbe zgrajene med obema vojnama (v obdobju funkcionalizma), stavbe zgrajene med 1945 in 1960 (v obdobju povojne prenove), stavbe zgrajene med 1960 in 1990 ter novejšje stavbe. Za vsako od teh obdobji so bile značilne podobne gradbene tehnike in uporaba podobnih gradiv, ki so bolj ali manj upoštevali klimatske, topografske in druge okoliščine. Zlasti za podeželsko arhitekturo v starejših obdobjih je bilo značilno, da se je prilagajala klimatskim pogojem in pretežno uporabljala lokalna gradiva, kar je prispevalo k temu, da so se v Sloveniji zaradi geografske raznolikosti razvili jasno prepoznavni regionalni arhitekturni tipi. Upoštevanje naravnih danosti in stavbne tradicije se je prekinilo zlasti po drugi svetovni vojni, ko so tudi v podeželski arhitekturi začeli uporabljati danemu prostoru neprilagojena gradiva in univerzalne stavbne tipe, brez oblikovanih vrednot in meril (Deu, 2001).

Pridobivanje mnenj strokovnjakov

Celovita prenova stavb kulturne dediščine je proces, ki bi ga morala načrtovati, izvajati in nadzorovati multidisciplinarna skupina strokovnjakov. Zato smo v okviru raziskave organizirali delavnico, ki je bila namenjena izmenjavi mnenj in diskusiji med različnimi strokovnjaki in izvajalci – bodočimi uporabniki smernic. Na delavnici je sodelovalo enajst udeležencev, strokovnjakov za prenovo (arhitekti, gradbeniki, statiki, konservatorji – restavratorji) iz različnih institucij v Sloveniji, kot so ZVKDS, Fakulteta za arhitekturo in Mestna občina Ljubljana – oddelek za energetskega menedžment ter strokovnjaki iz podjetij, ki se ukvarjajo s specifičnimi področji prenove.

Posamezni komentarji, ki so jih izpostavili sodelujoči, so ključni za razumevanje vloge energetske prenove stavb kulturne dediščine:

- Pri energetske prenovi stavb je treba predhodno preveriti stanje konstrukcije objekta, predvsem nosilne, in po potrebi zagotoviti njeno sanacijo. Za sanacijo nosilne konstrukcije (podobno kot za energetske) v Sloveniji nimamo ustreznih smernic;
- Določanje ekonomske upravičenosti ukrepov pri stavbah kulturne dediščine je problematično; morda je izvedljivo le kot razmislek o pomenu ohranjanja določenega varovanega elementa, npr. fasade, oziroma njeni spremembi zaradi ukrepa;
- Energetska prenova objekta ne vsebuje le dodajanja izolacije na fasado, ki je najbolj problematičen ukrep, temveč bi morala zagotoviti usklajen nabor ukrepov na podlagi analize kritičnih mest;
- Pristop k energetske prenovi je odvisen tudi od namembnosti objekta. Vsaka vrsta objekta ima svojstvene potrebe po energiji in toplotnem režimu, bodisi da gre za bivalno stavbo ali na primer za sakralni objekt ali galerijo.

Iz razprave na delavnici so se oblikovali tudi trije predlogi:

- V Sloveniji bi bilo treba pripraviti podrobnejši pregled ali klasifikacijo objektov glede na obdobje izgradnje, slog in materiale, iz česar bi bile razvidne tudi energetske karakteristike objektov, kar bi lahko služilo kot konkretna podlaga za smernice. Klasifikacija bi lahko temeljila na izdelavi določenega vzorca energetskih izkaznic za objekte kulturne dediščine;
- Pri prenovi objektov je velikega pomena izobraževanje lastnikov; potrebne so spremembe njihovega obnašanja v prenovljenih objektih, podučiti jih je treba o primernem zračenju prostorov (nujno ob zamenjavi oken), o vzdrževanju stavbnega pohištva in celotne stavbe;
- Za stavbe kulturne dediščine trenutno ni treba izdelovati energetskih izkaznic; sprememba te določbe bi prispevala k realnejši predstavi o stanju teh stavb (npr. za določen vzorec objektov) in o potrebah po energetske prenovi.

Čeprav imajo smernice končno obliko dokumenta, je pomembno, da se omogoči njihovo dopolnjevanje in posodabljanje glede na razvoj stroke in tehnologij na področju gradbeništva in energetske učinkovitosti ter tudi konservatorstva in restavratorstva. Dopolnjevanje smernic bi bilo mogoče tako s podajanjem posameznih strokovno utemeljenih predlogov, kot tudi v širši razpravi z usposobljeni strokovnjaki in izvajalci, ki imajo znanja in praktične izkušnje s kakovostnimi prenovami stavb kulturne dediščine. V dialogu z njimi bi smernice lahko smiselno izboljšali in odpravili morebitne pomanjkljivosti.

Hkrati bi bilo nujno treba zasnovati namenski program usposabljanja izvajalcev za pridobivanje

specifičnih znanj in spretnosti za energetske prenovne stavb kulturne dediščine ter omogočiti prenos znanja in tradicionalnih veščin. Dobro usposobljeni izvajalci so namreč bistvenega pomena pri zagotavljanju kakovostnih in celovitih prenov.

REZULTATI – OBLIKOVANJE PREDLOGA SMERNIC

Stavbe kulturne dediščine so heterogena skupina znotraj celotnega stavbnega fonda, ki ima posebne značilnosti in zahteve. Varstveni režimi postavljajo zelo stroge pogoje za kakršnekoli posege, vključno z ukrepi za izboljšanje energetske učinkovitosti. Poseganje v stavbe kulturne dediščine, npr. dodajanje toplotne izolacije na fasadi, je zaradi varovanja njihovih arhitekturnih lastnosti, kot so zunanji videz, gabariti, razmerja in izvorna gradiva, precej omejeno ali ni mogoče. Pristop k prenovi mora biti zato bistveno drugačen kot pri stavbah, ki niso varovane. Tudi vrednotenje tveganj za konstrukcijo in njene značilnosti je pri zaščitenih stavbah drugačno kot pri ostalih stavbah. V praksi se srečujemo z najrazličnejšimi primeri; vsakega je treba obravnavati individualno glede na njegove splošne in posebne omejitve.

Varstveni režimi so zapisani v aktu o razglasitvi kulturnega spomenika ali v prostorskem aktu, v določbah, ki se nanašajo na celoto ali posamezne dele kulturnega spomenika. Kulturnovarstveni pogoji se izdajajo za točno določen poseg in za določeno stavbo, kar lahko precej zoži nabor možnih ukrepov, kot so npr. dodatna toplotna zaščita fasade ali zamenjava stavbnega pohištva. Navadno niso dopustni tisti posegi, s katerimi je sicer mogoče doseči največje prihranke, npr. izolacija stavbnega ovoja. To posledično pomeni, da so dobri energijski kazalniki pri prenovi stavb kulturne dediščine praviloma težko dosegljivi. Omejitve, ki izhajajo iz kulturnovarstvenih pogojev so navadno naslednje:

- dodajanje toplotne izolacije je dopustno zgolj na neoblikovanih fasadah;
- prenova strehe je dopustna le brez posegov v njene gabarite (dodajanje toplotne izolacije je sprejemljivo med in pod špirovci);
- posodobitev strojnih inštalacij je sprejemljiva brez dodajanja novih razvodov in brez poseganja v varovane prvine;
- dovoljeni so minimalni posegi na stavbnem pohištvu (tesnjenje stika med okenskim krilom in okvirjem in zamenjava zasteklitve, izjemoma zamenjava z novimi okni enake velikosti, materialov in oblike).

Omejitve se pri stavbni dediščini nanašajo na varovane prvine stavbe, pri objektih, ki so varovani v sklopu naselbinske dediščine pa predvsem na njihovo zunanjsko. Z dodatno toplotno zaščito zunanjega ovoja s sodobnimi gradivi lahko tudi spomeniško zaščiten stavbo temeljito toplotno izoliramo in reproduciramo

vse njene likovne elemente, vendar to ni v skladu z varstveno doktrino, ki zahteva, da stavbe ohranjamo v njihovi avtentični obliki in prenavljamo v skladu z zgodovinskimi tehnikami in originalnimi gradivi.

Namen smernic je zagotoviti tehnično podporo tako lastnikom kot strokovnjakom v procesu celovite prenove od priprave izhodišč do izvedbe, ki bo v vključevala tudi energetske vidike. Smernice obsegajo predvsem splošne ukrepe in omejitve, ki se nanašajo na stavbe kulturne dediščine, na njihove likovne in konstrukcijske značilnosti, gradbene materiale, na vrste posegov ipd. Podajajo nabor ukrepov za energetske prenove, ki izboljšujejo energetske učinkovitost objektov kulturne dediščine, skladno z zahtevami o varstvu dediščinskih lastnosti zgodovinske stavbne dediščine in ne posegajo bistveno v njeno strukturo in zunanjo podobo. Ob tem so razložene najpomembnejše gradbenofizikalne zakonitosti in pojavi. Smernice vsebujejo tudi opozorila glede možnih pozitivnih in negativnih učinkov posameznih ukrepov na dediščinske lastnosti in napotke za prilagoditev režima uporabe stavbe po izvedeni prenovi. Smernice ne obravnavajo specifičnih primerov posameznih zgodovinskih stavb, temveč so splošne, saj se pri prenovi stavb srečujemo z najrazličnejšimi primeri, ki zahtevajo individualno obravnavo glede na njihove lastnosti in omejitve. Zato je treba pri vseh objektih, ki so varovani s predpisi s področja kulturne dediščine, predhodno pridobiti kulturnovarstvene pogoje, ki jih izda pristojna enota Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Predlog celovitega postopka: identifikacija potreb po energetske prenovi

Ideja o energetske prenovi konkretne stavbe kulturne dediščine se lahko pojavi v različnih kontekstih, kot so npr. vzdrževalna dela in prenova zaradi dotrajanosti materialov, sanacija nosilne konstrukcije in protipotesna sanacija, sprememba namembnosti in uporabe stavbe, ekonomska optimizacija ali celovita sanacija po izrednih dogodkih. Ukrepi energetske prenove kulturne dediščine se izvajajo v skladu z zahtevami o tehnični korektnosti in z načeli dobrega gospodarjenja, če so pred tem izpolnjene ustrezne zahteve iz Zakona o graditvi objektov (2002), kot je npr. mehanska odpornost in stabilnost, in če so obenem izpolnjene posebne zahteve varstva kulturne dediščine. Opraviti je treba energetske pregled in izdelati podroben projekt energetske prenove.

Vsako stavbo je treba obravnavati ne le kot samostojen »izoliran« objekt, ampak v kontekstu danosti in posebnosti okolja, v katerega je umeščena. To pomeni, da je treba načrte energetske prenove uskladiti s prostorskimi načrti, z morebitnimi načrti za prenovu ali širitev lokalne energetske infrastrukture in omrežij, pri ukrepih, ki se nanašajo na energente, pa je treba

upoštevati vsebino lokalnega energetskega koncepta. Sistematična in načrtovana prenova stavb kulturne dediščine je v kombinaciji z drugimi ukrepi tudi pomemben del aktivne revitalizacije in reurbanizacije mestnih središč (Fister, 2005).

Predpogoj za oblikovanje nabora ukrepov je dobro poznavanje stanja. Energetski pregled je vir informacij, nujna podlaga za pripravo načrta prenove in ukrepov, pa tudi zahtevan pogoj za uvrstitev v sheme sofinanciranja prenove iz evropskih sredstev. Eden od ključnih kriterijev pri odločitvah o obsegu in načinu prenove naj bi bila vračilna doba investicije. Zato je pomembno, da se v okviru dovoljenih posegov ob uporabi najnaprednejših in najučinkovitejših proizvodov in tehnik izvedejo predvsem tisti z najbolj dolgoročnimi učinki.

Osnova za izbiro ukrepov za energetske prenove kulturne dediščine je predlog evropskega standarda² (Technical committee CEN/TC 346 2015; glej sliko 1). V njem je predlagan postopek, ki se lahko uporablja tako za identifikacijo potreb po energetske prenovi kot tudi za izbor najustreznejše rešitve za posamezno obravnavano stavbo kulturne dediščine.

Predhodne analize in preiskave stavbe

Pred vsako prenovo je treba opraviti temeljite predhodne preiskave, med katerimi se seznanimo s stanjem stavbe, njenimi gradbenofizikalnimi in oblikovnimi značilnostmi, namembnostjo prostorov in uporabo, v primeru kulturne dediščine tudi z njenimi varovanimi elementi. Med predhodne analize uvrščamo kulturnovarstveno analizo stavb, statično in seizmično analizo, meritve notranjih klimatskih razmer, termografsko analizo in georadarsko metodo. Glede na stanje konkretne stavbe so lahko pomembne tudi druge analize, zlasti ugotavljanje stanja zaščite stavbe pred vlago.

Kulturnovarstvena analiza

Kulturnovarstvena analiza obsega opis prvotnega stanja objekta in poznejših prezidav in drugih sprememb, konstrukcijskih značilnosti, gradiv, prostorske zasnove, zunanje oboje, stavbnega pohištva in drugih stavbnih členov, stavbnega okrasa; skratka stavbe kot celote in njenih varovanih elementov. Analiza obsega tudi stilno vrednotenje posameznega objekta in vplivnega območja. Analiza vplivnega območja obravnava pomembne dostope, poglede iz objekta in na objekt ter druga razmerja do okoliškega ali širšega prostora. Zahteva tudi predhodne raziskave ometov in beležev, ki so podlaga za obnovo ometov in opleskov (strukture ometa, barvnih tonov, tehnoloških posebnosti). Pri objektih na območjih, ki so varovana kot arheološka dediščina, so pred prenovu običajno obvezne tudi arheološke raziskave. Kadar gre za posege v strukturne elemente spomenika,

2 V času priprave smernic v fazi osnutka.

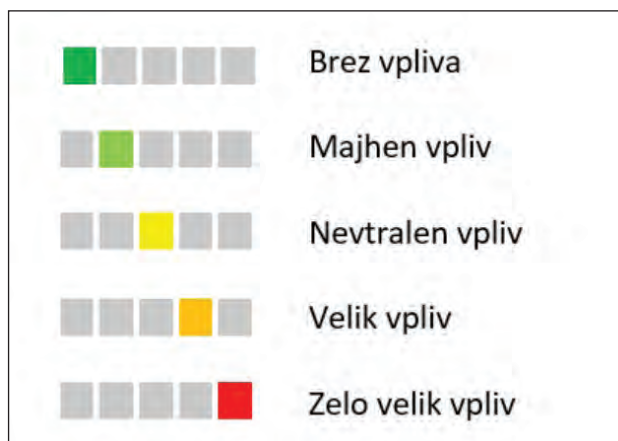
če je nameravani poseg kompleksen, če grozi nevarnost uničenja ali ogrožanja varovanih vrednot ali kadar je pri posegu treba izvesti konservatorsko-restavratorska dela, je predhodno treba izdelati konservatorski načrt. Za posege v ostalo kulturno dediščino je konservatorski načrt priporočen (ZVKD-1, 2008; Pravilnik o konservatorskem načrtu, 2009).

Statična analiza

Prvi korak k celoviti prenovi je analiza trdnosti in varnosti konstrukcije objekta. Odločitev o potrebnih posegih in izvedbi se sprejme na podlagi ocene strukture in/ali narave in obsega poškodb. Pri tem se za posege na konstrukciji objekta uporablja standard Evrokod 8 (Uredba EN 1998), ki obravnava projektiranje potresno odpornih konstrukcij. Ta standard, ki mu ustrezajo le redke starejše stavbe, zahteva obširnejše ukrepe za utrditev nosilne konstrukcije. Podatki o konstrukciji, zbrani med ocenjevanjem stavbe, so osnova za izbor tipa, tehnike in obsega posega. Posegi na konstrukciji so npr. lokalna ali celotna sanacija poškodovanih elementov, dodajanje novih konstrukcijskih elementov, delna porušitev ali odstranitev. Včasih je zaradi statičnih zahtev potrebna sprememba namembnosti ali celo prepoved uporabe zgradbe. Nabor možnih ukrepov omejujejo varstvene zahteve. Ukrepi, kot so dozidave zidov ali armiranobetonskih okvirjev in sten, ki se pogosto izvajajo pri sanaciji stanovanjskih stavb, so nedopustni pri vseh pomembnih spomenikih, npr. pri sanaciji sakralnih objektov, kjer je treba povezanost konstrukcije, njeno zadostno nosilnost in nosilnost posameznih delov običajno doseči brez motečih posegov (Gostič, 2016).

Gradbenofizikalne preiskave

V stavbah kulturne dediščine je pomembno natančno določiti zelene mikroklimatske parametre. Za stanovanjske in delovne prostore je pomembno toplotno ugodje, ki ga zagotavlja čim bolj enakomerna temperatura zraka in obodnih površin prostora, medtem ko je spreminjanje relativne vlažnosti znotraj zgornjih in spodnjih še primernih vrednosti manj pomembno. Povsem nasprotno je, kadar želimo vzpostaviti ugodne razmere za stavbno tkivo in muzejske ali druge razstavne prostore; v teh primerih moramo zagotoviti tudi čim bolj stabilno relativno vlažnost notranjega zraka in njeno ustrezno vrednost glede na specifične okoliščine. Samo spreminjanje notranje temperature je ob tem drugotnega pomena, razen kadar ta vpliva na vlažnost zraka, ko se npr. pri nenadni ohladitvi zraka v prostoru njegova relativna vlažnost zviša, če prostora hkrati ne prezračimo. Podrobne analize vodijo k rešitvam, ki so sprejemljive za uporabnika in vzdržujejo tudi dediščini primerne mikroklimatske parametre na enostaven in ekonomsko sprejemljiv način. Projekt prenove mora poleg tehničnih ukrepov upoštevati tudi možna tveganja

Slika 2: Lestvica stopnje vpliva na določen varovani element in stavbo kulturne dediščine kot celoto (Vir: *Smernice za energetsko prenovo stavb kulturne dediščine*, 2016)

zaradi posamičnega ali medsebojnega vpliva ukrepov in vsebovati navodila za uporabnike s preventivnimi in popravnimi ukrepi (Tomšič, 2016).

Termografska analiza

Termografsko analizo, ki – poenostavljeno zapisano – deluje na podlagi zaznave toplotnega sevanja površin konstrukcije oz. materialov z znano emisivnostjo, uporabljamo za preverjanje kakovosti izvedbe toplotnega ovoja in za izvajanje rednih pregledov delovanja sistemov, kot so npr. strojne in električne instalacije. S termografsko kamero lahko preverjamo toplotne mostove in sorodne nepravilnosti v ovoju stavbe, lociramo podhlajena mesta, kjer lahko nastopi površinska kondenzacija vodne pare, natančneje določimo mesta poškodb skritih ogrevalnih vodov, posredno opredelimo navlažene dele konstrukcij in podobno. Termografija nam pomaga bolje oceniti stopnjo nujnosti celovite ali delne sanacije. Je trdna osnova za sprejemanje odločitev ter oblikovanje nabora ukrepov in prioritet za vzdrževalna in rekonstrukcijska dela (Tomšič, 2016).

Georadarska preiskava

Georadarska (GPR) metoda je med drugim namenjena globinskim raziskavam sten in drugih konstrukcijskih sklopov s pomočjo elektromagnetnih valov. Kjer je prepovedana uporaba invazivnih, porušnih tehnik ali izdelava vrtnin, se v gradbeništvu ta metoda uporablja tudi za konstrukcijsko diagnozo stavb kulturne dediščine. Z GPR metodo je mogoče določiti razporeditev skritih tramov in stebrov, identificirati mesta in vrsto armature v betonu, določiti položaj inštalacij v konstrukcijah, ugotoviti kakovost vgradnje injektiranih elementov, oceniti debeline

Slika 3: Primeri fasad (Foto: Sabina Mujkić)

gradbenih elementov in slojev v konstrukciji ter odkrivati prisotnost votlin, okvar ali nehomogenosti v materialu. V okviru predhodne analize energetske učinkovitosti stavbe je mogoče z GPR metodo pridobiti podatke o sestavi ovojja in notranjih konstrukcij. Metoda je tudi zelo učinkovita pri ugotavljanju vlažnosti sten in temeljev, saj daje veliko podrobnejše informacije kot vizualna analiza. GPR metodo uporabljajo tudi arheologi pri odkrivanju morebitnih arheoloških ostalin (Komel, 2016).

Pregled ukrepov za posamezne varovane elemente

Smernice podajajo nabor ukrepov za izboljšanje energetske učinkovitosti, ki so razdeljeni na:

- A. Ukrepe na stavbnem ovoju, ki zajema zunanje stene, strop in tla, strehe, okna in vrata;
- B. Ukrepe za izboljšanje energetske učinkovitosti sistemov za klimatizacijo, gretje in hlajenje (KGH);
- C. Ukrepe za povečanje rabe obnovljivih virov energije;
- D. Organizacijske ukrepe.

V predlogu smernic imajo vsi ukrepi na petstopenjski lestvici označeno stopnjo vpliva na določen varovani element in na stavbo kulturne dediščine kot celoto. Vpliv pomeni spremembe videza, gabaritov in gradiv zaradi izvedbe ukrepov za izboljšanje energetske učinkovitosti stavbe. To je pomembna razlika glede na siceršnje vrednotenje ukrepov energetske prenove, kjer njihove učinke opisujemo z energijskimi in drugimi okoljskimi, pa tudi ekonomskimi in družbenimi kazalniki.

Najučinkovitejši ukrep za energetske sanacije stavb je toplotna izolacija stavbnega ovoja, saj so na

neizoliranem stavbnem ovoju največje toplotne izgube; izračuni kažejo, da tu prednjačijo zunanji zidovi, skozi katere se izgubi povprečno do 45 % toplote (Grobovšek, 2007). Vendar pa so ti ukrepi z varstvenega vidika najbolj problematični, saj najbolj vplivajo na dediščinske lastnosti stavbe.

Ukrepi na zunanjem ovoju se nanašajo na posamezne varovane elemente stavbnega ovoja: zunanje stene, strop in tla, strehe, okna in vrata. Energetske prenove sten je mogoče izvajati s toplotno zaščito z zunanje ali notranje strani. V nadaljevanju sta podrobneje predstavljena dva ukrepa, toplotna izolacija fasade in zamenjava oziroma prenova oken, ter prednosti in slabosti različnih načinov izvedbe teh ukrepov.

Fasada stavbe se varuje pri posameznih zavarovanih stavbah in pri stavbah, ki se nahajajo v območju stavbne dediščine. Varovanje se pri stavbah kulturne dediščine navadno nanaša na kompozicijo fasade in vse fasadne elemente, kot so okenske in vratne odprtine, nadstreški, pomoli, balkoni, lože, fasadni okras (slika 3). Kompozicija je najpomembnejša značilnost fasade in je pri prenovi ni dovoljeno spreminjati, če tega ne zahtevajo zelo tehtni argumenti, npr. spremenjena namembnost objekta, prilagoditev novim standardom, ureditev dostopov za invalide. V primerih, ko se posegi izvajajo na fasadi, jih je treba izvesti na način, ki čim manj prizadene bistvene varovane elemente. Prenova vsake fasade zahteva tudi sondažne raziskave, ki se jih po potrebi dopolni z naravoslovnimi. Na podlagi rezultatov teh raziskav se določi vrsta ometov, njihova struktura in barvni toni. Pri prenovi je priporočljivo uporabljati sorodne tehnologije in materiale, kot so bili uporabljeni prvotno. Toplotno izolacijo na fasadah je možno izvajati na dva načina, z zunanje strani in iz notranje strani.

Slika 4: Primeri stavbnega pohištva (Foto: Damjana Gantar)

Toplotna zaščita zunanjih sten z zunanje strani je v gradbenofizikalnem smislu najprimernejši način, saj zmanjšuje možnost kondenzacije vodne pare na notranjih površinah, zmanjšuje temperaturna nihanja nosilne konstrukcije, povečuje toplotno stabilnost stavbe, izboljšuje zaščito konstrukcije pred padavinsko vlago in zaščito nosilne konstrukcije pred zmrzaljo – saj ta tako ostane v območju nad temperaturo ledišča (Tomšič, 2014). Ukrep je upravičen, kadar na fasadi ni posebnih elementov in je njeno oblikovanje enostavno, ali kadar je večina zunanjega stavbnega ovoja zelo dotrajana in poškodovana (npr. izrazite poškodbe zaradi zamakanja, razpoke, odpadanje ometa, razpad arhitekturnega okrasja in podobno) in se zgolj s popravili ne da več vzpostaviti prvotnega stanja. Ta ukrep je neustrezen za stavbe, kjer je fasada posebej zaščiten zaradi posebnega arhitekturnega oz. zgodovinskega pomena in kjer varovanje obsega tudi prezentacijo izvirnih gradiv. Zaradi naštetih dejstev se na teh stavbah ukrep lahko izvaja samo na stranskih in dvoriščnih fasadah, kar pa zahteva posebno pozornost pri načrtovanju stikov med toplotno zaščitenimi in nezaščitenimi deli (pojav toplotne asimetrije v prostoru, toplotni mostovi). Ukrep je neugoden tudi zato, ker dodana izolacija spreminja prvotni položaj oken in vrat v ravnini zunanje stene, ki je navadno ključen za videz stavbe.

Alternativna ukrepa dodajanju izolacije na zunanji strani ovoja sta izvedba toplotno zaščitenega ometa (ki pa ima slabše toplotne lastnosti kot dodaten sloj toplotne izolacije) ali toplotna zaščita zunanjih sten z notranje strani.

Toplotna zaščita zunanjih sten z notranje strani je v gradbenofizikalnem smislu lahko zelo tvegan poseg, ki je primeren le, kadar izolacije ni mogoče ali ni dovoljeno izvesti na zunanji strani sten, pri stavbah, namenjenih le za občasno bivanje, ter na posameznih stenah oz. v posameznih prostorih. Pri takšni izvedbi nosilna konstrukcija zidu ostane v hladnejšem območju, kar pomeni večjo izpostavljenost temperaturnim nihanjem,

posledično večjo možnost biogenih poškodb (alge, lišaji, plesen) in celo propadanja stavbnega tkiva, možne pa so tudi poškodbe instalacij kot npr. vodovodnih napeljav v nosilni konstrukciji. Ugodne posledice ukrepa so hitrejšo ogrevanje prostorov, višja temperatura notranje površine sten in s tem zmanjšana pojavnost površinske kondenzacije vodne pare in razvoja plesni. Na tak način je mogoče rešiti posamezne toplotne mostove, pri tem pa določeni toplotni mostovi lahko postanejo bolj izraziti. Zaradi namestitve toplotne izolacije na notranjo stran sten se zmanjša akumulacija toplote v zidovih, zmanjšata se svetla tlorsna površina in naravna osvetlitev prostorov, potrebno je prestavljati fiksno notranjo opremo, instalacije in grelna telesa. Ukrep tako pogosto pomeni višje stroške kot pri izvedbi zunanje toplotne zaščite (Tomšič, 2015).

Poleg fasade je pomemben element zunanje ovoja stavbe tudi stavbno pohištvo, tj. okna in vrata. Razporeditev, velikost in oblika stavbnega pohištva prispevajo k likovnemu značaju stavbe, zato ga je treba posebej varovati in skrbno prenavljati v skladu s prvotnimi oblikami, dimenzijami, materiali in barvami (slika 4). Stavbno pohištvo je navadno treba zamenjati le, če je tako poškodovano, da ga ni mogoče več prenoviti. V tem primeru mora biti novo stavbno pohištvo natančna replika originalnega. Še posebej za okna velja, da ni dovoljeno spreminjati načina odpiranja okenskih kril in tudi ne menjavati tradicionalne zasteklitve z novo, če ta zahteva kakršnekoli spremembe oblike, velikosti ali debeline okenskih okvirov. Posebno pozornost je treba posvetiti okovju: nasadila, tečaji, raznovrstni fiksni in zapiralni mehanizmi prispevajo k videzu okna, njihova kakovost pa je pomembna tudi zaradi tesnjenja. Nega in obnova imata prednost pred zamenjavo. Pri povsem dotrajanih elementih se naredi posnetek izvornika. Kadar so dovoljene menjave ali posodobitve okenskih kril, se uporabijo vidni elementi skladno s prvotnimi v kombinaciji s sodobnimi nevidnimi ali manj vidnimi elementi (npr. večtočkovni zapiralni mehanizem v prečni ravnini

profila). Izboljšanje toplotnih lastnosti oken je možno doseči z dvema ukrepoma: obnovo in zamenjavo oken ali z nadgradnjo oz. zamenjavo zasteklitve.

Ukrep obnove ali zamenjave oken pozitivno vpliva na izboljšanje gradbenofizikalnega stanja stavbe zaradi boljših toplotnih lastnosti okna in višje stopnje zrakotesnosti pripir. Obenem ima velik vpliv na toplotno ugodje in počutje uporabnikov prostorov, saj je zmanjšana temperaturna asimetrija prostora, manjše je ohlajanje zraka ob zasteklitvi in počasnejše gibanje zraka v prostoru – kar uporabniki občutijo kot preprih. Zaradi manjše prepustnosti za zrak na pripirah in vgradnih regah se spremenijo potrebe po zračenju prostorov, kar zahteva spremembe navad uporabnikov prostorov (po potrebi intenzivnejše zračenje skladno z naravo dejavnosti v prostoru). Obnova ali zamenjava oken je upravičena zaradi slabega splošnega stanja stavbnega pohištva: dotrajanosti krila in okvira, nefunkcionalnosti okovja, slabega stanja tesnil, ogrožene trdnosti in stabilnosti okenske konstrukcije (ki so posledica mehanskih poškodb, poškodb zaradi vlage, lesnih škodljivcev, izpostavljenosti sončnemu oz. UV sevanju), zmanjšane nosilnosti okovja, slabe vpetosti zasteklitve, poškodb zasteklitve. Možni ukrepi za zmanjšanje toplotnih izgub skozi okna so zatesnitev pripir in reg po načelu tesnjenja v treh ravneh in obnova obstoječega stavbnega pohištva (krilo in okvir) ali zgolj zamenjava enojne zasteklitve z npr. dvojno, energetsko učinkovito, in obnova obstoječega krila in okvira (Jejčič in Tomšič, 2015).

Zamenjava ali nadgradnja zasteklitve ima manjši vpliv na izboljšanje toplotnih lastnosti v primerjavi z zamenjavo ali obnovo celotnih oken; zasteklitev navadno zajema okrog 70 % celotne okenske površine. Zamenjava zasteklitve je lahko problematična, ker so okvirji starejših oken z enojno zasteklitvijo razmeroma vitki, nimajo zadostne globine profila in pogosto ne bi prenesli povečane teže dvojne zasteklitve. Pri kovinskih, kamnitih ali betonskih okvirjih je tak poseg še težje izvedljiv kot pri lesenih okvirjih. V teh primerih je glede na dejanske možnosti priporočljiv razmislek o vgradnji dodatnih okenskih kril (novega okna) na notranji strani, tako da se na zunanjsčini ohrani izvorni videz. Pri škatlastih oknih je priporočena zamenjava zasteklitve na notranjem krilu (Jejčič in Tomšič, 2015).

Tudi pri ostalih skupinah ukrepov (ukrepi za izboljšanje energetske učinkovitosti sistemov za klimatizacijo, gretje in hlajenje (KGH), ukrepi za povečanje izrabe obnovljivih virov energije, organizacijski ukrepi) je bil v predlogu smernic opredeljen nabor tistih, ki bistveno vplivajo na zmanjšanje porabe energentov in znižanje obratovalnih stroškov, omogočajo prehod na obnovljive vire energije ter hkrati prispevajo k boljšemu bivalnemu ugodju. Pri določenih ukrepih, kot sta temperiranje ali izvedba centralnega prezračevanja, je odločitev odvisna od namembnosti prostorov (sakralni, kulturni, stanovanjski itd.). Temperiranje oboda zgradbe je alternativa

konvencionalnim načinom ogrevanja v zgradbah oz. prostorih, ki niso stalno v uporabi, in je namenjeno preprečevanju poškodb zaradi vlage, predvsem pri sanaciji objektov. Nekateri ukrepi, kot sta vgradnja sprejemnikov sončne energije ali fotonapetostnih celic, imajo velik vpliv na videz stavb in naselij, zato je njihovo nameščanje treba ustrezno utemeljiti, nameščanje na stavbah kulturne dediščine pa je z vizualnega vidika še posebej nesprejemljivo, razen na neizpostavljenih površinah.

Z varstvenega vidika so najmanj problematični organizacijski ukrepi, kjer gre za spreminjanje navad uporabnikov in lastnikov stavb, tako da z majhnimi stroški ali celo brez njih dosežemo znižanje rabe energije in hkrati ohranimo ali izboljšamo bivalno ugodje. Med te ukrepe sodijo npr. uporaba termostatskih ventilov, pravilno prezračevanje, energetsko knjigovodstvo ter uravnavanje in redno vzdrževanje razsvetljave (Tomšič in Mirtič, 2012).

RAZPRAVA IN SKLEP

Vsaka prenova objekta – še posebej starejših stavb in stavb kulturne dediščine, je priložnost, da se izboljšajo tudi njihove energijske lastnosti, ki so pomembne tako z vidika zmanjšanja rabe energije, kot z vidika bivalnega in uporabniškega ugodja. Tem vidikom se pridružujejo ugodni ekonomski in okoljski učinki. Na podlagi pregleda dobrih praks prenovljenih stavb in smernic lahko izpostavimo določena izhodišča, ki so pri energetski sanaciji stavb kulturne dediščine ključna. Bistvenega pomena za kakovostno prenavo so postopki in odločitve, ki jih izpeljemo pred samim začetkom del. Odločitvi za prenavo morajo slediti aktivnosti, usmerjene v čim boljše poznavanje stavbe in okolice, njenih fizičnih lastnosti, zgodovinskega konteksta gradnje, namena in uporabe stavbe. Nabor ukrepov mora temeljiti na celovitem (tehničnem) pregledu stavbe, ki med drugim vključuje preverjanje morebitnih virov vlage (prekomerna omočenost sten zaradi padavin in posledična erozija, talna vlaga/kapilarna vlaga, notranja vlaga/kondenzacija vodne pare, poškodovane napeljave) in iskanje vzrokov za morebiten pojav biogenih (kot npr. plesen in alge) in konstrukcijskih poškodb (kot npr. razpoke in odpadanje ometa). Seznaniti se je treba s predhodnimi posegi, zlasti takimi s potencialnimi ali že izraženimi negativnimi vplivi (nepropustni ometi, neprimeren belež, folije, nekompatibilnost materialov). Koristno je poznati mnenje uporabnikov o dejanskem stanju, zlasti o zaznanih pomanjkljivostih, in o njihovem počutju v stavbah. K prenovi je treba pristopati tako, da izključimo tveganja in dolgoročno zagotavljamo stanje, ki preprečuje neželene posledice. Nujna vzdrževalna dela in popravila na stavbnem tkivu morajo biti izvedena pred ali vzporedno z energetsko sanacijo, saj se tako zmanjšajo možnosti fizičnih poškodb stavbnega tkiva zaradi nadaljnjih ukrepov. Za vse ukrepe velja pravilo: raje manj in varno kot več in tvegano. Novosti oz. poskusi

na spomeniških objektih so sprejemljivi le takrat, kadar so izvedeni v okviru znanstvenega projekta. Pri prenovi se upoštevajo konservatorska načela, prednostno se izvajajo konservatorska popravila (ohranjanje in popravilo originalov). Pri delih se ravnamo po načelih minimalne intervencije, kompatibilnosti materialov in tehnik ter reverzibilnosti posegov, ki spreminjajo značaj in avtentičnost stavbe (vidnost vseh faz nastanka, izogibanje špekulativni prenovi).

Pri energetski prenovi stavb kulturne dediščine se prioritete določajo glede na velikost vpliva in sprememb na stavbo, na oceno koristi ukrepov in povratne dobe investicije ter težavnosti posega. Najbolj priporočeni so posegi za izboljšanje energetske učinkovitosti, ki so »nevtralni«, na primer izboljšanje zrakotesnosti oz. preprečevanje toplotnih izgub zaradi pretoka zraka (tesnjenje špranj, rež pri oknih in vratih, dvojna zasteklitev). Sledijo ukrepi, ki imajo minimalen vpliv na videz stavbe, kot so dodajanje izolacije na manj izpostavljenih delih stavbe, npr. podstrešje (strop, pod škarniki), tla, votle stene, opazne lesene stene, polkna/roleto, sekundarna zasteklitev. Po izvedbi naštetih del sledijo ukrepi, ki vključujejo izolacijo zunanega ovoja stavbe, predvsem zidov, kjer dodajanje izolacije bistveno ne vpliva na videz ali značaj stavbe, vsi posegi pa morajo upoštevati možne tehnične posledice. Ti ukrepi so tudi dražji in imajo daljšo vračilno dobo, vendar je treba ob tem smiselno upoštevati tudi finančni vložek, ki je v vsakem primeru potreben zaradi različnih nujnih vzdrževalnih in obnovitvenih ukrepov. Ukrepe na sistemih KGH je treba uskladiti z ukrepi na stavbnem ovoju. Pri ukrepih energetske prenove ne bi smeli pozabiti na ozaveščanje uporabnikov o njihovem vplivu na energetske porabe, ohranjanje stavbe in povezane stroške, kar pravzaprav sodi tudi v sklop organizacijskih ukrepov. Kot poudarjata tudi Fouseki in Cassar (2014) je (pravilno) uporabniško vedenje v stavbah mnogokrat pomembnejši dejavnik energetske učinkovitosti kot le izvedba določenega ukrepa ali uporaba neke tehnologije.

Pri rekonstrukciji stavbe oz. njenega posameznega dela, kjer se posega v najmanj 25 odstotkov površine toplotnega ovoja, je treba, če je to tehnično izvedljivo, upoštevati določila Pravilnika o učinkoviti rabi energije v stavbah (2010) in pripadajoče tehnične smernice TSG-1-004:2010; Učinkovita raba energije (Ministrstvo za okolje in prostor, 2010). Zahteve so postavljene na ravni največjih dovoljenih prehodnosti posameznih elementov, koeficienta specifičnih transmisijskih toplotnih izgub skozi površino toplotnega ovoja stavbe in dovoljene letne potrebne toplote za ogrevanje stavbe, preračunane na enoto kondicionirane površine oziroma prostornine stavbe. Za stanovanjske stavbe sta navzgor

omejena tudi dovoljen letni potreben hlad za hlajenje stavbe, preračunan na enoto hlajene površine stavbe, in letna primarna energija za delovanje sistemov v stavbi, preračunana na enoto ogrevane površine stavbe.

Vsekakor je treba najprej računsko ovrednotiti dejanske energetske kazalnike stavbe kulturne dediščine in narediti variantne izračune stanja po prenovi glede na možne oz. dovoljene ukrepe in njihove kombinacije, tudi ob upoštevanju dolgoročnega finančnega učinka. Ob tem je treba kot robne pogoje upoštevati vse tiste parametre, ki so specifični glede na dejanske značilnosti in namen uporabe stavbe kulturne dediščine ter vsebovani v kulturnovarstvenih pogojih.

Predlog smernic za energetske prenove stavb kulturne dediščine ne rešuje konkretnih primerov prenove, ampak predlaga natančni postopek prenove, ki mora vključevati predhodne raziskave in ukrepe za izboljšanje energetske učinkovitosti: organizacijske ukrepe, tehnične ukrepe ter ukrepe za povečanje rabe obnovljivih virov energije. S smiselnim naborom ukrepov lahko dosežemo izboljšanje energetske učinkovitosti stavb kulturne dediščine na način, ki bo stroškovno učinkovit, ki bo upošteval varstvene zahteve in ki bo čim manj posegal v varovane lastnosti stavbe.

Pri nadaljnjem raziskovanju problematike energetske učinkovitosti bi bilo treba kot enega prvih korakov izvesti sistematične raziskave stavbnega fonda različnih zgodovinskih obdobj, geografskih območij in klimatskih pogojev glede na njihove konstrukcijske in oblikovne značilnosti ter uporabo materialov in tehnologij. Le na podlagi rezultatov takih raziskav bi bilo mogoče oblikovati podrobnejše smernice za posamezne stavbne tipe in jih tako narediti bolj neposredno uporabne tako za lastnike kot tudi za strokovne službe. Tako pripravljene smernice bi bile za uporabnike podlaga za še učinkovitejše, hitrejše in strokovno bolj korektno načrtovanje in izvedbo ukrepov prenove.

ZAHVALA

Prispevek temelji na delu, ki je potekalo v okviru priprave osnutka smernic za energetske sanacije stavb kulturne dediščine, naročnik je bilo Ministrstvo za infrastrukturo. Avtorji prispevka se zahvaljujemo predstavnikom naročnika, predstavnikom Ministrstva za kulturo RS in Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, ki so sodelovali pri izvedbi naloge in izboljšanju njene vsebine. Za koristne pripombe se zahvaljujemo strokovnjakom in izvajalcem prenov, ki so sodelovali na delavnici. Hvala sodelavcem UIRS in Gradbenega inštituta ZRMK, ki so sodelovali pri pripravi smernic.

CHALLENGES OF ENERGY RENOVATION OF CULTURAL HERITAGE BUILDINGS IN SLOVENIA

Damjana GANTAR

Urban planning institute of the Republic of Slovenia, Trnovski pristan 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: damjana.gantar@uirs.si

Breda MIHELIC

Urban planning institute of the Republic of Slovenia, Trnovski pristan 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: breda.mihelic@uirs.si

Sabina MUJKIC

Urban planning institute of the Republic of Slovenia, Trnovski pristan 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: sabina.mujkic@uirs.si

Miha TOMŠIČ

Building and Civil Engineering Institute ZRMK, Dimičeva 12, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: miha.tomsic@gi-zrmk.si

Mihael MIRTIC

Ministry of infrastructure, Project office for the energy renovation of buildings, Langusova ulica 4, 1535 Ljubljana, Slovenia
e-mail: mihael.mirtic@gov.si

Marjana ŠIJANEC ZAVRL

Building and Civil Engineering Institute ZRMK, Dimičeva 12, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: marjana.sijanec@gi-zrmk.si

SUMMARY

This paper presents the interdisciplinary study on energy renovation of buildings protected as cultural heritage, as well as the processes and the measures to improve their energy efficiency. The study is based on the review of selected foreign and Slovene guidelines, the overview of existing practices and technological experiences in Europe, expertise of materials and tested methods of energy renovation, discussed at conferences or published in scientific or technical magazines, and a workshop with the experts. The proposed guidelines take into account the legislation in the field of protection of cultural heritage, building construction and energy. They follow the Directive on Energy Efficiency of the EU 2012 / 27 / EU and the renewed Directive on the effectiveness of buildings 2010 / 31 / EU, which were signed and adopted by Slovenian government. The challenge for the guidelines therefore is the balance between optimal energy efficiency on one hand and heritage preservation on the other, i.e. ensuring functionality and energy performance of heritage buildings, while in the same time preserving their cultural values.

Keywords: complete renovation, energy renovation, historic buildings, living comfort

VIRI IN LITERATURA

- Bundesdenkmalamt (2011):** Richtlinie: Energieeffizienz am Baudenkmal. 1. Fassung. https://bda.gv.at/fileadmin/Medien/bda.gv.at/SERVICE_RECHT_DOWNLOAD/Richtlinie_Energieeffizienz_am_Baudenkmal.pdf (10. 5. 2017).
- Della Torre, S. (2012):** Renovation and post-intervention management. *Annales Series historia et sociologia*, 22, 2, 533–538.
- Deu, Ž. (2001):** Stavbarstvo slovenskega podeželja: Značilno oblikovanje stanovanjskih hiš. Ljubljana, ČZD Kmečki glas.
- Direktiva 2010/31/EU (2010):** Direktiva Evropskega parlamenta in sveta o energetske učinkovitosti stavb (prenovitev). Uradni list Evropske unije L 153/13.
- DSEPS (2015):** Dolgoročna strategija za spodbujanje naložb energetske prenovе stavb. https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/dseps_final_okt2015.pdf (18. 8. 2016).
- Energetski zakon (2014):** Uradni list RS, št. 17/2014.
- English Heritage (2011):** Energy efficiency and historic buildings. Application of Part L of the Building regulations to historic and traditionally constructed buildings. <https://content.historicengland.org.uk/images-books/publications/energy-efficiency-historic-buildings-ptl/heag014-energy-efficiency-partL.pdf/> (15. 5. 2018).
- English Heritage (2013):** Energy Efficiency and Historic Buildings. Advice for Domestic Energy Assessors and Green Deal Advisors. <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/eehb-advice-domestic-energy-assessors-green-deal-advisors/> (15. 5. 2018).
- Erhartič, B. (2014):** Ohranjanje kulturne dediščine. V: Nared, J. & V. Razpotnik Visković (ur.): Upravljanje območij s kulturno dediščino. Ljubljana, Založba ZRC SAZU, 27–33.
- Fister, P. (2005):** Architecture and urban structures in planing the reurbanisation process. *AR*, 2, 8–17.
- Fouseki, K. & M. Cassar (2014):** Editorial: Energy efficiency in heritage buildings – future challenges and research needs. *The historic environment* 5, 2, 95–100.
- Gostič, S. (2016):** Interno gradivo za usposabljanje. Ljubljana, Gradbeni inštitut ZRMK, Center za materiale in konstrukcije.
- Government of Ireland (2010):** Energy efficiency in traditional buildings. The advice series. Dublin, Government publications. <http://www.ahg.gov.ie/app/uploads/2015/07/Energy-Efficiency-in-Traditional-Buildings-2010.pdf> (15. 3. 2016).
- Grobovšek, B. (2007):** Toplotne izgube skozi ovoj stavbe. <http://gcs.gi-zrmk.si/Svetovanje/Clanki/Grobovsek/PT45.htm> (17. 8. 2016).
- Ivanc, T. (2012):** Varstvo nepremične kulturne dediščine; Pravna ureditev. Maribor, De Vesta.
- Jejčič, N. & M. Tomšič (2015):** Zunanje stavbno pohištvo. V: Praznik, M. (ur.): Priročnik za usposabljanje energetske svetovalcev: publikacija ob strokovnem usposabljanju energetske svetovalcev za delo v mreži ENSVET. Ljubljana, Gradbeni inštitut ZRMK.
- Komel, P. (2016):** Interno gradivo za usposabljanje. Ljubljana, Gradbeni inštitut ZRMK, Center za geotehniko in geologijo.
- Ministrstvo za okolje in prostor (2010):** Tehnična smernica TSG-1-004:2010, Učinkovita raba energije. Ljubljana, Ministrstvo za okolje in prostor republike Slovenije. http://www.arhiv.mop.gov.si/fileadmin/mop.gov.si/pageuploads/zakonodaja/prostor/graditev/TSG-01-004_2010.pdf (13. 2. 2017).
- MZIKŠ (Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport), Direktorat za kulturno dediščino (2013):** Splošne smernice za načrtovanje državnih prostorskih načrtov za področje varstva nepremične kulturne dediščine http://www.mk.gov.si/fileadmin/mizks.gov.si/pageuploads/Kulturna_dediscina/NEPREMICNA/ProstorKD/splosne_smernice_KD_za_DPN_2013-01-28.pdf (22. 9. 2016).
- Pravilnik o konservatorskem načrtu (2009):** Uradni list RS, št. 66/2009.
- Pravilnik o seznamih zvrsti dediščine (2010):** Uradni list RS, št. 102/2010.
- Priročnik pravnih režimov varstva kulturne dediščine (2009):** http://giskd2s.situla.org/evrdd/P_09_04_03.htm (25. 4. 2016).
- PTZURES (2002):** Pravilnik o toplotni zaščiti in učinkoviti rabi energije v stavbah. Uradni list RS, št. 42/02.
- PURES 2 (2010):** Pravilnik o učinkoviti rabi energije v stavbah. Uradni list RS, št. 52/2010.
- Register kulturne dediščine (2016):** <http://giskd6s.situla.org/giskd/> (25. 4. 2016).
- Smernice za energetske prenovе stavb kulturne dediščine (2016):** Ministrstvo za infrastrukturo RS in Ministrstvo za kulturo RS, Ljubljana. http://www.energetika-portal.si/fileadmin/dokumenti/podrocja/energetika/javne_stavbe/smernice_kd_23.2.2017.pdf (22. 2. 2017).
- Technical comitee CEN/TC 346 (2015):** Conservation of cultural heritage; Guidelines for improving the energy performance of historic buildings. <http://www.cibse.org/getmedia/bad5b290-969c-4961-8d0c-cb71f2dcd875/Draft-BS-EN-16883-Conservation-of-Cultural-Heritage-Guidelines-for-improving-energy-performance-of-historic-buildings.pdf.aspx> (22. 9. 2016).
- Tomšič, M. & M. Mirtič (2012):** Energetske učinkovite soseske – Priročnik za gospodinjstva in Opomnik za samostojen energetske pregled, projekt IEE Energy Neighbourhoods2. Ljubljana, Gradbeni inštitut ZRMK, Center za bivalno okolje, gradbeno fiziko in energijo.

Tomšič, M. (2014): Ukrepi za izboljšanje kakovosti ovoja stavbe, študijsko gradivo za usposabljanje za neodvisne strokovnjake za izdelavo energetskih izkaznic, Gradbeni inštitut ZRMK. Ljubljana, Center za bivalno okolje, gradbeno fiziko in energijo.

Tomšič, M. (2015): Toplotna zaščita in materiali, v: Praznik, M. (ur.), Priročnik za usposabljanje energetskih svetovalcev : publikacija ob strokovnem usposabljanju energetskih svetovalcev za delo v mreži ENSVET. Ljubljana, Gradbeni inštitut ZRMK.

Tomšič, M. (2016): Interno gradivo za usposabljanje, Ljubljana, Gradbeni inštitut ZRMK, Center za bivalno okolje, gradbeno fiziko in energijo.

Uredba o prostorskem redu Slovenije (2004): Uradni list RS, št. 122/2004.

Uredba o strategiji prostorskega razvoja Slovenije (2004): Uradni list RS, št. 76/2004.

Višnar, K. (2005): Razvoj in pomen nevladnega sektorja v varstvu kulturne dediščine. AR, 2, 18–21.

Vodopivec, B., Šelih, J. & R. Žarnič (2015): Interdisciplinarna opredelitev prioritete obnove stavbne dediščine na primeru gradov. Annales, Series historia et sociologia, 25, 1, 1–18.

Widström, T. (2012): Enhanced energy efficiency and preservation of historic buildings - methods and tools for modelling. KTH Royal Institute of Technology, Stockholm. <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:555391/FULLTEXT03.pdf> (20. 8. 2016).

World Heritage Convention (1972): Convention concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, adopted in Paris, 16 November 1972 <http://whc.unesco.org/en/conventiontext/> (15. 6. 2017).

Zakon o graditvi objektov (2002): Uradni list RS, št. 110/2002, 102/2004.

Zakon o prostorskem načrtovanju (2007): Uradni list RS, št. 33/2007.

Zakon o varstvu kulturne dediščine (2008): Uradni list RS, št. 16/2008.

Zakon o varstvu okolja (2004): Uradni list RS, št. 41/2004.

ZVKDS (Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije) (2014): Varstvo spomenikov; Poročila 49. Ljubljana.

ZVKDS (Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije) (2017): Nasveti za lastnike. <http://www.zvkds.si/sl/zvkds/nasveti-za-lastnike/obnova-stavbne-dediscine> (15. 5. 2017).

MATERINSTVO IN MATERIALNOST

*Andreja TRDINA*Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenija
e-mail: andreja.trdina@um.si*Ana PODLOGAR KUNSTELJ*Zalaznikova 20, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: ana.podlogar@gmail.com*Maruša PUŠNIK*Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: marusa.pusnik@fdv.uni-lj.si

IZVLEČEK

Članek obravnava prakse materinstva kot razredne prakse in vlogo potrošnje v času materinstva. Uporabljamo metodo poglobljenih pol strukturiranih intervjujev z mamicami na različnih družbenih položajih in z razlikami v višini pridobljenega kulturnega kapitala. V empirični študiji raziskujemo razlike v razrednih praksah materinstva in ponazorimo, kako se skozi vsakdanje skrbi, izbire in prakse, ki se konkretno vežejo na materinstvo, vršijo simbolna razmejevanja med njimi. Ugotavljamo, da imajo matere z majhnimi otroki, ki pripadajo različnim družbenim razredom, različne vzorce družbenega okusa in kulturne potrošnje, kar se kaže v njihovih različnih življenjskih stilih.

Ključne besede: potrošnja, okus, razred, materinstvo, diskurzi o materinstvu, vsakdanje življenje

MATERNITÀ E MATERIALITÀ

SINTESI

L'articolo tratta le pratiche materne dal punto di vista della pratica di classe e il ruolo del consumo durante la maternità. Il metodo usato è quello delle approfondite interviste semistrutturate con madri di varie posizioni sociali e con diverse quantità di capitale culturale acquisito. Nello studio empirico stiamo esplorando le differenze nelle pratiche di classe della maternità e spieghiamo come, attraverso le preoccupazioni, le scelte e le pratiche quotidiane che riguardano specificamente la maternità, viene prodotta la differenziazione simbolica tra di loro. Possiamo notare che le madri con figli piccoli appartenenti a diverse classi sociali hanno diversi modelli di gusto sociale e consumo culturale e ciò si riflette nei loro diversi stili di vita.

Parole chiave: consumo, gusto, classe, maternità, dibattito sulla maternità, vita quotidiana

UVOD

V preteklih letih so predvsem feministične študije obudile raziskovalni interes za materialne pogoje materinstva ter prepričevanja družbenih konstrukcij materinstva v okviru neoliberalnih ideologij (glej npr. Lareau, 2002; Littler, 2013; McRobbie, 2013). V svojih prizadevanjih se tako kritično soočajo s teorijami pozne modernosti, ki poudarjajo osvoboditev od struktur v postindustrijskih družbah, kar naj bi omogočalo refleksivno izgrajevanje subjektov z neskončnimi možnostmi in izbirami. Toda individualizacija kot taka ne pomeni niti upada družbene regulacije subjektivnih življenjskih potočkov niti izenačitve družbenih neenakosti, temveč gre zgolj za nov način družbenosti, ki deluje neposredno na posameznika. Izhajajoč iz tovrstne problematizacije teze o refleksivnosti in individualizaciji življenjskih potočkov, številne študije danes poudarjajo signifikantno vlogo razreda in spola tudi v organizaciji sodobnega starševstva. To, kako družbena neenakost in z njo razred ostajata ključen princip v strukturiranju priložnosti in identitet, ki so na voljo posameznikom, naslavlja tudi naš prispevek z navezavo na prakse materinjenja.

Konkretno članek tematizira prakse materinstva kot razredne prakse in vlogo potrošnje v času materinstva, ko prakse in okuse mamic obravnava v kontekstu konstruiranja in reproduciranja razrednih razlik v družbi. V besedilu razumemo razred kot interakcijski dosežek in izhajamo iz predpostavke, da so prakse materinjenja danes podobno kot ostale prakse vsakdanjega življenja tesno vpete v vzpostavljane distinkcij in s tem v družbeno razlikovanje. Empirična študija temelji na poglobljenih pol strukturiranih intervjujih z mamicami na različnih družbenih položajih in z razlikami v višini pridobljenega kulturnega kapitala, da bi skicirali razlike v razrednih praksah materinstva in ponazorili, kako se skozi vsakdanje skrbi, izbire in prakse, ki se konkretno vežejo na materinstvo, vršijo simbolna razmejevanja med njimi. S primerjavo med materialno in formalno estetiko, izkazovanjem materializma in idealizma ter lokalnim in svetovljanskim okusom tako proučujemo, kako razlike v kulturnem kapitalu mamic informatork strukturirajo vzorce okusov, ter predpostavljamo, da imajo matere z majhnimi otroki, ki pripadajo različnim družbenim razredom, različne vzorce družbenega okusa in kulturne potrošnje, kar se kaže v njihovih različnih življenjskih stilih. Pokažemo torej na signifikantnost praks materinjenja kot pomembnega polja za konstrukcijo in vzdrževanje razrednih delitev.

Potrošnja v času materinstva v veliki meri obvladujejo miti in diskurzi o materinstvu in prav prek potrošnih

praks se reproducirajo tudi razredne delitve. Odnos med družbenim položajem in kulturnimi praksami ter okusom je kompleksen. S pomočjo historično specifičnega razumevanja kulturnega kapitala je mogoče tudi v družbah, kjer so meje med razredi šibke (na primer v Sloveniji), ugotavljati jasno ločene razredno-kulturne formacije, pravita Luthar in Kurdija (2011, 982). V sodobni družbi družbene razlike med razredi ne povzročajo ekstremnih razlik v potrošnji, kot so jih v preteklosti. Danes so razredne razlike v potrošnji, ki je namenjena za otroka, subtilnejše in njihovo raziskovanje iz tega razloga zahtevnejše. Večina dosedanjih študij, ki so naslavljalje zvezo med kulturnimi okusi oz. praksami in razredom na primeru materinstva, se je primarno ukvarjala zgolj z objektiviranimi okusi in praksami – na primer, kako se razred odraža in reproducira skozi izvenšolske aktivnosti (Vincent in Ball, 2007) ali izbiro otroških igrac (Williams, 2006). Toda v sodobnih okoliščinah, ko fragmentacija in notranja diferenciacija kulturne ponudbe dramatično zamegljujeta nekdanje ustaljene kulturne hierarhije, postaja objektiviran kulturni kapital razmeroma šibek mehanizem razrednega razmejevanja, poudarja Holt (1998, 5). Strategije simbolnega razlikovanja tako danes ne gre razumeti v prvi vrsti skozi analizo določene deklarirane in objektivizirane kulturne izbire ali prakse, temveč v osmišljanju le-teh. Za to pa je treba poznati interpretativne oz. konceptualne logike, ki stojijo za preferencami in praksami ter jih osmišljajo. Skladno s tem nas v tem prispevku ne zanimajo kulturne prakse ali preference mamic same po sebi, pač pa racionalnosti, ki te prakse in okuse utemeljujejo. Pri tem se naslanjamo na novejšje študije potrošnje, ki se ukvarjajo z vlogo simbolnega razlikovanja v razrednih odnosih in izhajajo iz kritične posvojitve Bourdieujeve teorije o družbeni funkciji okusa (npr. Holt, 1998).

RAZRED(NE STRATEGIJE) IN MATERINSTVO: PRIMERNE SKRBI, PRAVE IZBIRE IN USTREZNE KOMPETENCE

Lutharjeva (2014, 11) pravi, da čeprav je v sodobnih družbah manj ritualne diferenciacije med statusnimi skupinami, kultura še vedno (čeprav bolj kompleksno in manj očitno) signalizira razredno pripadnost, pomaga ohranjati razredne razlike in pogojuje življenjske priložnosti. Bourdieu meni, da so kulturne preference družbeno funkcionalne in imajo ključno vlogo v razredni reprodukciji sodobnih družb (v Luthar in Kurdija, 2011, 893). Za Bourdieuja je okus označevalec družbenega razreda in posebnega razrednega habitusa (Luthar, 2002, 249).¹ »Okus kvalificira in kvalificira tudi tistega, ki kla-

1 Bourdieu definira habitus kot posameznikov »sistem internaliziranih dispozicij«, ki ga oblikujejo družbeni pogoji, v katerih se posameznik nahaja (Škerlep, 1998, 35). Habitus proizvaja načine razumevanj sveta in delovanja v njem, ki so razmeroma pogosti pri članih kateregakoli družbenega razreda, in je torej neke vrste »razredno nezavedno« (Bennett et al., 2012, 268–269). Habitus je temeljna struktura, ki se manifestira skozi oblike življenjskih praks. Konkretizacija posameznikovega življenjskega stila pa se kaže skozi mrežo okusov. Okus – zmožnost in sposobnost za izbiro in pridobivanje (materialno ali simbolno) določenih objektov ali praks – je generativna formula življenjskega stila (Bourdieu v Kurdija, 2000, 57).

sificira» (Bourdieu, 1984, 6). Mi smo kvalificirani prek svojih klasifikacij in klasificiramo druge prek njihovih. Sodbe o okusu pa vedno vključujejo predstavo o nas samih in poskušajo kvalificirati in soditi o okusu drugih. Preference do določene hrane, počitnic, televizijske oddaje so indikatorji razrednega okusa (Luthar, 2002, 249). S tem, ko mamice trdijo, kaj potrebujejo za otroka, je to vedno sodba o tem, »kako naj bi živeli« in »kaj je prav«.

Po mnenju pristašev teze o omnivornosti in univornosti zveza med visokim razrednim položajem in potrošnje visoke kulture, ki jo utemeljuje Bourdieu, ne velja več (Luthar in Kurdiya, 2011, 989). »*Za kulturno potrošnje elit je značilna večvrstnost (omnivornost), za nižje sloje pa enostranskost (univornost) kulturne potrošnje in okusa*« (Luthar, 2014, 70). Zagovorniki tega pristopa pravijo, da smo v sodobnosti priča preoblikovanju Bourdieujevega modela, ki temelji na dvojnosti med visoko in nizko kulturo, v model potrošnje, ki je strukturiran na osnovi razlikovanja med omnivornimi potrošniki z več akumuliranega kulturnega kapitala in statusom (ti potrošniki konzumirajo raznovrstno kulturo in črpajo tako iz popularne kot iz visoke kulture) ter univornimi potrošniki z manj akumuliranega kulturnega kapitala in z nizkim statusom (ki so v svoji kulturni potrošnji bolj enostavni, preprosti in konzumirajo predvsem komercialno popularno kulturo) (prim. Luthar, 2014, 71).

Holt (1997, 101) pravi, da potrošnja visoke kulture ni v jedru Bourdieujeve teorije, pač pa gre le za posebno instanco delovanja teorije okusa in razreda v specifičnih historičnih okoliščinah. Holt (1998, 1) tako opisuje šest dimenzij okusa, na osnovi katerega razlikuje informatorje z več oz. manj kulturnega kapitala: (1) materialna proti formalni estetiki, (2) materializem proti idealizmu, (3) skupnostna proti individualna oblika potrošniške subjektivitete, (4) referenčna proti kritični interpretaciji, (5) lokalni proti svetovljanski okus, (6) avtotelične vs. samozpolnjujoče prostočasne dejavnosti. Te dimenzije okusa predstavljajo nekakšno nadaljevanje najpomembnejše empirične ugotovitve, ki podpira Bourdieujevo teorijo, in sicer, da omnivori z veliko kulturnega kapitala rajši in bolj pogosto trošijo širši spekter tako popularne kot visoke kulture, kot univori z manj kulturnega kapitala. Ker morajo ljudje z več akumuliranega kulturnega kapitala uspešno sodelovati v različnih socialnih okoljih, imajo razvit bolj raznolik okus. Da bi vse to razumeli, moramo razred torej definirati kot sistematičen in rutiniran dosežek, ki se performativno ustvarja prek praks v vsakdanjem delovanju. Vsako naše delovanje je pravzaprav klasifikacijsko delovanje. Vsakdanje izbire in interakcije (izbira prijateljev in partnerja, potrošne prakse, estetske in politične izbire) lahko torej razumemo kot mikropolitne prakse distinkcije, prek katerih se razredne razlike ne samo izražajo, pač pa konstituirajo.

Collins (1992) ključno vlogo v produkciji statusa pripiše prav ženskam. Po njegovem te opravljajo t. i. »Goffmanovsko delo« (Collins, 1992, 214) uprizarjanja razrednih simbolov v prizadevanju za pretvorbo ekonomskih resursov v razredni status prek uprizarjanja okusov. Dejavnosti žensk tako umešča primarno v sfero statusne produkcije, s tem ko vlogo žensk definira kot »*produkcijo in potrošnje statusnih simbolov*« (Collins, 1992, 228). Z obdobjem materinstva se tako ženski odpre povsem novo polje uprizarjanja razrednih distinkcij.

Goodwinova in Huppatzova (2010, 83) pravita, da se prek vsakdanjih potrošnih praks materinstva razred producira in reproducira. Materinske prakse so prakse razreda in mame tako nenehno participirajo v procesu izgradnje razrednih delitev in identitete. Otrok odraža kulturni kapital, materialni in socialni status svojih staršev ter hkrati deluje kot ventil za potrošniške želje svojih staršev, kar se kaže v nakupovanju, npr. boljših znamk oblek za otroka (čeprav otrok tega še ni sposoben ceniti/razumeti). S takšno vrsto potrošnje želijo mame narediti vtis na svojo socialno mrežo ter izkazati svoj prestižni ekonomski položaj. Drug pomembnejši razlog pa je, da s takšnim nakupom želi pokazati drugim, kako skrbna in predana mama je (Dedeoglu, 2006, 296). Dedeoglujeva, ki raziskuje potrošne prakse materinstva na primeru turških mam, opisuje izobrazbeno »dobro mamo«² srednjega razreda z velikimi ambicijami za svoje otroke. Kot pravi Dedeoglujeva (2006, 301), te želijo narediti »super otroka«, ki je odličnega zdravja, pameten, talentiran, ima najboljšo izobrazbo, skratka ima oz. naredi najboljše od vsega možnega. Za to je potrebna čista in urejena hiša; vsa hrana in pijača, igrače ter vsa ostala otroška oprema morajo biti naravne, brez umetnih primesi in vedno čista. Obremenjene so s sestavinami hrane; vsa hrana mora biti eko, organska, sveža in naravna. Otroke oblačijo v oblačila iz kvalitetnega bombaža in kupujejo ortopedске čevlje, ki morajo biti nujno tudi lepi na pogled. Veliko razpravljajo o primernosti in kakovosti igrač, ki so izbrane tako, da otrok ob njih razvija svoje spretnosti, potencialne, kreativnost, samostojnost. Pretirano se ukvarjajo z vsem, kar je povezano z »dobrim« materinstvom in potrošnimi praksami za dosego cilja – narediti svojega »super otroka« (Dedeoglu, 2006, 298). »Super otrok« je odraz socialnega in ekonomskega statusa mame in sredstvo za primerjavo z drugimi oz. sredstvo za vzpostavljanje superiornega odnosa (Dedeoglu, 2006, 307).

O razredno specifičnih razlikah v kulturni logiki otrokove vzgoje, ki opredeljujejo distinktivne starševske stile, piše tudi Lareau (2002, 772). V svoji etnografski študiji ugotavlja, da starši srednjega razreda poudarjajo »usmerjeno kultivacijo« (namerna in stalna prizade-

2 Pravi, da »dobra mama« postavlja nekakšen normativ za biti mama. »Dobra mama« je fokusirana na otroka in svoj dom. Interese, želje in potrebe svojih otrok postavlja pred svoje lastne. Skrbi za otrokove čustvene, logistične, socialne, ekonomske in intelektualne potrebe in mu je vedno na voljo, hkrati daje vse svoje potrebe in želje na stran, brez da bi se počutila izčrpana. Za materinstvo se sklepa, da je to glavni cilj in izpolnitev želja vsake ženske (Dedeoglu, 2006, 298).

vanja za vzgojo otrokovih kognitivnih in socialnih veščin), s tem ko otroka vpišejo na številne aktivnosti, ki dominirajo družinskemu življenju in terjajo precejšnje delo staršev, medtem ko vzgojne strategije delavskega razreda nasprotno temeljijo na »dosežku naravne rasti«. Ti starši verjamejo, da bodo njihovi otroci rasli in uspeli, v kolikor jim zagotovijo ljubezen, hrano in varnost, ne fokusirajo pa se na razvoj otrokovih posebnih talentov ter prostočasne aktivnosti prepuščajo otrokom samim. Podobno v kasnejši študiji ugotavljata tudi Vincent in Ball (2007) o pomembni vlogi izvenšolskih aktivnosti (tako kreativnih in športnih), ki jih te imajo v starševskih strategijah razredne reprodukcije kot neke vrste »uvajanje v legitimno kulturo in priprava na akademske dosežke« (Vincent in Ball, 2007, 1074). Prepoznavata občutek nujnosti in odgovornosti, ki ju starši čutijo glede razvoja svojega otroka, in iz tega razredno specifična vključevanja/napore staršev. Zaključujeta (Vincent in Ball, 2007, 1062), da so izvenšolske dejavnosti odziv na tesnobo in občutek odgovornosti, ki ju doživlja srednji razred, ko se poskuša upreti »strahu pred padcem« in narediti srednje-razrednega otroka v družbenem okolju, kjer se razredna reprodukcija zdi vedno bolj negotova.

MEDIIRANA MATERINSTVA IN POGAJANJA O SODOBNIH KULTURNIH KONSTRUKCIJAH 'DOBRE'/'SLABE' MAME

V današnji zahodni družbi se materinstvo konstruira prek potrošnje, kjer mame tudi vlagajo v estetizacijo in seksualizacijo sebe kot objekta bolj kot kdaj koli prej. Nov način materinjenja je dosegel vzpon z »mamico za pojest« (*yummy mummy*), ki je kulturna konstrukcija sodobne »dobre mame«, pravita Goodwinova in Huppertzova (2010, 85–86; glej tudi Littler, 2013). Sodobna »dobra mama« je ženska srednjega razreda, ki uspešno utelesi izgled in seksualnost, hkrati pa v načinu vzgoje oz. starševstva skuša posnemati višji razred. Nasproti nje se postavlja delno »drugo« mamo, »mamo umazanko« (*slummy mummy*), ki je svoje telo po porodu zapustila, je pretežka, lena in neženstvena. Ta kategorija črpa moč iz sramotenja in patologizacije materinstva nižjih razredov kot oblike »neuspele ženskosti« (Allen in Osgood, 2009). Mame producirajo in reproducirajo razredne razlike, identitete in socialne zveze prek vsakodnevnih interakcij in potrošnih praks (Goodwin in Huppertz, 2010, 85–86). Prek jasno vzpostavljajoče se dihotomije dveh mam (*yummy/slummy*) se vidi, da nižji razred ne bo nikoli dosegel pričakovanj srednjega razreda. Kot pravi Skeggs (2004, 170), nikoli ne bodo znali kupiti pravih stvari, imeti pravega odnosa, prava telesa in pravega okusa. Tudi ko gre za materinstvo in načine materinjenja. Projekti sebstva in procesi individualizacije so namreč sami po sebi bistveno omejeni, s tem ko so pogojeni s (kulturnim in ekonomskim) kapitalom posameznika.

Simbolna razmejevanja mamic se v njihovem vsakdanjem življenju ne dogajajo v izolaciji, pač pa se napajajo na že obstoječih diskurzih in kulturnih konstrukcijah ženskosti in materinstva, tudi na omenjenih izključujočih kategorijah mame umazanke in mame za pojest. Sodobno starševstvo je namreč umeščeno v mrežo disciplinirajočih diskurzov in imperativov, ki regulirajo identitete s tem, ko ponujajo opredelitve 'dobrega' starševstva ter 'pravih' oz. 'ustreznih' izbir, kot da bi bile možnosti za to vsem enako dostopne. Ključno vlogo pri tem imajo artikulacije materinstva v popularni kulturi in medijih, še posebej *celebrity* diskurz. *Celebrity* kultura je postala primarno sredstvo, v kateri se ženske mamice postavljajo na ogled, kategorizirajo, so presoane in pozicionirane s strani drugih. *Celebrity* diskurz gre torej obravnavati kot »disciplinirajoče polje, znotraj katerega se družbene vrednote in moralo nenehno prevprašuje in potrjuje« (Tyler in Bennett, 2010, 390).

V tem kontekstu Allen in drugi (2015) denimo osvetljujejo pomen medijskih podob slavnih pri izražanju in prepoznavi širših skrbi v zvezi z ženskostjo, materinstvom in družinskim življenjem v okviru politik varčevanja v britanskem okolju. Na konkretnih primerih Kate Middleton, Kim Kardashian in Beyonce analizirajo, kako mediirane '*celebrity*' nosečnosti in materinstva postajajo pomembno orodje v konstrukciji moralnega univerzuuma sodobne britanske družbe prek oblikovanja normativnih idej o tem, kateri načini materinstva se vrednotijo in kaj v času 'krize' ni sprejemljivo (Allen et al, 2015, 920). Poudarjajo, da so nosečnosti in materinstva slavnih kolektivne kulturne izkušnje, podvržene pogledu, ki zasebne zadeve pretvarja v javne zadeve, in da prav vzpon družbenih medijev v sodobni medijski krajini kolektivno potrošnje tovrstnih podob in nadzor nad telesi mater še intenzivira (Allen et al, 2015, 911).

Disciplinirajoče subjektne pozicije, ki jih materam ponuja popularna kultura danes, so potemtakem prežete pravzaprav z razrednimi diskurzi, ki oblikujejo normativne ideje o 'dobrih' in 'slabih' materah. McRobbiejeva (2013) trdi, da medijsko bombardiranje s podobami premožnih mamic, ki uživajo v svojem razkošnem življenjskem stilu, uvaja nove oblike potrošniškega hedonizma v sicer težko delo materinjenja in odvrta pozornost od spolnih in razrednih neenakosti v družbi. Še več, ta paliativni učinek po njenem v svoji različici kapljanja navzdol po družbeni lestvici (vključujoč rutine igralnih zmenkov, posedanja v kavarnah in jogging vozičkov) vzpostavlja nove norme srednjerazredne hegemonije, v soočenju s katero se manj privilegirane družine počutijo inferiorne ali neustrezne, pogosto tudi z občutki krivde, da se ne trudijo dovolj. Kar je bil v viktorijanski dobi visok moralni nivo materinskega državljanstva, se zdaj ponovno postavlja kot nič manj moralistično igrišče življenjskega sloga in potrošniške kulture, ki temelji na mladih ženskah, ki sprejemajo 'prave' odločitve in 'ustrezen' način življenja, trdi McRobbiejeva (2013).

Miti, ki jih je kultura nakopičila okoli institucije materinstva,³ so tako neke vrste maska, kar ima usodne posledice za dojemanja materinstva v kulturi in za dojemanje in izkušnjo mater samih (Kristan, 2005, 192). Družbeno konstruirana mati sama sebe potemtakem presoja glede na obstoječe mite o materinstvu in oblikuje svoja dejanja tako, da bi jim čim bolj ustregla (Mojšker, 2007, 375–376). Izhajajoč iz tega izhodišča Perrier (2012) denimo preučuje pogajanja mater srednjega razreda z dominantnimi disciplinirajočimi diskurzi in v svoji študiji opozarja na kompleksnost njihovih izkušenj, ki se kaže v ambivalentnem odnosu do normativne ‚usmerjene kultivacije‘ otrok in v njihovih dvomih glede presežnega poudarka na izobraževanju otrok.

EMPIRIČNA ŠTUDIJA: RAZREDNI HABITUS IN MATERINJENJE

V svoji študiji izhajamo s stališča, da razlika med razredi obstaja ne samo zaradi razlike v ekonomskem kapitalu, pač pa tudi zaradi neenake distribucije kulturnega kapitala ali »simbolnega bogastva«. Z analizo polstrukturiranih intervjujev,⁴ ki smo jih opravile v obdobju marec–april 2015 s šestimi mamicami na različnih družbenih položajih (glej tabelo 1), bomo skušale odgovoriti na vprašanje, kako razredni habitus strukturira potrošne prakse v času materinstva in ali se potrošne navade in utemeljevanje izbir/praks mladih mamic razlikuje glede na količino kulturnega kapitala, merjenega z družinskim ozadjem (izobrazbo/poklicem očeta), torej z utelešenim kulturnim kapitalom v obliki dolgotrajnih dispozicij uma in telesa na eni strani, in doseženo izobrazbo samih mamic oz. kulturnim kapitalom v institucionalizirani obliki na drugi strani. Družino in šolo gre namreč razumeti kot primarna družbena dejavnika v procesih privzajanja in prenosa kulturnega kapitala, ki pa sami po sebi terjajo precejšnjo investicijo časa. Tema primarnima dejavnikoma Holt (1998, 7) po zgledu Bourdiejevih naslednikov dodaja tudi poklicno kulturo kot pomembno področje akulturacije posameznika.

Če izhajamo iz teze, da se danes distinkcije čedalje bolj premeščajo na polje vsakdanjega življenja in potrošnje nasploh, se z vstopom v materinstvo posameznici dodatno odpre povsem novo polje simbolnega razmejevanja, ki pa je prav v zgodnjem materinstvu še posebej intenzivno tudi zaradi omenjenih oblastnih diskurzov, ki nalagajo, kako biti dobra mati. Izbor mamic z majhnimi otroki kot enot analize se za tovrstno študijo vsaj iz tega razloga zdi obetaven. Starostna variabilnost izpraševank je minimalna oziroma je skorajda ni, vendar smo name-noma izbrale takšno enotno skupino, da bi ugotovile, kako se v približno enaki starostni skupini mamic v tridesetih letih, ki dandanes v Sloveniji predstavljajo dominantno skupino mamic z majhnimi otroki, utelešajo razredne razlike in kako so njihove prakse materinjenja povezane s potrošnjo. Pri tem pa se zavedamo dveh omejitev, da tudi takšna starostna nevariabilnost lahko vpliva na premajhne razlike v stališčih in da nam ome-njeni polstrukturirani intervjuji služijo bolj za identifikacijo relevantnih tem in za sondiranje terena razrednih praks in potrošnje kot pa za ocenjevanje splošnosti obsega tega specifičnega pojava v slovenski družbi. Rezultate, zbrane na izbranem vzorcu, torej uporabljamo bolj kot prikaz specifičnih diskurzivnih mehanizmov razrednega razslojevanja v času materinjenja in ne za posploševanje na splošno slovensko populacijo mladih mamic. Zanimalo nas bo torej, ali ima potrošnja v času zgodnjega materinstva razredno osnovo in kako deluje neekonomsko premoženje, se pravi kulturni kapital, pri konstruiranju in reproduciranju družbenih neenakosti v obdobju zgodnjega materinstva.

Materialna proti formalni estetiki: o izbirah mamic

Clarke (2004, 71) pravi, da je pomembnost stvari (izdelkov in storitev) neločljivo povezana z načinom konstrukcije materinstva oz. s tem, kako ženske delujejo kot mame. Okus posameznega razreda se kaže v odnosu do materialne kulture. Okus tistih z manj akumuliranega kulturnega kapitala se kaže predvsem v izbirah tega, kar

3 Po Oakleyvi (2000, 199) mit o materinstvu vsebuje tri splošno sprejete trditve, ki skupaj sestavljajo zaprt krog: ženska mora biti mati, mati potrebuje otroka, otrok potrebuje mater. Myra Macdonald (v Pušnik et al., 2000, 394) je na podlagi analiz medijskih reprezentacij podobe ženskosti razdelila v štiri ključne mite: mit ženske kot enigme in grožnje, mit ženske kot skrbne in ljubeče osebe, mit ženske kot seksualnega objekta, mit ženske kot telesa (Macdonald, 1995). Za našo raziskavo sta najpomembnejša teza o mitu ženske kot skrbne in ljubeče osebe in mit ženske kot enigme in grožnje. Osrednja podoba mita o ženski kot skrbni in ljubeči osebi je namreč prav mati in gospodinja, ki se nesebično in požrtvovalno razdaja za vse okoli sebe ter daje ljubezni in skrbi za druge prednost pred užitkom. Tudi ta lik lahko povežemo z likom iz krščanstva. »Idealizacija materinstva v podobi Device Marije predstavlja ljubezen do drugih, samozrtvovanje, usmiljenost, pripravljenost pomagati vsem kot nujno značilnost delovanja žensk« (Jogan, 2001, 127). Omenjeni mit se je skozi zgodovino spreminjal v mnoge različice, vendar pa je v svojem bistvu ostal enak. Mediji od devetdesetih let naprej namreč prikazujejo materinstvo tudi v povezavi s seksualnostjo in kariero. Ne samo da zmore »super ženska« vse to dobro povezovati, temveč ji poleg tega uspe skrbeti še za svoje zdravje, prosti čas in zunanji izgled (ibid.). Mita o ženski kot skrbni in ljubeči osebi ter o ženski kot enigmi in grožnji se lahko kompleksno prepletata. Poleg njene zaščitniške in materinske pozicije je menda »materinski nagon« tisti, ki jo žene v napadalnost in jo ovija v skrivnostnost (Pušnik et al., 2000, 395).

4 Intervjuji so bili opravljeni na domu intervjuvank, v povprečju so trajali med 40 in 50 minut. Vprašanja so zajemala 5 sklopov: demografija, preživljanje prostega časa in življenjski stil, prakse nakupovanja, odnosi ter vprašanja, vezana na materinski mit. Ker se habitus posameznika izraža tudi skozi način govora, naglas, kompleksnost stavčnih struktur ipd., smo naredili dobesečne transkripte. Iz njih je razvidno, kako mamic z manj kulturnega kapitala odgovarjajo s kratkimi odgovori in v preprostih stavkih (pogosto smo njihove odgovore morali spodbujati z več podvprašanji), medtem ko mamic z več kulturnega kapitala uporabljajo bolj zapletene stavčne strukture in na vprašanja podajajo daljše, kompleksnejše odgovore.

Tabela 1: Seznam intervjuvank z demografskimi podatki

mamica	starost	stan	izobrazba/poklic očeta	izobrazba	poklic	dohodek gospodinjstva
Mateja	32 let	mama samohranilka	srednja poklicna /avtoličar	srednja poklicna	frizerka	do 1.500
Ula	33 let	zunajzakonska skupnost	srednja poklicna /avtomehanik	srednja poklicna	poslovna sekretarka	do 1.500
Marjeta	31 let	zunajzakonska skupnost	gim. maturant /komercialist	univ. dipl. pedagoginja	vzgojiteljica	1.500-3.000
Polona	31 let	poročena	srednja/ ekonomist	univ. dipl. prof. razrednega pouka	učiteljica	1.500-3.000
Karmen	33 let	zunajzakonska skupnost	univerzitetna/ poslovodja	dr. zakonske družinske terapije	psihologinja v rehabilitaciji	nad 3.000
Majda	35 let	poročena	univerzitetna./ dipl. strojnik	univ. dipl. ekonomistka	produktni vodja za finančne analize	nad 3.000

je funkcionalno oziroma praktično. Nenehna skrb za praktične vidike materialne eksistence se po Bourdieuju (1984, 375) ukorenini v okusu za nujnost. Za stvari, ki so pomembne v vsakodnevni življenjski rutini (pohištvo, hrana, oblačila; sem lahko uvrstimo tudi igrače in otroško opremo), tiste z manj akumuliranega kulturnega kapitala vodi želja po pragmatičnih rešitvah, glavna karakteristika stvari mora biti uporabnost, poudarja se torej vsebino pred obliko, čutno pred intelektualnim (na primer pohištvo mora biti udobno, funkcionalno, trpežno in nezahtevno za vzdrževanje). Tudi za tiste z več akumuliranega kulturnega kapitala sta trpežnost in udobnost pomembni, vendar je to le osnovni kriterij za izbiro. Okus tistih z višjim kulturnim kapitalom izraža odmik od uporabnosti, ker jo ima za samoumevno. Okus tako postane možnost za samoizražanje in za ustvarjanje subjektivitete (Holt, 1998, 8). Lahko bi rekli, da so tukaj mame posebna kategorija, saj so vse mame v raziskavi, ne glede na stopnjo kulturnega kapitala, rekle, da za svoje otroke kupujejo udobna in praktična oblačila, primerna za otroško igro, ki dopuščajo nemoteno gibanje. Razlika med tistimi z več akumuliranega kulturnega kapitala in tistimi z manj akumuliranega kulturnega kapitala je nekoliko bolj subtilna. Zdi se, da se predvsem mame z manj akumuliranega kulturnega kapitala bolj ukvarjajo s tem, da so njihovi otroci lepo oblečeni oz. predvsem, da niso strgani. Ko se z mamico Ulo, ki smo jo uvrstile v nižji razred z manj pridobljenega kulturnega kapitala, pogovarjamo o tem, ali kupuje za svoje otroke samo nova oblačila ali si oblačila sposoja, oziroma kakšen odnos ima do ponošenih oblačil in ali bi jo motilo, če bi njeni otroci nosili ponošena oblačila, nam pove:

Ja, zato ker otroci ne ponosijo tok, da bi bilo ponošeno. Kar pa je ponošena, pa jima itak ne dam, če mi kdo da. Tko da, rada imam, da sta otroka lepo

oblečena, da nista muckasta, strgana. /.../ všeč mi je, če so otroci zrihtani. No ja, vsi ... no, ampak, ja, sovražim mucke na hlačah, na pajkicah. Tega ne prenesem, tako da, strgana tudi ne bosta moja dva okoli hodila (Ula, 33 let, starost otrok 6 in 5 let).

Odgovor mame razkriva, da ji je pomembno, da sta otroka lepo oblečena. Čeprav nima veliko ekonomskih sredstev in vzame tudi stvari iz »druge roke«, vedno pogleda, da oblačila niso preveč uničena. Čeprav tudi vse ostale mame pravijo, da jim je pomembna predvsem funkcionalnost in udobnost oblačil, se ostalim ne zdi pomembno izpostaviti to, da otroci nimajo strganih oblačil, saj jim je to samoumevno. Pri nakupovanju in potrošnji oblačil se lepo pokaže tudi želja mamic po uprizarjanju statusa in distinkcij. Prav na vmesnih ali srednjih položajih družbenega prostora so strategije distinkcije še posebej pomembne, saj je tam nedoločena oz. nejasna zveza med praksami in družbenimi položaji največja, piše Bourdieu (1987, 12). Srednji razredi se torej najmočneje ukvarjajo s kulturnimi distinkcijami in dobičkom, ki jim ga te prinašajo. Marjeta, mamica, ki jo glede na kulturni in ekonomski kapital lahko uvrščamo v srednji razred, na primer posebej pogleda, da otroka lepše obleče, ko gre kam na obisk:

Ja, se mi zdi kar fajn, če ga bolj zrihtaš (smeh). Nekam, ko greš redko, se mi zdi sploh pomembno, da ga lepo oblečeš. Sploh zdaj, ko gremo v službo na obisk ... Edino, ko greš k Maji, ko se vidimo večkrat pač ... (Marjeta, 31 let, starost otroka 10 mesecev).

Trdimo, da gre pri tem za statusne zahteve, ki se skozi konkretne interakcije performativno vzpostavljajo. Gre za neke vrste razkazovalno potrošnjo oz. oblike uprizarjanja sebstva, skozi katere akterji poskušajo

konstruirati svojo družbeno identiteto. Preko primerne obleke in opreme za otroka se tako posameznica strateško uprizarja z namenom potrjevanje lastne vrednosti in statusa v razmerju do drugih. Kulturne izbire nas pozicionirajo: nam in drugim povedo, kdo smo, in za nas in druge opredelijo, kdo nismo. Razporedi nas med »vrste« ljudi. In čeprav se vse te vrste kažejo kot nekaj »naravnega«, pa imajo v celoti opraviti z organizacijo družbenega (Bennett in drugi, 2012, 266).

Ključna razlika med mamami z manj akumuliranega kulturnega kapitala in tistimi z več akumuliranega kulturnega kapitala se v naši študiji izkaže predvsem v potrošnji hrane in načinu prehranjevanja. Toš in Malnar (2002, 89) v svoj raziskavi pravita, da je skrb za telo in zdravje v Sloveniji poleg družine ena temeljnih vrednot. Izbrane mlade mamice veliko razmišljajo o prehranjevanju svoje družine. Prehranjevanje in skrb za svoje telo, predvsem pa skrb za otroke, je izjemno močno prežeta z zdravjem (glej tudi Kamin in Tivadar, 2003, 891–982). Mamici Majda in Karmen (obe imata visoko izobrazbo in več akumuliranega kulturnega kapitala) dajeta načinu prehranjevanja velik poudarek. Mamica Majda pravi, da je zanjo in njeno družino pomembno, da jedo zdravo in predvsem ekološko pridelano hrano. Tak način prehranjevanja je glavna tema pogovorov doma. Majda peče svoj kruh, svojega zelenjavnega vrta sicer nima, vendar dobiva domačo zelenjavo od svoje mame. Česar ne dobi od mame, kupi najraje na ekološki tržnici, če to ni mogoče, pa na navadni. Sicer prizna, da na hrano veliko bolj pazi ona kot pa mož. Najbolj je pazljiva pri prehrani svojih otrok:

Jaz ful insistiram, da otroka jesta, recimo, ne vem, če hočeta pašteto, nimamo paštete. Jaz rečem, da nimamo. Ali pa, če hočeta, ne vem, amm ..., čipse, pa te stvari, itak nikoli ne jesta. Aaamm ... bomboni pa sladkarije, ne, ammm ..., ampak, recimo, ne vem, včeraj sta jedla sladoled. Ni tako zdaj, da ne smeta nič, ampak rajši jima ponudim nekaj, kar je manj. Na primer, čokolado, če hočeta kaj sladkega, imamo uno čokolado, ne vem, temno, no a veš, 70 % kakava. Potem pa dam košček čokolade te rajši kakor, ali pa ne vem ... Navadni kakav sem zamenjala z unim takim temnim, ta pravim. Pa cvetni prah jima dajem za jesti, pa, še ne vem, kokosovo olje jima dam zraven v kakav, tako malo uturim, itak ne bi jedla vsega tega, a veš ... (Majda, 35 let, starost otrok 4 in 5 let).

Kot pravi Lutharjeva (1998, 249), sodbe o okusu vedno vključujejo predstavo o nas samih in poskušajo klasificirati in soditi o okusu drugih. Tudi mamica Karmen želi, da se čim bolj zdravo in ekološko prehranjujejo. Pri prehrani svoje družine pazi na poreklo, veliko domačih stvari dobi od svoje družine. Tudi pri sladkanju je pozorna, da sladkarji ni preveč in na to opozori tudi dedke in babice, ko je hči v varstvu. Najbolj pazljiva je pri sladkanju z lizikami in bomboni:

Ja, a veš, katere stvari, lizike, tisto jaz rečm: Kaj je to? Živ cukr, to pri nas ne jemo. In prav, ok, in pač (smeh), pa tiste, kaj so gumijasti uni cukri, kaj so že, na videz, tako te gledajo, tako, da če imajo kaj kakšen kinder jajček, kinder te fore, ali pa kakšen piškot ali, ne vem, vitaminčki Pikovit in enga na dan, jupi, in to je cel ... Mislim ne moreš verjeti (smeh). Ni tako, da bi ji prepovedali, sam, kar se zmenimo, je dosti, to da ni (Karmen, 33 let, starost otroka 4 leta).

Bourdieu (v Kamin in Tivadar, 2014, 169) pravi, da se dispozicija habitusa najbolje razkriva skozi način, kako ljudje skrbijo za svoje telo, in skozi odnos, ki ga imajo do njega. Družbene vloge, ki jih imamo in jih živimo, ter izkušnje, ki smo jih pridobili, se kažejo v telesu. Barva kože, oblika, frizura, drža, način hoje, govora, gestikulacije, psihična in fizična kondicija telesa, vse to so kazalniki tega, kako posameznik skrbi za svoje telo in v kakšni formi je. Utelesen kulturni kapital razkriva, kakšen odnos imajo mame do svojega telesa in kako skrbijo zanj in na kakšen način mame skrbijo za telesa svojih otrok. Mami z več akumuliranega kulturnega kapitala, kot sta Karmen in Majda, na svoje telo bolj pazita z zdravim načinom prehranjevanja, predvsem z odpovedovanjem vsemu sladkemu. Pokaže se, da imajo mamice v našem vzorcu, ki pripadajo višjemu razredu, več virov, s katerimi razpolagajo na področju zdravja, več vlagajo v svoje telo in telesa svojih otrok, prevzemajo več individualne odgovornosti za svoje zdravje in zdravje svojih otrok in partnerja. To ugotavljata tudi že Kamin in Tivadar (2014, 25). Pokaže se, da z izobrazbo, predvsem z institucionaliziranim kulturnim kapitalom, v ospredje stopa skrb zase, za dobro počutje in zdravje. Starc in Pušnik (2014, 25) trdita, da mamice z višjo izobrazbo vidijo svoje telo kot projekt, za katerega je treba skrbeti, medtem ko srednje in nižje izobraženi svoja telesa uporabljajo in včasih tudi zlorabljajo za to, da bi z njim nekaj dosegli. V habitusu višjega razreda je telo obravnavano kot cilj sam po sebi. Tako je večji poudarek na notranjem funkcioniranju telesa kot organizma, kar pogosto vodi v makrobiotično kulturo zdravja ali celo k pojmovanju telesa kot telesa na ogled za druge. Skrb za kultiviranje telesa med pripadniki višjega razreda pogosto vključuje asketsko treznost in dietetično strogost (Starc in Pušnik, 2014, 191).

Mame z nižjo izobrazbo in manj akumuliranega kulturnega kapitala v našem vzorcu tudi pazijo na to, kaj njihovi otroci jedo, vendar jih v načinu prehranjevanja vodijo bolj pragmatične rešitve. Trudijo se sicer, da jedo čim bolj zdravo in ekološko pridelano hrano, vendar hrane ne kupujejo na (eko)tržnicah, ampak tudi v hipermarketih, nekje spotoma. V to torej ne vlagajo dodatnega truda in napora. Tudi kar se tiče sladkanja in uživanja hitre hrane niso tako rigidne in stroge. Vedno pa pogledajo, da otroci jedo bolj zdravo hrano kot one same. Ob vprašanju, kaj ji je najbolj pomembno pri nakupovanju hrane, mamica Ula (33 let, starost otrok 6 in

5 let) odgovarja: *Ammm, da je dobra. Pri izbiri trgovine za nakupovanje špecerije jo prav tako vodi predvsem načelo praktičnosti:*

Odkvisno, kaj rabim, pa kaj mi je tisti trenutek blizu, mislim aaa ... Čisto odkvisno, kaj rabim. Zdaj, če rabim kakšno malenkost, grem čez cesto v trgovino, v Mercator, če pa rabim kaj več, se pa odpeljem z avtom, ne vem ... (Mateja 32 let, starost otrok 4, 7 let).

Delavski razred in nižji srednji razred imata instrumentalen odnos do telesa, kar se kaže v vseh praksah, ki se nanašajo na telo (diete, lepotičenje, odnos do bolezni, zdravljenje), pišeta Starc in Pušnik (2014, 191). Pri potrošnji oblačil, otroške opreme, kozmetike in plenice so razredne razlike sicer še vedno vidne, ampak niso tako izrazite. Pri potrošnji oblačil vse naše mame informatorka pazijo, da so oblačila udobna in iz bombaža. Večina nima predsodkov pri posojanju oblačil ali sprejemanju oblačil iz druge roke, če te osebe poznajo. Razlike pa se kažejo v odnosu do znamk. Majda iz višjega razreda izbira prepoznavne znamke višjega srednjega cenovnega razreda (npr. Benetton, Okaidi, S. Oliver) in se jasno distancira od znamk hitre mode (npr. Zara, H&M):

Čutim ga po prstih že, vem, kaj mi je všeč, kaj mi ni všeč. Recimo, ne vem, včasih kašne majčke, une iz Zare, tanke take kar nekaj, pa tudi če piše bombaž gor. Ali pa recimo, ko pridem v Benetton, pa kar čutim uno, a veš, tako da ... To je, najbolj pomembno mi je, da je bombaž. Da je kvaliteta, pa da jima je udobno. Da, ne vem, nimata kakšne trde kavbojke gor, ko spita v vrtcu, naprimer ... (Majda, 35 let, starost otrok 4 in 5 let).

Okus za stvari je vključen v vsako družbeno delovanje, saj delovanje vedno zahteva izražanje okusa, tudi skozi objekte. V potrošni družbi ima materialna kultura osrednjo vlogo pri procesu družbene distinkcije in uprizarjanju razrednih razlik. Stvari, od otroških oblačil, opreme stanovanja, avta, vozička in druge »standardizirane ekspresivne opreme« so tako ključni del vsakega družbenega uprizarjanja razreda (Luthar, 2014, 77).

Intepretacije potrošnih praks med materializmom in idealizmom

Holt (1997, 110) ugotavlja, da sta materializem in idealizem zgolj dve kulturni interpretaciji potrošnih praks ljudi različnih družbenih položajev. Glede na višino kulturnega kapitala se posamezniki pomembno razlikujejo v svojem habitusu oziroma svojem »vedeti kako« interpretirati svoje potrošne prakse. Tiste mamice z višjim kulturnim kapitalom se v svojem pripovedovanju navezujejo na abstraktne ideje in iskanje vrednosti, ki presegajo sam materialni svet in dobrine, tiste z manj

akumuliranega kulturnega kapitala pa izrazito hrepenijo po materialnem. To ne pomeni, da prve ne trošijo prav toliko ali celo več kot druge. Največje razlike v interpretaciji potrošnih praks so se v naši raziskavi pokazale na primeru potrošnje plenice, kozmetike in otroških igračk ter v razumevanju in interpretaciji materinstva kot koncepta življenjskega stila, s katerim razkazujejo sebe in svoje telo.

Mame z višjim kulturnim kapitalom imajo bolj izdelano idejo, zakaj kupujejo določene izdelke in kaj želijo s specifičnim načinom potrošnje sporočiti. Mamica Karmen, ki uporablja pralne plenice, svojo odločitev zanje utemeljuje na način:

Zato, no tukaj pa sem malo bolj, no ja, da se špara, da se pazi na okolje, da se toliko ne potroši, če se da. Da zavržeš manj teh odpadkov, to mi je bilo ful pomembno, no. In sploh pri teh finesah, ko jih je blo uff ... Drugi del je pa to, da imam že sama, ker pač so vložki in to, nimam ravno najboljših, vem, kako koža odreagira, ko ti je vroče in vse, in sem rekla, da je pa otrok ves čas v tistem in mi je bilo s tega vidika tako dobro, da je imela pralne (Karmen, 33 let, starost otroka 4 leta).

Njen življenjski stil je usmerjen v ekološko odgovorno trošenje, njene konkretne izbire (tudi pralne plenice) pa naredijo to distinkcijo vidno. Način njenega razumevanja sveta se utemeljuje v specifičnem razrednem habitusu, ki se značilno razlikuje od habitusa nižjih razredov, saj mame z manj kulturnega kapitala niso niti razmišljale o uporabi pralnih plenice, pač pa so skladno z okusom nujnosti pri uporabi plenice gledale predvsem na vidik praktičnosti in uporabnosti. Podoben primer je pri uporabi otroške kozmetike. Izbrane mame z višjimi prihodki in višjo stopnjo izobrazbe in posledično več kulturnega kapitala imajo več izkušenj in znanja ter znajo bolje interpretirati svoje potrošniške izbire, svojo izbiro kozmetike navežejo na svoje življenjske nazore. Utelesen kulturni kapital se pri naših mladih mamicah informatorkah odraža tudi pri potrošnji igračk. Več znanja, zakaj so kupile določeno igračko za svoje otroke, so pokazale mame z višjim kulturnim kapitalom. Izbire vseh mam so bile namreč sicer precej podobne – vse trdijo, da izbirajo »kvalitetne« igrače, didaktične in lesene. Razlike se pokažejo v pojasnjevanju oz. utemeljevanju tovrstnih izbir, tako rekoč v konceptualnih logikah za konkretnimi izbirami. Izbiro igračk mamic z nižjim kulturnim kapitalom razjasnita precej skopo, delno tudi v navezavi na že omenjeni vidik praktičnosti:

Amm ... definitivno da bo Oskar z njo imel kaj početi, da ni to neka brezvezna plastika, ful so mi luštne te lesene igračke, pa nima sam lesenih igračk, ima tudi plastične. Ammm ... pa da so za starost primerne ali pa za malo starejše (Polona, 31 let, starost otroka 1 leto in en na poti).

Aaa ... ja kvaliteta, da bo pač dolgo časa zdržala ... Mislim bila funkcionalna, da se ne polomi, aaa ... mislim, če se le da, je itak leseno, samo je potem tudi dražje, a ne. Ok, to potem kupuješ ob prilikah bolj ... aaa ... (Mateja 32 let, starost otrok 4, 7 let).

Pri razlikovanju ne gre torej toliko za same objekte potrošnje mamic z višjim ali nižjim kulturnim kapitalom, kot za kulturna razumevanja, ki so vpisana v okuse in potrošniške prakse vsake skupine. Z drugimi besedami, izraziti distinkcijo prek utelešenih okusov pomeni poudariti distinktivnost potrošnje same ne glede na vsebino oz. objekt, na katerega se ta nanaša. Mamice z višjim kulturnim kapitalom si tako v opisovanju svojih potrošnih praks prizadevajo zanikati konotacije razkazovanja ali luksuza na način, da opredeljujejo svoje izbire v smislu doživljajske ali izobraževalne vrednosti objektov in distanciranja od materialnih potreb. Tako mamica z več akumuliranega kulturnega kapitala prek izbire igrač denimo v odgovoru pokaže svoj način gledanja na svet in večjo kompetenco in poznavanja, zakaj je za otroka določena igrača dobra:

Toliko jih je bilo, da sem večini ljudem rekla, da če kaj nosijo, da naj ne nosijo igrač, ne, sploh na začetku, vsak rojstni dan, kaj naj, pa kupit kaj naj. Potem veliko, saj veš, ne, škatle imamo, da izreže, da lepi, da ... aaa, pribor za šivat, ker je hotela začeti šivati. V bistvu po tej metodi, da tisto, kar otroka takrat zanima, tistim dejavnostim sledim, ne. Če je fina motorika, da rada neki pretika, sem kupila tele črve, potem imam pa tam tisto za preredit špagete in jih not vtika. Mislim, ne rabiš igrače za to, imaš pa igrače, ki te iste fore naučijo, ampak daš 20 eurov. Ima ene par teh plišastih, mislim res, jaz kar kupujem, kupujem lesene, potem, ne vem, recimo, teta pa stric, moje dva, sta prinesla za številke učit, tako, take zadevščine, ker jo zdaj pač to veseli, ne. To se številke učijo na različne načine, s kazanjem prstov ... In veliko, tudi ko je bila majhna, je veliko dejavnosti naredila, ne vem, posoda pa ščipalke, pa je ščipala ščipalke gor. Ker jaz ji tako zdaj krepim prste, da bo lažje pisala potem, da se zamoti. In ona, ko pade v eno dejavnost, tako dihanje, samo pustiš pri miru. Tako da lesene, uporabne, da so za več stvari uporabne, jaz kar nakupujem so za rezat, za limat, take fore no. Pa za risat, za ustvarjat. Akriše, čopiče, to. Sigurno zato, ker to je tudi meni blizu. Jaz sem vedno ustvarjala (Karmen, 33 let, starost otroka 4 leta).

Izražanje življenjskega stila prek tega, da informatke stilizirajo potrošnjo, za njih pomeni možnost emancipacije, saj jim stilizacija pomeni resnično izbiro in sestavno identitetnih projektov. Zato pa potrebujejo ustrezno višji kulturni kapital, ki jim omogoča kritično refleksijo svojih izbir in tržne ponudbe, in dovolj materialnih sredstev, da uresničijo svoje izbire. S tem se

razredne neenakosti tako rekoč izkazujejo v privilegijih refleksivne individualizacije. Sodoben diskurz, mediji in miti o materinstvu od sodobne ženske, ki se želi pokazati v vlogi skrbne in kompetentne mame, zahteva veliko količino znanja o potrošnih dobrinah, kot so igrače, otroška oprema, hrana, zdravila itd. To od nje zahteva, da postane aktivna potrošnica, ki lahko zadovolji neštete naloge in zahteve, ki jih nalaga ideal materinstva.

Ne glede na različne izkušnje, pogoje eksistence različnih družbenih razredov in kompetentnost posamezne intervjuvanke imajo miti o materinstvu velik vpliv na vse mame v vzorcu, ne glede na to, kateremu razredu pripadajo. Večini je namreč skrb za svojega otroka zelo pomembna: »definitivno so mi center sveta, a veš, mojega in nič, nič, nič ni bolj pomembno, niti v enem trenutku, od njih« (Majda, 35 let, starost otrok 4 in 5 let); ta se izraža tudi v pomislekih glede varstva, saj mit nalaga, da otrok mamo nujno potrebuje: »zaenkrat še kar ne čutim, se mi zdi, moram ga še jaz imeti« (Marjeta, 31 let, starost otroka 10 mesecev). Prav tako vse intervjuvanke izkazujejo požrtvovalnost in odrekanje, ki ga pa kot takega ne razumejo; dajanje prednosti skrbi za druge pred lastnim užitek postane užitek sam po sebi. Odgovora mamice Karmen in Marjete na vprašanje, če je biti mama težko oziroma če sta se morali čemu odpovedati, sta si precej podobna:

Ne, tako naravno mi je bilo, ker jaz sem že v nosečnosti ful uživala, ta del, da ni tistega počivanja, ali pa, ko si utrujen, se uležeš, ali ko ti paše, greš tja, ali ko ti paše, greš na kavo ... Ampak da malo zorganiziraš, no dajmo to tako, pa si privoščim kavo. Ali pa, ko gre Kaja spat ... Hribe pogrešam, tiste dejavnosti, ki smo jih prej, ko so v duetku, prej na prvem mestu. Ampak mi ni kot, uuu, zdaj pa tega nimam, ne prov, ne vem, skupaj tukaj ležimo, pa sonce zahaja, kaj smo mi srečni. Prav tako, take drobne stvari sem začela cenit, am ne vem, bom šla spat čez 2 ure in tam knjigo brala in sonce ti sije, kaj hočeš lepšega, pa na bolniški smo, ne, vau, ne, mislim, res cenim ta teden, vsi skupaj (Karmen, 33 let, starost otroka 4 leta).

Če imaš otroka, če tako čutiš, sploh ni težko. Tudi ko imaš kakšen problem, se trudiš ga rešit, mislim, če je otrok naporen, potem verjetno, s tega vidika, so dnevi, ko se ti zdi, da je ful težko, aaaa ... imaš stisko ... aaaa ... So pa večinoma dnevi, ko si srečen, no, res tako, ko gledaš otroka. Pride pa kak dan, ko ti je težko. Drugače pa ne, fajn je, super je (Marjeta, 31 let, starost otroka 10 mesecev).

Razlike med izbranimi mamami z manj oz. več kulturnega kapitala pa se kljub temu jasno kažejo v načinih, kako se njihova načelna skrb, o kateri vse toliko govorijo, artikulira v konkretnih praksah. Kar med njimi razlikuje so torej različne koncepcije tega, kako biti skrbna in ljubeča mati. Razlike se pokažejo tudi v razmišljanju o

materinstvu in vlogi matere nasploh, kjer se ti javni diskurzivni repertoarji prevajajo v najintimnejša zasebna občutenja. Intervjuvanke z višjo izobrazbo same sebe bolj postavljajo pod vprašaj, prevprašujejo načine svoje vzgoje in reflektirajo svoje reakcije, denimo:

Vzgoja, vzgoja me je najbolj presenetila, fizično niti ne. Vsi smo v drugi situaciji. Ampak vzgoja, a veš, ko sem bila ful pametna prej, a veš, ko si pameten, sem bila ful pametna, pa tak jezik sem imela, kako delaj to, kako delaj to, to bom pa jaz tako. Pol pa pride, pa si postavljen pred dejstvo, pa pol vidiš, da ni ravno tako, kot si si predstavljal. Vzgoja mi je tko, ja, ampak veš zakaj, zato ker jaz vse seciram, jaz vse analiziram in potem res pazim. Vsakič tako pri Mii, a veš, ko je bila manjša, jaz sem ful rabila, da sem prišla do faze, da njo obvladam, ker sem ful sebi, kako se reče, slabo vest sem imela, pa tudi sebe sem ... ammm ... kako se reče, da kriviš sebe no, da misliš, da si ti kriv za to, kar otrok narobe, mislim, narobe, ne poslušaj, ni spala, ona je bila res tako težek otrok, a veš, mislim tako kot dojenček, pa tko, res. Včasih se mi je zdelo, a jst nič ne vzgajam njo, a veš, ker je tak karakter. Niko je bil miren, z njim je pa veliko lažje. Tko da ..., ampak zdaj se mi zdi, da sem tudi dostikrat sem jaz imela občutek krivde, ko sta bila majhna, če sem karkoli naredila za sebe v času, ko bi bila lahko z njima. In je moja mama meni vedno govorila, saj si res bila v krizi, tako, zakaj ti, ti si vedno napeta, sploh nisi sproščena, nisi sproščena. Na porodniški sem, doma sem, sem z otroki, kaj ne bi bila sproščena. Ne, ne, ne, jaz se bojim biti sproščena, in to je to, kar meni ni, potem se pa jebeš, pa kaj me kritiziraš, pa ti pojma nimaš, pa bla bla bla bla. Ampak tisto eno, a veš ne, vem, eno slabo vest zaradi vsega, kar bi narobe naredila, a veš, tako, kot, da en perfekcionizem od sebe zahtevaš, preveč je tega no. Potem pa nekako sem dojela, da glej, tudi če neki zase narediš, v bistvu ni nič narobe s tem, ne živiš samo za otroke, a veš, saj jih imaš neizmerno rad, pa so ti najbolj pomembni, ampak hkrati tudi skrbiš zase, pa za partnerja, pa za odnos, a veš, tako nekako. To mi je ful tako, na začetku, dokler nisem poštekala (Majda, 35 let, starost otrok 4 in 5 let).

Tovrstna refleksivnost mamice Majde torej primarno zadeva kompetence ali kulturni kapital, ki pogojuje možnosti refleksivne individualizacije. Refleksivni projekti sebstva so namreč vselej razredne formacije, odvisni od posedovanja kapitalov.

Lokalni proti svetovljanskemu etosu mamic

Družine, ki posedujejo več kulturnega kapitala, imajo širši spekter razumevanja svojega socialnega sveta. Lutharjeva (2014, 97) pravi, da sta tolerantnost in liberalnost sestavna dela kulturnega kapitala ter presti-

žni simbol višjega srednjega razreda. Temu pritrjuje tudi naša študija v delu, kjer se z mamicami pogovarjamo, s kom se družijo v prostem času oz. na kakšen način preživljajo svoj prosti čas. Mamica Polona o praksah druženja njihove družine pove:

Ne, zaenkrat mi je samo pomembno, da se lepo vključuje, da pač ni nasilen, da lepo sprejema otroke, pa tko ... Ja, itak mi je pa tudi fajn, da se s starši od tistih otrok razumemo, da so normalni, da se da z njimi pogovarjat. In potem, avtomatično in podzavestno, mi je boljše tudi, da se Oskar s tistim otrokom, s katerim se jaz s staršem razumem, z njim bolj igra (Polona, 31 let, starost otroka 1 leto in en na poti).

Izkazuje se, da so tako mamice informatorke srednjega kot nižjega razreda bolj pozorne na to, s kom se njihovi otroci družijo, ali doma ali na igrišču. Četudi so v svojih odgovorih navidezno liberalne in korektne (otroci se lahko deklarirano igrajo s komerkoli), so več kot očitno zadržane predvsem pri druženju s priseljenci iz nekdanjih jugoslovanskih držav in Romi. Ko pa postanejo vprašanja bolj specifična in vrednote ter stališča postavijo v konkretne družbene kontekste, so njihovi odgovori veliko manj liberalni. Mamica Ula, z manj akumuliranega kulturnega kapitala, bi denimo rajši videla, da za sosede ne bi imela romskega naselja, medtem ko Polona (srednji razred) pravi, da se konkretno s »čefurji« zaradi slabe izkušnje ne želi družiti. Tudi mamica Karmen, ki spada v višji družbeni razred, na vprašanje, če je pozorna na to, s kom se njena hči igra, odgovori, da ne, da sploh ne bi pomislila, na kaj takega, vendar že z naslednjim odgovorom svojo liberalnost postavi pod vprašaj:

V Afriki je svoj center naredila, ja, njej fant je črnc, ne, tako da ... Mislim, ta koncept nam je že od zmeraj blizu ... Ker, ne vem, naši družinski prijatelji so bili ... On je bil črnc in to je nekaj s čimer odraščaj, in ja, smo drugačni, ampak ... Je pa res, da ... Ta del, no to pa morm rečt, da to pa Romi, ki so pri nas zelo blizu, problematični, njih pa gledamo drugače. Mislim res, tu pa tako pogledam, ne ... So tukaj, ko pobirajo smeti, vidim, aha, pismo lej, se pa najdem, da sem manj strpna do njih, ampak, saj ne bi nič šla rečt, ampak sama pri sebi si mislim oooo ne, ampak lej ... (Karmen, 33 let, starost otroka 4 leta).

Parkin (1973, 93–95) poudarja, da je verjetno, da bodo študije stališč, ki temeljijo na vprašanjih, ki so zastavljena na splošen in ne situacijski način, ugotovile razredni konsenz o vrednotah, ker bo na tej splošni ravni dominantni sistem vrednot respondentom ponudil moralni referenčni okvir, prav nasprotno pa bodo študije, ki opredeljujejo posebne družbene kontekste prepričanja in delovanja ali ki se znašajo na dejanske vedenjske indice, verjetno našle več dokazov za razredno diferen-

ciiran sistem vrednot. Nepristna ali navidezna liberalnost se kaže v tem, da se mame informatorke liberalno izrekajo le ob določenih, nadvse očitnih temah, kjer je ta liberalni odgovor dokaj enostaven in abstrakten (npr. pri načelnih pravicah istospolnih ali pri pomembnosti, da se otroci z vsemi dobro razumejo). Psevdo liberalnost pa lahko ujamemo na konkretnih izjavah, ki te vrednote in stališča postavljajo v posebne družbene kontekste (v primeru čefurjev pri Poloni ali Romov pri Karmen). Liberalnost jim uspe uprizoriti v situacijah, ki zahtevajo abstraktne evalvacije, pri konkretnih družbenih situacijah pa jim to spodleti (glej tudi Trdina in Vezovnik, 2014, 44).

Pa vendar je očitno, da si mame informatorke z več kulturnega kapitala prej vzamejo čas zase in partnerja, svoje prakse in okuse pa ne vežejo samo na domače okolje ali dom, pač pa jih bolj aktivno usmerjajo v formalno javno kulturo in svet: »*ko Luka gre na pot, grem jaz z njim, pol je pa to takoj 3 dni recimo, da greva nekam, recimo v Pariz sva šla, Istanbul, Dubaj, pa tako, a veš, da potujeva skupi. Brez otrok*«, opisuje Majda (35 let, starost otrok 4 in 5 let). Ne glede na to se zdi, da je kozmopolitizem s svojo izrazito odprto in liberalno držo v strategijah razmejevanja mladih mamic z višjim kulturnim kapitalom relativno marginaliziran, kar bi lahko pojasnili tudi s tem, da so v egalitarni družbi (kar je vsaj po statističnih kazalcih tudi slovenska) kulturne distinkcije v diskurzivnem izključevanju nasploh precej neizrazite in šibke, tudi zaradi pomembnosti antiintelektualizma in antielitističnega diskurza ter sicerjšnje prevlade moralnih mej (ki se napajajo iz egalitarnih sentimentov) nad kulturnimi (glej Jarness, 2017). Medtem pa za proučevane mame z nižjim kulturnim kapitalom dom v precejšnji meri postane središče družabnega življenja in prostora aktivnosti. Na dojemanje in preživljanje prostega časa proučevanih mamic ima velik vpliv materinski mit, ki skrbi za to, da imajo mame veliko slabe vesti, kadar si vzamejo čas samo zase ali za svojega partnerja. Mamice z najmlajšimi otroci si tako prostega časa sploh ne vzamejo, veliko bolj jim je pomembno, da prosti čas preživijo skupaj kot družina:

Ja, to. Zdi se mi da, itak. Sam skos dela, in takrat ko ne dela, se mi zdi fajn, da je tudi on z nama ... To je prioriteta, ja. Saj se grozno sliši, sam ... Je fajn, da smo vsi trije skupaj (Polona, 31 let, starost otroka 1 leto in en na poti).

V osnovi gre torej za specifične kulture različnih družbenih razredov, kot se odražajo v aspiracijah posameznikov in njihovem odnosu do sveta. Mame srednjega in nižjega razreda v naši študiji torej povečini svoj prosti čas preživljajo s sorodniki, sosedi, obiskujejo naravo ali hodijo na rekreacijo. Kot pravi Lutharjeva (2014, 96), je pasivnost vezana z lokalnim, ki se kaže skozi način vsakdanjega življenja. Preživljanje prostega časa na lokalnem nivoju in v okviru sorodstva, lokalne

skupnosti in sosredstva je razredno specifično za tiste, ki posedujejo manj kulturnega kapitala. Za tiste z nižjim kulturnim kapitalom je vrednost prostega časa inherentna izkušnji sami in njeni rabi v družabne namene, medtem ko je za tiste z višjim kulturnim kapitalom prosti čas cenjen kot vir, ki omogoča individualno izražanje in osebne dosežke. To distinkcijo, ki jo pogojuje kulturni kapital, prepozna tudi Holt (1998, 17–18), ko opisuje prosti čas kot samouresničitev nasproti prostemu času kot avtotelični družabnosti.

SKLEP: O RAZREDNIH MORALAH MLADIH MAMIC

Glavni cilj prispevka je bil raziskati razmerja med razrednimi (dis)pozicijami in življenjskimi stili pri materah informatorkah z mlajšimi otroki. Zanimale so nas kulturne dimenzije razrednega razlikovanja in razlike v načinu potrošnje glede na pridobljeni kulturni kapital mamic. Študija je potrdila, da materialni objekti ne signalizirajo več zelo jasnega kulturnega kapitala, ki je bil vložen v njihovo potrošnjo, vendar to ne pomeni, da kulturni kapital nima več klasifikacijske moči. Zaradi večje dostopnosti objektov v potrošni kulturi sami objekti danes niso vedno ustrezne reprezentacije stratificiranih potrošnih praks, temveč se razlikovanje bolj uprizarja prek praks uporabe, ne pa glede na objekte same (glej Luthar, 2014, 95). Tako mamice informatorke z več akumuliranega kulturnega kapitala uporabljajo iste stvari kot tiste z manj kapitala, a na način, ki je nedostopen tistim z nižjim kulturnim kapitalom (na primer način priprave hrane in prehranjevanja). Pokaže se, da sta materializem na eni strani in idealizem na drugi strani zgolj dve kulturni interpretaciji potrošnih praks ljudi različnih družbenih položajev. Tako mama z več kulturnega kapitala točno opiše in razloži, zakaj denimo kupuje lesene igrače, medtem ko tiste mame z manj akumuliranega kulturnega kapitala ne znajo utemeljiti svojih izbir, četudi so te identične izbiram mamicam z več kulturnega kapitala (kot rečeno lesene igrače ali specifična otroška kozmetika).

Materialna oziroma formalna estetika se izraža prek okusa nujnosti. Mame informatorke z manj pridobljenega kulturnega kapitala pri stvarih, ki so pomembne v vsakodnevni življenjski rutini (pohišstvo, hrana, oblačila, igrače in otroška oprema), vodi načelo praktičnosti in funkcionalnosti. Za mame informatorke z več akumuliranega kulturnega kapitala pa je to le osnovni kriterij za izbiro. V raziskavi so največje razlike med mamami vidne pri potrošnji hrane in načinu prehranjevanja. Pokaže se, da mamice informatorke iz višjih razredov posamezno obliko kapitala zamenjajo za »kapital zdravja«. Posedujejo več virov, s katerimi razpolagajo na področju zdravja, več vlagajo v svoje telo in telesa svojih otrok, prevzemajo več individualne odgovornosti za svoje zdravje in zdravje svojih otrok ter partnerja. Razlika med materialno in formalno estetiko je vidna v tem, da mame informatorke z več

kulturnega kapitala namenjajo več pozornosti skrbi za telo in prehranskemu režimu svoje družine, medtem ko mame informatorke manj kulturnega kapitala vodi predvsem vidik praktičnosti.

Prosti čas mamic z majhnimi otroki, kot se pokaže v naši raziskavi, je pod velikim vplivom materinskega mita, saj si mame vzamejo zelo malo časa (ali pa sploh ne) samo zase. Mame informatorke srednjega in nižjega razreda preživljajo svoj prosti čas predvsem na lokalnem nivoju (druženje s sorodniki, v lokalni skupnosti, s sosedi), medtem ko mame informatorke z več pridobljenega kulturnega kapitala svoj prosti čas preživljajo bolj urbano in svetovljansko (velikokrat vezan tudi na kariero in profesionalne organizacije, ki jim pripadajo) ter v svojih praksah niso vezane zgolj na ožje lokalno okolje. V raziskavi se pokaže, da je prevladujoča značilnost nižjega in srednjega razreda kulturna pasivnost, ki se ne kaže samo v kulturni potrošnji, temveč kot sestavni del praks vsakdanjega življenja.

Tudi potrošnja v času zgodnjega materinstva potrjuje tezo o omnivornosti/univornosti. Matere iz naše raziskave z več akumuliranega kulturnega kapitala in višjim statusom konzumirajo raznovrstno kulturo ter črpajo tako iz popularne kot visoke kulture in imajo širok razpon preferenc in potrošnje, ki se nanaša na nego in vzgojo otroka (omnivorne mame). Na drugi strani so univorne mame z manj kulturnega kapitala bolj enovrstne v svoji potrošnji in imajo omejene preference. Omnivornost v času zgodnjega materinstva pomeni širok razpon znanja o igračah, prehrani otroka, interesnih dejavnostih, primernih za otroke, otroški opremi, izobraževanju, kozmetiki itd. Mamice z višjim statusom tako svoj prestiž črpajo iz participacije, razumevanja in poznavanja velike vrste kulturnih praks, vezanih na otroka.

Na primerih identificiranih potrošnih praks in dimenzij okusa proučevanih mamic smo tako pokazale, kako se v času zgodnjega materinstva družbeno razlikovanje vrši skozi vsakdanje delovanje na ravni potrošnje kot specifične oblike kulture. Matere z majhnimi otroki, ki glede na višino kulturnega in ekonomskega kapitala pripadajo različnim družbenim razredom, imajo različne vzorce družbenega okusa in kulturne potrošnje, kar se kaže v njihovih različnih življenjskih stilih. Mamice s svojimi različnimi preferencami glede ekološke hrane, načina sladkanja, tipa igrač, uporabe pralnih plen, kupovanja znamk, preživljanja prostega časa (in logiki, ki te izbire utemeljujejo) prispevajo h konstituciji razrednih razlik. Glede na majhno število intervjuvank in siceršnje značilnosti vzorca so naši sklepi seveda zgolj pogojni. Kljub temu jasno kažejo na to, da če želimo razumeti kompleksnost razredne reprodukcije in razrednega prestiža danes, se moramo ukvarjati predvsem z načini relacijskega pozicioniranja in oblikami diferenciacije, kot se vršijo v vsakdanjih interakcijah. Vzorci součinkovanja kulturnega kapitala in praks, kot jih prepoznavamo v analizi (delitve materialna proti formalni estetiki, materializem proti idealizmu, lokalno proti svetovljanskemu), se zdijo sicer običajni in najbrž podobno velja v splošni populaciji, v našem primeru gre zgolj za prenos in operiranje istih generativnih principov oz. razlik v interpretativnih logikah v samih praksah materinjenja, s čimer izpostavljamo signifikantnost materinstva kot prominentnega polja za konstrukcijo in vzdrževanje razrednih delitev. V obdobju zgodnjega materinstva se tako razred skozi razredno specifične prakse in okuse reproducira na mikronivoju vsakdanjega delovanja in skozi vsakdanje izbire, družbena hierarhija pa se s tem nenehno potrjuje in vzdržuje.

MATERNITY AND MATERIALITY

Andreja TRDINA

University of Maribor, Faculty of Tourism, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenia
e-mail: andreja.trdina@um.si

Ana PODLOGAR KUNSTELJ

Zalaznikova 20, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: ana.podlogar@gmail.com

Maruša PUŠNIK

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: marusa.pusnik@fdv.uni-lj.si

SUMMARY

The article investigates maternal practices as class practices and the role of consumption during motherhood and addresses the practices and tastes of mothers in the context of the construction and reproduction of class differences in society. We define class as an interaction achievement and we assume that maternal practices are nowadays together with other practices of everyday life closely intertwined in the creation of distinctions and, thus, in social differentiation. The article is based on in-depth interviews with mothers on various social positions and with different amount of acquired cultural capital in order to sketch differences in class practices of motherhood and to illustrate how through everyday concerns, choices and practices that specifically relate to maternity, symbolic differentiation is produced. In an empirical study, with a comparison between material and formal aesthetics, the demonstration of materialism and idealism, and the local and cosmopolitan taste, we illustrate how differences in cultural capital of informants/mothers structure their patterns of tastes. In general, we find out that mothers with young children belonging to different social classes, have different patterns of social taste and cultural consumption, what is reflected also in their different lifestyles. With concrete examples we highlight how, in the time of early motherhood, class differences are reproduced in everyday life and, above all, through everyday consumer choices, and we recognize the significance of maternity practices as an important field for the construction and maintenance of class divisions.

Keywords: consumption, taste, class, motherhood, discourses of motherhood, everyday life

VIRI IN LITERATURA

Allen, K. & J. Osgood (2009): Young women negotiating maternal subjectivities: the significance of social class. *Studies in the Maternal*, 1, 2, 1–17.

Allen, K., Mendick, H., Harvey, L. & A. Ahmad (2015): Welfare Queens, Thrifty Housewives, and Do-It-All Mums. *Feminist Media Studies*, 15, 6, 907–925.

Bennett, T., Michael, E. & J. Frow (2012): Teoretiziranje kultur. V: Luthar, B & D. Jontes (ur.): *Mediji in občinstva*, Ljubljana, Založba FDV, 265–286.

Bourdieu, P. (1984): *Distinction: A social Critique of the Judgement of taste*. London in New York, Routledge.

- Clarke, A. (2004):** Maternity and materiality: becoming a mother in consumer culture. V: Taylor, J. S., Layne, L. L. & D. F. Wozniak (ur.): *Consuming motherhood*. New Brunswick, Rutgers University Press, 54–71.
- Collins, R. (1992):** Women and the Production of Status Culture. V: Lamont, M. & M. Fournier (ur.): *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. Chicago, The University of Chicago Press, 213–231.
- Dedeoglu, A. Ö. (2006):** Discourses of Motherhood and Consumption Practices of Turkish Mothers. V: Stevens, L. & J. Borgerson (ur.): *GCB – Gender and Consumer Behavior* (8), Edinburgh, Association for Consumer Research, 296–310. http://acrwebsite.org/volumes/gmcb_v08/CP%20paper%2024%20Ayla%20%C3%96zhan%20Dedeoglu.pdf (16. 5. 2015).
- Goodwin, S. & K. Huppertz (2010):** Mothers Making Class Distinctions: The Aesthetics of Maternity. V: Goodwin, S. & K. Huppertz (ur.): *The Good Mother: Contemporary Motherhoods in Australia*. Sydney, University Press, 69–88.
- Holt, D. B. (1997):** Distinction in America? Recovering Bourdieu's theory of tastes from its critics. *Poetics*, 25, 1, 93–120.
- Holt, D. B. (1998):** Does Cultural Capital Structure American Consumption? *The Journal of Consumer Research*, 25, 1, 1–25.
- Jarness, V. (2017):** Cultural vs Economic Capital: Symbolic Boundaries Within the Middle Class. *Sociology*, 5, 2, 357–373.
- Jogan, M. (2001):** Seksizem v vsakdanjem življenju. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Kamin, T. & B. Tivadar (2003):** Laično upravljanje s telesom v imenu zdravja: iskanje ravnotežja s prehranjevanjem. *Teorija in praksa*, 40, 5, 889–906.
- Kamin, T. & B. Tivadar (2014):** Telo, zdravje in razredno razlikovanje. V: Luthar, B. (ur.): *Kultura in Razred*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 149–178.
- Kristan, Z. (2005):** Materinski mit: Kultura, psihoanaliza, spolna razlika. Ljubljana, Delta.
- Kurdija, S. (2000):** Družbene identitete in pomen potrošnje. Ljubljana, FDV.
- Lareau, A. (2002):** Invisible Inequality: Social Class and Childrearing in Black and White Families. *American Sociological Review*, 67, 747–776.
- Littler, J. (2013):** The Rise of the 'Yummy Mummy': Popular Conservatism and the Neoliberal Maternal in Contemporary British Culture. *Communication, Culture & Critique*, 6, 2, 227–243.
- Luthar, B. & S. Kurdija (2011):** Razred in kulturne distinkcije. *Teorija in praksa*, 48, 4, 982–1003.
- Luthar, B. (1998):** Ne tako visoka kultura: prepovedani užitki nakupovanja. *Časopis za kritiko znanosti*, 26, 189, 117–130.
- Luthar, B. (2002):** Homo ludens – Homo šoper: uvod v potrošno kulturo. V: Debeljak, A., Stankovič, P., Tomc, G. & M. Velikonja (ur.): *Cooltura*. Ljubljana, Študentska založba, 245–263.
- Luthar, B. (2014):** Kultura kot premoženje: kulturni arhetipi v Sloveniji. V: Luthar, B. (ur.): *Kultura in razred*. Ljubljana, FDV, 67–102.
- Macdonald, M. (1995):** Representing Woman. Myths of Femininity in the Popular Media. London [etc.], E. Arnold.
- McRobbie, A. (2013):** Feminism, the Family and the New 'Mediated' Maternalism. *New Formations*, 80, 1, 119–137.
- Mojškerc, N. (2007):** Reprezentacije materinstva v ženskih revijah. *Socialna pedagogika*, 11, 3, 631–382.
- Oakley, A. (2000):** Gospodinja. Ljubljana, Založba /*cf.
- Parkin, F. (1973):** Class Inequality and Political Order: Social Stratification in Capitalist and Communist Societies. Frogmore, Granada Publishing Limited.
- Perrier, M. (2012):** Middle-class Mothers' Moralities and 'Concerted Cultivation': Class Others, Ambivalence and Excess. *Sociology*, 47, 4, 655–670.
- Pušnik, M., Bulc, G., Pinter, A., Rogelj, D., Krmelj, A. & D. Ivanuša (2000):** Ukoreninjenost političark v mitih o ženskah. *Časopis za kritiko znanosti*, 28, 200–201, 391–407.
- Skeggs, B. (2004):** Exchange, value and affect: Bourdieu and 'the self'. *The Sociological Review*, 52, 2, 75–95.
- Škerlep, A. (1998):** Razred in okus – Bourdieujev pojem habitusa. *Časopis za kritiko znanosti*, 26, 189, 31–46.
- Starc, G. & M. Pušnik (2014):** Razredna stratifikacija in športne prakse. V: Luthar, B. (ur.): *Kultura in Razred*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 179–200.
- Toš, N. & B. Malnar (2002):** Družbeni vidiki zdravja; Sociološka raziskovanja odnosov do zdravja in zdravstva. Ljubljana, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
- Trdina, A. & A. Vezovnik (2014):** Moralne meje: razred in strukturiranje polja vrednot in političnih stališč. V: Luthar, B. (ur.): *Kultura in razred*. Ljubljana, FDV, 31–66.
- Tyler, I. & B. Bennett (2010):** 'Celebrity chav': Fame, femininity and social class. *European Journal of Cultural Studies*, 13, 375–393.
- Vincent, C. & S. J. Ball (2007):** 'Making Up' the Middle-Class Child: Families, Activities and Class Dispositions. *Sociology*, 41, 6, 1061–1077.
- Williams, C. (2006):** Inside Toyland. Berkley, University of California Press.

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

SLIKA NA NASLOVNICI: *Isfahan (slika iz junija 2015) ima približno 1,5 milijona prebivalcev, kar pomeni da gre za tretje največje mesto v Iranu po mestih Teheran in Mashhad (Foto: Michael Zinkanell, Shabka).*

Slika 1: *Imamov trg v Isfahanu, Iran (Foto: Dragan Potočnik).*

Slika 2: *Protest prosirske opozicije na Svetovnem socialnem forumu, ki je potekal marca 2013 v Tunisu. Le nekaj več kot dve leti pred tem je s simboličnim začetkom arabske vstaje prizorišče postalo zanimivo za svetovno javnost; medtem ko je svet postal priča množici ljudi na tunizjskih ulicah, ki so opozarjali na korupcijo v vladi, so varčevalni ukrepi poglobili brezposelnost in nepravilnost med delavci (Foto: Thomas König, Shabka).*

Slika 3: *Ulica Sirija v severnem libanonskem mestu Tripoli (na sliki iz maja 2018) ločuje sunitško soosesko Bab-al-Tibbaneh in alavitsko soosesko Jabal Mohsen. Ločuje jih tako sektaška linija, kot tudi njihovo nasprotovanje oziroma podpora sirske vladi, ki jo vodijo Alaviti. Od začetka sirske vojne je bilo območje priča številnim spopadom (Foto: Thomas König, Shabka).*

Slika 4: *Vojaki Pešmerge na bojni liniji z Islamsko državo (ID), le nekaj sto metrov od jezua Mosul v kurdski regiji severnega Iraka, začetek leta 2017. Večina prebivalcev je zbežala le malo pred začetkom spopadov za osvoboditev Mosula oktobra 2016. Pred tem je bila severnoiraška metropola pod nadzorom ID približno dve leti. ID je bila izgnana iz drugega iraškega največjega mesta (Foto: Markus Schauta, Shabka).*

Slika 5: *Protesti proti zidu, ki ločuje Okupirana palestinska ozemlja in Izrael, v kraju Bil'ain septembra 2012. Izraelske obrambne sile so proti protestnikom uporabile solzivec. Ob zadnjem izbruhu protestov ob meji, ki so se začeli marca 2018 na meji med Gazo in Izraelom, je bilo ubitih več kot 11 ljudi, 13.000 oseb je bilo poškodovanih (Foto: Lukas Wank, Shabka).*

Slika 6: *Po nepričakovani smrti Basila al-Asada, ki je bil predviden za naslednika očeta Hafeza na mestu sirskega predsednika, je na oblast v Siriji postopoma prišel Bašar al-Asad, ki je nasledil očeta po njegovi smrti leta 2000. Fotografija je iz osrednje Sirije in je nastala februarja 2010, ter prikazuje sliki Bašarja al-Asada na levi in njegovega očeta Hafeza na desni iz 90-ih let, ko je režim pričel predstavljati Bašarja kot Hafezovega naslednika (Foto: Lukas Wank, Shabka).*

Slika 7: *Deček v Tadmurju (antičnem mestu Palmyra, ki je bilo leta 1980 proglašeno za Unescovo svetovno dediščino), osrednja Sirija, februar 2010. Kolonada v ozadju je bila uničena leta 2015, ko so vojaki Islamske države zavzeli mesto. Pred uničenjem s strani Islamske države je bil spomenik – rimski okrasni lok, ki je bil zgrajen v 3. stoletju – ena izmed glavnih znamenitosti Palmyre. Kljub temu je večina kamnitih spomenikov preživela okupacijo in obstajajo načrti za njihovo obnovo s pomočjo anastilozne (Foto: Lukas Wank, Shabka).*

Slika 8: *Prebivalci Tadmurja pred gorskim pasom severne Palmyre v osrednji Siriji, februar 2010. Kot posledica sirske vojne je Palmyra doživela številna plenjenja in uničenje s strani bojnikov. Od leta 2015 do začetka leta 2017 je bila pod okupacijo Islamske države, nato je bila osvobojena s strani sirske vojske (Foto: Lukas Wank, Shabka).*

Slika 9: *Petkova molitev na Imamovem trgu v Isfahanu, Iran (Foto: Dragan Potočnik).*

Slika 10: *Deček pred edinim televizorjem neuradnega sirskega begunskega taborišča v regiji Akkar, Severni Libanon, maj 2017. Od več kot 6 milijonov ljudi, ki živijo v Libanonu, je 1,5 milijona beguncev iz Sirije. V nasprotju z npr. Jordanijo, v Libanonu ni uradnih begunskih taborišč. Sirci, ki si to lahko privoščijo, najamejo stanovanje, ostali živijo v šotorih ali preprostih kočah. Najemnine so se zaradi velikega povpraševanja povišale, medtem ko nova razpoložljiva delovna sila znižuje plače v najnižjem plačnem razredu (Foto: Thomas König, Shabka).*

Shabka je avstrijska strateška Think & Do-Tank organizacija, ki se osredotoča na zunanjo, varnostno in razvojno politiko ter analize, krizno upravljanje in angažiranost civilne družbe. Vse v enem omrežju. Za več informacij obiščite www.shabka.org.

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

FRONT COVER: *Isfahan (here in June 2015) has a population of approximately 1.5 million, making it the third largest city in Iran after Tehran and Mashhad (Photo: Michael Zinkanell, Shabka).*

Figure 1: *Imam's square in Isfahan, Iran (Photo: Dragan Potočnik).*

Figure 2: *A pro-Syrian opposition protest at the World Social Forum in Tunis in March 2013. Only a bit more than two years earlier, the symbolic beginning of the Arab Uprising made its mark on the global stage; as the world witnessed a prairie fire of masses in the Tunisian streets denouncing corruption in government, austerity cuts in the face of ever deepening unemployment rates and worker injustice (Photo: Thomas König, Shabka).*

Figure 3: *Syria Street in the northern Lebanese city of Tripoli (here in May 2018) separates the Sunni neighbourhood Bab-al-Tibbaneh from the Alawite neighbourhood Jabal Mohsen. They are divided along sectarian lines, as well as by their opposition to or support of the Alawite-led Syrian government. There have been several clashes in this area since the beginning of the Syrian war (Photo: Thomas König, Shabka).*

Figure 4: *Peshmerga fighters on the frontline with the Islamic State (IS) only a few hundred meters away near the Mosul Dam in the Kurdish region in Northern Iraq, early 2017. Most people here fled shortly before the fighting to recapture Mosul, which began in October 2016. Before that, the Northern Iraqi metropolis has been under IS command for about two years. Meanwhile, the IS is expelled from Iraq's second largest city (Photo: Markus Schauta, Shabka).*

Figure 5: *Protest against the wall separating the Occupied Palestinian Territories and Israel in Bil'ain in September 2012. The Israeli Defense Forces used teargas against the protesters. In the latest escalation of border protests starting in late March 2018 on the Gaza-Israel border, more than 11 persons have been killed and more than 13.000 injured (Photo: Lukas Wank, Shabka).*

Figure 6: *After the unexpected death of Basil al-Asad, the expected successor of his father Hafez as Syrian President, Bashar al-Asad slowly rose to power in Syria and succeeded his father after his death in 2000. This picture from central Syria in February 2010 shows drawings from Bashar al-Asad on the left and his father Hafez on the right from a time in the 1990s when the regime started to present Bashar to the public as Hafez's successor (Photo: Lukas Wank, Shabka).*

Figure 7: *A young boy in Tadmur (the ancient city of Palmyra which was declared a World Heritage Site by UNESCO in 1980), central Syria, in February 2010. The colonnade in the background was mostly destroyed in 2015 when Islamic State fighters captured the city. Prior to the destruction by the Islamic State, the Monumental Arch – a Roman ornamental archway that was built in the 3rd century – was one of Palmyra's main attractions. However, most of its stonework still survives and there are plans to rebuild it using anastylosis. (Photo: Lukas Wank, Shabka).*

Figure 8: *Inhabitants from Tadmur in front of the northern Palmyra mountain belt in central Syria in February 2010. As a result of the Syrian War, Palmyra experienced widespread looting and damage by combatants. From 2015 until early 2017 was occupied by the Islamic State when it was retaken by the Syrian Army (Photo: Lukas Wank, Shabka).*

Figure 9: *Friday's prayer at Imam's square in Isfahan, Iran (Photo: Dragan Potocnik).*

Figure 10: *A boy in front of the only TV in one of the informal Syrian refugee settlement in the Akkar Region, Northern Lebanon, May 2017. Of the more than 6 million people that live in Lebanon, 1.5 million are refugees from Syria. Unlike in Jordan, for example, there is no such thing as official refugee camps in Lebanon. The Syrians, who can afford it, rent apartments, others live in tents or simple huts. Rents have risen due to high demand, with many additional workers pushing wages in the low paid sector further down (Photo: Thomas König, Shabka).*

Shabka is Austria's strategic Think & Do-Tank focusing on foreign, security and development policy & analyses, crisis management and civil society engagement. All in one network. For more information visit www.shabka.org.

NAVODILA AVTORJEM

1. Revija ANNALES (*Anali za istrske in mediteranske študije* Ser. hist et soc.) objavlja **izvirne** in **pregledne znanstvene članke** z družboslovnimi in humanističnimi vsebinami, ki se navezujejo na preučevanje *zgodovine, kulture in družbe* Istre in Mediterana. Vključujejo pa tudi *primerjalne in medkulturne študije ter metodološke in teoretične razprave*, ki se nanašajo na omenjeno področje.

2. Sprejemamo članke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Avtorji morajo zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil, uredništvo pa ima pravo članke dodatno jezikovno lektorirati.

3. Članki naj obsegajo do 48.000 znakov brez presledkov oz. 2 avtorski poli besedila. Članek je mogoče oddati na e-naslov Annaleszdjp@gmail.com ali na elektronskem nosilcu (CD) po pošti na naslov uredništva.

Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.

4. Naslovna stran članka naj vsebuje naslov in podnaslov članka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov inštitucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s pošto številko in naslovom elektronske pošte. Razen začetnic in kratic pisati z malimi črkami.

5. Članek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (max. 100 besed) od povzetka (cca. 200 besed).

V *izvlečku* na kratko opišemo namen, metode dela in rezultate. Izvleček naj ne vsebuje komentarjev in priporočil.

Povzetek vsebuje opis namena in metod dela ter povzame analizo oziroma interpretacijo rezultatov. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.

6. Avtorji naj pod izvleček članka pripišejo ustrezne **ključne besede**. Potrebni so tudi **angleški (ali slovenski) in italijanski prevodi** izvlečka, povzetka, ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu.

7. Zaželeno je tudi (originalno) **slikovno gradivo**, ki ga avtor posreduje v ločenih datotekah (jpeg, tiff) z najmanj 300 dpi resolucije pri želeni velikosti. Največja velikost slikovnega gradiva je 17x20 cm. Vsa potrebna dovoljenja za objavo slikovnega gradiva (v skladu z Zakonom o avtorski in sorodnih pravicah) priskrbi avtor sam in jih predloži uredništvu pred objavo članka. Vse slike, tabele in grafične prikaze je potrebno tudi podnasloviti in zaporedno oštevilčiti.

8. **Vsebinske opombe**, ki besedilo še podrobneje razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo *pod črto*.

Bibliografske opombe, s čimer mislimo na citat – torej sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije, sestavljajo naslednji podatki: *avtor, leto izida* in – če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba *strani*. Bibliografske opombe vključimo v glavno besedilo.

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Viri in literatura* (najprej navedemo vse vire, nato literaturo). Pri tem avtor navede izključno dela ter izdaje, ki jih je v članku citiral.

Primer citata med besedilom:

(Kalc, 2010, 426).

Primer navajanja vira kot celote:

(Kalc, 2010).

Popolni podatki o tem viru v poglavju Literatura pa se glasijo:

Kalc, A. (2010): „Statistični podatki o Trstu“ ob tretji francoski zasedbi leta 1809. *Annales, Ser. hist. sociol.*, 20, 2, 423–444.

Če citiramo več del istega avtorja iz istega leta, poleg priimka in kratic imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se viri med seboj razlikujejo. Primer:

(Kalc, 2010a) in (Kalc, 2010b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način.

Posamezna dela ali navedbe virov v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Kalc, 2010a, 15; Verginella, 2008, 37).

9. Pri **citiranju arhivskih virov med oklepaji** navajamo kratico arhiva, kratico arhivskega fonda / signaturo, številko tehnične enote in številko arhivske enote. Primer:

(ARS-1851, 67, 1808).

V primeru, da arhivska enota ni znana, se dokument citira po naslovu v *opombi pod črto*, in sicer z navedbo kratic arhiva, kratic arhivskega fonda / signature, številke tehnične enote in naslova dokumenta. Primer:

ARS-1589, 1562, Zapisnik seje Okrajnega komiteja ZKS Koper, 19. 12. 1955.

Kratic razložimo v poglavju o virih na koncu članka, kjer arhivske vire navajamo po abecednem vrstnem redu.

Primer:

ARS-1589 – Arhiv republike Slovenije (ARS), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589).

10. Pri citiranju časopisnih virov med tekstem navedemo ime časopisa, datum izdaje ter strani:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

V primeru, da je znan tudi naslov članka, celotno bibliografsko opombo navedemo *pod črto*:

Primorske novice, 11. 5. 2009: Ali podjetja merijo učinkovitost?, 26.

V seznam virov in literature izpišemo ime časopisa / revije, kraj, založnika in periodo izhajanja.

Primer:

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

11. Poglavlje o virih in literaturi je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:

Avtor (leto izida): Naslov. Kraj, Založba. Npr.:

Šelih, A., Antić Gaber, M., Puhar, A., Renner, T., Šuklje, R., Verginella, M. & L. Tavčar (2007): Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma, SAZU.

V zgornjem primeru, kjer je *avtorjev več kot dva*, je korekten tudi citat:

(Šelih et al., 2007).

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije, zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder smo navedbo prevzeli.

- Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. prispevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige: Naslov knjige. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Lenarčič, B. (2010): Omrežna družba, medkulturnost in prekukulturnost. V: Sedmak, M. & E. Ženko (ur.): Razprave o medkulturnosti. Koper, Založba Annales, 245–260.

- Opis članka v **reviji**:

Avtor, (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, letnik, številka strani od-do. Primer:

Lazar, I. (2008): Celejski forum in njegov okras. Annales, Ser. hist. sociol., 19, 2, 349–360.

- Opis **ustnega vira**:

Informator (leto izporočila): Ime in priimek informatorja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno izporočilo. Zvočni zapis pri avtorju.

- Opis **vira iz internetnih spletnih strani**:

Če je mogoče, internetni vir zabeležimo enako kot članek in dodamo spletni naslov ter v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

Če avtor ni znan, navedemo nosilca spletne strani, leto objave, naslov in podnaslov besedila, spletni naslov in v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran.

Članki so razvrščeni po abecednem redu priimkov avtorjev ter po letu izdaje, v primeru da gre za več citatov istega-istih avtorjev.

12. Kratice v besedilu moramo razrešiti v oklepaju, ko se prvič pojavijo. Članku lahko dodamo tudi seznam uporabljenih kratic.

13. Pri ocenah publikacij navedemo v naslovu prispevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto izida in število strani (oziroma ustrezen opis iz točke 10).

14. Prvi odtis člankov uredništvo pošlje avtorjem v **korekturo**. Avtorji so dolžni popravljen gradivo vrniti v enem tednu.

Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Druge korekture opravi uredništvo.

15. Za dodatna pojasnila v zvezi z objavo člankov je uredništvo na voljo.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. La rivista ANNALES (Annali per gli studi istriani e mediterranei, Ser. hist. et soc.) pubblica **articoli scientifici originali e rassegne** dai contenuti sociologici e umanistici relativi allo studio della *storia, cultura e società* dell'Istria e del Mediterraneo. Include inoltre *studi comparativi e interculturali* nonché saggi *metodologici e teorici* pertinenti a questa area geografica.

2. La Redazione accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese. Gli autori devono garantire l'ineccepibilità linguistica dei testi, la Redazione si riserva il diritto di una revisione linguistica.

3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 48.000 battute senza spazi, ovvero 2 fogli d'autore. Possono venir recapitati all'indirizzo di posta elettronica Annaleszdp@gmail.com oppure su supporto elettronico (CD) per posta ordinaria all'indirizzo della Redazione.

L'autore garantirà l'originalità dell'articolo e si impegnerà a non pubblicarlo altrove.

4. Ogni articolo deve essere corredato da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione ed indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica. Tranne sigle e acronimi scrivere in minuscolo.

5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi**. Quest'ultima sarà più breve (max. 100 parole) del riassunto (cca 200 parole).

Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate. La sintesi non conterrà commenti e segnalazioni.

Il *riassunto* riporterà in maniera sintetica i metodi delle ricerche, i motivi che le hanno determinate assieme all'analisi, cioè all'interpretazione, dei risultati raggiunti. Si eviterà di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.

6. Gli autori sono tenuti ad indicare le **parole chiave** adeguate. Sono necessarie anche le **traduzioni in inglese (o sloveno) e italiano** della sintesi, del riassunto, delle parole chiave, delle didascalie, delle fotografie e delle tabelle.

7. L'eventuale **materiale iconografico** (originale) va preparato in formato elettronico (jpeg, tiff) e consegnato in file separati alla definizione di 300 dpi a grandezza desiderata, purché non ecceda i 17x20 cm. Prima della pubblicazione, l'autore provvederà a fornire alla Redazione tutte le autorizzazioni richieste per la riproduzione del materiale iconografico (in virtù della Legge

sui diritti d'autore). Tutte le immagini, tabelle e grafici dovranno essere accompagnati da didascalie e numerati in successione.

8. Le **note a piè di pagina** sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto.

I **riferimenti bibliografici** richiamano un'altra pubblicazione (articolo). La nota bibliografica, riportata nel testo, deve contenere i seguenti dati: *cognome dell'autore, anno di pubblicazione* e, se citiamo un determinato brano del testo, anche le *pagine*.

I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo Fonti e bibliografia (saranno prima indicate le fonti e poi la bibliografia). L'autore indicherà esclusivamente i lavori e le edizioni citati nell'articolo.

Esempio di citazione nel testo:

(Borean, 2010, 325).

Esempio di riferimento alla fonte, senza citazione:

(Borean, 2010).

I dati completi su questa fonte nel capitolo Fonti e bibliografia verranno riportati in questa maniera:

Borean, L. (2010): Collezionisti e opere d'arte tra Venezia, Istria e Dalmazia nel Settecento. *Annales, Ser. hist. sociol.* 20, 2, 323–330.

Se si citano *più lavori dello stesso autore* pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.:

(Borean, 2010a) e (Borean, 2010b).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es.:

(Borean, 2010a, 37; Verginella, 2008, 37).

9. Le **fonti d'archivio** vengono citate nel testo, *tra parentesi*. Si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, numero del documento (non il suo titolo). Ad es.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

Nel caso in cui un documento non fosse contraddistinto da un numero, ma solo da un titolo, la fonte d'archivio verrà citata *a piè di pagina*. In questo caso si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, titolo del documento. Ad es.:

ACS-CPC, 3285, Milanovich Natale. Richiesta della Prefettura di Trieste spedita al Ministero degli Interni del 15 giugno 1940.

Le sigle utilizzate verranno svolte per intero, in ordine alfabetico, nella sezione »Fonti« a fine testo. Ad es.:

ASMI-SLV – Archivio di Stato di Milano (ASMI), f. Senato Lombardo-Veneto (SLV).

10. Nel citare fonti di giornale nel testo andranno indicati il nome del giornale, la data di edizione e le pagine:

(Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009, 26)

Nel caso in cui è noto anche il titolo dell'articolo, l'intera indicazione bibliografica verrà indicata *a piè di pagina*:

Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009: Da Mestre all'Archivio segreto del Vaticano, 26.

Nell'elenco Fonti e bibliografia scriviamo il nome del giornale, il luogo di edizione, l'editore ed il periodo di pubblicazione.

Ad es.:

Il Corriere della Sera. Milano, RCS Editoriale Quotidiani, 1876–.

11. Il capitolo **Fonti e bibliografia** è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

- Descrizione di un'opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Luogo di edizione, casa editrice. Per es.:

Darovec, D., Kamin Kajfež, V. & M. Vovk (2010): Tra i monumenti di Isola : guida storico-artistica del patrimonio artistico di Isola. Koper, Edizioni Annales.

Se *gli autori sono più di due*, la citazione è corretta anche nel modo seguente:

(Darovec et al., 2010)

Se indichiamo una parte della pubblicazione, alla citazione vanno aggiunte le pagine di riferimento.

Descrizione di un articolo che compare in un **volume miscelaneo**:

- autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro, casa editrice, pagine (da-a). Per es.:

Povolo, C. (2014): La giusta vendetta. Il furore di un giovane gentiluomo. In: Povolo, C. & A. Fornasin (eds.): Per Furio. Studi in onore di Furio Bianco. Forum, Udine, 179-195.

Descrizione di un articolo in una **pubblicazione periodica – rivista**:

autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, annata, nro. del periodico, pagine (da-a). Per es.:

Cergna, S. (2013): Fluidità di discorso e fluidità di potere: casi d'internamento nell'ospedale psichiatrico di Pola d'Istria tra il 1938 e il 1950. Annales, Ser. hist. sociol., 23, 2, 475-486.

Descrizione di una **fonte orale**:

informatore (anno della testimonianza): nome e cognome dell'informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato sociale. Tipo di testimonianza. Forma e luogo di trascrizione della fonte. Per es.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, parroco a Visinada. Testimonianza orale. Appunti dattiloscritti dell'intervista presso l'archivio personale dell'autore.

Descrizione di una **fonte tratta da pagina internet**:

Se è possibile registriamo la fonte internet come un articolo e aggiungiamo l'indirizzo della pagina web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). (15. 9. 2008). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf)

Se l'autore non è noto, si indichi il webmaster, anno della pubblicazione, titolo ed eventuale sottotitolo del testo, indirizzo web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso.

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico secondo i cognomi degli autori ed anno di edizione, nel caso in cui ci siano più citazioni riferibili allo stesso autore.

12. Il significato delle **abbreviazioni** va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo. L'elenco delle abbreviazioni sarà riportato alla fine dell'articolo.

13. Per quanto riguarda le **recensioni**, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice, anno di edizione nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.

14. Gli autori ricevono le **prime bozze** di stampa per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedite entro una settimana alla Redazione. In questa fase, i testi corretti non possono essere più ampliati. La revisione delle bozze è svolta dalla Redazione.

15. La Redazione rimane a disposizione per eventuali chiarimenti.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. The journal ANNALES (*Annals for Istrian and Mediterranean Studies*, Ser. hist et soc.) publishes **original** and **review scientific articles** dealing with social and human topics related to research on *the history, culture and society of Istria and the Mediterranean*, as well as *comparative and intercultural studies* and *methodological and theoretical discussions* related to the above-mentioned fields.

2. The articles submitted can be written in the Slovene, Italian, Croatian or English language. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language, while the editorial board has the right to have them language edited.

3. The articles should be no longer than 8,000 words. They can be submitted via e-mail (Annaleszdjp@gmail.com) or regular mail, with the electronic data carrier (CD) sent to the address of the editorial board. Submission of the article implies that it reports original unpublished work and that it will not be published elsewhere.

4. The front page should include the title and subtitle of the article, the author's name and surname, academic titles, affiliation (institutional name and address) or home address, including post code, and e-mail address. Except initials and acronyms type in lowercase.

5. The article should contain the **summary** and the **abstract**, with the former (c. 200 words) being longer than the latter (max. 100 words).

The *abstract* contains a brief description of the aim of the article, methods of work and results. It should contain no comments and recommendations.

The *summary* contains the description of the aim of the article and methods of work and a brief analysis or interpretation of results. It can contain only the information that appears in the text as well.

6. Beneath the abstract, the author should supply appropriate **keywords**, as well as the **English (or Slovene) and Italian translation** of the abstract, summary, keywords, and captions to figures and tables.

7. If possible, the author should also supply (original) **illustrative matter** submitted as separate files (in jpeg or tiff format) and saved at a minimum resolution of 300 dpi per size preferred, with the maximum possible publication size being 17x20 cm. Prior to publication, the author should obtain all necessary authorizations (as stipulated by the Copyright and Related Rights Act) for the publication of the illustrative matter and submit them to the editorial board. All figures, tables and diagrams should be captioned and numbered.

8. **Footnotes** providing additional explanation to the text should be written at *the foot of the page*. **Bibliographic notes** – i.e. references to other articles or publications – should contain the following data: *author, year of publication* and – when citing an extract from another text – *page*. Bibliographic notes appear in the text.

The entire list of sources cited and referred to should be published in the section *Sources and Bibliography* (starting with sources and ending with bibliography). The author should list only the works and editions cited or referred to in their article.

E.g.: Citation in the text:
(Blaće, 2014, 240).

E.g.: Reference in a text:
(Blaće, 2014).

In the section on *bibliography*, citations or references should be listed as follows:

Blaće, A. (2014): Eastern Adriatic Forts in Vincenzo Maria Coronelli's Isolario Mari, Golfi, Isole, Spiagge, Porti, Citta ... *Annales, Ser hist. sociol.*, 24, 2, 239-252.

If you are listing *several works published by the same author in the same year*, they should be differentiated by adding a lower case letter after the year for each item.

E.g.:
(Blaće, 2014a) and (Blaće, 2014b).

If the bibliographic note appears in the footnote, it should be written in the same way.

If listed in the same footnote, individual works or sources should be separated by a semicolon. E.g.:
(Blaće, 2014, 241; Verginella, 2008, 37).

9. When **citing archival records** *within the parenthesis* in the text, the archive acronym should be listed first, followed by the record group acronym (or signature), number of the folder, and number of the document. E.g.:
(ASMI-SLV, 273, 7r).

If the number of the document can not be specified, the record should be cited *in the footnote*, listing the archive acronym and the record group acronym (or signature), number of the folder, and document title. E.g.:

TNA-HS 4, 31, Note on Interview between Colonel Fišera and Captain Wilkinson on December 16th 1939.

The abbreviations should be explained in the section on sources in the end of the article, with the archival records arranged in an alphabetical order. E.g.:

TNA-HS 4 – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Special Operations Executive, series Eastern Europe (HS 4).

10. If referring to **newspaper sources** in the text, you should cite the name of the newspaper, date of publication and page:

If the title of the article is also known, the whole reference should be stated *in the footnote*:

The New York Times, 16. 5. 2009: Two Studies tie Disaster Risk to Urban Growth, 3.

In the list of sources and bibliography the name of the newspaper. Place, publisher, years of publication.

E.g.:

The New York Times. New York, H.J. Raymond & Co., 1857–.

11. The list of **sources and bibliography** is a mandatory part of the article. Bibliographical data should be cited as follows:

- Description of a non-serial publication – a book:

Author (year of publication): Title. Place, Publisher.

E.g.:

Darovec, D., Kamin Kajfež, V. & M. Vovk (2010): Among the monuments of Izola : art history guide to the cultural heritage of Izola. Koper, Annales Press.

If there are *more than two authors*, you can also use et al.:

(Darovec et al., 2010)

If citing an excerpt from a non-serial publication, you should also add the number of page from which the citation is taken after the year.

- Description of an article published in a **non-serial publication** – e.g. an article from a collection of papers:

Author (year of publication): Title of article. In:

Author of publication: Title of publication. Place, Publisher, pages from-to. E.g.:

Muir, E. (2013): The Anthropology of Venice. In: Dursteler, E. (ed.): A Companion to Venetian History. Leiden - Boston, Brill, 487-511.

- Description of an article from a **serial publication**:

Author (year of publication): Title of article. Title of serial publication, yearbook, number, pages from-to. E.g.:

Faričić, J. & L. Mirošević (2014): Artificial Peninsulas and Pseudo-Islands of Croatia. Annales, Ser hist. et sociol., 24, 2, 113-128.

- Description of an **oral source**:

Informant (year of transmission): Name and surname of informant, year of birth, role, function or position. Manner of transmission. Form and place of data storage. E.g.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, born 1930, priest in Vižinada. Oral history. Audio recording held by the author.

- Description of an **internet source**:

If possible, the internet source should be cited in the same manner as an article. What you should add is the website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis):

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

If the author is unknown, you should cite the organization that set up the website, year of publication, title and subtitle of text, website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis).

If there are more citations by the same author(s), you should list them in the alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

12. The **abbreviations** should *be explained* when they first appear in the *text*. You can also add a *list of their explanations at the end of the article*.

13. The title of a **review article** should contain the following data: author of the publication reviewed, title of publication, address, place, publisher, year of publication and number of pages (or the appropriate description given in Item 10).

14. The authors are sent the **first page proofs**. They should be returned to the editorial board within a week.

It is not allowed to lengthen the text during proof-reading. Second proof-reading is done by the editorial board.

15. For additional information regarding article publication contact the editorial board.

EDITORIAL BOARD

